

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Evolució dels nuclis de població petits del Pallars Sobirà

Del 1850 a inicis del segle XXI

Josep Mª Bosch i Pont

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – CompartirIgual 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – CompartirIgual 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0. Spain License.**

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Geografia, planificació territorial i gestió ambiental

EVOLUCIÓ DELS NUCLIS DE POBLACIÓ PETITS
DEL PALLARS SOBIRÀ

DEL 1850 A INICIS DEL SEGLE XXI

Tesi doctoral realitzada per

Josep Mª Bosch i Pont

Dirigida per

Romà Pujadas Rúbies

Isabel Pujadas Rúbies

Departament de Geografia
UNIVERSITAT DE BARCELONA

VOLUM I

EVOLUCIÓ DELS NUCLIS DE POBLACIÓ PETITS **DEL PALLARS SOBIRÀ**

DEL 1850 A INICIS DEL SEGLE XXI

VOLUM I

*Als meus pares. Unes pàgines a canvi de
de tota una vida*

*.....i a tota la gent del Pallars Sobirà que
ha fet possible aquest treball, que entre molts altres, van ser:*

-Olga Castellarnau, Quim Ubach (Baén). Famílies de les cases Teixidor, Manset, Jeroni, Miquel i Camacrua (Bresca). Gerard Ballestà (Buseu). Família de C. Casaler (Castellnou). Mercè Perutxo, gent de les cases Marta i Andreu (Enseu). Anita Sirvent (Sarrocà). Rosalia Aubarell (Solduga). Amado Batalla (Useu).

-Josep Pomé, Carles Sabarich (Ancs). Maria Escabrós, família Gorgori de C. Cossan (Balestui). Família de C. Tat (Bretui). Joan Palacín (Capestany). Famílies de C. Girvàs i C. Tarroí (el Comte). Josep Canal (Mentui). Feliu Canut, famílies de les cases Batlle, Lluell i Miquel (Peracalç). Família Isús (Pujol). Josep Peret, Encarna Badia, família de C. Moronat (Sellui).

-Família Móra de C. Farré, família de C. Xaulet (Baro). Amadeu Contra, família Nus de C. Pubill, gent de les cases Tomeu i Quica (Mencui).

Família de C. Cameta (Embonui). Remei Boix, Rosa Colom, Eduard Griñó, famílies Prió i Ponsico (Malmercat), Família Vidal de C. Putxo (Puiforiu), famílies de C. Dot, Molineret i Secretari (Soriguera), Cinta Cortina i família Mitjana de C. Andreu (Rubió). Núria Garcia (Tornafort).

Famílies de C. Butxaca i Maella (Freixa).

- Famílies de les cases Martí i Campà (la Bastida). Família de C. Carlets (Bressui). Gent de C. Antò (Pujalt). Salvador Sabarich "lo Forn" i família de Casa Sabarich (Llarvén). Maria Sabarich (Enviny). Família de C. Redó (Pernui). Famílies de les cases Alegre i Joana (Bernui). Família de C. Madó (Escàs). Gent de les cases Teixidor, Vilanova, Miquel, Marçal i Ramongàs (Sorre). Família Morera (Surp).

-Víctor Gualter, família de C. Muntanya (Beraní). Famílies de les cases Consolet, Paucó, Gustí i Vicent (Rodès). Famílies de C. Curt, Joan i Perecoix/Roqué (Romadriu). Família de C. Macià (Roní). Lluís Cervós, Benet Però i Maria Teresa Massa (Sant Romà de Tavèrnoles).

-Francesc Andorrà (Alendo). Família de Casa Farré (Glorieta). Família de C. Ramonet (Mallolís). Família de C. Bonicoi (Burg). Verònica Rapalino (Farrera). Família Gasset de la Fàbrica (la Bana). Gent de C. Cabanet (Terreu).

-Ignasi Sinfreu, Pilar Ramon (Besan). Joan Montané, Benet Mallol i família de C. Quim de Segalàs (Norís). Pilar Tomàs de C. Sisquet (Tor).

-Família Tomàs de C. Feliu (Aineto). Família Torrent de C. Pedrico (Boldís Jussà). Família Ticó de Boldís Sobirà. M. Lluïsa Cases (Bonestarré). Família Ticó d'el Manso Serra. Aram López (Lleret). Rosa Mari Tejedor (Ginestarré). Família de C. Manaut (Surri).

-Família de les cases Esteve i Gorgori (Aidí). Família de C. Monet (Arestui). Famílies de les cases Carme, Manyà i Saparra (Baïasca). Joan Bardina (Estaron).

-Família de C. Nadal (Àrreu). Família de C. Sastrada (la Bonaigua de Baix). Família de C. Capó (Berrós Jussà/Sobirà). Família Orteu de C. Gallimet (Dorve). Família Constansa de C. Cinto, famílies de les cases Llamota i Peruan (Burgo). Joan Comenge (Llavorre).

Agraïment especial a Carme Maria Marugan i a les *montanyanes* de Rialp: Vanessa Freixa, Eva Tarragona, Montse Barado, Mariona Lloret i Anna Palau.

ÍNDEX VOLUM I

Capítol 1

PRESENTACIÓ I METODOLOGIA

- a) Presentació i objectius.....13**
- b) Metodologia i hipòtesis.....23**

Capítol 2

EL PIRINEU CENTRAL COM A ÀREA DE MUNTANYA: UN MARC TERRITORIAL PER AL NOSTRE ESTUDI

- a) Les àrees de muntanya com a territoris diferenciats. El cas del Pirineu.....33**
 - Presentació i visió general.....33
 - El poblament a la muntanya: models, evolució històrica i diversitat geogràfica.....34
 - El Pirineu com a àrea de muntanya: visió general. Principals trets, semblances i diferències amb d'altres zones de muntanya.....36
- b) El Pirineu Central: característiques físiques d'aquest territori.....41**
 - El rocam i la geomorfologia.....43
 - El clima.....47
 - La xarxa hidrogràfica.....50
 - La vegetació.....53
- c) L'articulació territorial del Pirineu Central. Les entitats geogràfiques.....57**
 - El vessant sud.....58
 - El vessant nord.....62
- d) Evolució històrica de l'home i llurs activitats en les terres del Pirineu Central.....69**
 - Prehistòria i Edat Antiga.....70
 - L'Edat Mitja.....74
 - L'Edat Moderna.....76
 - L'Edat Contemporània i l'arribada del capitalisme.....79
 - El llindar del Segle XXI.....88
- e) Els models de poblament al Pirineu Central: característiques, evolució i etapes històriques.....91**
 - El poblament tradicional.....92
 - L'habitatge tradicional.....95
 - Poblament i habitatge al Prepirineu sud.....98
 - Poblament i habitatge a l'Alt Pirineu.....100
 - Poblament i habitatge al Prepirineu Atlàntic.....104
 - El poblament a l'Era Contemporània.....105

Capítol 3

EL PALLARS SOBIRÀ: CARACTERISTIQUES GENERALS I MARC HISTÒRIC

- a) Introducció al Pallars Sobirà. Característiques generals.....113**
 - El medi natural.....115
 - L'ocupació humana. L'estructura interna de la comarca.....118
- b) Evolució històrica de la comarca en el període precapitalista.....127**
 - Els temps de la prehistòria i l'Imperi Romà.....127
 - El Pallars Sobirà a l'Edat Mitja.....128
 - El Pallars Sobirà a l'Edat Moderna. Evolució política i social.....133
- c) La progressiva introducció del capitalisme al Pallars Sobirà.....141**
 - La crisi de finals del XIX.....142
 - Primera meitat del Segle XX: una etapa de transició cap a la plena implantació del capitalisme.....145
 - La crisi del període 1960-80: una veritable catàstrofe demogràfica.....147
 - Els darrers 20 anys del Pallars Sobirà: una repàs general.....153
- d) L'organització administrativa del Pallars Sobirà ahir i avui.....157**

Capítol 4

MODELS DE POBLAMENT I NUCLIS DE POBLACIÓ AL PALLARS SOBIRÀ: INTRODUCCIÓ AL SEU ESTUDI

- a) El model de poblament tradicional al Pallars Sobirà: gènesi i evolució.....163**
 - Nuclis tradicionals d'origen remot.....165
 - Nuclis tradicionals d'origen conegut.....172
 - Nuclis tradicionals d'origen indeterminat.....174
- b) El poblament tradicional al Pallars Sobirà: principals trets.....179**
 - Els nuclis de població: les seves característiques.....179
 - Els edificis tradicionals al Pallars Sobirà: una breu ullada.....191
 - El nom de la casa.....196
 - Els efectes del despoblament en l'arquitectura tradicional.....197
- c) El model de poblament recent. Un reflex de la nova realitat social i econòmica.....199**
- d) El concepte de “nucli” o “unitat de població”. Referències prèvies i definició adoptada en el context d'aquest treball.....201**

Capítol 5

ELS NUCLIS DE POBLACIÓ PETITS DEL PALLARS SOBIRÀ A L'ERA CONTEMPORÀNIA: APROXIMACIÓ, ANÀLISI I ESTUDI

- a) El concepte de “nucli petit” en el context pirinenc: referències i tractament.....213**
- Poblament pirinenc i nuclis petits: una aproximació a priori des del subjectivisme i la percepció general.....213
 - Antecedents en l'estudi dels nuclis petits del Pirineu. El cas del Pallars Sobirà.....217
 - Els trets característics i distintius que caracteritzen els nuclis petits en la nostra comarca.....225
- b) Els nuclis petits del Pallars Sobirà. Principals documents estadístics que hem utilitzat per al seu estudi: els nomenclàtors.....229**
- Els reculls de dades al llarg de la Història: una mirada enrere.....229
 - Els nomenclàtor: una font fonamental per a conèixer l'evolució o involució dels nuclis de població.....230
 - Els nomenclàtors del Segle XIX al Pallars Sobirà.....232
 - Els primers nomenclàtors del Segle XX.....237
 - Els nomenclàtors de la dictadura franquista.....238
 - Els nomenclàtors de la democràcia.....241
- c) Els nuclis petits del Pallars Sobirà. Altres fonts d'informació que hem consultat.....243**
- Fonts d'informació visuals: fotografies i plànols.....243
 - Fonts d'informació d'origen bibliogràfic.....244
 - La memòria popular com a font d'informació.....244
- d) Una aportació inèdita: el mètode de classificació dels nuclis de població del Pallars Sobirà.....247**
- Introducció al mètode de classificació dels nuclis.....247
 - Mètode de classificació dels nuclis de població del Pallars Sobirà.....249
 - La tria de nuclis duta a terme per al nostre treball.....254

Capítol 6

ANÀLISI DE LA DINÀMICA I DELS PROCESSOS D'INVOLUCIÓ I EVOLUCIÓ DELS NUCLIS DE POBLACIÓ PETITS DEL PALLARS SOBIRÀ AL LLARG DE L'ERA CONTEMPORÀNIA

- a) La dinàmica dels nuclis petits del Pallars Sobirà al llarg dels segles XIX i XX: crònica d'un llarg procés d'involució.....263**
- La primera meitat del Segle XIX. L'assoliment del màxim de població i el desenvolupament dels nuclis estudiats.....263
 - El període 1860-1910: primera crisi econòmica i demogràfica.....267
 - El període 1910-1930. Anys de relativa estabilitat demogràfica.....276
 - L'etapa de la Guerra Civil i la Postguerra.....283

-El període 1960-1979: una crisi demogràfica sense precedents.....293

**b) Poblament i població al Pallars Sobirà en els inicis del nou mil·lè:
una nova realitat i un gir en la dinàmica dels assentaments
petits amb l'arribada del Segle XXI.....305**

*-El període 1980-1994: anys d'incertesa i transició en el marc
de la democràcia restablerta.....305*

*-L'inici d'una nova etapa a cavall entre els dos segles: els anys
de la bombolla immobiliària i posterior crisi econòmica.....311*

Capítol 7

CONCLUSIONS

**a) Població i poblament en el Pallars Sobirà al llarg de
l'Èra Contemporània. Evolució i característiques.....327**

-La evolució de la població des del Segle XIX al Segle XXI.....327

*-Evolució/involució de la població en els diferents sectors
geogràfics o subcomarques.....332*

*-Evolució/involució de la població en els nuclis petits i en els
nuclis més grans.....333*

-Població de fet i de dret. Relació i diferències.....335

b) Nuclis petits. Dinàmica històrica i distribució espacial.....337

-Nuclis tradicionals de poblament dispers aïllat.....338

-Nuclis tradicionals de poblament concentrat.....348

-Nuclis tradicionals de poblament dispers agrupat.....355

-Nuclis petits d'origen recent. Dinàmica i distribució espacial.....357

*-Nuclis de funció essencialment agrària/ramadera habitats
en el passat de forma transitòria.....363*

-Nuclis petits. Conclusions generals.....365

c) Evolució dels habitatges i de l'estructura urbana dels nuclis petits.....369

-La evolució/involució del nombre d'habitatges en general.....369

-La evolució/involució dels habitatges en els nuclis petits.....370

-Característiques i nombre d'habitatges en els nuclis petits.....373

-Canvis i transformacions en l'estructura urbana dels nuclis petits.....376

d) Els pobladors dels nuclis petits. Tipologies i canvis al llarg del temps.....385

**e) Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu. Comparació
de les dades aportades l'any 1988 i compliment de llurs provisions.....391**

f) Algunes observacions respecte a l'estadística oficial (Nomenclàtor).....393

g) Apunts concrets sobre determinats nuclis de població.....395

h) Bibliografia.....397

CAPÍTOL 1

PRESENTACIÓ I METODOLOGIA

a) Presentació i objectius

La història del Pallars Sobirà i de moltes de les comarques d'alta muntanya a l'Era Contemporània és en bona mesura la crònica d'una impossibilitat. De la impossibilitat o la incapacitat d'un territori molt condicionat tant per un medi natural difícil i singular com per la seva història prèvia per a adaptar-se de forma idònia i exitosa a un model econòmic i social, el capitalisme, que fins el dia d'avui ha tendit a la creació i concentració de noves activitats en els llocs o àrees considerades més adequades per a la seva producció amb la finalitat d'obtenir el màxim de beneficis.

El model de poblament tradicional de la comarca n'és un exemple. Consistent en una xarxa composta per una gran quantitat de petits nuclis de població, alguns minúsculs, escampats per tots els racons susceptibles de ser habitats en el context en el que ens trobem i d'origen remot, desconegut, va ser creat essencialment com a resposta a les necessitats dels seus pobladors inicials. Unes necessitats que durant força segles no van canviar excessivament però que, amb la irrupció del capitalisme a la segona meitat del Segle XIX van anar quedant progressivament superades i relegades a mesura que la dinàmica del nou sistema econòmic s'imposava per tot el món.

És per això que avui, el vell model de poblament del Pallars Sobirà contradiu alguns dels principis que almenys fins el dia d'avui han caracteritzat la lògica capitalista: agrupació d'activitats i població en determinats emplaçaments òptims per a la producció massiva de béns i serveis buscant la màxima eficiència. Degut a això, quasi tots els assentaments d'aquesta àrea del Pirineu Central han anat perdent població des de fa més de 150 anys de manera bastant continuada, amb l'excepció d'alguns períodes curts.

Aquest estudi posa els ulls en el poblament d'un territori d'alta muntanya, i concretament, en tot el seguit de petits nuclis de població existents: què ha passat amb ells, com han canviat i com han evolucionat o involucionat amb la penetració del capitalisme.

És per tant, un treball de geografia de la població centrat en la repartició espacial d'aquesta en un espai rural, seguint la divisió que recull Albert Esteve¹ a partir de diversos autors com Noin i Thumerelle.

Un espai rural d'alta muntanya que presenta totes les característiques pròpies d'aquests entorns, amb la qual cosa llur *ruralitat* ofereix pocs dubtes:

- Una superfície ocupada molt majoritàriament per conreus, pastures, bosc o rocam despulat.
- Una densitat de població molt baixa (5,2 habitants per km² l'any 2014)
- Presència més o menys destacada d'activitats econòmiques del sector primari, com ara agricultura, ramaderia o silvicultura.
- Població distribuïda en nuclis que en cap cas sobrepassen els 2.000 habitants.
- Condicionants físics notables, com ara fortes pendents o clima rigurós que dificulta o impossibilita l'hàbitat en una bona part del territori.

Essencialment però, la nostra tasca ha consistit en posar l'atenció en els assentaments de menor grandària en una escala territorial concreta (comarca del Pallars Sobirà), analitzant llurs característiques i el seguit de canvis que han patit en un lapse de temps determinat que va des de mitjans del Segle XIX fins a l'actualitat. Característiques centrades bàsicament en dos aspectes: la demografia i l'espai físic.

L'origen d'aquest estudi parteix d'una obra, "*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*"², realitzada l'any 1988 i publicada poc temps després. Un treball que analitzava l'estat de 257 nuclis de població del Pirineu Català deshabitats o en risc de despoblament.

Val a dir que, al seu temps, aquest no era si no la rèplica d'una altra obra, "*Estudio de la viabilidad para la revitalización de núcleos deshabitados en la Provincia de Huesca*"³, editada l'any 1985, i que tractava una problemàtica que a la Comunitat d'Aragó s'havia anat agreujant amb el pas del temps fins a adquirir proporcions dramàtiques: el despoblament i l'abandó de fet d'un gran nombre de petits pobles, llogarets i caserius escampats per tot el Pirineu i Prepirineu Aragonès.

Són doncs aquests referents els inicials del nostre estudi. La intenció en un principi era relativament senzilla: agafar els nuclis de població del Pallars Sobirà que havien estat inclosos a *Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*, analitzar-ne la dinàmica posterior fins l'any present (2016), extreure'n unes conclusions i especialment comprovar si s'havien complert les previsions i escenaris que l'obra anomenada havia realitzat per a cadascun dels casos.

La tasca va començar per trobar referències bibliogràfiques i estadístiques que ens aportessin més dades. Inicialment els *Plans Comarcals del Pallars Sobirà de 1991 i 1995-99*⁴, així com d'altres llibres de caràcter més general, van constituir la base sobre la qual s'aniria desenvolupant la feina. Però de seguida van començar els interrogants i els dubtes: si el que es volia era obtenir uns resultats acurats i adequats a allò que es volia, calia trepitjar el terreny.

En diversos articles i obres ja publicades ("*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*"¹, "*Atlas de la Nova Ruralitat*"⁵, "*Estudi de les unitats de població dels municipis de Catalunya*"⁶ per exemple) ja quedava palès que una cosa eren les dades estadístiques i l'altra la realitat.

Una realitat sovint més complexa de la que ofereixen els freds reculls estadístics, amb diversos matisos i situacions particulars.

De fet, han estat diversos els autors (Vidal Bendito, Isabel Pujadas, Ignasi Aldomà, Morera i Tort o el mateix Albert Esteve) que han qüestionat els mètodes no del tot corosos, amb criteris sovint canviants, que els censos oficials -particularment, el Nomenclàtor- han utilitzat per a classificar i destriar el poblament. O dit d'una altra manera, la manera com la població està repartida en un espai determinat.

Així, ens vàrem trobar que el nombre de gent empadronada o recollida per l'estadística oficial gairebé mai coincidia amb la que veritablement residia en cada nucli de forma permanent o habitual. Un fet que, com hem assenyalat, ja havien posat de manifest alguns treballs anteriors.

No varem trigar gaire a adonar-nos que passava el mateix amb d'altres qüestions que eren del nostre interès, com ara les infraestructures, els serveis, el nombre d'habitatges existents o aquells realment ocupats de forma estable al llarg de l'any.

El coneixement directe del territori no va fer si no confirmar el que sospitàvem: la realitat moltes vegades és diferent, o si més no, no sempre s'ajusta al que les estadístiques reflecteixen. En conseqüència, aviat van aparèixer diverses preguntes:

- Havien quedat injustament exclosos, en la nostra obra de referència, assentaments que mereixien ser-hi?
- Per tant, hi eren tots els que hi havien de ser?
- Amb quins criteris havien estat seleccionats els nuclis inclosos a "*Rehabilitació de Pobles Deshabitats del Pirineu*"?

Això ens va portar a plantejar-nos qüestions de tipus més generals:

- Què és un nucli de població? -Resulta vàlida per a nosaltres la definició que en fa d'aquest concepte, així com del d'*entitat de població*, l'estadística oficial (INE)?
- Què és un nucli deshabitat o en risc de quedar deshabitat? És aquell on no hi viu ningú de forma estable i continuada al llarg de l'any, o per contra, és aquell on les construccions presenten un alt grau d'abandó per part dels seus propietaris, o que no disposa de serveis mínimament adequats a les necessitats actuals?

Per a començar, de seguida va quedar clar que les unitats territorials més bàsiques que utilitza el *Nomenclàtor del Cens*, que han estat històricament les anomenades *entitats de població*, com veurem més endavant, no ens servien del tot per a realitzar una anàlisi acurada del poblament del Pallars Sobirà, ja que no reflecteixen de manera prou fidel la realitat geogràfica. Calia trobar doncs un mètode propi que ens permetés ajustar-nos al màxim al que trobem sobre el terreny.

En quan a la qüestió de l'estat i ocupació d'un assentament determinat, molts autors sovint no fan cap mena de distinció entre un assentament sense població permanent i aquells on, a més, els edificis han quedat en desús i pateixen un abandonament de fet per part dels propietaris. D'altres sí que diferencien, en el context, els nuclis deshabitats ("*sense població permanent*") dels que estan totalment despoblats ("*abandonats de fet*"). Creiem que aquesta és una distinció molt important: no és el mateix un lloc on no hi viu ningú durant la major part de l'any però on les construccions tenen algun ús, ni que sigui temporal, d'aquell altre que ha caigut del tot desús i a més, els propietaris no tenen cap mena de cura amb els seus immobles.

Entre aquestes dues situacions, hi trobem tota mena de casos: des de nuclis habitats permanentment però que pateixen un notable procés d'enrunament general fins a poblets on la majoria de dies ho hi resideix ningú però que estan molt ben conservats i cuidats.

Per tant, que la mateixa paraula "*deshabitat*" pot arribar a ser molt ambigua, subjecte a diverses interpretacions. Igual que la paraula "*abandonat*". Ens ho han recordat de manera explícita els mateixos autòctons, pels quals tot té un propietari i ningú pot fer un ús arbitrari d'allò que no és seu ni apropiar-se'n. Encara que sigui un munt de runes. Un cop més, la lògica capitalista apareix implacable en un entorn que, irònicament, té l'origen de la seva decadència en els efectes d'aquest sistema econòmic.

És per tot això que ens vàrem adonar que la voluntat inicial de centrar la nostra atenció en el que prèviament eren “*nuclis deshabitats o en risc de quedar deshabitats*” no servia si el que es volia realitzar un treball sistemàtic i rigorós.

D’aquesta manera vam haver de fer un replantejament. Per un costat no volíem allunyar-nos excessivament de l’objecte d’estudi de l’obra “*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*”¹: la nostra voluntat era centrar l’atenció en els assentaments de menor grandària, amb unes característiques molt singulars i els quals havien patit un seguit de processos propis que els distingia dels de rang superior. Però per altra banda, no podíem mantenir els seus criteris de selecció.

Observant el conjunt d’assentaments del Pallars Sobirà, de seguida va quedar clar que si bé tots els nuclis de població es poden considerar *petits* en el context de Catalunya, dins de la mateixa comarca hi havia una gran diversitat de situacions. En un extrem tenim els pobles més importants, els que tenen més població i que físicament s’han desenvolupat més. Tots ells són situats al fons de la vall principal de la Noguera Pallaresa: *Sort, Rialp, Esterri d’Àneu, Llavorsí*,... Són aquests els assentaments que menys estadants han perdut des de el començament de l’Era Contemporània i la progressiva penetració del capitalisme. Algun fins i tot n’ha guanyat, i tots ells s’han expandit en superfície en els darrers anys amb la construcció de nous habitatges, molts de segona residència. Pretendre incloure’ls en un treball de característiques similars a l’obra “*Revitalització...*” seria absurd, a més d’esdevenir una tasca impossible de dur a terme.

En l’altre extrem teníem els nuclis més xics, alguns dels quals compostos només per una sola casa aïllada o poc més. I entremig una gran diversitat de situacions.

Quedava clar que si la finalitat era dur a terme era un estudi del poblament més diminut amb algunes semblances al que es va dur a terme l’any 1988, però d’una manera més acurada i rigorosa, calia triar la tipologia d’assentaments més ajustada a allò que es pretenia examinar.

Així doncs, inicialment ja vàrem decidir que posaríem la nostra atenció en els assentaments més petits dins el context comarcal: és aquesta una tipologia amb uns trets diferencials i unes dinàmiques pròpies. Per exemple, són els que han patit més l’èxode, el despoblament i l’abandó de fet o de dret per part dels seus habitants i propietaris, i que sovint estan emplaçats en llocs remots i amb una clara manca d’infraestructures i serveis. Molts d’ells han viscut una involució que entrava en contradicció amb un dels pilars del capitalisme, i en particular de l’economia espanyola: la generació d’actius i riquesa a partir de l’expansió del mercat de béns arrels. També són aquells que poden ser coneguts i estudiats d’una manera més directa i abastable.

Abans però, s’havia de trobar un mètode el màxim d’objectiu i científic que ens permetés destriar cadascun dels nuclis que entrarien en l’estudi. Al mateix temps, cada cop es feia més evident que el retrat que “*Revitalització...*” havia fet dels assentaments l’any 1988 en realitat no era si no el resultat d’un procés que portava anys produint-se: despoblament, abandó, marginalitat i oblit.

Es feia necessari anar a la llavor de tot plegat: llançar una mirada històrica que ens permetés obtenir una visió de conjunt i uns resultats del tot satisfactoris. Poc a poc anàrem veient que ens calia ser més ambiciosos i intentar realitzar un estudi més exhaustiu i complet que aconseguís recollir i reflectir tots els canvis que havien patit un seguit d'assentaments inicialment pensats i creats per a un model socioeconòmic ja desaparegut.

Per això creguerem que el més convenient fora que l'anàlisi dels assentaments comencés en un context històric determinat: a mitjans del Segle XIX (1850-60). Els motius d'escollir dit decenni com a inici de la mirada enrere són diversos, i creiem, prou escaients.

En primer lloc, la població del Pallars Sobirà (i del gruix de comarques del Pirineu Central) arriba al seu zenit en aquest moment després de segles d'alts i baixos: posteriorment a un primer sostre de poblament que sabem que es va assolir a l'Edat Mitja, el nombre d'habitants de la comarca patiria una forta sacsejada als segles XIV i XV per diverses raons ("*Crisi Demogràfica Baixmedieval*").

Més endavant, el nombre de residents i d'habitatges ("*cases*") es recuperaria parcialment i s'estabilitzaria, però no és fins al Segle XIX quan s'arriba al màxim històric de població del qual en tenim constància.

En segon lloc, el màxim poblament de la comarca es produeix en els anys 1850-60, pràcticament als inicis de l'Edat Contemporània pel que fa al Pallars Sobirà, però també al conjunt d'àrees rurals, on els canvis polítics, socials i econòmics, com anirem comprovant, arriben amb un cert retard respecte als llocs pioners. L'aïllament físic i les lògiques resistències d'unes estructures socials conservadores en són alguns dels motius.

El tercer, un motiu de pes és que els anys 1857 i 1860 es realitzen a nivell estatal els primers nomenclàtors de població, que constitueixen els primers reculls bastant fiables de població i poblament que es duen a terme a Espanya.

Els fogatges, censos i estadístiques prèvies (Aparici, Floridablanca, Madoz,...) no es consideren del tot fidels a la realitat, més quan en el marc de l'Antic Règim només una part de les famílies (les anomenades "*cases fogànies*") eren considerades població de dret a tots els efectes al pagar la talla, l'impost que el senyor recaptava entre els seus súbdits, generalment pagesos.

Per últim, a nivell personal hem constatat que el coneixement dels autòctons es remonta com a molt lluny a mitjans/finals del Segle XIX pel que fa a aspectes del poblament (noms de cases i llur emplaçament, llocs que han estat habitats durant algun període, canvis d'usos en edificacions i en l'estructura dels assentaments, etc...).

Un cop decidit el moment històric en el qual s'inicia el nostre treball, era el moment de tornar a l'objecte d'estudi.

-Què entendríem nosaltres exactament com a *nucli de població* o *assentament*?

-Quina definició i abast tindria aquest concepte?

Després d'un acurat reconeixement del territori, d'una reflexió personal i una valoració de la situació, varem decidir que el concepte d'*assentament* o *nucli de població*, en el context d'aquest treball, havia d'estar molt més proper al de *unitat de població* (Morera i Tort ⁶) que no pas al de *entitat de població*, davant la poca consistència que presenta aquesta segona noció.

Així, en el marc d'aquesta obra, definirem un assentament o nucli de població com *“cadascun dels indrets habitats o habitables format actualment per una o per diverses vivendes consolidades, agrupades o concentrades, o bé que en el passat va disposar d'algun habitatge utilitzat de forma regular almenys en un 5% del període històric al que es refereix l'estudi (1855-2016). Aquest indret, a més de tenir una identificació física evident en el territori, té generalment una denominació pròpia i es troba a una mínima distància física dels nuclis més propers (350 m) o de no ser així, en casos excepcionals s'els considerarà com a tals si històricament han tingut un reconeixement continuat i inequívoc”*.

Cal remarcar per tant, que el concepte de *nucli de població* o *assentament*, en el context en el que ens trobem, serà del tot diferent al que utilitza actualment el Nomenclàtor (*“conjunt de deu o més edificis agrupats de manera que formin carrers i places, formant part d'elles les construccions aïllades distants a menys de 500 m”*), però tampoc serà del tot equivalent a la noció d'*unitat de població* que Tort i Morera introdueixen, la qual es refereix a *“centres de població de caràcter col·lectiu”*.

Es tracta doncs d'una definició molt generosa, que pot comportar una autèntica allau de feina, amb els nombrosos els problemes que van sorgint.

En alguns casos, a més d'intentar ser fidels al concepte d'*assentament* o *nucli de població* explicat, s'ha optat per a aplicar tant criteris geogràfics i històrics com el sentit comú a l'hora de definir i distingir determinats assentaments la existència dels quals pot resultar, si més no, qüestionable.

Però si el que volíem era confeccionar un estudi acurat i complert del Pallars Sobirà des de l'instant de màxim poblament fins a l'actualitat no hi havia alternativa. Calia arriscar-se malgrat la llarga i complexa tasca que ens venia a sobre i la previsible gran quantitat d'informació a obtenir. El resultat ha estat el previsible: un gran nombre d'assentaments, els quals poden ser classificats atenent a 3 variables:

1-El *seu origen*. És a dir, respecte al moment històric en el qual van ser creats. Poden ser *nuclis tradicionals*, aquells que tenen un origen anterior a l'inici del període de l'anomenada segona crisi demogràfica pirinenca, que es produeix entre els anys 1960 i 1980, i quan a nivell funcional es caracteritzen per haver estat concebuts no només com a llar per al seus ocupants, si no també com a mitjà per a l'explotació i aprofitament dels recursos que oferia el territori circumdant (*unitats de producció i consum*).

Per contra, són *nuclis no tradicionals* o d'*origen recent* aquells que existeixen des de fa relativament poc temps (uns 50 anys com a molt; quan l'economia capitalista ja es trobava del tot consolidada), i que en general van ser creats amb funcions bàsicament residencials, si bé com veurem, hi trobarem algunes excepcions.

2- El *tipus de poblament*. La manera com les edificacions es disposen entre elles: juntes (l'una al costat de l'altra), separades però relativament properes entre elles i mantenint algun tipus de vincle geogràfic, històric o estadístic, o bé del tot aïllades les unes de les altres.

3- La seva *naturalesa*: si inicialment l'assentament va ser concebut per allotjar habitatges o només per a exercir altres tipus de funcions.

Un cop ja havíem establert la definició de nucli de població per al nostre estudi, calia distingir el que, en l'àmbit de la comarca, podríem considerar com a *nucli o assentament petit*. Es va intentar buscar entre la bibliografia coneguda alguna mena de classificació ja feta prèviament per algun altre autor que servís de referència. Els resultats no van ser del tot satisfactoris, i tot plegat ens va dur a la necessitat de crear nosaltres mateixos una distinció pròpia.

D'aquesta manera va néixer la "*Classificació dels nuclis del Pallars Sobirà*" que hem exposat detalladament en el capítol 5 d'aquest treball. Es tracta d'un mètode que pot arribar a ser vàlid no només per al Pallars Sobirà de manera específica, sinó per a tot el Pirineu Central.

Es fonamenta en la quantitat de població de cada nucli, però també té en compte la superfície física: el nombre de cases existents, entès el concepte de "*casa*" bé com a habitatge tradicional (construcció que normalment equival a una vivenda) bé com a habitatge de creació recent, on un mateix edifici pot allotjar diverses vivendes (edifici plurifamiliar).

Però el més interessant d'aquesta classificació és que incorpora la variable històrica, en concret vinculada a dos processos observats: per un costat, la progressiva desaparició d'alguns habitatges tradicionals per l'enrunament o la demolició dels mateixos, i per l'altre l'aixecament de nous habitatges en temps recents (50 anys ençà) amb funcions residencials bàsicament.

Tot plegat ens ha permès atorgar a cada nucli un codi que incorpora informació sobre llur origen i la seva evolució o involució al llarg dels darrers 160 anys.

Observant el poblament comarcal en general, creiem que els resultats han estat els adequats per als nostres objectius: s'ha aconseguit destriar el poblament en el seu context d'una manera equilibrada i modèlica, malgrat les moltes dificultats que hem trobat i les correccions que s'han hagut d'aplicar.

En total, en el marc de la classificació realitzada, s'han distingit 8 categories jeràrquiques d'assentaments, que van des del *dispers aïllat* (una *masia* o una vivenda aïllada en el territori) fins al que podem qualificar com a "*vila*" (nucli sensiblement més gran que el coneixem com a "*poble*", però que no arriba a tenir la consideració de "*ciutat*").

La denominació de les diferents categories, en certa manera, intenta establir un cert paral·lelisme amb les que històricament han fet servir els nomenclàtors (*caserío, aldea, lugar, villa,...*), encara que en realitat l'estadística oficial ha utilitzat aquests qualificatius de manera un tant arbitrària, sense uns criteris del tot objectius. No serà aquest el nostre cas, on cadascuna de les categories quedarà associada a nuclis amb unes característiques físiques, demogràfiques, funcionals i històriques clarament establertes a priori.

Partint d'aquest rang, és a dir, la classificació per categories dels assentaments segons el seu estat actual, el més fàcil hauria estat agafar, per exemple, els nuclis que, segons la informació de que disposem, avui queden dins les 4 ó 5 primeres categories: *casa aïllada* (vivenda aïllada, sigui de caire tradicional o no), *caseriu*, *llogaret*, *poble molt petit* i *poble petit*).

Però no ho hem fet així per diverses raons. La primera és que la variable històrica de vegades queda desdibuixada: així, un assentament pot tenir una categoria determinada l'any 2016 ("*llogaret*", per exemple) però haver-ne tingut una de diferent en el gruix d'anys als quals es refereix l'estudi ("*poble petit*"). Això no ens interessa en absolut quan precisament el codi que acompanya cadascun dels nuclis reflecteix tant el seu origen com els canvis que ha experimentat a l'Era Contemporània.

Però a més, adoptar aquest criteri implicaria un excés de simplicitat i la possibilitat de deixar fora algun dels nuclis tractats a "*Revitalització dels Pobles Deshabitats del Pirineu*"¹. Per últim, també hem cregut convenient condicionar també la inclusió o no d'assentaments al nostre estudi en funció dels canvis que han experimentat en els darrers 20 anys, corresponents a la bombolla immobiliària i la crisi econòmica posterior.

La decisió final doncs, ha estat que, en primer lloc, entrin a formar part de l'estudi tots els assentaments que compleixin dues condicions a priori:

1-Haver aparegut a l'obra "*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*", feta l'any 1988.

2-Aquells que, tot i que no van ser inclosos en aquell treball, tenim la constatació que des de mitjans del Segle XIX (sostre de poblament) han perdut físicament (enrunats o enderrocats) més de la meitat dels edificis que havien allotjat algun habitatge i no els han tornat a recuperar.

A més, també entrarien en el nostre estudi els nuclis que no van ser inclosos en l'obra citada i que no han arribat a perdre més de la meitat de les cases però que compleixen un seguit de condicions atenent a dues variables: una de tipus històrica, a partir de la *Classificació dels nuclis de població del Pallars Sobirà*, i una altra referent al període 1995-2016 (darrers 21 anys).

Les condicions que acompanyen aquestes variables estan detalladament explicades en el capítol 5, just després de la classificació de nuclis, i queden expressades de manera explícita en el codi que acompanya cadascun dels assentaments.

D'aquesta manera, estem convençuts que s'aconsegueix un resultat equilibrat: per un costat hi són tots els nuclis que van aparèixer a l'obra realitzada l'any 1988, i per l'altre n'hi són afegits molts d'altres que en van quedar fora en aquell moment (de manera justificada o no; no discutirem aquí els criteris emprats pels autors) i que en el dia d'avui mereixen ser considerats en el context d'un treball de naturalesa similar, però diferent en molts aspectes.

El volum final ha estat excessiu: 195 nuclis de població han entrat en l'estudi, però si la voluntat era reflectir la realitat que ens hem trobat sobre el terreny, no hi havia més remei que ser fidels als nostres plantejaments i assumir els fets.

Hi han quedat inclosos assentaments de naturalesa molt diversa, de proporcions i estructura radicalment diferents, que van des de refugis de muntanya i nuclis construïts relativament fa poc temps, associats a l'activitat turística, fins a pobles tradicionals d'origen immemorial vinguts a menys a mesura que les activitats per les quals van ser concebuts han anat desapareixent, però que van assolir una certa grandària en els anys de trànsit de l'economia autàrquica de base agrària i ramadera cap a l'estadi actual caracteritzat per un capitalisme avançat amb signes d'una certa decadència.

Aquesta gran quantitat d'assentaments han quedat repartits en 13 sectors geogràfics, cadascun dels quals equival aproximadament a una subcomarca o àrea territorial però que no necessàriament es corresponen amb la divisió administrativa vigent. Per tant doncs, la divisió sectorial duta a terme no coincideix amb el mapa municipal de la comarca.

Hem decidit fer-ho així perquè creiem que d'aquesta manera ens ajustem molt millor a l'estructura geogràfica del Pallars Sobirà, més que no pas si haguéssim pres com a referència la freda divisió administrativa, dibuixada desde els centres de poder i que a més avui és, en gran part, el fruit de nombroses fusions fetes al llarg del Segle XX de forma un tant arbitrària.

De cada nucli se n'ha fet una fitxa molt minuciosa que recull tots els aspectes tant actuals com passats: origen, tipus de poblament, situació, nom i nombre de cases i vivendes, habitants, evolució (en alguns casos, involució) al llarg del segle XIX i XX. Moltes de les fitxes estan acompanyades de plànols de l'assentament en qüestió així com de fotografies actuals i antigues.

El resultat final és notable: una anàlisi objectiva i acurada del poblament del Pallars Sobirà en els darrers 160-65 anys. Un tipus de treball mai realitzat anteriorment, prenent la comarca en el seu conjunt.

b) Metodologia i hipòtesis

En consonància amb el que acabem d'explicar, en un primer moment el principal objectiu de l'estudi fou comparar la situació dels assentaments que apareixen a "*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*"¹ l'any (1988) en que es realitza aquest treball, amb el seu estat actual. És a dir, recollir els canvis constatats en aquests 27 anys tot comparant ambdós moments, comprovar si els escenaris de futur predits s'han acomplert i destriar les diverses dinàmiques observades tot deduint-ne les seves causes i conseqüències.

Evidentment aquestes previsions van quedar en un segon terme en el moment en que es va decidir que la tria dels nuclis que entrarien a formar part de l'estudi obeiria a uns criteris diferents dels de l'obra realitzada l'any 1988, i que aquests serien visualitzats en tota la seva etapa històrica contemporània, des de mitjans del Segle XIX fins l'actualitat. Al mateix temps, es va entendre la necessitat d'arribar a fer una anàlisi més acurada de cada assentament, incorporant dades i aspectes que el treball de 1988 havia obviat: per exemple, el nom de les cases tradicionals existents en el moment de màxim poblament, la seva situació dins del nucli, el seu estat actual i les incidències que han patit, així com la creació de nous habitatges. Aquesta informació també ha estat recollida, així com els esdeveniments de tota mena que s'han succeït al llarg de més de 150 anys. Una veritable crònica geogràfica i històrica a nivell comarcal.

L'essència de la nostra feina per tant, ha consistit en establir una comparativa entre les dades dels nomenclàtors (des del primer document censal d'aquest tipus realitzat l'any 1857) amb les indicacions recollides sobre el terreny, sempre comptant amb les valuositíssimes aportacions dels autòctons. El treball de camp doncs ha estat fonamental, el veritable eix que ha vertebrat la investigació: llarg, feixuc, de vegades quasi inabastable, però a la fi molt gratificant. És el que ens ha permès fer aportacions fins ara inèdites.

Al mateix temps s'ha anat completant tota aquesta tasca amb la lectura de nombrosos textos. En primer lloc, acudint a les obres generals de referència: la "*Geografia Comarcal de Catalunya*"⁷ publicada per Enciclopèdia Catalana, ens ha proporcionat una informació bàsica: una mena de versió actualitzada de la "*Geografia General de Catalunya*"⁸, de F. Carreras Candi, redactada a la primeria del Segle XX. Aquestes obres, de caire més estadístic, contrasten amb la clàssica "*Geografia de Catalunya*"⁹, de Lluís Solé i Sabarís, la qual presenta un punt de vista diferent més centrat en destriar les característiques i peculiaritats de les diverses contrades del Principat tant a nivell físic com humà.

Un altre text de Solé i Sabarís, "*El Pirineu: el Medi i l'Home*"¹⁰, ha resultat molt important per a aconseguir un coneixement global de la Serralada, tant des de el vessant natural (relleu, clima, vegetació,...) com humà, mentre que "*Població i territori a l'Alt Pirineu Català*", de Josep Mª Sabartés,¹¹ ens ha servit com a primera base de les dades que apareixen als successius nomenclàtors.

Un cop ja endinsats en la matèria, han estat una referència els redactats fets des del vessant geogràfic i etnogràfic (alguns ja fa anys) i que constitueixen els pocs testimonis d'un tipus de vida avui pràcticament desaparegut. Per exemple: els volums de l'obra "*El meu Pallars*"¹² de Joan-Lluís Lluís i Pallarès, a mig camí entre el llibre de viatge i el relat literari, que d'alguna forma va ser per a nosaltres la introducció a un territori i a una cultura molts aspectes de la qual queden invisibles als ulls del visitant ocasional. Els escrits de l'urgellenc Joan Obiols i de Joan Bellmunt en canvi, ens han aportat un ajut més limitat, si bé el primer ens ha estat força important pel recull de noms de casa antics que hi trobem en els seus llibres.

Una menció apart mereix la magna obra "*Die Hochpyrenaen*" ("*Los Altos Pirineos*"), de l'alemany Fritz Krüger¹³, de caire més científic i que aporta una informació detallada i sistematitzada sobre tot el referent a la societat tradicional pirinenca en el moment en que el capitalisme tot just començava a envair i transformar una societat i una economia secular. Tot plegat acompanyat d'imatges de començaments del Segle XX: un referent d'una vàlua extraordinària.

Ramón Violant i Simorra per la seva part és segurament l'equivalent català a Krüger: els seus estudis es centren molt en les comarques del Pallars i la Ribagorça. Igual que Krüger, Violant i Simorra va recollir tots els aspectes del gènere de vida tradicional quan aquest ja havia iniciat llur decadència, cap els anys 1920's. El seu llibre "*La vida pastoral al Pallars*"¹⁴ ens ha servit per a conèixer l'economia clàssica de la comarca que en bona part girava entorn l'activitat ramadera, així com per a entendre les causes del seu progressiu ocàs.

Quan ens centrem més en el Pallars Sobirà en concret, ens sorprenem de la quantitat d'obres de tipus històric i geogràfic que han vist la llum en els darrers anys, més si pensem que durant segles hi va haver un notable buit d'informació respecte no només a la comarca, si no pel que fa a tot el Pirineu Central. L'increment d'interès recent té a veure amb la tasca d'associacions i entitats locals com d'estudiosos més o menys independents (alguns amb una certa dosi de romanticisme): els anomenats Obiols i Bellmunt, o bé Xavier Sudrià, amb diversos estudis sobre la Vall Ferrera i la Vall de Cardós senzillament impressionants, imprescindibles per al vertader amant de l'Alt Pallars.

Destaquem especialment la tasca que ha dut a terme el *Consell Cultural de les Valls d'Àneu* i l'*Arxiu Comarcal de Sort*. Diversos textos publicats per aquestes dues entitats han estat consultades per nosaltres, si bé determinats llibres, com ara "*Història del Pallars*",¹⁵ "*Descripció del Marquesat de Pallars i del Vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)*"¹⁶ o "*Llavorsí. Dels orígens al capbreu de 1669*"¹⁷ han esdevingut tres manuals molt emprats per a arrodonir algunes parts del treball.

També ho han estat, si bé de forma més limitada, d'altres escrits de tipus històric: els reculls "*Spill Manifest de totes les coses del Vescomtat de Castellbò, any 1519*"¹⁸ de Pere Tragó, el clàssic "*Diccionario geográfico estadístico-histórico de España*"¹⁹ de Pascual Madoz o la notable obra "*El Monestir de Sta. Maria de Gerri*"²⁰, d'Ignasi Puig i Ferreter. Sense oblidar alguns articles de la revista "*Collegats*".

En última instància es va decidir anar un pas més enllà i dissenyar plànols de com eren els nuclis tradicionals en el moment de màxima expansió i, en alguns casos, com són en l'actualitat: és a dir, visualitzar tot el seguit de canvis que han patit en 150 anys. Aquesta ha estat probablement la part més complexa de l'estudi, la que ha portat majors problemes i maldecaps: de moltes cases amb prou feines s'en recorda el nom, i de vegades ni tant sols això.

Esbrinar la ubicació, forma i superfície aproximada d'alguns habitatges, sobretot aquells ja desapareguts, no ha estat gens fàcil, ja que no existeixen documents que n'acreditin la seva existència en una època i en un territori on la legislació urbanística i la propietat privada com la coneixem avui no estaven plenament consolidades, almenys no de manera com ho estan avui.

No hi va ajudar en absolut, com veurem, l'inici, a la comarca, de la denominada *Crisi de l'Economia Tradicional*, que es produeix a finals del Segle XIX i que va comportar un primer èxode massiu de gent que buscava una subsistència menys penosa en llocs llunyans on podien aprofitar les oportunitats d'un sistema capitalista en fase primerenca, de plena expansió. És per això que en molts plànols municipals ja no hi apareixen habitatges que sabem que van existir.

En algun dels municipis ni tant sols avui hi ha disponible cap croquis actual del nucli de població: de vegades hem hagut de realitzar aquesta tasca utilitzant com a base fotografies aèries, actuals o antigues. El resultat és que els nombrosos plànols resultants amb les cases no han pogut ser compostos a la mateixa escala. S'ha procurat, això sí, que tinguessin una escala semblant i una simbologia igual.

És important remarcar que per a dur a terme la feina s'ha hagut de recórrer a fotografies aèries i convencionals tant antigues com ha estat possible, les quals ens han ajudat (de vegades, molt) a conèixer com eren determinats edificis ja desapareguts. Si més no, la realitat és que aquestes fonts són limitades. En alguns casos, no hem trobat el document escaient que ens hagi permès desxifrar els interrogants plantejats, i llavors, s'ha fet senzillament el que s'ha pogut, empesos per la nostra intuïció i sentit comú, aplicant tot el coneixement adquirit en situacions similars i les explicacions dels autòctons.

Els problemes que han sorgit al llarg de la nostra tasca han estat nombrosos i diversos. Com ja s'ha assenyalat, les informacions que aporten els nomenclàtors de vegades poden ser no del tot correctes, o si més no, estar subjectes a diverses interpretacions. Els successius nomenclàtors recullen un seguit de dades que no sempre són les mateixes: canvien amb el pas del temps. Però no només això. El mateix concepte d'entitat de població, que és la unitat de poblament bàsica i elemental recollida en els nomenclàtors, adquireix significats diferents al llarg de tota la sèrie històrica de reculls.

Una dificultat afegida ha estat el criteri que hem adoptat a l'hora d'estudiar i analitzar el poblament de la comarca així com la seva evolució, ja que aquest el fonamentem aquí en el concepte d'*assentament* o *nucli de població* segons la definició que hem fet, i no tant en el d'entitat de població, que és el propi del Nomenclàtor. La interpretació de les dades dels diversos nomenclàtors a partir del coneixement directe del territori ha estat la feina més complicada, de vegades un veritable trencaclosques.

Una qüestió més té a veure amb el poblament dispers aïllat i el dispers agrupat, ja sigui tradicional o d'origen recent: els criteris que s'han seguit per a considerar i distingir cadascun dels nuclis de forma individual estan exposats en el capítol sisè. Així, la distància màxima per a que un edifici aïllat o exterior a la trama urbana d'un nucli concentrat sigui considerat com a part d'aquest serà aquí de 350 m com a molt respecte a l'edifici més proper.

Aquesta distància màxima és la que hem cregut més adequada, i aquí sí que hem posat l'atenció en l'estadística oficial, per que és la mitjana entre els 200 i 500 m que els successius nomenclàtors espanyols històricament han utilitzat per a incloure un edifici com a part d'un nucli: 500 m pels documents de 1950, 1960, 1970 i 1981 i 200 m pels de 1986, 1991 i 1996. En l'àmbit internacional, el llindar per a que un edifici aïllat sigui considerat com a part d'un nucli també el trobem entre 200 o 500 m segons el cas.

Igualment, la distància mínima per a considerar per separat dos nuclis concentrats propers serà també de 350 m, si bé, com veurem, amb algunes excepcions. Pel que fa als nuclis de tipus dispers agrupat, la distància màxima que hem considerat entre dues construccions del mateix assentament serà de 500 m.

Una problemàtica més ha sorgit en analitzar l'origen de certs nuclis: en el territori hi trobem diverses bordes (aïllades o bé formant nuclis concentrats o agrupats) que van ser construïdes segles enrere, en un moment indeterminat, per a exercir una funció essencialment agrària i ramadera, si bé més tard algunes van passar a allotjar algun habitatge de forma regular, el qual es pot haver consolidat o no. Aquesta ha estat la dinàmica que ha provocat l'aparició de la majoria dels nuclis de naturalesa *no convencional* (funció inicial agrària/ramadera) que hem identificat, molts d'origen *desconegut*.

Per últim, no cal dir que de vegades les informacions no coincidents o contradictòries amb que ens hem trobat per part dels nostres informants sobre certes incògnites (per exemple, quan va ser tancada una casa, o bé l'existència d'un determinat habitatge) han estat nombroses. S'ha intentat consultar tantes fonts com ha estat possible i verificar cada cas, però malgrat tot de vegades no ens hem sortit satisfactòriament. El sentit comú, els detalls i la intuïció ens han ajudat, però pel que fa a vivendes deshabitades ja fa una pila d'anys, les dades són aproximades. Igualment, els plànols que hem realitzat de vegades duen alguna indicació quan la ubicació d'un habitatge no està del tot contrastada.

Val a dir que, degut a que tant el mètode de classificació dels nuclis com l'adopció de les variables que ens han portat a la tria dels assentaments que han estat inclosos en l'estudi han estat desenvolupades sobre la marxa (poc a poc, a partir de les observacions i dades obtingudes, i també dels problemes plantejats) i no pas prèviament, han estat analitzats alguns pobles tradicionals que finalment han quedat fora del mateix. D'aquests, al final de tot el treball, s'en farà una breu ressenya.

Tota aquesta feina ha estat feta per a arribar al que és l'objectiu principal del nostre treball, allò veritablement fonamental: esbrinar si en els darrers 160-65 anys els nuclis de població petits del Pallars Sobirà han patit canvis significatius i quins han estat aquests. A nivell demogràfic però també pel que fa a la morfologia urbana i a la funció de les edificacions. I, conseqüentment, si hi hagut variacions en el tipus d'hàbitat i en les característiques dels seus habitants.

En relació amb aquestes incògnites, hem volgut deduir fins a quin punt la progressiva consolidació de l'economia capitalista ha influït en aquests canvis i els ha precipitat.

Val a dir que prèviament ja coneixíem algunes dinàmiques que havien tingut lloc i que son prou conegudes: per un costat la constant pèrdua d'habitants i l'abandó –tant de dret com de fet- de nombroses construccions al llarg de molts decennis. I per altra, l'arribada en els darrers anys de moltes de les infraestructures i serveis bàsics propis de les societats econòmicament avançades. Calia però aprofundir en aquestes dues constants aparentment contradictòries, estudiar com s'havien desenvolupat i la seva responsabilitat en els hipotètics canvis que han conegut els nuclis.

Primerament, calia anar a les qüestions de caire estrictament demogràfic, com per exemple, fins a quin punt ha estat intens el despoblament des del Segle XIX, si es correspon amb les dades que ofereix l'estadística oficial (censos i empadronament) i si aquest ha afectat relativament més els nuclis petits que el conjunt d'assentaments de la comarca, o bé unes àrees més que unes altres.

A més, tractarem de saber si aquest llarg procés s'ha aturat i fins i tot revertit en els temps recents i si s'ha produït en els darrers 20 anys una revifalla de població d'acord amb la rehabilitació/construcció d'edificacions.

En clara relació amb això, s'ha volgut tractar el fenomen de l'abandonament d'edificis d'una manera detallada que ens portés a conèixer com havia aparegut i evolucionat tot partint de determinades preguntes:

- S'ha produït amb la mateixa intensitat al llarg d'aquest segle i mig de despoblament?
- Ha afectat tot tipus de nuclis, independentment de la seva grandària i el seu emplaçament, o s'ha acarnissat particularment amb els assentaments més xics?
- Ha estat més significatiu en determinades subcomarques i municipis?
- Quines en són les causes i les conseqüències?

Després, tenim la qüestió de la millora dels serveis i infraestructures:

- Ha estat significativa des dels anys 1980's (quan es fan les enquestes de "*Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu Català*")?
- Ha aconseguit revertir la emigració dels habitants i els seus descendents?
- Ha facilitat l'arribada de nous pobladors?
- ha estat important a l'hora d'aturar l'abandonament d'edificis?

No podem oblidar que la progressiva millora dels serveis bàsics en alguns petits nuclis coincideix amb els anys de la bombolla immobiliària, en que es produeix una notable revaloració dels béns arrels. Cal preguntar-se doncs fins a quin punt cadascun d'aquests dos fenòmens que es donen al mateix temps ha influït en la reforma o reconstrucció de les velles edificacions i en l'aparició de nous habitatges.

A la vegada, han anat sorgint, pel que fa al poblament, d'altres inquietuds, més o menys vinculades a tot el que s'ha plantejat. Per exemple, el poblament d'origen recent: nuclis de població de creació relativament nova (darrers 55-60 anys), quasi tots vinculats a activitats econòmiques no tradicionals (residencials, turístiques):

- Són encara minoritaris en el context de la comarca?
- Fins a quin punt han alterat el model tradicional de poblament?

Més o menys relacionat amb això, ens apareix el tema de les bordes de muntanya, construccions, com es veurà, pensades en un principi quasi exclusivament per a funcions agràries i ramaderes però que en determinades ocasions, com hem assenyalat, han estat utilitzades com a vivenda o transformades en habitatge convencionals, segons les necessitats o possibilitats.

Al mateix temps s'intentarà donar una pinzellada a l'evolució del poblament del tot dispers (*dispers aïllat*), tenint en compte que en el marc tradicional aquest sempre va ser molt minoritari. En molts racons de la comarca, sovint les omnipresents bordes aïllades que esquitxen el territori per arreu eren les úniques construccions que apareixien veritablement separades les unes de les altres.

Per a donar resposta a tots aquests interrogants de forma adequada, la nostra feina ha estat dividida a nivell temporal prenent com a referència les que creiem que són les grans etapes històriques de la comarca en l'Era Contemporània: una divisió històrica semblant a la que Francesc Farràs fa al llibre "*Història del Pallars*"⁷⁰, però amb algunes diferències. Per exemple, els períodes de la Guerra Civil i la Postguerra han estat agrupats en un de sol, ja que ambdós estan caracteritzats per l'impacte del conflicte, amb efectes semblants. Així doncs, nosaltres distingirem 5 etapes en la història contemporània del Pallars Sobirà:

- 1- La que té com a punt de partida el moment en que la comarca arriba al zenit de poblament contemporani, cap el 1855-60, en el moment més àlgid de la economia tradicional, i posteriorment agafa els anys de la Crisi de l'Economia de Subsistència fins l'any 1909, quan hi ha una aturada de l'emigració.
- 2- La que agafa els dos decennis que van des de el 1910 fins l'any 1930, caracteritzats per una estabilització i fins i tot, en alguns casos, una certa revifalla de la població: són temps on es produeix una incipient modernització de l'economia i les infraestructures locals més bàsiques i un intent d'adaptació al nou escenari capitalista.
- 3- El període de temps entre 1930 i 1959, que agafa essencialment els anys de la Guerra Civil i la llarga Postguerra, en que el fenomen de l'emigració es reprèn de manera significativa, tant per causes derivades del conflicte com d'altres de caire més econòmic.
- 4- Els dos decennis corresponents a l'anomenada "*Segona Gran Crisi Demogràfica*" de l'Era Contemporània, que colpeja amb duresa el Pallars i el Pirineu Central per extensió. Són els temps de la "*gran emigració*" dit genèricament, entre el 1960 i el 1979, quan el "*desarrollismo*" franquista, amb la industrialització intensa i la progressió –en tots els sentits– de les grans àrees urbanes del país (Barcelona, Lleida, Girona,...) provoca un èxode massiu de gent, d'unes proporcions desconegudes fins llavors, en relativament pocs anys. La majoria dels assentaments tradicionals de petites proporcions, el model d'habitatge predominant a la comarca, pateixen un fort daltabaix poblacional i alguns queden del tot buits.

- 5- La que podríem anomenar “*Etapa o Època immediata*”, des de la dècada dels 1980’s fins a l’actualitat, que es caracteritza en general per un lleuger increment de la població comarcal. Un lapse temporal de 35 anys que a la vegada pot dividir-se en dos períodes: partint de l’any 1980 fins a mitjans dels 1990’s, i els darrers 20 anys (1995-2016), en que es coneix una notable revaloració del patrimoni immobiliari lligada a la millora dels serveis i al creixement de la bombolla econòmica espanyola i el petit creixement demogràfic recent.

Respecte a cadascuna d’aquestes 5 grans etapes històriques que el Pallars Sobirà ha conegut des del final de l’Antic Règim, en traurem un seguit de conclusions pel que fa a la població, el poblament i la seva relació amb els fets socioeconòmics que es succeeixen en el context d’una economia capitalista que tendeix a la globalització de manera lenta però inexorable.

Finalment, pel que fa a uns pocs nuclis de població tradicionals concrets, en fem algunes aportacions d’àmbit històric que poden resultar interessants. Ens referim a exemples com Sellui, el Comte o Sant Romà de Tavèrnoles.

NOTES AL CAPÍTOL 1

- ¹-ESTEVE, A. , “El Nomenclàtor com a font per a l’estudi territorial de Catalunya”, (Tesi inèdita, 2003)
- ²-LÓPEZ PALOMEQUE, F. (Coordinador), “Revitalització de nuclis deshabitats del Pirineu”, (Generalitat de Catalunya, 1996)
- ³-GOBIERNO DE ARAGÓN, “Estudio de viabilidad para la revitalización de nucleos deshabitados en la Provincia de Huesca”, (Gobierno de Aragón, Zaragoza, 1985)
- ⁴-DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES, “El Pallars Sobirà. Pla comarcal de muntanya de 1991 i 1990-94”, (Generalitat de Catalunya, 1991 i 1995)
- ⁵-ALDOMÀ BUIXADÉ, I. , “Atlas de la nova ruralitat”, (Fundació del món rural, Lleida, 2001)
- ⁶-MORERA, E. , i TORT, J. , “Estudi de les unitats de població dels municipis de Catalunya”, a “Treballs de la Societat catalana de Geografia”, volum 15, (IEC, 1988)
- ⁷-CAHNER, M. , “Gran Geografia Comarcal de Catalunya”, (Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995)
- ⁸-CARRERAS CANDI, “Geografia General de Catalunya”, (Edicions Catalanes, Barcelona, 1908-18)
- ⁹-SOLÉ SABARÍS, LL. “Geografia de Catalunya”, (Editorial Aedos, Barcelona, 1958-74)
- ¹⁰-SOLÉ SABARÍS, LL. “El Pirineu. El medi i l’home”, (Garsineu Edicions, Tremp, 2004)
- ¹¹-SABARTÉS I GUIXÉS, J.M. , “Població i territori a l’Alt Pirineu Català”, (Garsineu Edicions, Tremp, 1998)
- ¹²-LLUÍS i PALLARES, J. LL., “El meu Pallars”, vol. II, III i IV, (Editorial Barcino, Barcelona, 1959-79)
- ¹³-KRUGER, “Die Hochpyrenäen (Los Altos Pirineos)” (Garsineu Edicions, Tremp, Diputación de Huesca, 1995)
- ¹⁴-VIOLANT I SIMORRA, R. , “La vida pastoral al Pallars”, 1942
- ¹⁵-MARUGAN I VALLVÉ, C. M. ; RAPALINO, V. “Història del Pallars. Dels orígens als nostres dies”, (Pagès Editors, Lleida, 2005)
- ¹⁶-BRINGUÉ, J.M., CASES, M.LL., MARUGAN, C.M., RABASA, M.I. , “Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)”, (Pagès editors, Lleida, 2001)
- ¹⁷-OLIVER, J. “Llavorsi. Dels orígens al capbreu de 1669”, (Pagès Editors, Lleida, 2000)
- ¹⁸-TRAGO, P. , “Spill Manifest de totes les coses del Vescomtat de Castellbò”, (Societat Cultural Urgel.lana, 1982)
- ¹⁹-MADOZ, P. , “Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar”, Madrid, 1845-50.
- ²⁰-PUIG I FERRETÉ, I. , “El Monestir de Santa Maria de Gerri”, (Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 1991)

CAPÍTOL 2

EL PIRINEU CENTRAL. UN MARC TERRITORIAL PER AL NOSTRE ESTUDI

a) Les àrees de muntanya com a territoris diferenciats. El cas del Pirineu

Presentació i visió general

De costat a costat dels diferents continents que diferenciem en el Planeta Terra hi trobem regions i àrees amb una orografia molt diversa: des de extensions de terreny totalment planes, gairebé horitzontals fins a territoris d'allò més escarpats i muntanyosos amb pendents quasi verticals, passant per sectors lleugerament ondulats o amb relleus que no ultrapassen altituds modestes.

La varietat en aquest sentit és absoluta, i la primera qüestió que ens hem de formular és què s'ha de considerar allò que anomenaríem “*àrea de muntanya*”.

Una muntanya la podríem definir simplement com una elevació natural de la part exterior de l'escorça terrestre. A partir d'aquí doncs trobem muntanyes de naturalesa molt diferent segons el seu origen, llur evolució al llarg del temps, el rocam de que són compostes i l'altitud que assolixen.

Hi ha alguns autors que defenen que la qualificació “*muntanya*” s'ha de restringir a aquelles elevacions d'una certa entitat, que arriben a determinades altituds. Els relleus més modestos per contra, no serien si no turons o pujols.

En realitat, i malgrat la quotidianitat de tots aquests conceptes, el cert és que no hi ha un criteri únic i inequívoc que distingeixi el que ha de ser estimat com a “*muntanya*” del que hauria de rebre un qualificatiu de rang inferior: la diversitat de paisatges i la multiplicitat de situacions dificulten molt l'establiment d'unes pautes vàlides per a tots els casos.

Així, mentre que una protuberància d'escassa elevació en el bell mig d'una gran plana o en primera línia de mar és considerada una muntanya, en el marc d'una regió fortament accidentada potser no ho és.

De totes maneres, hi ha un fet evident: el muntanyam que arriba a una notable altitud generalment és d'una edat geològica jova, de l'orogènia alpina o de temps fins i tot més recents. Relleus als quals la constant erosió no ha pogut rebaixar llur magnitud encara.

Es considera que Àsia i Amèrica són els continents més abruptes, on les terres considerades com a “*muntanyoses*” sobrepassen el 50% de la superfície total. A Europa, poc menys del 20% del territori es pot qualificar com a tal. El Pirineu, que constitueix el punt de contacte entre la Península Ibèrica i la resta d'Europa, n'és un d'ells.

Es creu que aquesta serralada, igual que algunes altres de semblants, continua actualment aixecant-se any rere any, de manera que el treball dels elements climàtics (neu, aigua, vent) no la pot desgastar d'una forma prou efectiva.

Quan parlem de *zones o àrees de muntanya* en sentit ampli, ens referirem per tant a territoris més o menys extensos on predomina una orografia abrupte, amb relleus que s'alcen fins a altituds importants, condicionant el cicle vital i les activitats quotidianes dels éssers que hi viuen, entre ells la espècie humana.

Des d'antany aquestes regions han estat habitades per un seguit d'animals i plantes que s'han hagut d'adaptar a unes condicions naturals difícils, de vegades extremes.

L'home no n'ha estat una excepció. La presència d'homínids, posem per cas, al Pirineu, es remunta a la prehistòria, i la seva forma de vida en el nucli de la Serralada ha estat molt semblant més enllà de divisions administratives i vicissituds de tipus polític, i ha variat relativament poc al llarg dels segles: només la progressiva penetració del capitalisme al Segle XX i la recent obertura de vies de comunicació de tota mena (físiques i virtuals) han acabat amb un mode de vida tradicional que continua vigent en regions més arcaiques (Himalàia, Hindu Kush,...)

El poblament a la muntanya: models, diversitat geogràfica i evolució històrica

Malgrat que les àrees muntanyenques ocupen entre un 20 i 25 % de la superfície terrestre, el percentatge de la població mundial que hi viu és d'un 10-12% del total com a molt. I és que la vida a la muntanya, en qualsevol dels cinc continents, mai ha estat fàcil. La imatge idíl·lica que sovint ens en arriba, de paisatges espectaculars de gran bellesa amb una natura salvatge amaga una realitat molt diferent.

Al llarg de la història, els grans relleus orogràfics de tot el món, malgrat la seva diversitat en quan a situació, característiques naturals i ocupació humana, presenten molts trets en comú.

Per exemple, generalment, i amb poques excepcions, les regions de muntanya han estat zones marginals, sectors allunyats dels centres econòmics i polítics on es prenen les decisions. La hostilitat del medi, amb relleus escarpats de forts pendents i un clima extrem han dificultat força l'hàbitat i les comunicacions internes i amb l'exterior, sovint escasses i precàries. Un fet aquest que ha propiciat un aïllament secular respecte a la terra baixa.

Amb poques excepcions, l'arribada de les modernes indústries, infraestructures o serveis per tant, s'ha produït molt més tard que a les planes circumdants i d'una manera molt més minsa.

Per això no és estrany doncs que moltes serralades i massissos al llarg dels temps s'hagin utilitzat com a refugis per a gent de tota mena: guerrillers, desertors, fugitius, ermitans, grups tribals i més recentment nous rurals amb un projecte de vida alternatiu. Fins i tot avui, encara hi trobem nombroses ètnies minoritàries que hi porten vivint des de fa molts segles. Potser per aquests motius, si més no en part, alguns dels conflictes armats tenen lloc en zones caracteritzades per un tortuós relleu: Bòsnia-Herzegovina, Txetxènia, Afganistan,...

També és molt habitual que els interfluvis de les grans elevacions orogràfiques hagin esdevingut sectors fronterers, no només polítics, si no també climàtics o biològics. El Pirineu n'és l'exemple més proper, però de fet aquesta és una constant que es dona arreu del planeta: als Andes, al Alps o a l'Himàlaia entre d'altres llocs.

A nivell econòmic, la muntanya ha estat sempre apreciada per contenir en abundància algunes matèries primeres molt necessàries i apreciades: fusta, aigua i minerals sobretot. Però aquests recursos no han estat veritablement suficients per a que l'home hi pogués viure còmodament i amb facilitat: els mitjans hi són molt més escassos del que semblaria a primera vista, ja que l'aprofitament de terres per a usos agrícoles és molt limitada, i el mateix en podem dir de l'explotació del bosc.

La realitat doncs és que històricament el volum de població que les àrees muntanyenques han pogut acollir ha estat menor que a la resta del territori.

Només allà on enmig del relleu fan acte de presència grans altiplans (és el cas dels Andes, a Amèrica del Sud) o bé aquest es veu tallat per alguna gran vall transversal (per exemple, el *Tirol*, als Alps) l'arrelament de l'ésser humà ha estat menys complicat, les comunicacions han arribat més fàcilment i els assentaments han conegut un major desenvolupament esdevenint veritables centres urbans.

I es que l'ocupació o no d'una àrea per part de l'home de vegades no depèn només de l'altitud en la que aquesta es trobi, si no també d'uns trets orogràfics que facilitin l'hàbitat i les activitats quotidianes.

Un altre fet molt propi, si bé poc perceptible, de qualsevol àrea de muntanya és la fragilitat de l'entorn respecte a les actuacions antròpiques. L'alteració de la coberta vegetal o llur destrucció pot tenir efectes nefastos, ja que els sòls acostumen a ser prims, i amb el pendent s'erosionen amb facilitat. En conseqüència, la posterior caiguda de pluges torrencials pot arrastrar gran quantitat de terra aigües avall o bé provocar esllavissades. L'absència de vegetació i de sòl suposa així una menor retenció de l'aigua de pluja i un major perill d'inundacions catastròfiques.

Malgrat el seguit de semblances que presenten, val a dir que, per altra part, les regions muntanyenques són molt diverses, cosa lògica si tenim en compte que cadascuna d'elles és situada a una latitud molt diversa, assoleix una cota diferent i ha patit una evolució històrica pròpia.

Actualment gran part de la població muntanyenca la trobem en països del tercer món o en vies de desenvolupament. Es tracta en la seva majoria de gent pobre que en molts casos viuen en una economia precària, gairebé de subsistència, explotant els pocs recursos de que disposen. Així ho assenyalen les estadístiques, que indiquen que un 80% de la població mundial de muntanya viu per sota del llindar de la pobresa.

El continent asiàtic per exemple, acull més del 45% dels efectius que viuen en àrees de muntanya, repartits en àrees com la Xina, el Tibet, el Càucàs, les valls del nord del Pakistan, el Nepal, Japó o l'Afganistan. En alguns llocs com la Xina viuen en serralades que no s'eleven excessivament, mentre que en d'altres com l'Altiplà Tibetà trobem nuclis de població a més de 4000 metres d'altitud.

A l'Àfrica el model és semblant, si bé aquí l'extensió del muntanyam és menor, i en conseqüència, també ho és el volum d'habitants. L'*Atlas*, l'*Altiplà Etióp*, el *Drakensberg*, els *Monts Mitumba* o les Muntanyes de Kènia són alguns dels principals relleus.

L'Amèrica Llatina és l'altra gran regió mundial on hi trobem un gran volum de població establerta en sectors de gran altura. La serralada dels Andes n'acull la major part. Però aquí l'hàbitat muntanyenc es concentra sobretot en les ciutats dels altiplans de Bolívia i Perú o en les altes valls d'Equador i Colòmbia.

Als països desenvolupats, el poblament de muntanya ha evolucionat d'una forma molt diferent. A més, els models predominants a Amèrica del Nord o Oceania no tenen res a veure amb els del vell continent.

Estats Units, Canadà, Austràlia o Nova Zelanda es caracteritzen per la conquesta realitzada pels Europeus des de el segle XVI i XVII, un fet que va comportar l'arribada massiva d'immigrants, sobretot anglosaxons i escandinaus, mentre que la població indígena quedava en franca minoria.

Les regions muntanyoses d'aquestes nacions tenen avui un poblament dèbil (si el comparem amb el de les grans ciutats circumdants) però que va en augment, ja que el nivell de vida i el desenvolupament és prou bo si no excel·lent en alguns casos. Les activitats del sector primari han sabut modernitzar-se i adaptar-se als nous temps i s'han vist complementades per la mineria, el turisme i les noves tecnologies. Aquesta dinàmica ha estat acompanyada des de mitjans del XIX amb la creació d'una sòlida xarxa d'infraestructures en moltes contrades.

A Europa les coses han anat diferent, i hi trobem una major diversitat de casos. Els Alps han viscut un progressiu desplaçament dels habitants des de els sectors més elevats cap al fons de les valls principals, un fenomen que semblant al que trobem en llocs com el Pirineu. En aquestes dues serralades, el turisme s'ha convertit en l'activitat més dinàmica.

Però si un fet distingeix bona part del muntanyam mediterrani de mitjans del Segle XIX ençà, és el seu progressiu despoblament: nombrosos llogarets i pobles han anat quedant abandonats o convertits en simples nuclis de segona residència. Aquí, l'evolució de l'hàbitat humà en les properes dècades és una incògnita, però vistes les dinàmiques més recents no seria rar que en un futur les muntanyes guanyessin població de manera significativa, més si es compleixen algunes de les previsions respecte al canvi climàtic.

A manera de resum, veiem doncs que més enllà de les semblances que es reproduïxen en gairebé tots els sistemes muntanyosos, molts dels trets que caracteritzen i distingeixen els relleus que tenim propers no necessàriament són els més habituals a escala mundial, ja que la realitat que vivim en l'entorn immediat no és la mateixa que en terres més llunyanes, on la combinació de diferents factors ha portat a models de poblament desconeguts per a nosaltres.

El Pirineu com a àrea de muntanya: visió general. Principals trets semblances i diferències amb d'altres zones de muntanya.

La Serralada Pirinenca, o Pirineu, s'exten al llarg de l'istme que enllaça la Península Ibèrica amb la resta del Continent Europeu, amb una forma allargada que pren una direcció est/oest. En total té una longitud d'uns 435 km entre el Golf de Biscaia (Mar Cantàbric) i el Cap de Creus (Mar Mediterrani), i una amplada que no supera en cap cas els 150 km.

El Pirineu doncs constitueix una autèntica barrera muntanyosa que s'aixeca entre dues vastes zones deprimides, la Plana d'Aquitània al Nord i la Depressió de l'Ebre al Sud. Observat en un mapa o des de el cel, presenta una forma lenticular: en el sector central assoleix la màxima amplitud, la qual es va reduint progressivament a mida que ens apropem a ambdós costats.

Orogràficament la Serralada assoleix cotes modestes en els extrems, propers al mar. A mida que anem cap a l'interior però l'altitud augmenta fins a superar els 3000 metres al sector més vigorós. És aquí on trobem hi els 3 cims més alts: l'*Aneto* (3404 m, sostre pirinenc), el *Posets* (3375 m) i el *Mon Perdido* o *Monte Perdido* (3355 m).

La carena que separa els vessants Atlàntic i Mediterrani constitueix l'eix principal vertebrador de la Serralada. Paral·lels a aquest eix principal es despleguen pels dos costats un seguit de massissos i carenes que van perdent entitat a mida que ens apropem a la Plana d'Aquitània o a la Depressió Ibèrica fins a desaparèixer totalment.

La història geològica del Pirineu és llarga i complexa. El seu origen el tenim a l'Era Primària (*Paleozoic*), quan l'*Orogènia Herciniana* va produir una serralada amb semblances amb l'actual. Posteriorment, a l'Era Secundària aquest massís va ser denudat i reduït a una plana al peu de la qual s'hi dipositaren materials diversos: en determinats períodes són sediments continentals; en d'altres són sediments marins o lacustres quan el vell massís es troba rodejat per les aigües.

A l'Era Terciària finalment tindrà lloc l'*Orogènia Alpina*, que per un costat eleva de nou, com un sol bloc, l'antiga serralada herciniana i al mateix temps aixeca i plega els materials sedimentaris més nous adjacents a l'anterior. D'aquesta manera va quedar configurat el Pirineu més o menys com el coneixem avui, si bé després del paroxisme alpí el muntanyam encara va patir forts episodis d'erosió i un posterior aixecament epirogènic que en va configurar l'aspecte actual. És necessari abans que res si més no, remarcar algunes característiques fonamentals de la geografia física pirinenca per a concebre millor la seva morfologia:

La compacitat de la Serralada. Aquesta s'ens presenta com una vertadera muralla de difícil trànsit entre els dos vessants. En l'interior del Pirineu hi trobem molt poques àrees planes de certa entitat i pràcticament cap depressió o vall ampla que s'obri pas transversal o de forma obliqua a l'eix principal, de manera que la comunicació entre França i la Península Ibèrica es fa difícil.

Les poques depressions destacables les trobem al vessant sud, i bàsicament són dues: la *Canal de Berdún*, longitudinal (paralel·la a l'eix) i travessada pel riu Aragó, i la *Cerdanya*, d'orientació nord-est/sud-oest i que és l'únic sector planer que posa en contacte els dos vessants, si bé de fet aquesta es troba ja al sector oriental de la Serralada, relativament propera a la Mar Mediterrània.

En qualsevol cas, es tracta sempre de petites àrees enfonsades que mai arriben a ser excessivament rellevants.

Al vessant nord pràcticament només és digne d'esmentar el solc longitudinal obert pels rius Garona i Nèst a la regió del Comenge, si bé aquest es troba ja a la part més exterior de la serralada, gairebé tocant la Plana d'Aquitània.

El contrast bioclimàtic entre el vessant nord (francès) i el sud (espanyol). El primer presenta un clima plenament atlàntic, que es tradueix en un paisatge sempre verd amb abundants precipitacions tot l'any i una vegetació acostumada a la humitat: prats i boscos de faigs, roures o avets.

El vessant sud en canvi té un clima mediterrani de muntanya de tendència continental: disposa d'una pluviositat menor i més irregular, i pot patir períodes de sequera més o menys llargs i intensos. El resultat és un paisatge més àrid i sec, amb una vegetació on dominen espècies com el pi o l'alzina i sectors on només hi creixen matolls i arbusts. Les diferències climàtiques es van atenuant amb l'altitud, de manera que a partir de 1500-1600 metres generalment hi trobem un clima de tipus subalpí o alpí semblant en ambdós vessants, però encara amb destacades diferències pel que fa a precipitacions.

L'asimetria existent entre els dos vessants, factor perceptible i evident sobretot al sector central de la Serralada. El vessant sud del Pirineu és més ample i desenvolupat. Partint de la Depressió de l'Ebre hi pot haver uns 100 kilòmetres de distància fins no arribem a carena interfluvial, en els quals se succeeixen massissos i muntanyes que progressivament van guanyant alçada.

El vessant nord té relativament menys gruix i en pocs kilòmetres (50-60) passem de l'interfluvi atlàntic/mediterrani fins a la Plana d'Aquitània. Això significa que, depenent del lloc, en una curta distància hi poden haver grans desnivells, passant dels prop de 3000 metres que assoleixen els cims de més entitat fins als escassos 200-300 metres de la Plana.

A nivell geogràfic el Pirineu pot ser dividit o estudiat de dues maneres:

-*Respecte a la seva posició envers les dues costes.*

-*Respecte a la seva posició envers l'eix principal de la serralada.*

Si prenem com a referència els dos mars que limiten la Serralada Pirinenca, llavors aquesta es pot dividir en: Pirineu Central, Pirineu Oriental i Pirineu Occidental. El *Pirineu Central* s'extén aproximadament des del riu Segre (Andorra/Alt Urgell) fins als límits d'Aragó i el Bearn amb Euskalherria. En aquí on la Serralada Pirinenca arriba a la seva màxima alçada i amplada, i també on apareix més desenvolupada i vigorosa. Per tant, la comunicació entre els dos vessants es fa força complicada. És important remarcar la configuració de la xarxa hidrogràfica en aquest sector central: els principals rius s'originen a la carena principal de la Serralada i presenten una direcció transversal a l'eix de la Serralada: nord/sud al costat mediterrani, i sud/nord a l'aiguavés atlàntic.

El *Pirineu Occidental* o *Atlàntic* comença aproximadament a les valls d'*Ansó* i *Aspe*, en els confins d'Aragó i el Bearn amb Navarra i Xiberoa, i acaba al Mar Cantàbric. Un grup de muntanyes com l'*Auñamendi* o *Anie* (2504 m.) o la *Mesa de los Tres Reyes* (2444) indiquen aquest límit. A partir d'aquest punt cap a l'oest la Serralada va perdent força poc a poc fins arribar a prop de la costa, on enllaça amb les Muntanyes Basques. Aquí les diferències bioclimàtiques entre els dos vessants van desapareixent a mida que ens dirigim cap al Cantàbric: s'imposa un clima atlàntic a ambdues cares de la Serralada, que aquí ja presenta un relleu suau i arrodonit que facilita més les comunicacions entre la Península i el Continent.

El *Pirineu Oriental* o *Mediterrani* comença a l'est del riu Segre, en els límits de l'Alt Urgell i Andorra amb la Cerdanya i el Solsonès, i mor al Cap de Creus. La disminució de l'alçada des de la Cerdanya i el Berguedà cap al mar és en aquest cas més brusca i sobtada que al Pirineu Occidental: a poca distància del Mediterrani encara hi trobem massissos de notable altitud com el Canigó (2789 m.) o el Costabona (2464). Aquesta llevant de la Serralada està orientat cap a l'est, i per tant presenta un clima de tipus mediterrani a ambdós costats de la frontera entre França i Espanya: tots els rius que hi neixen, amb l'excepció del Segre, desemboquen directament en aquest mar: Llobregat, Ter, Muga, Tec, ... Desapareix doncs qualsevol vestigi de caire atlàntic. Curiosament el sector sud d'aquestes terres (Empordà, Garrotxa, Vallespir,...) sovint és més plujós que la Plana del Rosselló o el Conflent, i així s'inverteix la tendència general que impera a la resta de la Serralada.

Si prenem com a referència l'eix principal, el Pirineu es pot dividir en: *Pirineu Axial* i *Prepirineu*.

El *Pirineu* o *Zona Axial* constitueix la banda o faixa central de la Serralada, i voreja i ressegueix la divisòria entre els dos vessants. És aquí on el muntanyam assoleix les màximes cotes.

A banda i banda del Pirineu Axial s'hi desenvolupa el *Prepirineu*, d'alçades més modestes, i amb un relleu, un clima i una vegetació força diferents, especialment en el vessant sud.

Les diferències entre la Zona Axial i el Prepirineu així són diverses i variades, i no es redueixen en absolut només a l'altitud a la que arriben els seus cims. En primer lloc, tenen a veure amb la història geològica i la composició del rocam.

El *Pirineu Axial* és constituït bàsicament pels materials molt vells, d'origen paleozoic. Es tracta de roques força antigues que han patit nombrosos episodis orogènics i erosius al llarg d'un munt de temps, els més destacats dels quals van ser primer l'*Orogènia Herciniana* (que va tenir lloc fa uns 220 milions d'anys) i posteriorment l'*Orogènia Alpina* (el període més intens de la qual va tenir lloc entre 24 i 37 milions d'anys enrere). Per tant, són materials que han patit una intensa metamorfosi. Juntament amb aquestes, hi trobem també paquets ("batòlits") de roques intrusives (granits) aflorades en les diverses fases d'aixecament (sobretot l'*Herciniana*) que ha conegut la Serralada.

Així, avui el rocam que hi domina a la Zona Axial són les pissarres del *Càmbric* i el *Silúric (Paleozoic inferior)*, les calcàries devonianes i per últim diversos afloraments de granit, fruit d'aquest dels fenòmens intrusius que ha conegut el Pirineu. Són en general roques dures, que han reaccionat a les pressions orogèniques aixecant-se en bloc. Un darrer factor de tipus climàtic va contribuir més tard a rejuvenir-les i a modelar la seva morfologia actual: les glaciacions quaternàries, responsables del bell i espectacular paisatge alpí característic de les altes valls pirinenques amb la seva agressiva erosió mecànica.

El *Prepirineu* en canvi és format per materials més moderns que voregen la Zona Axial pel nord i pel sud. Es tracta sobretot de roques de tipus sedimentari formades a l'Era Secundària (*Mesozoic*): calcàries, gresos i margues que van ser intensament plegades per l'*Orogènia alpina* i adossades a la Zona Axial. També hi trobem grups de conglomerats formats a l'*Eocè* i l'*Oligocè* (Quaternari) en alguns sectors. És per això que avui les serres prepirinenques presenten la majoria una direcció est/oest, plegades d'acord amb les forces orogèniques que les empenyen.

El *Prepirineu* és més ample i es troba més desenvolupat al costat sud (espanyol), cosa que explica en bona part l'asimetria entre les dues vessants. Aquí hi podem distingir un *Prepirineu Interior*, contigu a la Zona Axial i que assoleix encara altituds considerables (al voltant dels 2000 metres o fins i tot més), i un *Prepirineu Exterior*, més proper a la Depressió de l'Ebre i menys vigorós.

Entre els Prepirineus *Interior* i *Exterior* s'hi han format petites planes margoses que afavoreixen el poblament, que de forma conjunta són anomenades "*Depressió Mitjana Prepirinenca*".

En el vessant nord el *Prepirineu* és molt més estret que al costat mediterrani, i l'explicació és senzilla: amb poques excepcions, hi manquen les serralades exteriors així com les depressions margoses del vessant sud.

Per tant, el Prepirineu Francès sovint es redueix a dues franges de serralades calcàries gairebé contínues, darrera de les quals hi trobem ja el *peu de muntanya*: una franja de turons i algun petit altiplà formada pel dipòsit dels materials erosionats a la serralada, en contacte ja amb la Plana.

Les diferències entre el *Pirineu Axial* i el *Prepirineu* no es redueixen al factor morfològic i geològic. En qüestions bioclimàtiques, cal remarcar que a l'Alt Pirineu els contrastos entre el costat atlàntic i el mediterrani queden atenuats: a partir de determinada alçària hi trobem un clima de tipus alpí semblant en tots dos vessants, amb una vegetació sense excessius contrastos.

Per contra, els prepirineus francès i espanyol són ja radicalment diferents: el primer plenament atlàntic i sempre verd. El segon amb un clima mediterrani de muntanya i trets de certa aridesa i continentalitat que es van accentuant a mida que ens apropem a la Depressió de l'Ebre.

En la fotografia superior, perspectiva de la *Bal Longa* ("Ballongué") a la comarca occitana del *Coserans* (Pirineu Central Francès). Relleu suau a cavall ja entre el Pirineu Axial i el Prepirineu cobert per una exuberant vegetació atlàntica.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2006)

Al mig, l'*Estany de Gerber*, a les *Vall d'Àneu*, dins el Parc Nacional d'Aigüestortes. Típica morfologia glacial del Alt Pirineu, amb concavitats sovint anegades d'aigua envoltades de vessants escarpats.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2014)

A sota, els *Rocs de Queralt* en primer terme, i més al fons, la *Serra de Cuberes*, al Prepirineu Interior a cavall entre els dos Pallars.

Conglomerats montserratins colonitzats per vegetació mediterrània de muntanya.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2015)

b) El Pirineu Central: característiques físiques d'aquest territori

Des de la Vall del Segre a llevant fins als confins d'Aragó i el Bearn amb Euskalherria a ponent s'hi desplega allò que anomenem *Pirineu Central*, en contrast amb els extrems oriental i occidental de la Serralada, on aquesta ja té uns trets diferents, com ja s'ha dit: muntanyam menys vigorós, clima més uniforme i influenciat per la proximitat del mar, xarxa fluvial de característiques diferents, etc... És per això que el Pirineu Central constitueix la part més essencial de la Serralada, allà on aquesta es troba més desenvolupada i on les seves característiques es fan més evidents.

En aquest capítol doncs ens centrarem de forma àmplia en la geografia i la història de les terres que constitueixen el Pirineu Central. Ho farem així primerament per que és en aquesta vasta àrea on és situat el Pallars Sobirà, que és l'objecte principal del nostre estudi. D'aquesta manera podrem emmarcar dita comarca en un context més ampli que presenta unes propietats físiques i humanes comunes i que ha patit processos econòmics, socials i històrics amb força semblances.

Per a començar, cal assenyalar que el Pirineu presenta en aquest sector central la seva típica estructura morfològica del tot ben estructurada, amb una clara disposició de les unitats de relleu: la *Zona Axial* al mig, secundada per les serres prepirinenques a banda i banda. En total el gruix de la Serralada arriba als 150 km als punts de màxima amplada. La *Zona Axial*, amb nombrosos cims que superen els 3000 metres d'altitud i ports de muntanya que molts pocs casos baixen dels 2000, esdevé una veritable barrera muntanyosa que complica força el trànsit entre la Península Ibèrica i la resta del Continent. Prova d'això és que antany passar d'un vessant a l'altre pels vells camins de ferradura era difícil i perillós (hi hagué nombroses tragèdies), quan no impossible en determinades èpoques de l'any.

A banda i banda dels colls més transitats s'hi varen aixecar albergs que ajudaven els intrèpids viatgers que s'aventuraven a travessar la divisòria. Encara avui, en molts casos romanen dempeus, com el vell *Hospital de Vielha* (al peu del Port de Vielha, a la boca sud de l'actual Túnel), o els mítics *Hospital de Benàs* i *Hospice de France*, situats en ambdós costats (sud i nord) del Port de Benàs.

I de fet, fins i tot en l'actualitat són poques les carreteres que creuen l'interfluvi comunicant els dos costats: només la C-147 (Pallars Sobirà/Val d'Aran pel Port de la Bonaigua) i la C-136 (Vall de Tena/Bearn pel *Coll de Portalet*), que sovint a l'hivern resten tallades o amb el pas restringit per culpa de la neu.

L'alternativa ha estat la recent construcció de diversos túnels: el de *Vielha* fou el primer, inaugurat el 1948. Després s'han obert els de *Bielsa* i *Somport*.

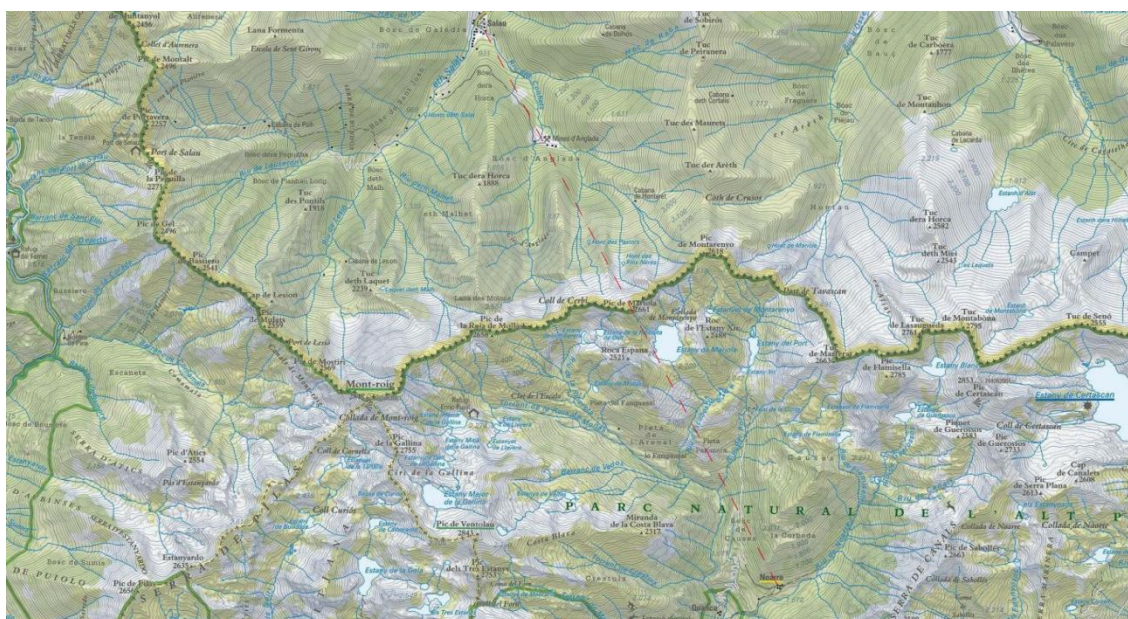
El Pirineu Central assoleix les màximes altituds a l'Aragó i la Bigorra. La carena divisòria arriba al seu sostre en cims com el *Vignemale* (o *Comachibosa*) de 3298 m. d'altitud, el *Pic de Marboré* (3253 m.) o el *Perdiguero* (3221 m.). Però curiosament, els pics més alts els trobem lleugerament desplaçats cap al sud, plenament ja dins de territori espanyol: l'*Aneto*, al Massís de la Maladeta (3404 m.), el *Posets* (3375 m) i el *Mon Perdido* (3353 m).

L'assimetria entre els dos vessants de la qual hem parlat, es fa evident al Pirineu central, però com s'ha dit, es deu sobretot a que el Prepirineu Mediterrani s'allarga molt més. Però el que és la Zona Axial de fet, pot presentar més gruix al vessant nord o al sud, depenent del punt: per exemple al Pallars Sobirà assoleix una considerable amplada, mentre que a la comarca del Coserans (al vessant nord, simètrica amb l'anterior) és molt més reduït. El contrari passa al Sobrarbe aragonès, on la seva regió simètrica del vessant nord, la Bigorra, té un Pirineu Axial en general més desenvolupat.

Per tant, si el descens des del capdamunt de la carena interfluvial és més ràpid i sobtat al costat francès que no pas a l'ibèric es deu fonamentalment a dos factors: a la menor distància que hi ha fins que arribem a la Depressió d'Aquitània (ja que el Prepirineu és més curt) i a l'acció més intensa de les glaceres quaternàries.

Ho podem constatar fàcilment en alguns casos: les poblacions de *Banheras de Luishon* (França) i *Benás* (Aragó) es troben cadascuna al fons d'una vall, a uns 10 km de la carena interfluvial. Així, mentre que la primera es troba a 1138 m, la segona és només a uns 650 m d'altitud. El mateix passa si comparem els nuclis d'*Alòs d'Isil* (1280 m, vessant sud) i *Salau* (850 m, vessant nord), ambdues a 5 km de l'interfluvi i també al fons d'una vall principal. També és cert que en d'altres ocasions el descens és més equilibrat en cadascuna de les vessants.

Un altre factor força important en la configuració del relleu és el traçat de la xarxa fluvial. Els rius més importants s'originen al capdamunt de la Zona Axial (generalment a la carena divisòria atlàntic/mediterrània) i baixen cap a la Depressió de l'Ebre (en el cas del vessant sud) o cap a la d'Aquitània (en el cas del vessant nord), en direcció transversal a l'eix de la Serralada i a les serres prepirinenques més importants. La xarxa fluvial principal doncs no segueix l'estructura geològica dels relleus prepirinencs (els quals formen alineacions d'est a oest) si no que els talla perpendicularment, de manera que les valls més significatives són quasi paral·leles entre elles.

Un dels més clars exemples de l'asimetria entre ambdós vessants del Pirineu. Els nuclis de Noarre i Salau es troben a uns 4,5 km de la divisòria axial que separa la Conca de l'Ebre de la del riu Garona. Però mentre que Noarre, al vessant sud, és a uns 1600 m d'altitud, Salau, al costat nord de la Serralada, es troba ja a poc més de 900 m. **Font: ICC**

El rocam i la geomorfologia

El Pirineu Axial o Alt Pirineu, confirmant la introducció de l'apartat anterior, ve definit respecte al Prepirineu, bàsicament per 3 factors: la major alçària de les seves muntanyes (i en conseqüència, uns trets bioclimàtics característics i propis), el seu rocam d'origen paleozoic i el modelat glacial imprès en el relleu.

Les roques paleozoiques més significatives de la Zona Axial són les pissarres, que poden ser de tipus divers (depenent del moment de la seva formació). Les trobem pràcticament a tot l'Alt Pirineu, esdevenint la pedra més característica. Sovint les trobem combinades amb gresos i calcàries.

També el granit apareix amb freqüència: aflora formant una llenca que agafa el sector d'Aigüestortes, Sant Maurici i la Maladeta i es perllonga vers l'oest cap al Massís de Llardana (*Posets*), Urdiceto, el Massís de Neoubielha i fins a les muntanyes de Cauteràs (o Cauterets) i Panticosa.

Les calcàries paleozoiques per la seva part són aquí sobretot del *Devonià*: apareixen per arreu, molts cops combinades amb les pissarres, però són potser menys representatives.

El paisatge actual del Pirineu Axial seria molt diferent si no hagués estat afectat pel fenomen del glacialisme. Efectivament, al llarg de l'Era Quaternària la baixada de la temperatura global del planeta va provocar l'aparició de grans masses de gel que varen recobrir bona part de la Serralada al llarg de diversos episodis. Això va desencadenar una intensa erosió mecànica que va transformar per complet el relleu de la Zona Axial.

L'acció del gel va afectar principalment les capçaleres i les parts més altes, on va deixar el típic modelat alpí de l'alt Pirineu: vessants escarpats amb parets quasi verticals, circs i cubetes glacials (on, acabades les eres glacials, s'hi van formar els nombrosos llacs d'alta muntanya que hi trobem avui), crestes agudes esportellades... És a dir, va rossegar els interfluvis i muntanyes fins a aprimar-los i els va donar la particular forma que tenen actualment.

L'erosió glacial destaca especialment sobre la roca granítica, formant els paisatges més espectaculars del Pirineu Central Axial.

Però l'acumulació de gel també va comportar la formació de potents glaceres, que aviat es van encaixar en les valls principals i van arribar sovint a llocs situats a poca alçada, per sota de 1000 m. Un cop les glaceres més tard van desaparèixer, van deixar imprès el resultat de la seva erosió: valls eixamplades en forma de "U", valls secundàries suspeses sobre les principals (el desnivell de les quals és avui salvat mitjançant saltants i salts d'aigua), cubetes de sobre excavació, dipòsits morrènics,....

El glacialisme quaternari va afectar més el vessant nord, degut a la orientació i a les majors precipitacions. Moltes de les glaceres que baixaven per les valls principals, amb una llargada que podia superar els 70 km, van arribar pràcticament a la Plana d'Aquitània, travessant així les serres prepirinenques i morint de vegades a menys de 400 m.

Al vessant sud l'abast de les glaceres va ser menor: la més llarga, la de la vall de la Noguera Pallaresa, va tenir un xic més de 50 km i acabava poc abans d'on ara hi ha el nucli de Llavorsí.

Curiosament però, en molts sectors l'empremta glacial es fa més palesa al vessant sud. Això és degut a que la xarxa fluvial preexistent hi descendia més progressivament que no pas al costat atlàntic, on el major pendent havia provocat ja una excavació més intensa dels tálvegs.

Per tant, al vessant mediterrani, la denudació del gel, tot i afectar una menor extensió de terrenys, va quedar més reflectida en el paisatge.

Molt diferent d'aquesta alta muntanya modelada en gran part per l'acció del gel és el paisatge que presenta el Prepirineu.

En realitat però, caldria parlar de "*prepirineus*", en plural, ja que els dos conjunts que cerquen a banda i banda la Zona Axial si bé presenten força similituds també tenen algunes diferències.

En conjunt el Prepirineu es caracteritza per la seva menor altura i pel tipus de roques de que és compost, que són bàsicament materials del Mesozoic i del Terciari plegats durant l'Orogènia Alpina i enganxats al Pirineu Axial. Destaquen les calcàries, del *Cretaci* (145-65 milions d'anys enrere) i l'*Oligocè* (entre 34 i 23 milions d'anys). Però també les margues i els conglomerats.

L'erosió física aquí es deu sobretot a l'acció de l'aigua, ja que el gel quaternari amb prou feines va deixar-hi alguna empremta en llocs molt concrets. En canvi agafa importància l'erosió química, en relació amb l'abundància de materials calcaris. Les calcàries per tant són les roques més típiques del Prepirineu. La seva presència dona lloc a un paisatge molt característic: serralades allargades, de colors clars o bigarrats amb lloms arrodonits (formant rasos) però amb empits sovint costeruts quan no del tot drets.

Molts cops els relleus calcaris prepirinencs presenten una forma dissimètrica: un costat de relleu més suau i accessible, i l'altre del tot abrupte, tallat quasi en vertical, encarat cap a la plana (d'Aquitània o de l'Ebre, segons el vessant). Un dels millors exemples és la cinglera de la Serra del Montsec, prou visible desde les terres de l'Urgell i Lleida.

Les calcàries prepirinenques van ser intensament plegades en direcció paral·lela a l'Eix Axial (d'est a oest) durant l'Orogènia Alpina. La seva naturalesa fa que l'aigua de la pluja, en contacte amb elles, les dissolgui i s'infiltri en el subsòl formant avencs, coves i dipòsits i rius subterranis.

Per tant, és per la manca d'aigua superficial i per l'absència o escassetat de sòl que en les terres de tipus calcari sovint hi creix una vegetació escadussera, sobretot on allà els trets mediterranis es fan evidents.

Alguns dels relleus calcaris pirinencs i prepirinencs (tant del Paleozoic com del Mesozoic) han estat carstificats en intensitat diversa segons cada cas, donant lloc als típics fenòmens i formacions pròpies d'aquestes roques: formacions de cavitats naturals, avencs, sorgiments, engolidors, rius subterranis, etc...

N'hi ha bons exemples a tota la Serralada, com l'impressionant "*Sistema Arañonera*" (alta conca del riu Ara, a l'Aragó), les *Grutes de Betharram* (Bigorra, França), el famós engolidor del *Forau d'Aigualluts* (Vall de Benás), o multitud d'avencs i coves escampades per arreu: en una d'elles van tenir lloc les aparicions de la *Verge de Lorda* (*Lourdes*).

Les margues terciàries per la seva part també són roques molt pròpies del Prepirineu. Formen grans faixes de terreny que s'alternen amb les serres calcàries. Degut a la seva tendresa són fàcilment erosionades per l'aigua: molts cursos fluvials, en entrar-hi en contacte han excavat petites planes molt favorables per a l'agricultura i l'assentament de la població.

Els conglomerats o pudingues es van formar a l'*Oligocè*, quan les convulsions principals de l'Orogènia Alpina ja havien tingut lloc. Llavors es va iniciar un període de forta erosió on la xarxa fluvial va dipositar gran quantitat de materials que es van dipositar a les fondalades de la Serralada i als voltants de l'antic llac que recobria la Depressió de l'Ebre. I a continuació es va produir un moviment epirogènic: la Serralada Pirinenca es va aixecar verticalment més de 1500 m.

D'aquesta manera, els conglomerats es van sedimentar recobrint molts del plecs i relleus calcaris. Per això avui, al Prepirineu, especialment al vessant mediterrani, hi trobem nombrosos paquets de pudingues formant bé cingles d'estil montserratí en alguns sectors (*Mallos de Riglos*, *Rocs de Queralt*,...) o bé una crosta en forma d'altiplà sobre una base de calcàries o margues: és el que passa a la *Serra de Comiols* i a la de *Gurp* (Pallars) o a la de *Cis* (Ribagorça), al capdamunt de la qual hi trobem la calma dels *Plans de Belarta*.

El *Prepirineu Mediterrani* o *Espanyol*, més ample i desenvolupat (uns 60 km al punt màxim) que no el seu homòleg atlàntic, presenta una estructura bastant clara: dues alineacions de serralades calcàries (Prepirineu Interior i Exterior) separades per una faixa de terres margoses, l'anomenada Depressió Mitjana Pirinenca.

El *Prepirineu Interior Mediterrani* no és del tot continu a la Zona Axial, ja que en molts sectors una estreta zona de fricció (anomenada sovint "*Regió de les Nogueres*") separa ambdues unitats. Generalment no supera els 2300-2400 metres): *Boumort* (2072 m), *Sant Gervàs* (1887 m), *Turbó* (2492 m), *Peña Montañesa* (2291 m) si bé alguns punts pot arribar a alçades més pròpies de l'Alt Pirineu (*Cotiella*, 2912 m o *Tendeñera*, 2853 m).

Té un gruix variable, que arriba als seus màxims a les comarques aragoneses del Sobrarbe i el Serrablo, on pràcticament es confon amb la Zona Axial: en alguns casos fins i tot és difícil (quan no impossible) distingir on acaba el Prepirineu Interior i on comença el Pirineu Axial. És el que passa al Parc Nacional d'Ordesa, format per un paquet de calcàries mesozoïques pròpies del Prepirineu Interior que aquí arriben fins a la divisòria atlàntico-mediterrànea assolint grans alçades en muntanyes com el *Mon Perduto* (3375 m) o el *Pic de Marboré* (3246 m).

La "*Regió de les Nogueres*" o *Zona de Fricció*, per la seva part, és una estreta llenca de terreny de transició entre el Prepirineu Interior i la Zona Axial. Apareix clarament diferenciada entre els rius Segre i Éssera, a partir del qual cap a l'oest es fa ja insignificant. Es tracta d'una faixa amb una morfologia i litologia molt complexes, formada per materials diversos, molts cops arrancats dels sectors adjacents i correguts. S'hi troben per tant materials molt diversos (gresos i calcàries del *Carbonífer*, calcàries del *Devonià*, conglomerats i argiles del triàsic, conglomerats oligocènics, ...) que es resolen en un relleu suau d'altiplans, interfluvís arrodonits i petites valls: el *Pla de Corts*, *Pla de les Calderes*, subcomarca de *Bellera*, *Vall de Siarb*, capçalera de l'*Isàbena*,...

Per això és aprofitat per algunes carreteres (l'Eix Pirinenc per exemple) per a enllaçar diverses valls principals paral·leles entre elles: Segre-Noguera Pallaresa (*Coll del Cantó*), Noguera Pallaresa/Noguera Ribagorçana (*Coll de Perves*), Noguera Ribagorçana/Éssera (*Coll de Fades*).

El *Prepirineu Exterior Mediterrani* apareix bastant desplaçat cap al sud, molt a prop ja de la Depressió de l'Ebre. Presenta un tipus de rocam similar al Prepirineu Interior, però amb unes altituds més modestes que no sobrepassen els 2000 m. Depenent del sector però, el front muntanyenc pot assolir alçades molt variables, amb una intensitat prou diversa.

S'inicia a llevant amb les *Serres d'Aubenç* (1611 m), *Comiols* (1356 m) i *Montsec* (1684 m). Continua cap a ponent mitjançant les serres d'*Arbe* (1107 m), *Guara* (2076 m), *Gratal* (1542 m), *Mallos de Riglos* (960 m), *San Juan de la Peña* (1546 m) fins al Riu Aragón. A partir d'aquí cap a l'Oest va perdent importància (*Alaitz*, 1169 m) fins a desaparèixer a la Conca de Pamplona.

Entremig dels Prepirineus Exterior i Interior s'extén una faixa de terres margoses i argilenques erosionades per l'aigua pluvial o la xarxa hidrogràfica. Es tracta de l'anomenada "*Depressió Mitjana Prepirinenca*", que constitueix una franja relativament enfonsada respecte al muntanyam calcari que la circumscriu.

No constitueix però, una "depressió" en el sentit estricte, si no una zona de materials tous que han estat més o menys erosionats, depenent del lloc i l'intensitat de l'acció de l'aigua.

En molts casos però, el cert és que l'erosió fluvial ha format diverses conques i sectors enfonsats: la *Conca de Tremp*, la *Clotada d'Areny*, la *Cubeta de Graus*, la *Bal Ancha* o la *Guarguera* en són alguns. Es tracta d'àrees òptimes per a la instal·lació de nuclis de població i per a la pràctica de l'agricultura tant de secà com de regadiu, aprofitant l'aigua dels rius que davallen de la Zona Axial. En els interfluvis i costers, per contra, les margues apareixen aixaragallades per l'aigua de pluja creant així el paisatge de "*badlands*".

El Prepirineu Atlàntic té una estructura semblant al del seu homòleg del sud, però menys desenvolupada i uniforme. Mentre que les serralades interiors apareixen clarament desplegades al nord de la Zona Axial, tant la faixa margosa (Depressió Mitjana Prepirinenca) com les serres exteriors ofereixen una presència molt més exigua i irregular que al vessant mediterrani.

El *Prepirineu Interior Francès* consisteix en un seguit d'alineacions calcàries d'alçària variable: *Massif de l'Arize* (1421 m), *Cagire* (1912 m), *Bacanera* (2193 m), *Montaigu* (2339 m), *Estivette* (1851m), *Mouille de Jaout* (2051 m), *Montagnon* (1974 m),... A la regió de l'Arieja, de vegades s'hi intercala entre elles algun "massís paleozoic satèl·lit" (*Trois Seigneurs*, 2199 m o *Saint-Barthélemy*, 2349 m) fruit de la total denudació de la cobertura mesozoica.

Es tracta en general d'un muntanyam força compacte i continu a la Zona Axial, on només algunes valls secundàries paral·leles d'orientació est/oest compartimenten el territori, com la *Ballongue* o la *Vall de Soulan* al Coserans.

El *Prepirineu Exterior Atlàntic* tant sols apareix en sectors molt concrets (“*Pétits Pyrénées*”, entre el Comenge i el Coserans) i sovint queda sepultat pel mantell d’arrossegalls del peu de mont, en contacte ja amb la Plana d’Aquitània. Això ha donat lloc de vegades a la formació d’algun altiplà, com el de *Lannemezan*, si bé en d’altres ocasions el relleu es resol en un seguit de petits turons.

Una cosa semblant passa amb la faixa margosa, que ni de bon tros assoleix l’amplada i importància que té al vessant mediterrani: la seva erosió ha donat lloc a solcs enfonsats equivalents a la Depressió Mitjana Prepirinenca del sud, com per exemple el corredor del Nesta/Garona a la regió del Comenge.

El sector oriental de la Conca de Tremp (Conca Dellà) des del Coll de Comiols: un magnífic exemple de la Depressió Mitja Prepirinenca pròpia del vessant sud. Al fons, en primer terme, el muntanyam de les serres de Carreu i el Boumort, del Prepirineu Interior. Al fons, els cims nevats de la Zona Axial. (Fotografia: Josep Mª Bosch, 2011)

Clima

En parlar del clima del sector central de la Serralada Pirinenca, hem de començar esmentant tres factors que, a grans trets, caracteritzen aquest territori diferenciant-lo dels extrems oriental i occidental de la mateixa.

En primer lloc, el més destacable de la climatologia del Pirineu Central és l’absolut contrast entre els dos vessants, que en aquest sector del massís es fa més evident que enlloc. Mentre que el vessant sud, mediterrani i sec, disposa de moltes hores de sol (el nombre de dies assolellats sovint duplica els ennuvolats), el vessant nord, atlàntic i humit, al llarg de l’any té més dies de núvols i pluja que no pas de sol.

No és infreqüent experimentar aquest dualisme al creuar la divisòria de la Zona Axial: depenent de les condicions meteorològiques, el costat encarat cap a la Península Ibèrica pot aparèixer clar i lluminós, i el vessant que dona al nord restar cobert per un mantell de núvols.

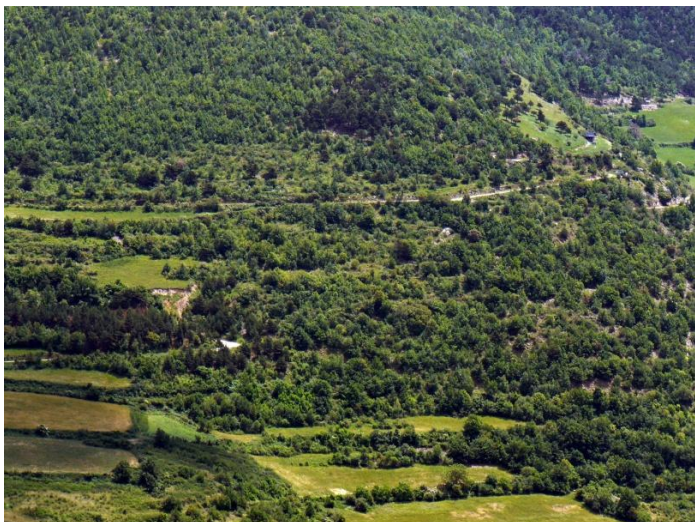
Una altra característica força important és la influència del relleu en cadascun dels vessants. Així, tant el clima Mediterrani com l'Atlàntic pateixen variacions a mida que guanyem altitud. En general, en assolir més alçària la temperatura va baixant i les precipitacions són majors, i per tant, en referir-nos al Pirineu Central haurem de parlar de Clima Mediterrani de Muntanya o de Clima Atlàntic de Muntanya.

Aquest fet però és molt relatiu i a nivell local hi ha diversos matisos. Per exemple, l'orientació respecte al sol fa que cada vall tingui un costat de solana, més encarat al sud i que disposa de més hores de sol (i de retruc una temperatura mitja més alta), i una obaga, més encarada al nord, humida i ombrívola i amb temperatures més baixes per la menor insolació. No es casualitat que la majoria de nuclis de població hagin estat aixecats a la solana, més encara en aquelles valls orientades d'Est a Oest, on de vegades l'agrupament de diversos pobles assoleix cert rang geogràfic: així passa, per exemple a la “*Soulanne*” de la Vall de Birós (Coserans) o a la *Solana de l'Ara* (Sobrarbe).

Els vessants solà i obac sovint presenten una mantell vegetal força diferent, com podem comprovar en aquestes dues imatges.

A dalt, el costat de solana de la vall de la Noguera Pallaresa entre Rialp i Llavorsí, als voltants de les Bordes de Botella: vegetació més pobre de tipus mediterrani, composta per arbusts i alzines tot i la considerable altitud a la que ens trobem.

A sota, costat oposat de la mateixa vall (obaga), a la rodalia del poble de Roní. Vegetació més exuberant, amb un bosc dens compost bàsicament per roures, i pastures no massa diferents a les del vessant nord.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2015)

La tercera característica pròpia del sector central del Pirineu és la notable continentalitat del clima, a diferència del que passa als extrems oriental i occidental de la Serralada, més propers al mar. La continentalitat queda reflectida més especialment al vessant mediterrani: afecta a les temperatures, que presenten una major amplitud tèrmica anual, però també a les pluges, que són menors i més irregulars.

El règim de precipitacions és el factor que genera més diferències entre els dos costats del Pirineu Central a nivell climatològic i paisatgístic. El més habitual és que el vessant nord es vegi envaït pels vents carregats d'humitat provinents de l'Oceà Atlàntic que avancen en direcció est o sud-est: al topar amb els relleus de la Serralada es veuen obligats a ascendir de manera que l'humitat es condensa i esdevé pluja. D'aquesta manera, quan aquests vents arriben a l'altre costat de la carena interfluvial estan ja secs i sovint escalfats.

En resum doncs, els efectes són aquests: el territori de la Conca Atlàntica queda freqüentment cobert pels núvols humits de l'Oceà, que hi deixen generoses quantitats de pluges amb assiduïtat. Però on realment hi descarreguen les precipitacions més abundants és als costers del vessant nord (sobretot els superiors) pirinenc i al capdamunt de la Serralada, més si tenim en compte que aquí l'elevació del muntanyam és absolutament brusca i sobtada.

Les terres atlàntiques per tant, sempre estan ben alimentades d'aigua i només ofereixen indicis de menor humitat a la Vall de l'Arieja, al límit amb el Pirineu Oriental. Les valls del vessant sud reben moltes menys precipitacions i acusen molt més la continentalitat. Es veuen poc afectades per les pluges d'origen atlàntic al quedar arrecerades a l'altre costat de l'interfluvi, on sovint hi arriba un aire ja sec: és l'anomenat "*Efecte Föhn*" o "*fogony*" que dibuixa nombrosos sectors d'ombra pluviomètrica (àrees de poca pluja en relació amb les muntanyes circumdants) al fons de les valls mediterrànies. L'ombra pluviomètrica es fa força present a les valls principals del vessant sud (al Pallars Sobirà, la Ribagorça, el Sobrarbe,...), on la quantitat d'aigua caiguda pot ser la meitat de la de les valls simètriques del vessant nord, i s'intensifica a les cubetes de la Depressió Mitja Prepirinenca, que ofereixen ja trets d'una certa aridesa.

La influència del Mediterrani sobre el vessant sud del Pirineu Central és evident però relativa, ja que aquest és un sector de terra endins. Els fronts humits procedents de l'antic *mare nostrum* només donen pluges tempestuoses de forma puntual, sobretot a la tardor.

En aquest vessant, partint dels cims més elevats, la quantitat de precipitació disminueix a mesura que ens acostem a la Depressió de l'Ebre.

A grans trets, en ambdós costats de la Serralada hi podem distingir al llarg de l'any dues estacions plujoses (Primavera i Tardor) i dues de seques (Hivern i Estiu). De totes maneres, mentre que al vessant atlàntic les diferències entre períodes secs i plujosos és molt relatiu, a l'aiguavés mediterrani aquestes queden més marcades i poden presentar fortes oscil·lacions. A més en aquest darrer vessant el mínim de precipitació als llocs de certa alçada és a l'Hivern, i en els sectors més baixos és a l'Estiu, cosa que contribueix en aquests casos a accentuar el dèficit hídric.

Les precipitacions en forma de neu, com és lògic, augmenten amb l'altitud. Són més abundants al vessant atlàntic per que, senzillament, la quantitat de precipitació global és també major.

La temperatura, igual que la pluja, varia força en funció de l'alçària en la que ens trobem. En termes mitjos, disminueix uns 0,5° cada 100 m que pugem.

També presenta diferències entre els dos costats de la Serralada, però no tant acusades com en el cas de les precipitacions.

El vessant sud és en general lleugerament més càlid que el costat atlàntic degut a la major irradiació solar. La continentalitat es fa més palesa i es tradueix en una major amplitud tèrmica al llarg de l'any, que dona estius calorosos i hiverns freds.

Per la proximitat amb la Depressió de l'Ebre, la continentalitat s'accentua a la zona del Prepirineu, on l'escalfament i el refredament de l'atmosfera és més ràpid. Aquí, les variacions tèrmiques exagerades (calor o fred extrems) no són un fenomen rar.

El vessant nord presenta temperatures més uniformes, una menor amplitud tèrmica anual. Els estius són suaus i frescos i els hiverns, encara que freds, queden atenuats per la humitat atlàntica i no donen lloc a situacions excessivament rigoroses.

Tot i així, donat el fort desnivell que aquí ofereix la Serralada, les condicions meteorològiques poden variar radicalment entre el peu de muntanya i els llocs emplaçats a determinades altituds.

A partir de 1500-1600 m les diferències climàtiques entre ambdós costats de la Serralada queden bastant atenuades i presenten força similituds, si bé no s'esvaeixen del tot. Apareix llavors el clima subalpí, i més amunt (a partir de 2000 m) el Clima Alpí, típics de les zones d'alta muntanya: precipitacions abundants i ben repartides al llarg de l'any (moltes en forma sòlida) i temperatures molt baixes a l'hivern i fresques a l'estiu.

La Xarxa Hidrogràfica

Per a entendre i copsar plenament la geografia del Pirineu és del tot necessari conèixer les característiques de la xarxa fluvial i la gran influència que ha exercit sobre el territori i llurs activitats socioeconòmiques. És per això que aquí parlarem detingudament dels seus trets més decisius.

Tal i com diu Solé Sabarís, podríem equiparar la Serralada Pirinenca a una teulada a dues aigües per on s'escola la pluja a banda i banda. I així és en realitat: els cursos hídrics principals s'originen a les parts més altes de la Zona Axial (generalment a l'interfluvi atlàntic/mediterrani, o molt a prop) i descendeixen per un dels dos vessants en sentit de la pendent fins arribar bé a la Depressió de l'Ebre, o bé a la Plana d'Aquitània.

Les aigües segueixen una direcció transversal a l'eix principal de la Serralada, i en el seu camí cap a les terres baixes travessen i tallen perpendicularment les serralades prepirinenques. Aquest és un fet d'enorme importància: el trànsit a través del dur rocam calcari prepirinenca no és fàcil, i els cursos fluvials s'han vist obligats a creuar les serralades formant espectaculars congostos, autèntics talls abismals excavats entre les parets verticals del relleu que poden sobrepassar els 1000 m de profunditat.

Els congostos, estrets i gargamelles dels rius que s'obren pas a través de les serralades prepirinenques són poc menys que mítics, sobretot al vessant mediterrani: si antigament eren un maldecap per a qualsevol viatger que pretenia arribar a les valls de l'Alt Pirineu, avui són un reclam turístic de primer ordre.

Aquesta és una característica comuna dels cursos hídrics d'ambdós vessants: el seu traçat i la direcció que segueixen. Però les xarxes hidrogràfiques del vessant nord i del vessant sud també presenten una diferència fonamental: mentre que la primera aboca les seves aigües cap a l'Oceà Atlàntic, la segona ho fa cap al Mar Mediterrani.

El vessant nord del Pirineu Central, efectivament, drena les aigües cap a l'Atlàntic mitjançant dues conques: les dels rius Garona i Ador.

Això té implicacions climàtiques molt clares que afecten la vegetació, el paisatge, i de retruc, moltes activitats econòmiques (especialment l'agricultura i la ramaderia).

El mateix, però de signe contrari, passa al vessant sud, on la xarxa fluvial vessa l'aigua al Mediterrani. En aquest cas, tota ella pertany a una sola conca, la del riu Ebre.

Per a analitzar l'entramat fluvial del Pirineu central, ens serà útil fer una senzilla divisió on distingirem una xarxa principal, composta per aquells rius més llargs i importants que segueixen tota la seqüència o gairebé: s'originen a l'eix o interfluvi atlàntic/mediterrani (Zona Axial) i baixen a través del Prepirineu fins als sectors planers.

Al vessant sud són 6: el *Segre*, la *Noguera Pallaresa*, la *Noguera Ribagorçana*, el *Cinca*, el *Gállego* i l'*Aragón*. Al vessant nord en podem considerar 5: l'*Arieja*, la *Garona*, l'*Ador*, la *Gave de Pau* i la *Gave d'Oloron*.

Per darrera d'aquests, tindríem un conjunt de rius que, tot i la seva importància, tenen una llargada menor i no arriben a realitzar sencer el trànsit desde l'Alt Pirineu fins a la Plana d'Aquitània o la Depressió de l'Ebre. Generalment són afluents d'algun dels rius de la xarxa principal. El *Flamicell*, l'*Ara* o l'*Alcanadre* en el vessant sud o el *Salat*, la *Nesta* i el *Gave d'Aspe* en el vessant nord en serien alguns exemples.

Els rius del vessant mediterrani presenten tots una morfologia molt semblant i una direcció nord/sud força vertical. En la capçalera transiten per valls glacials formades pel gel quaternari: la d'*Àneu* (Noguera Pallaresa), *Barravés* (Noguera Ribagorçana), *Benàs* (Éssera), *Buxargüelo* (Ara), *Pineta* (Cinca), *Tena* (Gállego) i *Canfranc* (Aragón).

A partir d'aquí descendeixen tallant el relleu mitjançant estrets allà on el rocam és més dur i excavant petites planes i cubetes on els materials són més tous.

El pas més complicat el troben al creuar determinades serralades del Prepirineu, tant Interior com Exterior. És el cas de la Serra del Montsec (Prepirineu Exterior), travessada per la Noguera Pallaresa a través del *Congost de Terradets* i la Noguera Ribagorçana pel de *Mont-Rebei*, o la de Guara, on diversos rius (Alcanadre, Bero, Mascún,...) hi han llaurat profunds i espectaculars canyons.

Tenim per altre costat els congostos de *Collegats* (Noguera Pallaresa), *Escales* (Noguera Ribagorçana), *Ventamiello* (Éssera) o la *Devotas* (Cinca), al Prepirineu Interior en aquest cas.

Per contra, les cubetes d'excavació més grans les trobem a la franja margosa de la Depressió Mitjana Prepirinenca: la *Conca de Tremp* (Noguera Pallaresa), la *Clotada d'Areny* (Noguera Ribagorçana), la *Cubeta de Graus* (Éssera), la *Guarguera* i la *Bal Ancha* (Gállego), el *Campo de Chaca* i la *Canal de Berdún* (Aragón).

El Segre, al límit amb el Pirineu Oriental, és un cas força peculiar. Neix a la Cerdanya però davalla cap a l'Oest fins a l'Urgellet, la petita plana de la Seu d'Urgell. A partir d'aquí pren direcció sud creuant el Prepirineu Interior (*Congost de Tres Ponts*) i Exterior (*Estret d'Aubenç*, *Grau d'Oliana*) i obrint petites planes (*Organyà*, *Nargó*) en les franges margoses que hi ha entremig. Passada la població d'Oliana el riu va vorejant el Prepirineu Exterior de nou en direcció oest fins que, passat Artesa de Segre, es fica de nou dins del muntanyam on forma un nou congost, el de Camarasa, en el qual rep les aigües de la Noguera Pallaresa. Aquí ja pren definitivament direcció sud per anar a buscar l'Ebre.

Al vessant nord el descens dels rius des dels alts cims axials es realitza més ràpidament donat el brusc pendent. El major desenvolupament de l'empremta glacial a les valls principals i la quasi absència del Prepirineu Exterior fan que el seu perfil sigui un xic diferent als cursos mediterranis, tot i les moltes similituds, i que en general sigui més fàcil arribar a les altes valls del Pirineu Axial.

Tot i això, la xarxa fluvial atlàntica igualment ha eixamplat llurs valls obrint planes i petites cubetes allà on han trobat materials fàcils d'erosionar i travessen les serralades calcàries del Prepirineu mitjançant estrets, com el *Congost d'Escot* (Gave d'Aspe), si bé de vegades aquests apareixen un tant suavitzats per l'acció de les geleres quaternàries.

El règim d'un curs fluvial ve determinat sobretot per dos factors: el relleu i el clima. En menor importància hi intervenen la cobertura vegetal del sòl, l'acció antròpica i d'altres.

Al Pirineu Central, el relleu és l'element clau que més condiciona el comportament i les característiques de rius i torrents, ja que influeix força sobre el clima: la barrera pirinenca provoca majors precipitacions en la capçalera (pluges convectives) i fa que aquestes sovint siguin sòlides, en forma de neu.

També és determinant la forma de les conques fluvials i el pendent que han de salvar les aigües.

Amb aquestes consideracions, podem afirmar que la xarxa hidrogràfica pirinenca té un règim bastant torrencial: cursos joves i braus que han de salvar molt desnivell en poca distància. Amb encert ho ha reflectit la toponímia en el cas dels "nogueres" (Noguera Pallaresa, Ribagorçana,...), paraula que prové del èuscar antic "*noguerra*" i que vol dir "riu impetuós", o en el cas dels "gaves" francesos, paraula gascona de semblant significat.

La irregularitat de la xarxa fluvials es fa especialment manifesta a la cara sud degut a la influència del clima mediterrani, amb pluges més irregulars al llarg de l'any, mentre que costat atlàntic els cursos presenten cabals més constants i abundants.

Però de fet, la morfologia estreta i allargada de les conques no és massa diferent en ambdós vessants, i contribueix a accelerar el drenatge de les aigües.

Això, juntament amb el fet que al vessant atlàntic els rius han de salvar un major pendent ha comportat que històricament les avingudes i riuades catastròfiques siguin fenòmens recurrents en tota la Serralada.

En documents antics i en la memòria popular han quedat registrats nombrosos episodis de crescudes i desbordaments de nombrosos rius. Els més recents són els de 1907, 1937 i 1982, que van afectar diverses valls tant atlàntiques com mediterrànies. La riuada de 1937 per exemple va devastar les Valls d'Àneu, al Pallars Sobirà, però també el Coserans, a l'altre costat de la frontera, on va causar força estralls a les valls de Birós i Salau.

Les diferències en el règim dels cursos del Pirineu Central venen donades sobretot per la conca a la que pertanyen (atlàntica o mediterrània) i pel tipus de precipitacions (líquides o sòlides) en funció de l'altitud i el sector on tenen la capçalera. Si més no, els rius que s'originen a l'Alt Pirineu, independentment del vessant, protagonitzen en comú dos fenòmens: un estiatge hivernal degut a la retenció nival, i un notable creixement a la Primavera per la fusió de les neus. Són cursos majoritàriament amb un règim de tipus nival/pluvial, força influenciats per la precipitació sòlida.

En general, els rius del vessant nord presenten cabals majors que els del costat sud i més regularitat al llarg de l'any, ja que els estiatges són més suaus o de vegades inexistents.

En el vessant mediterrani l'estiatge és més pronunciat i es produeix en dos períodes: a l'hivern, per manca de precipitacions o bé per que aquestes són sòlides, i a finals de l'estiu. En aquest cas les èpoques de pluja, concentrades sobretot a la Tardor i a la Primavera quan coincideixen amb el temps del desglaç, es fan més perceptibles que no pas al vessant atlàntic.

Els cursos prepirinencs per la seva part presenten grans diferències segons el vessant per on corrin. El Prepirineu Sud, amb un Clima Mediterrani força continental, pateix estadis de sequera més intensos i llargs, especialment pronunciats a l'Hivern i a l'Estiu però que es poden allargar mesos: deixant a banda els grans rius al·lòctons que baixen de la Zona Axial, la resta de la xarxa pot oferir cabals minsos o fins i tot arribar a eixugar-se.

Vegetació

La vegetació del Pirineu Central està directament relacionada amb dos factors: el clima (temperatures, humitat i precipitacions) i el relleu, encara que també amb d'altres, com la composició del sòl, el rocam i l'acció antròpica per exemple.

En aquest sentit, la massa forestal reflecteix aquí millor que enlloc el contrast entre els dos vessants: el nord, que presenta una vegetació de tipus atlàntic pròpia del centre d'Europa i el sud, amb arbres i plantes de caire mediterrani o submediterrani.

Només a l'alta muntanya, a partir de 1500-1600 m apareix la vegetació subalpina, relacionada amb el muntanyam elevat de la Zona Axial.

És important destacar que en molts llocs hi trobem àrees de vegetació mixta, on es produeix una transició entre aquests tres grans dominis, amb espècies de cada ambient barrejades.

El relleu condiciona força el mantell vegetal de la Serralada. Cada espècie creix en uns gradients altitudinals, sota unes temperatures i unes precipitacions concretes, per sobre o per sota de les quals és substituïda per d'altres plantes: es formen així els *pisos de vegetació*, típics de les zones de muntanya.

De la mateixa manera, l'orientació de cada vall i de cada coster comporta diferents tipus de vegetació. Les *solanes*, encarades cap al sud, s'anomenen així per que reben més hores de sol i per tant hi creixen arbres i arbusts més adaptats a la sequedat. Les *obagues* en canvi miren més al nord, i al disposar de menys radiacions solars conserven millor la humitat, per la qual cosa hi arrela un mantell vegetal que requereix més aigua.

Tampoc no hi trobem les mateixes espècies sobre els diversos substrats rocosos: hi ha plantes exclusives de terres calcàries i d'altres pròpies de sòls silicis, com també n'hi ha que apareixen en ambdós tipus de terrenys.

Si més no les àrees amb rocam calcari solen oferir un mantell vegetal més pobre a causa de la manca d'aigua superficial, amb espècies adaptades a la sequera.

Finalment s'ha de tenir en compte la intensa activitat que l'home ha dut a terme sobre el medi al llarg de segles, variant la cobertura vegetal segons les seves necessitats o conveniències: ja sigui bé realitzant tales massives de determinats arbres tot substituint-los per d'altres espècies, o bé desforestant grans extensions de terreny per a introduir-hi conreus o ampliar àrees de pastura. Per tot plegat la vegetació que trobem avui en la majoria de terres del Pirineu, fins i tot en llocs remots, té molt poc de natural.

El vessant nord del Pirineu Central, com hem dit, presenta un conjunt d'arbres i plantes de tipus atlàntic, en consonància amb el clima imperant. Són espècies que requereixen aigua abundant i constant al llarg de l'any i que tenen fulles grans, amb una elevada transpiració, les quals cauen anualment a la tardor/hivern i broten de nou a la primavera. Per això les plantes d'aquest tipus s'anomenen caducifòlies (o de fulla caduca).

Els arbres més típics del Pirineu Atlàntic són el roure, el faig i l'avet, encara que també en trobem d'altres com el bedoll, el vern, el freixe o el castanyer. Tots ells, però especialment els tres primers, formen boscos densos i espessos.

Les rouredes humides (roure pèrol i roure de fulla gran) i les fagedes formen els boscos més característics d'aquest domini a la terra baixa i l'estatge montà (700-1500 m aproximadament) mentre que els avets i els bedolls els trobem més a les parts altes (per sobre de 1200 m) i es perllonguen cap a l'estatge subalpí.

Aquesta distribució si més no, pot variar depenent del sector on ens trobem. Així, en algunes valls del Coserans i l'Alt Arieja l'avet hi és pràcticament absent, havent estat substituït en part pel faig per diverses causes (entre elles la sobreexplotació per part de l'home).

En els sectors més secs, com les solanes ben orientades cap al sud (i en especial aquelles situades en valls de direcció est/oest) i les serres calcàries prepirinenques la vegetació canvia. Llavors apareixen espècies més pròpies del muntanyam mediterrani: roure martinenc, pi roig o fins i tot l'alzina.

El sotabosc de les terres atlàntiques és dens i espès, constituït per diversos matolls que en conjunt prenen el nom de "*landa*". Hi predominen arbusts com les falgueres, el bruc o la ginesta. Allà on no hi ha bosc ni vegetació arbustiva hi trobem un mantell verd de petites plantes herbàcies: els característics prats de les zones centreeuropees amb pluja abundant.

El vessant sud del Pirineu Central per la seva part presenta un paisatge del tot diferent. Es caracteritza per una vegetació mediterrània de tipus continental, pròpia de les àrees més seques, amb un cert estrès hídric.

A grans trets, en aquest vessant hi trobem molta més variabilitat d'ambients i associacions que no pas a l'atlàntic, d'acord amb l'ample gradient climàtic i altitudinal que hi ha entre els costers mig àrids propers a la Depressió de l'Ebre fins als estatges subalpins i alpins del Pirineu Axial.

Resulta notable el contrast entre el Prepirineu, on el rocam calcari i margós ressalta la sequedat del país, i la Zona Axial, on la predomini de pissarres i esquistos fa que es conservi millor la humitat superficial.

El Prepirineu del vessant sud es caracteritza per una vegetació del tot mediterrània, exceptuant els sectors més elevats o humits, adaptada a l'altitud i a una continentalitat que arriba als seus màxims al Somontano de Barbastro i al Sobrarbe, a l'Aragó. A les muntanyes prepirinenques, tant interiors com exteriors, hi creixen boscos d'alzines, pins (pi blanc i pinassa sobretot) i algunes espècies de roures, com el Martinenc o el de Fulla Petita, menys exigents amb l'aigua que les de les terres atlàntiques. Per damunt de 1000-1200 m s'imposa el roure martinenc, i encara per sobre el pi roig, al límit amb l'estatge subalpí.

Als sectors més degradats o molt secs només hi trobem formacions de sotabosc com la màquia o la garriga, que de vegades poden brotar juntament amb pinedes esclarissades o alzinars de fulla petita (carrasca). La garriga, més freqüent en sòls calcaris com aquests, és composta per arbusts espinosos o mig espinosos de poca alçada i fulla petita, entre els quals de vegades hi apareix el sòl o el rocam despullat. En els costers de les solanes de les serres exteriors, encarades cap a la Depressió de l'Ebre hi brota la estepa, una comunitat vegetal encara més pobre que la garriga que és pròpia ja de zones àrides. L'estepa és molt poc densa, formada per plantes d'escassa altura i pràcticament sense fullam que deixen espais de sòl despullat entre elles.

La *Depressió Mitjana Prepirinenca* presenta en moltes parts una certa desforestació i la substitució de les espècies originals per terres de conreus. En els sectors desforestats o en conreus abandonats hi creix una vegetació arbustiva: màquia, però sobretot garriga. Allà on hi ha bosc, aquest és format per espècies pròpies de la muntanya mitjana: roure de fulla petita, boix, pi blanc i alguna carrasca.

A mesura que ens endinsem en les valls de la *Zona Axial* la vegetació poc a poc es va transformant, si bé conserva els trets mediterranis fins força amunt. Els pisos de vegetació s'evidencien molt més en els drets costers que tanquen les incisions per on baixen els rius. Curiosament, l'alzinar penetra quasi fins al cor d'alguna d'aquestes valls, ocupant les parts baixes de les solanes. És el que passa per exemple al Pallars Sobirà.

A partir de 1100 m i fins als 1400 a les solanes hi predomina ja el roure martinenc. A l'obaga per contra, degut a les diferents condicions climàtiques, el roure martinenc apareix en altituds menors, fins als 1200-1300 m.

Per sobre, ja a l'estatge montà fins als 1600-1700 m l'arbre més típic és el pi roig, i només en els sectors més humits hi creix el faig, poc freqüent en aquest vessant mediterrani però que forma alguns boscos en les obagues d'algunes altes valls (Boí, Ordesa, Tena, ...)

Entre els 1600 i els 2300 m aproximadament entrem en l'estatge subalpí, i el paisatge es fa homogeni en ambdues vessants de la Serralada. És aquest el país de l'abet i el pi negre, els arbres més abundants a l'alta muntanya pirinenca, encara que també en broten d'altres com el bedoll.

L'abet és més propi del vessant nord, on el trobem ja per sobre de 1100-1200 m. A l'aiguavés mediterrani té menor presència i creix més amunt, a partir dels 1500 m.

El Pi Negre en canvi forma grans boscúries a les capçaleres del vessant mediterrani, on es fa gairebé omnipresent. Tant sols molt puntualment és desplaçat per l'abet en determinades àrees properes a la carena principal, amb notables precipitacions.

Per damunt dels 2200-2300 m ens situem a l'estatge alpí. Aquí, amb poques excepcions, només hi broten les minúscules plantes que formen els prats naturals d'alta muntanya. Si continuem pujant, arribarà un moment, per sobre de 2500 m, on pràcticament ja no hi creix cap vegetal i la roca nua, l'aigua, el gel i la neu esdevenen els únics elements del paisatge.

Dos paisatges ben diferents, però no gaire llunyans: a dalt, la Noguera Pallaresa travessant el Congost de Collegats amb el Roc de Santa al fons, al Prepirineu Interior: muntanyam arrodonit de poca alçada compost per roques calcàries i conglomerats, cobertes per una vegetació clarament mediterrània.

A sota, l'Estany Negre de Cabanes (2200 m) rodejat per cims de quasi 3000 m a la Vall d'Àneu: pedra granítica modelada pel glacialisme, i vegetació d'alta muntanya formada bàsicament uns pocs pins negres en el seu límit altitudinal. (Fotografies: Josep Mª Bosch, 2011 i 2014)

c) L'articulació territorial del Pirineu Central. Les entitats geogràfiques

En el Pirineu Central, amb un medi natural i un entorn difícils per a l'hàbitat, l'home sempre s'ha assentat en els llocs més adequats per a desenvolupar les seves activitats, prenent-los així com a referència en la seva experiència vital.

En aquest sentit només ens cal donar un cop d'ull als paisatges d'alta muntanya: relleu trencat amb forts pendents i desnivells considerables, amb bona part del territori situat a notables alçades. Un bon nombre de terres doncs són inhòspites i/o incultes, limitades o impossibilitades de qualsevol mitjà de supervivència per causa del fred.

És per tot això que al Pirineu Central les àrees més accessibles i sense un pendent excessiu, on l'agricultura pot ser practicada amb certa normalitat, van prendre aviat el màxim protagonisme. Es tracta de llocs situats a poca alçada en relació amb els voltants, generalment els fons de les valls més importants.

A la Zona Axial vénen a constituir aquests sectors les nombroses cubetes d'excavació glacial presents: espais on el paisatge s'obre, la vall s'eixampla i ofereix una terra fèrtil i relativament horitzontal constituïda per sediments fluvials d'edat recent que han reblert el vell modelat glacial.

El Prepirineu en canvi, té en les cubetes d'erosió de la Depressió Mitjana els sectors més òptims per a l'home i llurs assentaments i activitats.

Tot aquest conjunt de planes, que si bé no adquireixen quasi mai grans dimensions sí que són força importants a nivell local, han esdevingut referents de primer ordre per a la població autòctona i han servit per a configurar i articular diverses entitats geogràfiques.

En aquest moment ens apareix el concepte de “vall” en sentit estrictament geogràfic. Una vall, en sentit estrictament físic, és una àrea deprimida i allargada per on corre un curs fluvial, el qual ha ajudat a rebaixar el terreny tot excavant-lo.

Una vall en sentit geogràfic, és una vall física o bé un tram de vall física o conca fluvial on els diversos nuclis de població han establert uns lligams entre ells, de manera que aquest territori ha assolit una personalitat pròpia i diferenciada.

En el cas del Pirineu Central, l'existència de nombroses cubetes d'origen glacial ha facilitat el sorgiment de nombroses “valls geogràfiques”. Tots hem sentit parlar o coneixem la *Val d'Aran*, la *Bal de Benàs* (Benasque) o la *Vall de Boí*, per citar uns exemples. Però també hi ha d'altres casos, on un petit eixamplament en una vall fluvial ha originat un o diversos nuclis de població destacats envoltats de bons conreus: aquest fet de vegades també ha estat suficient per a donar lloc a una “vall geogràfica”.

La vall, en sentit geogràfic, doncs, ha esdevingut a la Zona Axial el primer referent territorial al llarg de la història, afavorida per un relleu abrupte amb elevats interfluvius que ha compartimentat el territori, separant els diferents corredors fluvials entre sí.

Al Prepirineu el concepte de “vall geogràfica” perd consistència: els interfluvius assoleixen aquí menys alçada i sovint dibuixen petits altiplans sobre el seu llom. Per contra, el fons de les valls (físiques) pot ser poc ample o gairebé impracticable en molts trams donat el seguit d'estrets i congostos que els rius (sobretot al vessant sud) travessen camí de la plana.

Les cubetes de la Depressió Mitjana, com s'ha dit, són per excel·lència aquí les àrees de referència en quan a organització del territori. Fins i tot alguna d'elles si és prou gran és amb freqüència concebuda com a diverses unitats geogràfiques: n'és un exemple la *Conca de Tremp*, subdividida en *Conca de Dalt* i *Conca de Baix*, i encara en aquesta darrera s'hi distingeix la *Conca Deçà* i la *Conca Dellà*.

Malgrat tot el que hem vist fins ara, el cert és que ens cal intentar trobar i referir-nos a entitats geogràfiques de majors proporcions que no pas valls o cubetes. Ens cal pujar un graó en l'escala territorial si és que hem de parlar, com ho farem ara, del Pirineu Central tot analitzant cadascuna de les seves parts.

Vessant sud

En el vessant sud ho tindrem relativament fàcil donada la divisió comarcal oficial existent en l'actualitat. El vessant nord presenta més dificultats, però hi trobarem també unes entitats geogràfiques més o menys equivalents a les comarques. Es tracta de regions a les que hom es refereix amb la denominació de "*pays*", herència dels temps de l'Edat Mitja i molt emprades avui en l'àmbit popular i turístic, doncs la freda divisió departamental vigent a nivell administratiu topa de ple tant amb les dosis de romanticisme demandades pels visitants com amb els promotors que busquen crear allò que s'en diu "marca turística", així com els autòctons que cerquen uns vincles d'identitat amb el seu territori.

No obstant això, en cap cas haurem d'oblidar que moltes de les comarques del Pirineu Central històricament han tingut una manca d'unitat com a territoris, i que la "*vall geogràfica*" ha estat en moltes ocasions el referent geogràfic més immediat.

Començarem pel vessant sud. El límit oriental del Pirineu Central el constitueix la vall del riu Segre i la del seu afluent, el Valira. Ambos rius conflueixen a la Seu d'Urgell. El Segre, des dels estrets del Baridà, al límit amb la Cerdanya, fins a la petita clotada de Bassella al sud (negada avui pel Pantà de Rialb) dona lloc a la comarca de l'*Alt Urgell*. Es tracta d'una comarca, que si bé és vertebrada pel mateix riu, és un tant dispersa, ja que la formen petites planes separades per estrets o congostos. La més important és l'Urgellet, la plana on es situa la capital, la Seu d'Urgell, i que és una mena de continuació de la Cerdanya cap a l'oest.

Les altres són minúscules cubetes (Organyà, Nargó, Oliana) excavades pel riu en el seu camí cap a la Plana de Lleida, obertes en les faixes margoses que es succeeixen entre els passos angostos amb els que el Segre talla les serres prepirinenques. La veritat és que la relació sobretot del sector d'Oliana amb la capital comarcal és escassa.

La conca del riu Valira ha donat lloc a una de les entitats geogràfiques amb més personalitat del Pirineu Central: es tracta de les *Valls d'Andorra*, un territori situat en plena Zona Axial, constituït en principat independent per vicissituds històriques. La Valira del Nord i la Valira d'Orient, les dues branques fluvials principals, conflueixen a la capital, Andorra la Vella, situada en el fons d'una petita cubeta glacial, formant el riu que aigües avall desemboca al Segre.

A l'oest del Segre, la conca alta i mitja de la Noguera Pallaresa ha configurat un territori de gran tradició històrica i geogràfica: el *Pallars*. El seu origen és al comtat medieval del mateix nom, i actualment la divisió comarcal el divideix en un *Pallars Sobirà*, que agafa les terres de l'alta muntanya, i el *Pallars Jussà*, més al sud, centrat per la Conca de Tremp.

El *Pallars Sobirà* per tant es troba en gran part situat a la Zona Axial, amb un relleu vigorós i elevat que culmina a la Pica d'Estats (3143 m), el sostre de Catalunya, i nombroses regions lacustres d'origen glacial. Hi trobem tres subcomarques o valls geogràfiques de marcat caràcter: la *Vall* o *Valls d'Àneu*, la *Vall de Cardós* i la *Vall Ferrera*, totes excavades per les glaceres que al quaternari baixaven desde els cims. El *Pallars Sobirà*, com totes les comarques de l'Alt Pirineu, ha estat essencialment ramadera al llarg de la història. La vila de Sort, amb uns 1750 habitants el 2014, n'és la capital.

El *Pallars Jussà*, ans el contrari, és posicionat en terres prepirinenques de caire totalment mediterrani al voltant de la Conca de Tremp, que agrupa bona part de la població i dels camps de conreu tot i la construcció dels embassaments de Sant Antoni i Terradets. La *Conca de Tremp*, a diferència del *Pallars Sobirà*, és de vocació més agrícola que no pas ramadera, i ha tingut en els cereals i la vinya els principals conreus. Només la part més superior de la comarca, la *Vall Fosca* (riu Flamicell), entitat geogràfica de notable personalitat, penetra en la Zona Axial, on té la capçalera en la regió lacustre de Cabdella, del tot transformada i artificialitzada entre 1912 i 1917 per les obres hidroelèctriques del moment. El *Pallars Jussà* té la seva capital en la població de Tremp. Per sota seu s'extén la comarca de la *Noguera*, que constitueix una àrea de peu de muntanya, a cavall entre el Prepirineu Exterior i la Plana de Lleida.

A ponent del *Pallars*, ja en els confins de Catalunya amb l'Aragó, entrem en una altra comarca d'origen medieval. Es tracta de la *Ribagorça*, terra de frontera on el català progressivament esdevé aragonès i castellà després, que també presenta un marcat dualisme paisatgístic entre l'alta muntanya subalpina i les terres prepirinenques mediterrànies.

A diferència del *Pallars* o l'Alt Urgell, la *Ribagorça* és un territori agrupat entorn a tres cursos fluvials: la Noguera Ribagorçana, l'Éssera, i el seu afluent, l'Isàbena. Potser és per això que és un territori poc cohesionat a nivell econòmic i social, més encara actualment, repartit entre dues comunitats autònomes. Així, hi podem diferenciar avui com a mínim quatre sectors diferents: dos a l'alta muntanya (Zona Axial) i dos més al Prepirineu.

L'*Alta Ribagorça*, en plena Zona Axial, és potser l'àrea on el Pirineu esdevé més feréstec i vigorós i arriba a les màximes cotes. És una terra de trànsit difícil, aïllada fins no fa gaire pels impenetrables congostos prepirinencs i per l'afilada cresta divisòria amb la conca atlàntica, que no baixa de 2400 m en cap punt. Només en temps recents la construcció del Túnel de Vielha ha permès la comunicació amb el vessant nord. Presenta dos entitats geogràfiques prou clares, la *Oriental* i la *Occidental*, que es comuniquen mitjançant els colls de Fades (1470 m) i l'Espina (1407 m), oberts a la franja de la Regió de les Nogueres, on el relleu perd un xic el vigor i el trànsit es fa més assequible. Tant sols el contacte a través d'aquest punt, materialitzat històricament amb el pas de ramats i traginers, ha pogut crear un cert vincle entre aquestes dos territoris.

L'Alta Ribagorça Oriental queda definida per la conca alta de la Noguera Ribagorçana, des de l'interfluvi amb la Val d'Aran, al nord, fins el Congost d'Escales, al sud. Es tracta d'una àrea del tot partida entre Catalunya i l'Aragó que forma una capçalera tricèfala amb tres "valls geogràfiques" (*Vall de Boí*, *Vall de Barravés* i *Vall de Castanesa*) que conflueixen al Pont de Suert (uns 2200 habitants el 2014), el centre socioeconòmic d'aquesta subcomarca. El muntanyam supera en moltes ocasions els 3000 m (Besiberis, Punta Alta, Tuc de Mulleres, ...), molt especialment al Massís de la Maladeta (Pic de Margalida, 3241 m, Pic de Rusell, 3207 m).

L'Alta Ribagorça Occidental és essencialment la *Bal de Benàs* (Valle de Benasque), on la Serralada Pirinenca adquireix la màxima espectacularitat amb el Massís de la Maladeta (*Aneto*, 3404 m), però també amb *el Posets* (3375 m) i el *Perdiguero* (3221 m). Enmig de les dues "altes ribagorces" hi queda la minúscula vall superior del riu Isàbena, agrupada en el municipi de les Paülles, una petita àrea en terra de ningú.

A la *Baixa Ribagorça* també es distingeixen dos subcomarques diferents. L'un és la *Baixa Ribagorça Oriental*, a cavall entre Catalunya i l'Aragó, a la conca mitja de la Noguera Ribagorçana, on hi diferenciem dos sectors: la petita depressió prepirinenca de la Clotada d'Areny, i la Rodalia de Benavarri. Es tracta d'una zona molt despoblada, on només destaca mínimament la població de Benavarri.

La *Baixa Ribagorça Occidental* és articulada per la *Cubeta de Graus*, una altre depressió prepirinenca que es perllonga cap a l'est vers la Ribera de l'Isàbena, la vall mitjana i baixa d'aquest riu un cop ha travessat el Congost d'Obarra. El nucli de Graus no només és el centre comercial i de serveis de la zona, si no que a més avui és oficialment la capital de la comarca de la Ribagorça.

A l'Oest de la Ribagorça, en ple centre del vessant sud pirinenc, hi trobem la comarca del *Sobrarbe*, vertebrada fonamentalment per dos rius: el Zinca i els seu afluent, l'Ara. Ambdós conflueixen a la localitat de l'Ainsa, la capital comarcal, i un exemple més de com els nuclis importants estan situats en llocs estratègics. El *Sobrarbe* doncs abarca físicament la conca alta del riu Zinca, des de la carena fronterera que separa els vessants atlàntic i mediterrani fins les serres prepirinenques exteriors de Guara i Arbe, que marquen el límit amb el Somontano de Barbastro.

Com a les altres comarques que hem vist, hi distingim dos sectors: l'Alta muntanya de caire alpí i subalpí, de tradició ramadera i avui força turística (Alto Sobrarbe), on el 1918 s'hi va crear el Parc Nacional d'Ordesa, el primer d'Espanya, i el sector prepirinenc mediterrani i més agrícola (*Bajo Sobrarbe*).

El muntanyam de l'Alt Sobrarbe és enèrgic com el de la Ribagorça, però amb una diferència: aquí les calcàries mesozoiques pròpies del Prepirineu arriben fins a la divisòria atlàntica, elevant-se per damunt del 3000 m i esdevenint part de la Zona Axial de forma un tant excepcional.

D'aquesta manera, el Parc Nacional d'Ordesa és constituït gairebé tot de calcàries mesozoiques, així com alguns dels seus relleus més elevats com el Massís de les Tres Serols (Mon Perdito o Monte Perdido 3355 m) o el Pic de Marmorés (3248 m). Per contra el rocam granític, desplaçat d'aquest sector cap al nord, queda íntegrament en territori francès.

L'hàbitat humà de l'Alt Sobrarbe s'ha assentat bàsicament en un seguit de valls geogràfiques modelades pels gels quaternaris: la *Bal de Broto*, la *Bal Berde* (Pineta) o la *Bal de Chistau*, tancades per congostos que els rius han obert en el Prepirineu Interior. De totes maneres, sovint el relleu es suavitza ràpidament un cop sortim de l'Alt Pirineu, amb sectors el rocam dels quals és constituït per *flych* (alternança de gresos i margues) i calcàries, colonitzats per petits poblets antany força pobres (i avui molts d'ells abandonats) amb un paisatge ja més propi del Prepirineu.

El *Baix Sobrarbe*, al sud del riu Ara i del massís de Peña Montañesa, es resol en un conjunt de relleus sedimentaris poc elevats de tipus margós, només trencats per la presència d'alguna cinglera calcària o de conglomerats, o bé pels talls que han produït els rius, en especial el Zinca a l'*Estret de l'Entremón* o el Bero i l'Isuala Balzez a la Sierra de Guara. Per contra, les cubetes que han excavat els cursos fluvials en les margues han estat els més aptes per a l'hàbitat humà i els cultius, i per això és aquí on hi trobem els pobles més grans de la comarca: Boltaña o la capital, l'Ainsa. Per sota del Sobrarbe hi trobem ja el Somontano de Barbastro, àrea de trànsit del Prepirineu amb les terres mig desèrtiques dels Monegros, a la Depressió de l'Ebre.

Seguint el vessant sud cap a l'Oest, la següent comarca que trobem és l'*Alto Gállego*, que com diu el seu nom, abasta la conca alta del riu Gállego, una franja estreta i allargada de Nord a Sud. Consta de dos parts clarament diferenciades: la *Bal de Tena*, típica vall geogràfica d'origen glacial quaternari que ofereix les darreres grans alçades del Pirineu en direcció cap a l'Atlàntic (Pico del Infierno, 3076 m i Balaitús, 3146 m) i el *Serrablo*, emplaçat majoritàriament en les terres de la Depressió Mitjana Prepirinenca, la qual apareix aquí molt ample i ben desenvolupada (*Bal Ancha*). Ambdues es troben separades per les serres prepirinenques interiors de *Partacua* i *Tendeñera*, que el Gállego travessa per la Hoz de Santa Elena. Al sud del Prepirineu Exterior (*Sierra de Guara*) que tanca l'Alto Gállego sortim a la *Hoya de Huesca*, el característic terreny de peu de muntanya contiguu al Somontano de Barbastro.

La darrera comarca del vessant sud del Pirineu Central, en direcció a l'Atlàntic, és la *Chacetania* o "*Jacetania*" el bressol de l'Aragó, amb centre socioeconòmic a la població de *Chaca* ("*Jaca*"). Un altre cop es tracta de conca alta d'un altre riu, l'Aragón, i un altra vegada hem de distingir-hi dos grans sectors: la meitat superior, corresponent a la Zona Axial i al Prepirineu Interior, i la part inferior, emplaçada a la Depressió Mitja. El Pirineu de la *Jacetania* ja no assoleix les alçades de comarques anteriors, i deixa de ser la barrera quasi infranquejable que trobem al *Sobrarbe* o la Ribagorça. La Zona Axial esdevé aquí una estreta franja en els límits amb França, i les màximes altituds, curiosament, les trobem a les serres interiors prepirinenques (Peña Collarada, 2886 m). Per sota d'aquestes apareix ja la franja de flysch que antecedeix la Depressió Mitja.

La meitat superior de la *Jacetania* és constituïda per un seguit d'altres valls paral·leles de direcció nord/sud, petites entitats geogràfiques amb força personalitat que baixen de la divisòria conservant en bona mesura el caràcter subalpí: la *Bal de Canfranc* (riu Aragón), la *Bal d'Aisa* (riu Estarrún), la *Bal d'Echo* (riu Aragón Subordán) i la *Bal d'Ansó* (riu Veral), aquesta darrera ja limítrof amb Nafarroa.

La meitat meridional de la comarca com hem dit, és bàsicament la gran cubeta que el riu Aragón excava en les margues de la Depressió Mitja: la *Canal de Berdún*, el gran corredor en sentit est/oest que comunica les terres baixes de la Plana de l'Ebre amb l'Alt Pirineu Aragonès. La part més oriental d'aquesta cubeta és denominada *Campo de Chaca* ("Campo de Jaca"), allà on el riu Aragón emprèn direcció est. Al sud, la *Canal de Berdún* és tancada per la *Sierra de la Peña* (Prepirineu Exterior).

Vessant nord

La menor amplada del Pirineu al vessant nord, ha fet que la colonització de la Serralada hagi estat més fàcil en aquest costat, el qual presenta una sortida més senzilla cap a la Plana d'Aquitània que no pas el vessant sud cap a la Depressió de l'Ebre. Ho podem comprovar en el fet que la influència atlàntica penetra ben endins fins al cor de les altes valls, més si tenim en compte el sobtat descens que pateixen les principals valls des del capdamunt de la divisòria amb l'aiguavés mediterrani.

Així, si ens endinsem aigües amunt per alguna de les valls atlàntiques, és possible que si aquesta arriba fins a la carena fronterera s'acabi bruscament en un cul de sac, obstruïda per les imponents muralles muntanyoses de l'interfluvi atlàntic/mediterrani. És el que passa a la *Vall de Salau* (Coserans) o al famós *Circ de Gavarnia*, que tanca la Vall del mateix nom a la Bigorra, per a posar uns exemples.

Al vessant nord, com al sud, es succeeixen un seguit de comarques o regions (ja hem dit que a França no hi ha divisió comarcal vigent) que des de la carena principal s'extenen cap al nord, fins a la Plana Aquitana, donada la menor amplada de la Serralada. El relleu i la xarxa hidrogràfica un cop més, són fonamentals a l'hora de delimitar cada entitat geogràfica. I també, com al vessant mediterrani, en cadascuna d'elles hi podem distingir dos sectors: per un costat l'alta muntanya, emplaçada en la Zona Axial, de paisatge alpí i subalpí, tradicionalment ramadera. Per l'altre la baixa muntanya del Prepirineu i el peu de mont, on l'agricultura ja agafa més protagonisme, si bé la ramaderia sempre manté un paper destacat degut a l'abundància d'herbes i farratges.

Hem distingit sis comarques al costat atlàntic de la Serralada. Quatre d'elles, l'*Alt Arieja*, el *Coserans*, el *Comenge* i la *Val d'Aran* pertanyen a la conca de la Garona. Les dues restants, la *Bigorra* i el *Béarn* són de la conca de l'Ador.

L'*Alt Arieja* és la més oriental de les comarques del vessant nord del Pirineu. Com indica el seu nom, aquest territori abasta la conca alta del riu Arieja, afluent de la Garona (conflueixen a *Tolosa de Llenguadoc*).

El riu Arieja s'origina a l'*Estany de Fontnegra*, al *Pas de la Casa* (Andorra), i dibuixa una vall mig transversal excavada en margues poc freqüents al Pirineu, important per al trànsit, ja que el *Coll de Pimorent* (1931 m) ha permès tradicionalment una certa comunicació amb la Cerdanya. Avui el nou *Túnel de Pimorent* encara facilita més el pas. És aquesta una àrea oberta entre la Zona Axial i els anomenats "*massissos satèl·lits*", que si bé són paleozoics constitueixen, per la seva situació, el Prepirineu Interior d'aquesta comarca.

Malgrat pertànyer ja al vessant atlàntic i la orientació Nord-oest, l'*Alt Arieja* conserva una certa influència mediterrània degut a la relativa proximitat amb aquest mar, reflectida en el clima i en la vegetació.

La Zona Axial arriba a les altituds màximes a la divisòria (*Pica d'Estats*, 3143 m i *Montcalm*, 3077 m). El Prepirineu Interior de l'Alt Arieja (“massissos paleozoics”) arriba a considerables alçades als massissos de “*Trois Segneurs*” (2199 m) i *Solarac* (2368). Al nord hi apareix també un modest Prepirineu Exterior, constituït pel *Massís de Plantaurel*.

L'Alt Arieja és una comarca que, històricament, ha estat més desenvolupada a nivell industrial que moltes d'altres del Pirineu Central.

Les activitats extractives, i en especial la minera, han estat molt importants. I amb elles, nombroses indústries derivades, com l'obtenció de metall (primer a les fargues i després els alts forns de Tarascon) i d'altres siderúrgiques o químiques.

També va ser de les primeres zones del Pirineu on es va explotar l'hidroelectricitat per a finalitats industrials, a l'alta *Vall de Vicdesòç* (1908). La població de Foix (poc menys de 10.000 habitants el 2014), seu de l'històric comtat medieval, és la capital d'aquesta comarca.

El *Coserans* (“*Pays de Couserans*”) és una altra comarca molt definida per la orografia i la xarxa fluvial, encara que el seu origen va ser el comtat medieval del mateix nom. S'extén, amb alguna excepció per la conca alta i mitja del riu Salat, tributari, com l'Arieja, de la Garona, i limita al sud amb el Pallars Sobirà i la Val d'Aran, i a l'est amb l'Alt Arieja.

Tot i així la geografia aquí és diferent de l'Alt Arieja: hi ha dues valls principals, la del riu Salat molt vertical (sobretot en capçalera) i la del riu Lez, orientada al Nord-est, i per tant un xic a resguard de les pluges atlàntiques. A partir d'aquests dos grans col·lectors la xarxa fluvial es multiplica en un seguit de petites valls colonitzades per diminuts nuclis, cosa que l'hi ha valgut el qualificatiu de “*País de les 18 valls*”.

Dins de la comarca cal distingir-hi dos parts molt ben diferenciades: la meitat sud (*Alt Coserans*), format per una sèrie de valls (moltes d'elles veritables entitats geogràfiques, com la de *Birós*, *Ostú* o *Salau*) tradicionalment de caràcter ramader o mixt, i la meitat nord (*Baix Coserans*), que ocupa el tímid Prepirineu Exterior, el peu de muntanya i els inicis de la plana, amb un relleu ja molt suavitzat, resolt sovint en pujols o muntanyes d'escassa alçària que ja no defineixen tant bé el fet geogràfic. En el punt de contacte entre les dues àrees hi trobem *Sant Gironç*, el centre neuràlgic comarcal que ha desplaçat l'antiga capital històrica, *Saint Lisher*, fundada pels romans.

Històricament, el Coserans ha estat una comarca pobra, d'economia rural fonamentalment ramadera. L'industrialització ha estat escassa i s'ha situat a la zona més baixa, immediata a la plana. El fenomen turístic no ha conegut el creixement d'altres àrees pirinenques. És per això que l'emigració cap a les ciutats relativament properes (Tolosa de Llenguadoc sobretot) ha estat intensa, buidant nombrosos nuclis.

A l'Oest del Coserans entrem ja a la conca alta del riu Garona, on hi podem diferenciar almenys 3 comarques: la *Val d'Aran*, el *Comenge* i el *Comtat d'Aure*.

La *Val d'Aran*, (o simplement “*l'Aran*”, ja que aquest topònim significa precisament “vall” en èuscar) abasta la capçalera de la Garona, des dels seus inicis al Circ de Saborèdo i al Plan de Beret fins al Pont de Rei. El riu dibuixa una corba que penetra en sentit sud-est, provocant una discontinuïtat en l'interfluvi atlàntic/mediterrani, que queda desplaçat cap al sud pel Massís de Beret i la seva superfície d'erosió.

És una comarca amb una forta personalitat, fet reflectit en la seva història i la seva cultura, però especialment a nivell polític, ja que malgrat trobar-se en el vessant nord (atlàntic) del Pirineu Central, pertany a l'Estat Espanyol. Un fet sens dubte del tot excepcional degut a diverses circumstàncies: una organització social i administrativa pròpia molt singular, el fort caràcter dels seus pobladors sempre entestats a mantenir llur independència, el seu ancestral aïllament però al mateix temps la seva situació estratègica de frontera física i el fet de parlar l'Aranès, un dialecte del gascó.

La vinculació de l'Aran amb la Corona Catalana/Aragonesa es remunta a l'Edat Mitja, i si bé la relació històrica dels aranesos amb els seus veïns del nord ha estat notable (el secular aïllament de l'Aran respecte a les comarques del vessant sud ha abocat els seus habitants a establir freqüents relacions comercials i socials amb les comarques del Coserans i el Comenge) avui aquesta situació ha canviat notablement després de l'obertura del Port de la Bonaigua per al trànsit rodat l'any 1924 i del Túnel de Vielha l'any 1948.

Una altre any decisiu per a l'Aran va ser 1964, quan es van inaugurar les pistes d'esquí de Baquèira, un fet que va transformar el que fins llavors havia estat una comarca pobra, que vivia del sector primari en una economia que avui gira entorn del turisme. La fesomia de la comarca actualment no té res a veure amb la de fa unes dècades.

Al nord de l'Aran i a l'oest del Coserans hi trobem la comarca del *Comenge* ("*Pays de Comminges*"), hereva dels antics comtat i bisbat del mateix nom. S'extén al llarg de la vall de la Garona, des de la frontera amb l'Aran (Pont de Rei) fins a l'exterior de la Serralada Pirinenca, no massa lluny de Tolosa. És per tant la prolongació natural cap al nord de la Val d'Aran, amb qui té nombrosos vincles històrics, culturals i econòmics.

Es tracta, amb l'excepció de la turística *Val de Luishon* (que penetra cap al sud fins la divisòria atlàntic/mediterrània) d'un territori bàsicament prepirinenc amb una predomini de roques calcàries estructurat per la vall principal de la Garona i dues valls afluentes, la d'*Aspet* i la *Barossa*. Més al nord, les acaballes del Prepirineu donen ja pas a una àrea de transició amb la plana. És allò que podem anomenar el "peu de muntanya", on el terreny ha quedat recobert de materials i arrossegalls dipositats per la xarxa fluvial o per l'antiga dinàmica glacial.

La vila de St. Bertrand de Comenge (l'antiga *Lugdunum* romana) va esdevenir la seu del poderós bisbat d'aquest nom, amb una majestuosa catedral com a símbol. El Comtat de Comenge, creat al segle X, va caure en l'òrbita de la Corona Francesa com a conseqüència de la derrota en la Batalla de Muret (1213) essent finalment el 1454 incorporat al Regne de França.

Avui, el *Comenge* es troba migpartit entre els departaments d'*Haute Garonne* i *Haute-Pyrénées*. Sant Bertrand de Comenge ha perdut la importància d'antany en detriment de la vila de Sant Gaudenç, si bé el cert és que actualment la regió gravita a tots nivells entorn de la ciutat de Tolosa de Llenguadoc, relativament propera.

L'extrem oest de l'alta conca de la Garona la constitueix l'anomenada *Vall d'Aura*, que no és si no la vall del riu Nesta. Es tracta d'una àrea de transició entre el Comenge i la Bigorra que havia estat també un petit comtat a l'Edat Mitja.

Malgrat ser afluent de la Garona, la *Vall d'Aura* ha conservat una personalitat pròpia, deguda en bona part al relleu trencat que la separa de les valls adjacents. La seva població més important és Arró (“*Arreau*”), en la confluència amb la Val de Loron.

Les dues comarques del vessant nord que ens queden, la *Bigorra* i el *Béarn*, són notablement diferents a les que hem vist fins ara, ja que pertanyen a la conca del riu Ador (*Adour*). Es tracta de dues regions amb un clima atlàntic molt accentuat que es manifesta, entre d'altres elements, en una major i més regular pluviositat anual. El paisatge i les activitats rurals tradicionals en són un bon reflex. L'Ador desemboca a l'Oceà Atlàntic a Baiona, en el límit septentrional d'Euskal Herria, i juntament amb la Garona, recull la major part de les aigües del Pirineu Francès.

La *Bigorra* ocupa el sector més central del vessant nord del Pirineu, i per tant, limita al sud amb el Sobrarbe i l'Alto Gállego aragonesos. S'extén per l'alta conca del riu Ador (“*Adour*”) i per la del seu principal afluent, la Gave de Pau. És la comarca on el Pirineu Axial francès adquireix el seu màxim vigor i desenvolupament: si en d'altres sectors la Serralada, cap a tramuntana, davalla bruscament des del capdamunt de l'interfluvi atlàntic/mediterrani fins a presentar altituds modestes en poca distància, aquí trobem cims que voregen els 3000 m a diversos kilòmetres al nord de la frontera amb Espanya. Un clàssic exemple n'és el *Pic Mieidia de Bigorra* (“*Midi de Bigorre*”), que assoleix els 2872 m ja lluny de la carena principal divisòria.

Igual que en el cas del Comenge, la regió o comarca de la *Bigorra* té el seu origen en el comtat medieval del mateix nom, del qual es té notícia ja al Segle IX, i es va mantenir més o menys independent fins el Segle XIV: l'any 1307 s'en va apoderar el Rei de França, si bé el 1360 va ser ocupat pels anglesos. A partir del Segle XV el Comtat queda tot ell sota influència francesa, fins que el 1607 és incorporat definitivament al Regne de França. La Revolució de 1789 va significar la seva desaparició, igual que amb quasi totes les entitats territorials provinents de l'Antic Règim.

Als ulls del geògraf, dins la *Bigorra* hi distingim dos sectors força diferents. La meitat sud (*Alta Bigorra*) és la típica àrea d'alta muntanya. Ha esdevingut el sector més representatiu del Pirineu Francès, on aquest assoleix la màxima espectacularitat i les majors alçàries. La carena fronterera que separa els móns atlàntic i mediterrani apareix com una muralla del tot compacta (Marboré, 3248 m, Vignemale, 3298 m o Balaitús, 3151 m) on fins i tot avui no hi ha obert cap pas al trànsit rodat. La meitat meridional o “*Baixa Bigorra*” s'extén pels relleus suaus del peu de muntanya i per les terres on comença ja la Plana d'Aquitània, a l'extrem superior de la comarca. És aquí on es troba Tarba (Tarbes), la capital bigordana, una tranquil·la ciutat d'uns 50.000 habitants amb una indústria moderna i variada fundada pels romans sobre un assentament previ anomenat precisament “*Bigorra*”, topònim que acabaria donant nom a tot el territori circumdant.

Hidrogràfica i geogràficament, l'Alta *Bigorra* està estructurada per dues valls principals d'origen glacià que prenen direcció sud-nord: es tracta de l'alta vall del riu Ador (*Vall de Campan*, amb les afluent de *Gripp* i *Laspona*) i l'alta vall de la Gave de Pau, que dona lloc a una subcomarca històrica anomenada el *Lavedan*, separades pel famós *Coll de Tormalet* (2115 m).

Si bé la *Bigorra* ha estat una regió que ha tingut històricament la ramaderia i l'agricultura com a principals activitats econòmiques, ja abans del segle XX s'hi van començar a crear petites indústries locals en molts dels pobles i ciutats, que es van millorar i ampliar quan es va poder explotar l'energia hidroelèctrica. El turisme per la seva part hi va aprendre més aviat que en d'altres regions veïnes i potser per això la emigració no ha estat tant intensa aquí. Ja al Segle XIX algunes poblacions muntanyenques com Cauteràs o Banheras de Bigorra van conèixer una notable puixança amb l'explotació de llurs aigües termals, mentre que d'altres com Gavarnia esdevenien llocs estratègics dels primers excursionistes. Un cas a part és el de Lorda ("*Lourdes*"), convertida en centre de peregrinatge religiós des de les aparicions marianes de 1852. Avui és el segon nucli més poblat de la comarca i, sens dubte, el seu pol d'atracció més important.

La darrera comarca que tractarem és la més occidental del Pirineu Central Francès. Es tracta del *Bearn*, que a ponent limita ja amb les províncies basques de Xiberoa i Nafarroa. A grans trets, el *Bearn* abraça les terres del curs mig de la Gave de Pau, i gairebé tota la conca del seu principal afluent, la Gave d'Oloron. Es tracta d'una regió històrica d'una enorme personalitat, amb trets diferencials que continuen vius avui en dia, malgrat pertànyer a un estat de naturalesa centralista i uniforme.

El *Bearn*, com moltes de les comarques que hem vist, té el seu origen a l'Edat Mitja, quan es va formar el *Vescomtat de Bearn* en el marc del Regne de Gascunya. El territori es va mantenir del tot independent fins a mitjans del Segle XVI i el 1620 passava finalment a formar part del Regne de França, encara que els seus furs i privilegis van haver de ser respectats i no van ser liquidats fins la Revolució de l'any 1789. Ara, el Bearn i el País Basc Francès han estat agrupats dins el departament de *Pyrenées-Atlantiques*.

Igual que la Bigorra, el Béarn presenta dos sectors molt diferents: la meitat nord, emplaçada en els suaus relleus del peu de muntanya i els voltants de la Plana d'Aquitània, i la meitat sud, situada en les terres muntanyoses del Pirineu. La diferència amb la comarca veïna de l'est, és que la meitat nord (*Baix Bearn*) del peu de muntanya i la plana és més extensa que no pas a la Bigorra, mentre que el muntanyam pirinenc per contra té menys gruix i alçària.

Així, el Pirineu Bearnès amb prou feines supera els 2900 m (només el Pic de Palas, limítrof amb la Bigorra, assoleix els 2974 m). Degut això, la carena atlàntic/mediterrània és més transitable, especialment en el lloc més estratègic: el *Coll de Somport* (1632 m), que comunica les valls de *Canfranc* i *Aspe*.

L'*Alt Bearn* pirinenc és estructurat per dues grans valls, les d'*Ossau* i *Aspe*, amb dues valls secundàries (*Baretos* i *Ouzom*) que constitueixen dues petites entitats geogràfiques de certa personalitat.

El glacialisme d'algunes d'aquestes altes valls bearneses no va ser tant intens com a la Bigorra. En conseqüència, la glacera quaternària de la Vall d'Aspe no va arribar a travessar el Prepirineu, de manera que avui es resol en un congost (*Escot*) similar als que trobem en la vessant mediterrània.

El sector del *Baix Bearn* concentra el gruix de població en ciutats com Ortés (Orthez), capital primitiva del Vescomtat, Oloron i sobretot Pau, centre socioeconòmic de la regió i administratiu del departament de *Pyrenées-Atlantiques*. El descobriment en els anys 1950's de les bosses de gas natural a Lacq (entre Pau i Ortés) va transformar l'economia de la regió, la qual si més no avui conserva un considerable nombre de gent dedicada a les tradicionals tasques rurals, amb un potent sector d'elaboració de productes carnis i agroalimentaris.

Malgrat les particularitats i diferències que presenten cadascuna de les comarques del Pirineu Central, i més encara si comparem en conjunt els dos vessants de la Serralada, és prou significatiu que també hi trobem moltes similituds entre els diversos territoris. Semblances tant a nivell físic com humà, i és que mai hem d'oblidar que els elements naturals històricament han condicionat força l'activitat humana i al mateix temps han ofert una sèrie de recursos semblants: pastures, fusta, aigua, minerals o caça, que han portat a la creació i posada en marxa d'un seguit de pràctiques econòmiques que a la fi, van acabar configurant tota una cultura pròpia.

Fins i tot en les diferents comarques hi van aparèixer diversos gèneres de vida en funció de l'altitud i els recursos, però estructurats de manera semblant en cadascuna d'elles. Per exemple, l'economia predominantment agrícola de les àrees prepirinenques o limítrofs, més encara en els sectors situats a poca altitud (la qual ha condicionat la vida de les famílies, la tipologia de l'habitatge i el paisatge en sí) que es va transformant a mida que guanyem altitud i/o que penetrem en el Pirineu Axial fins a esdevenir plenament ramadera.

Paisatges radicalment diferents que mostren el canvi que experimentem entre el vessant sud i el nord del Pirineu.

A dalt, el poble i la serra de Peracalç, al límit entre el Pallars Sobirà i el Jussà: pedra calcària recoberta d'un mantell de vegetació arbustiva mediterrània.

A sota, el llogaret de Sant Joan de Toran, a la part nord de la Vall d'Aran, tocant ja el *Pays de Comenge*: bosc dens atlàntic format avets i arbres caducifolis.

(Fotografies: Josep Mª Bosch, 2013)

d) Evolució històrica de l'home i llurs activitats en les terres del Pirineu Central

Exceptuant períodes històrics molt concrets les terres pirinenques han estat més aviat àrees marginals dins el context geogràfic més ampli (estat, regió, continent, comunitat autònoma,...) on són englobades: en l'interior de la Serralada no hi trobem cap gran ciutat, i cal pensar que a la fi, és en les ciutats i a partir de les ciutats on s'han creat i desenvolupat les innovacions i avenços tecnològics.

La mateixa morfologia del Pirineu Central, una barrera muntanyosa inhòspita entre dues grans planes amb grans condicionants físics i que a més ha esdevingut frontera entre dos estats, n'ha estat en bona part la responsable. Per això el muntanyam ha servit de refugi en èpoques difícils als que fugien dels seus perseguidors, i moltes de les valls i comes han conservat un major grau d'arcaisme que les àrees rurals de la plana, i no diguem ja, que les àrees metropolitanes.

La modernització i el progrés, en general, van arribar primer al vessant nord de la Serralada, on com sabem la menor amplada del Prepirineu i el major eixamplament de les valls per l'acció del gels quaternaris històricament han facilitat les comunicacions amb la plana. Però en aquest fet també cal tenir en compte factors socials i polítics: el fet que a França el desenvolupament econòmic contemporani va començar abans. El vessant sud en canvi, ha hagut de romandre endarrerit més temps, fins pràcticament la 2ª meitat del Segle XX.

Antigament, dins un context econòmic precapitalista, la capacitat de les accidentades terres pirinenques per a produir aliments va ser molt limitada, de manera que el nombre de població que podia abastir-se a partir del que obtenia de la terra (productes agrícoles i ramaders) no podia ser excessiu.

Quan s'iniciava un període en que els recursos eren insuficients per a mantenir tota la població, una part d'aquesta acabaria essent expulsada cap a l'exterior.

És per això que el Pirineu ha estat tradicionalment una terra d'emigrants que ha proveït de recursos humans d'altres àrees veïnes o llunyanes que requerien nous pobladors i més mà d'obra.

Observant el Pirineu com és en l'actualitat, i tenint en compte tota la llarga trajectòria de segles que duu al darrera, a nivell històric hi podem distingir dues grans etapes:

- 1- El llarg període precapitalista, que s'inicia en la prehistòria i s'acaba a principis del Segle XX.
- 2- La etapa capitalista, que ocupa gairebé tot el Segle XX, i el que portem de Segle XXI.

El *període precapitalista* es caracteritza per una economia de subsistència, amb una total i irremeiable adaptació de l'home al medi que l'envolta, el qual li proporciona els recursos per a sobreviure i reproduir-se però al mateix temps li condiciona la vida i llurs activitats.

L'agricultura i la ramaderia extensives eren les principals ocupacions dels muntanyencs, dins d'un marc geogràfic molt tancat i aïllat de l'exterior, on les comunicacions eren difícils i el comerç entre comarques o subcomarques es reduïa a l'imprescindible.

En l'etapa *capitalista* per contra, cadascuna de les comarques queda integrada en un context globalitzat on les relacions de tota mena són intenses i freqüents, fruit de la implantació de nombrosos mitjans de comunicació i de l'avanç tecnològic que ho possibilita. Més endavant, veurem com avui un dels factors que més influeixen a l'hora d'evaluar i valorar un nucli de població (ja sigui a nivell econòmic o com a lloc de residència, entre d'altres) és la seva connectivitat.

Ara però, en aquest capítol, farem un repàs històric dels principals esdeveniments que han incidit en la vida dels habitants de les comarques del Pirineu Central.

Prehistòria i Edat Antiga

Es calcula que els homínids van aparèixer a Europa fa 1,8 milions d'anys aproximadament, però al Pirineu Central no en tenim constància de la seva presència fins el 500.000 abans de Crist (aC.), en el període anomenat "*Paleolític Inferior*" (2,5 milions-100.000aC.).

El Paleolític coincideix aproximadament amb la etapa geològica anomenada "*Quaternari*", en la qual es produeixen diverses fases on la temperatura de la terra disminueix notablement provocant una expansió de les glaceres pel continent europeu: són les famoses glaciacions.

En aquest context els predecessors immediats de l'Homo Sapiens viuen en diverses àrees de la Serralada. La successió al llarg del Quaternari de períodes glacials amb d'altres en que la temperatura torna a pujar i en conseqüència les glaceres es retiren, condiciona força l'hàbitat humà. Així, s'han localitzat troballes del Paleolític sobretot en el Prepirineu, mentre que en les altes valls axials, el gel i el fred dels cicles glacials feien impossible la supervivència dels homínids primitius. Desconeixem si en les fases que hi va haver entre les glaciacions es va produir una veritable colonització de les altes valls.

Es suposa que inicialment els habitants del Pirineu Central van ser tribus de tipus càntabre i basc, almenys en el vessant nord, i que posteriorment, en el *Neolític*, colonitzarien bona part de les altes valls. El vessant sud, particularment el sector prepirinenc, sembla per contra que va ser ocupat per grups provinents de la Depressió de l'Ebre.

Del Paleolític Inferior en tenim pocs vestigis en tot el Pirineu Central. Suposem que el poblament era escàs, i només han estat descobertes algunes restes al Comenge (*Montmaurin* i *Cazeres*) i l'Alt Arieja (*Foix*), però també a la partida dels *Nerets* (*Talarn*, Pallars Jussà) i a *Peramola* (Alt Urgell). En aquest període els homínids eren caçadors i recol·lectors troglodites, de tipus nòmada. Eren però ja capaços de fabricar objectes molt rudimentaris (a base de pedres tallades, ossos, banyes,...).

Durant el *Paleolític Mitjà* (100.000-35.000 adC.) els homínids experimenten una notable evolució, ja que aconsegueixen millorar els instruments que construeixen. A nivell social, sembla que ja s'organitzaven en grups tribals, cadascun d'ells amb un espai territorial propi. D'aquesta etapa s'han trobat algunes restes al vessant sud: a *Pilzà* i a la *Vall de l'Isàvena* (Ribagorça) la *Cova de Muricecs* (Llimiana, Pallars Jussà) o a la *Cova dels Moros* (Gavassa, Llitera). Al vessant nord si més no, fins ara s'hi han descobert molts més jaciments (al Comenge, al Coserans,...).

El *Paleolític Superior* (35.000-9.000 adC) suposa l'aparició de l'Homo Sapiens, amb uns trets molt semblants a l'home actual, que ja és capaç de perfeccionar notablement els seus utensilis i de crear-ne de nous, utilitzant procediments més complexos. Però el més innovador d'aquest període són les pintures rupestres que es van realitzar en l'interior de nombroses coves.

Del Paleolític Superior ens han arribat molts vestigis, tant restes materials com pintures. La majoria s'han trobat al Prepirineu Francès (Coserans, Comenge, Alt Arieja,...), on hi ha diverses manifestacions d'art rupestre. Al vessant sud destaquen les troballes de la *Cova del Parco* (Alòs de Balaguer, la Noguera) o de la *Fuente del Trucho* (Sierra de Guara, Sobrarbe).

Cap a l'any 9.000 adC comença *Epipaleolític*, una fase de transició entre el Paleolític i el Neolític. Es tracta d'una etapa molt important per dos motius:

- 1- la finalització de la darrera glaciació (la *Wurm*), cosa que implica l'inici del període geològic anomenat *Holocè*.
- 2- El trànsit de l'home nòmada, essencialment caçador i recol·lector cap l'home agricultor i ramader, capaç de produir i molt més sedentari.

La progressiva pujada de les temperatures, palesa des del 8000 adC, implica un seguit de canvis de gran transcendència. Desapareixen moltes espècies vegetals i animals, les quals són substituïdes per les que avui són les pròpies del Pirineu.

L'home va haver d'adaptar-se a totes aquestes transformacions de l'entorn veient-se obligat a canviar els seus hàbits caça, si bé en general en va sortir beneficiat.

La major calidesa del clima si més no va permetre la colonització de la Zona Axial, coberta de neus perpètues fins llavors, i l'entrada en contacte dels pobles d'un i altre vessant de la Serralada.

En aquell moment els utensilis fabricats per l'home havien progressat molt. Sembla que l'arc i la fletxa, i d'altres armes de caça, ja havien estat inventats. Les comunitats vivien encara en coves o en abrics.

El pas cap a la pràctica de l'agricultura i la ramaderia possiblement va ser més ràpid a les planes veïnes, mentre que a la Serralada l'existència de l'ésser caçador i seminòmada es va mantenir més temps.

Entre el 5000 i el 2700 adC té lloc el període anomenat *Neolític*, en el qual l'home ja practica l'agricultura i la ramaderia i treballa la pedra polida. És en aquest moment quan es descobreix la ceràmica: nombrosos objectes d'aquesta etapa han estat trobats, amb característiques diverses depenent del moment i el lloc.

L'home del Neolític en molts casos viu encara en un règim de tipus seminòmada, cultivant la terra fins que el sòl s'esgota i es fa necessari traslladar-se a un altre lloc. De totes maneres, en els sectors adjacents de la plana el procés cap a la vida sedentària es va produir amb més rapidesa, mentre que en el Pirineu, on la ramaderia va assolir una major importància, el nomadisme va perdurar més temps.

Sense ser excessivament abundants, han aparegut troballes del Neolític en ambdós prepirineus (nord i sud), generalment en balms i coves però també a l'aire lliure: restes d'antics poblats i sepulcres. També en trobem ja en algun sector de l'Alt Pirineu, com és el cas d'Andorra (la *Balma Margineda* de S. Julià de Lòria o la *Feixa del Moro*). I per primer cop, al Pallars Sobirà (*Cista de Cartanís*, a Gerri de la Sal).

Es calcula que cap el 2700 adC l'home va fer un pas decisiu en la seva evolució: l'obtenció d'un metall (coure) a partir de mineral. Entrem així en l'Edad del Coure o *Calcolític*, que durarà fins el 1800 adC aproximadament. Inicialment, els instruments metàl·lics conviuen amb aquells fets amb pedra, fusta o os.

En el camp de la ceràmica, hi haurà una clara evolució, reflectida sobretot en l'invenió del vas campaniforme. Però el fet més transcendent és l'aparició dels megàlits, fenomen que es perllongarà força temps. Els megàlits eren construccions funeràries fetes sobretot amb conglomerat o calcària. Tenien formes molt diverses, si bé un tipus molt característic és el dolmen.

Tot fa pensar que en el Calcolític el Pirineu era una zona on predominava la ramaderia, cosa que ja la diferenciava de la plana, molt més agrícola. També l'estructura i l'organització social eren divergents entre els dos medis: mentre que la plana es caracteritza per una major especialització en el treball i l'aparició d'estrats socials, en la muntanya roman un model social més comunitari, basat en el grup tribal i els vincles familiars.

D'aquesta etapa ens han arribat nombrosos vestigis de tipus diversos, repartits al llarg de tota la Serralada, alguns d'ells al Pallars Sobirà, com ara els monuments megalítics a Peracalç (*la Cabana de Perauba*, *la Cabana de Castellars d'en Pui*), a Pujol (*la Cabana de la Mosquera*), a Pujalt (*la Terra Negra*) i a Baiasca (*Rassos de la Font dels Coms*).

Entre el 1800 i el 700 adC té lloc l'anomenada *Edat de Bronze* en que es comença a practicar l'aliatge d'estany i coure, cosa que es tradueix en objectes metàl·lics més elaborats i diversos i que indirectament significa un enfortiment de les relacions comercials entre les comunitats d'ambdues vessants.

L'hàbitat en coves encara era vigent, però sembla que ara ja s'aixequen un bon nombre de poblats a l'aire lliure, com el de *Sta. Creu de Llagunes*, a la *Vall de Siarb* (Pallars Sobirà).

Així, en el Pirineu han estat trobats alguns dipòsits d'aquesta època amb peces de bronze, com ara a *Llavorsí* (Pallars Sobirà), a la *Vall de Birós* (Coserans) o a *Viu de Llevata* (Alta Ribagorça).

El tram final de l'Edat de Bronze portarà un seguit de novetats en el Pirineu Central. Pobles forasters arriben a la Serralada i és molt possible que portessin nous coneixements.

Els més significatius van ser els celtes (*Hallstat*), que van introduir nombrosos canvis en l'agricultura i la ramaderia, així com en la cultura funerària.

Hi ha indicis que en aquests segles es consolida al Pirineu el total predomini de la ramaderia, traduïda en el naixement de la pràctica de la transhumància i una certa especialització en els ramats ovins, fet lligat a la creació de noves pastures per desforestació.

Es considera que en la 2ª meitat del segle VIII adC comença un nou període. Es tracta de l'*Edat de Ferro*, un lapse de temps immediatament anterior a l'arribada dels romans (72 adC).

La implantació del ferro com a material essencial a l'hora de fabricar objectes s'imposa en uns moments en que l'utilització de la pedra ja ha desaparegut pràcticament.

A partir del 400 adC l'obtenció del ferro, tasca complexa en aquells moments, ja esdevé un procediment habitual.

És probable que en aquests temps fossin fundats (si es que no existien ja) molts dels assentaments i nuclis que coneixem en l'actualitat.

Cap el 120-115 adC els romans arriben a les immediacions del muntanyam pirinenc. Fins aquell moment, la influència exterior en tot el Pirineu Central, amb poques excepcions, havia estat escassa, ja que els pobles i gents que havien passat del Continent a la Península (i viceversa), creuaven la Serralada pels extrems. La presència dels romans va ser quelcom diferent. Van penetrar per bona part de la Serralada, ocupant assentaments preexistents o creant-ne de nous, i explotant els recursos naturals que el territori oferia.

No hi ha dubte que van deixar-hi una empremta evident, però per altre costat la romanització, especialment a les altes valls, no va ser intensa, si no un tant superficial: el Pirineu Central sempre va ser un territori marginal dins l'Imperi Romà, les tropes del qual es van preocupar més de mantenir una dominació estratègica que no pas de realitzar una veritable colonització. Moltes comunitats muntanyenques amb prou feines van entrar en contacte amb l'invasor i van mantenir el seu gènere de vida sense massa alteracions. Prova d'això és que en algunes altes valls els dialectes de tipus èuscar van continuar essent parlats fins ben entrada l'Edat Mitja, i només llavors van ser substituïdes per les incipients llengües derivades del llatí.

L'escadussera presència dels romans al Pirineu Axial contrasta amb la fermesa amb que es van establir al peu de muntanya i al Prepirineu, on van fundar o apropiar-se de diversos assentaments com ara *Barbastro*, *Osca*, *Pamplona*, *Montsó*, *Balaguer* (vessant sud), o *Pau*, *Oloron*, *Banheras de Bigorra* i *Sant Bertrand de Comenge* (vessant nord). Val a dir però, que fins i tot en aquests casos, la població romana pròpiament mai va arribar a ser significativa, no assolint el 10% del total.

En aquells temps les principals vies que travessaven el Pirineu ho feien pels costats: per la *Jonquera* o per *Orreaga (Roncesvalles)*, de manera que els camins que s'enfilaven per les valls principals eren considerades rutes secundàries, més si tenim en compte la dificultat de comunicació entre els dos vessants.

De totes maneres, està comprovat que els romans es van endinsar per les valls de l'Éssera, l'Isàbena, la Noguera Pallaresa o el Cinca entre d'altres, aixecant o adoptant diversos nuclis de població. En realitat els romans van tenir més presència al vessant nord, d'accés més còmode, on *Lugdunum Convenarum* (St. Bertrand de Comenge) va esdevenir la ciutat més pròspera de la regió i va permetre la una fàcil ocupació de les valls d'Aran i Luishon.

El romans ja van explotar comercialment molts del jaciments miners de l'Alt Pirineu, així com diverses fonts d'aigües termals (*Banheras de Luishon*, *Tiermas*, *Caldes de Boí*,...) i d'aigües salades, però sobretot la fusta dels boscos, que ja llavors es baixava utilitzant els cursos fluvials.

Possiblement també van introduir alguns conreus i la propietat privada, que en aquells temps topava amb les formes d'explotació comunal del territori que practicaven els autòctons.

Edat Mitja

Cap el segle III l'Imperi Romà comença a entrar en decadència: pateix les primeres invasions per part dels pobles bàrbars i les principals ciutats aniran perdent la puixança i l'esplendor que havien tingut fins llavors.

Les estructures social i econòmica que havien caracteritzat el vell Imperi inicien un procés de canvi que desembocarà en el sistema feudal propi de bona part de l'Edat Mitja.

L'Imperi Romà d'Occident s'enfonsa definitivament l'any 476, però ja abans s'havia vist ocupat per diversos pobles germànics.

Arriben a la vorera del Pirineu un seguit de tribus forasteres. Però finalment són els visigots els que conquereixen Aquitània, prenen Tolosa (418) i ocupen la zona. Posteriorment, aquests seran derrotats pels Francs (507) i s'hauran de retirar cap a la Península Ibèrica, on romandran fins l'arribada dels musulmans.

La presència d'aquests nouvinguts no afecta massa les terres del Pirineu Central, que segueix essent una àrea poc atractiva per als invasors. Ans el contrari, la desaparició de l'organització de l'Imperi Romà sembla que va significar una certa tornada als costums i pràctiques ancestrals propis dels autòctons muntanyencs.

Només l'església cristiana, en plena expansió després de ser adoptada pels pobles bàrbars com a seva, va ser la més interessada en arribar a les valls més remotes de la Serralada per a difondre la paraula de Crist.

Així, en aquesta època s'aixequen monestirs com *Sant Serni de Tavèrnoles* (Andorra), *Alaó* (Ribagorça) o *Asán* (Sobrarbe) per a citar alguns exemples.

La descomposició del vell Imperi Romà en l'Alta Edat Mitja (segles V-X) comporta un seguit de lluites pels recursos i el control territorial per part d'exèrcits comandats per nobles, reis i senyors de la guerra, que suposarà un esmicolament del territori.

L'any 711 els musulmans envaeixen la Península Ibèrica, i no triguen en fer-se amb el control de l'antiga Hispania romana. Continuen el seu avanç cap al nord travessant el Pirineu pels costats i entren a la Gal·lia, on són aturats pels Francs a *Poitiers* (732).

Els àrabs doncs, queden confinats a la Península, on ocupen gairebé tot el territori.

Només algunes zones muntanyoses, com és el cas de les serralades Cantàbrica i Pirinenca, quedaren un tant al marge de l'ocupació sarraïna.

Si bé la invasió musulmana no va ser excessivament problemàtica, un bon nombre de gent fugí cap a aquestes muntanyes i s'hi refugia.

El Pirineu Central esdevé en aquest moment una mena de "terra de ningú", enclavada entre els regnes musulmans al sud i el Regne dels Francs al nord, on aviat Carlemany començarà a formar el seu imperi.

La presència dels musulmans en el cor de la Serralada fou molt testimonial. La seva àrea de domini acabava en les serres prepirinenques exteriors del vessant sud i mai van arribar a conquerir efectivament les altes valls, tot i que hi van realitzar algunes incursions esporàdiques.

És per això que el Pirineu acull un flux humà provinent de les terres baixes, entre ells molts clergues, que troben en les muntanyes un bon amagatall.

Possiblement aquesta raó explicaria un poblament dens i la gran proliferació de monestirs i esglésies en aquests anys de l'Alta Edat Mitja, especialment en els segle IX i X, alguns dels quals assoliran una enorme importància: *Gerri de la Sal*, *Sta. Maria de Lavaix* o *Ovarra* (Roda d'Isàvena) en són alguns.

Cap a l'any 800, l'emperador Carlemany, amb el suposat beneplàcit de la població local, ocupa les valls pirinenques del vessant sud i crea la "*Marca Hispànica*", una franja de terreny al llarg de la Zona Axial de la Serralada que serveix com a bastió de defensa contra els enemics del sud.

La *Marca Hispànica* inclou incipients territoris del Pirineu Ibèric: Nafarroa, Chacetania, Sobrarbe, Pallars, Ribagorça i Urgell. És el primer pas cap a la reconquesta.

En aquests temps la frontera entre cristians i musulmans queda fixada en el Prepirineu Mediterrani, sobre el qual es basteixen un seguit de castells i on molts nuclis de població, nous o preexistents, són fortificats.

Sota l'òrbita de l'Imperi Carolingi aviat es consoliden els comtats fronterers amb els regnes hispanomusulmans: Aragó, Pallars/Ribagorça, Urgell i el sector del Sobrarbe. Tots ells, un cop mort Carlemany el 814, es van independitzant i s'expandeixen cap al sud. La reconquesta però, serà lenta al Pirineu Central i no acaba fins a principis del segle XI.

Aragó guanyarà terres cap a migdia i més tard cap a llevant, integrant aviat el sector del Sobrarbe. Ribagorça i Pallars per la seva part es separen el 920: Ribagorça creixerà cap al sud en el segle X, assolint el Prepirineu Exterior. Finalment, el 1044, seria incorporada al regne d'Aragó.

En el segle X comença la època feudal tant característica de l'Edat Mitja. En uns temps d'inestabilitat com són aquests, el poder (comtes, abats, nobles) i els seus suposats representants es dediquen a capturar el màxim de renda agrària i ramadera als pagesos que treballen i viuen en les terres senyorials a canvi d'oferir-los protecció. Neix així una nou ordre econòmic i social, el feudalisme, que implica de fet una desaparició de l'erari públic, ja que en molts casos els suposats delegats del poder reial o comtal que en un principi recapten uns impostos en espècie (productes), en un moment donat aconsegueixen escapar del control dels seus superiors i acaben esdevenint petits tirants locals que es dediquen a apropiat-se del gruix de la producció agrària i ramadera, pressionant al màxim els pagesos i fins i tot imposant-los la distribució de conreus.

El feudalisme es consolida amb la desaparició del poder imperial carolingi i la conseqüent disgregació territorial, en el context d'una societat en constants lluites i guerres: contra els musulmans, però també entre comtats, a més de les habituals tensions entre els grans mandataris (comtes i reis) i la noblesa mitjana i petita, sempre amb ànsies de més poder.

Arriba al seu punt àlgid en els segles XI i XII, convertit en un model polític i social on els senyors de la guerra tenen el poder, el qual està legitimat per l'església. Val a dir que els propis representants de l'església (bisbes, abats,...) col·laboren amb la noblesa en la tasca de la reconquesta, obtenint el control de molts territoris on governen com a veritables propietaris feudals.

Les terres del Pirineu Central es veuran del tot immerses en la dinàmica feudal. La concepció del territori en petites entitats geogràfiques (que en l'Alt Pirineu reben el nom de “valls”) per part de la població local, així com la tradicional organització comunal toparan de ple amb els interessos dels nous poders.

Hi ha evidències de que en aquests segles l'economia tradicional del Pirineu, característica de l'etapa precapitalista, es troba ja força definida. Les tècniques de cultiu i les eines que s'empren es troben molt sistematitzades, així com la ramaderia, essencialment ovina. L'explotació del bosc baixant la fusta mitjançant rais, el carboneig i la producció de metall (realitzada en la rústica farga medieval) són les altres activitats pròpies de la Serralada, així com l'extracció d'altres recursos com la sal o la calç.

La societat feudal entra en crisi en el segle XIV degut a diverses causes: la pressió sobre els pagesos augmenta a mesura que els senyors locals proliferen i van guanyant poder al comte o al rei fins que l'ordre establert esdevé fràgil. Arribat aquest punt qualsevol contratemps de caire natural (sequeres, pesta,...) o social (rebel·lions, emigració, alta mortalitat,...) és suficient per a trencar l'equilibri, i la combinació de diversos factors pot acabar enfonsant el sistema.

El col·lapse del feudalisme comportarà una gran pèrdua de població en les terres pirinenques: a la reducció de la població pels conflictes i desastres s'hi afegeix el fet que molta gent marxa cap al sud, a la plana reconquerida o cap a les ciutats (que poc a poc aniran recuperant el seu protagonisme) buscant una millor vida i noves oportunitats, escapant d'una terra ingrata superpoblada i sotmesa a la inestabilitat i la tirania dels senyors.

La fi del feudalisme si més no, no significa un canvi radical en la societat, si no més aviat una reestructuració de l'ordre existent: allò que s'anomena l'*Antic Règim*, model econòmic i social fonamentat en els privilegis de les classes nobiliàries i eclesiàstiques (hereditàries en el primer cas), es consolida com el patró característic que regirà la vida en l'Edat Moderna.

L'Edat Moderna

L'inici de l'Edat Moderna a finals del segle XV no significa per tant un trencament amb els temps medievals, si no una redefinició de l'estructura social i política, amb un poblament més reduït però més sòlid. L'anomenada “*societat tradicional pirinenca*”, amb la seva identitat pròpia d'un col·lectiu rural precapitalista amb alts nivells d'autarquia i molt influenciada per les creences religioses, es troba ja gairebé modelada.

De totes maneres, això no vol dir que el període que va del segle XVI al XIX fos del tot pacífic, almenys en el cas del Pirineu. Ans el contrari: hi sovintejaven les guerres, enfrontaments i lluites diverses tant internes com externes. Per exemple, els conflictes entre nobles i camperols en alguns senyorius en el seu estirar-i-arronsa per a conservar o guanyar poder. O bé les disputes entre pobles i cases per a apropiarse de les terres d'aquells nuclis que, per qualsevol raó, havien quedat despoblats (*termes rònecs*).

Més endavant, les guerres entre Espanya i França a partir del segle XVII, com la que té lloc entre 1635 i 1639 (i que acaba amb la Pau dels Pirineus), la de 1793-95 i la famosa Guerra del Francès (1808-14), a més d'un bon nombre d'invasions i saquejos puntuals per part dels dos estats, colpegen la comarca.

A aquestes, cal afegir-hi els conflictes interns estatals: la *Guerra dels Segadors* (1640-52) o la de *Successió* (1700-14) a Catalunya, i les *Guerres de Religions* (segona meitat del Segle XVI), que van comportar un important moviment de població des del vessant nord cap al sud.

D'aquesta manera, la població global de la Serralada augmentarà o disminuirà depenent de les guerres i conflictes, la prosperitat econòmica i la presència o absència de desastres naturals com plagues, sequeres, riuades o epidèmies.

Amb el pas del temps els diferents comtats, vescomtats i baronies es van integrant en els territoris embrionaris dels futurs estats francès i espanyol, si bé molts dels vells comtats i senyories conservaran llur identitat i una certa autonomia fins l'arribada de l'Era Contemporània, en que seran liquidats conjuntament amb les demés institucions de l'Antic Règim.

La dinàmica del poder en els segles de l'Antic Règim és complicada i és diferent segons el lloc. A nivell intern, cada entitat política major (comtats, regnes,...) presenta una divisió complexa, composta per senyories de caire molt divers.

Les relacions entre la noblesa i la plebs podia variar molt d'un poble a un altre. Segons el senyor que manava, els pagesos podien tenir més o menys privilegis, càrregues impositives i llibertats.

Així, com ja s'ha dit, moltes de les “valls” de la Zona Axial que depenien directament d'alguna autoritat superior (rei, comte,...) havien aconseguit un alt grau d'autonomia i de llibertats, posseint de fet el territori i administrant-lo al seu gust.

Prou coneguts són alguns casos, com el de les *Valls d'Àneu* o la *Val d'Aran*, les quals gaudien un govern propi amb drets per a administrar justícia. Un altre cas semblant és el d'*Andorra*, que va formalitzar la seva autonomia amb la creació del *Consell de les Valls* (1419).

En l'altre extrem hi havia els dominis sotmesos a una forta pressió senyorial, fet que podia desembocar en violents conflictes, com va passar al Prepirineu del Sobrarbe i la Ribagorça amb les rebel·lions de la *Baronia de Montclús* (1519) o la d'*Ayerbe*.

Normalment l'assetjament nobiliari patia alts i baixos al llarg dels anys, succeint-se períodes en que els vassalls aconseguïen suavitzar les impositcions amb d'altres en que els senyors intentaven recuperar els seus drets.

En general, però, a mida que van passar els segles (i s'apropava l'Edat Contemporània), la població va poder alliberar-se de les càrregues senyorials amb més facilitat.

Localment, cada poble o veïnat amb llurs terres (el “*terme*”) tenia una certa organització pròpia que afectava tota la comunitat que hi vivia.

Es tractava de fet d'una autèntica administració comunal (“*concejo*”, “*comú*”) que regulava tots els aspectes de la vida, de les activitats econòmiques i socials. Les seves atribucions o el seu poder davant del senyor, o bé la facultat per a agrupar-se amb d'altres pobles limítrofs era molt diferent segons el lloc i les circumstàncies.

Alguns llocs i termes gaudien del que s'anomena "*franc alou*", un règim especial on els poders del senyor estaven molt limitats i on la propietat privada estava molt restringida: la comunitat administrava el gruix de terres i decidia qui, com i quan es treballaven.

Les activitats econòmiques principals eren les típiques d'una societat precapitalista amb un alt nivell d'autosubsistència: l'agricultura i la ramaderia, ambdues però complementades amb la silvicultura i la producció de metalls.

Les pràctiques agrícoles eren predominants en el Prepirineu, i importants en les terres de transició amb les altes valls: els cereals ocupaven la major part dels conreus, especialment en el vessant sud, en proporcionar l'aliment bàsic.

En el vessant nord si més no, les terres de cultiu eren migrades, tant sols entre un 10 i un 15% del total. El conreu de cereals es reduïa només als sectors més assolellats o al peu de muntanya. En canvi, d'altres plantes com les pomeres agafaven més importància.

En el segle XVII es comença a cultivar el blat de moro, fet que suposa un pas endavant en tot el Pirineu Atlàntic. Però és la introducció de la patata, en la 2ª meitat del XVIII, la que contribueix decisivament a una millora en l'alimentació de la població. La vinya anirà desapareixent de les cotes més elevades de les valls pirinenques al llarg de l'Edat Moderna, però el seu conreu es conservarà en ambdós prepirineus i al peu de muntanya, on avui segueix essent un destacat recurs econòmic: a la *Conca de Tremp* (Pallars Jussà), al *Somontano de Barbastro* (Ribagorça), o a *Jurançon* (Bearn).

Les altes valls sempre han estat les terres ramaderes per excel·lència, i la cria de bestiar oví constituïa en els segles de l'Edat Moderna una activitat molt destacada, encara que de fet només els senyors més poderosos o les cases més riques disposaven de grans ramats. En aquests darrers casos, la pràctica de la transhumància era quelcom molt freqüent: a l'hivern els ramats es baixaven a la plana, mentre que a l'estiu es pujaven a les pastures naturals de l'alta muntanya.

La transhumància doncs va esdevenir una de les activitats més característiques i oneroses del Pirineu, que es va convertir en una de les principals àrees de producció de carn de corder, molt apreciada llavors.

En general, la ramaderia tenia més importància al vessant nord donada la major disponibilitat de prats naturals i aigua. Aquí a més hi havia també una especialització en la cria de bestiar gros (bous, vaques, mules, cavalls,...).

La metal·lúrgia és la tercera gran activitat pròpia d'aquests segles en molts racons del Pirineu. Vinculada a ella hi ha l'elaboració de carbó vegetal per a alimentar les fargues medievals, millorades ja en el segle XVI.

La producció de metall experimentarà un pas decisiu amb la invenció de la farga catalana, a mitjans del XVIII. Els jaciments del Coserans, l'Alt Arieja o la Vall Ferrera per a citar uns exemples, adquireixen un destacat protagonisme en l'economia.

L'evolució de la població en l'Edat Moderna ve caracteritzada per una successió de períodes d'alts i baixos que poden ser molt variables a nivell local. El nombre d'efectius augmenta en els anys de bonança econòmica i estabilitat política, cosa que es materialitza en la creació de noves cases als nuclis urbans i la rompuda de terres fins llavors incultes.

En canvi, els desastres naturals (males collites, epidèmies, sequeres,...) o els conflictes bèlics provoquen una major mortalitat i/o l'emigració d'una part de la població: ja s'ha dit que el Pirineu sempre ha estat històricament una terra d'emigrants, donada la limitada capacitat per a produir aliments. Per tant, ha estat habitual que molts muntanyencs hagin fugit cap a l'exterior quan les coses anaven maldades.

En general, en el segle XVI hi ha un increment demogràfic, especialment en la 2ª meitat, que arriba al seu màxim a principis del XVII. Es produeix en aquest període el moviment migratori des del vessant nord (França) cap a la cara sud de la Serralada coincidint amb les Guerres de Religió, fet que ajuda al repoblament de molts assentaments després de la crisi de la Baixa Edat Mitja.

La població del Pirineu Central queda estabilitzada en les primeres dècades del segle XVII, però aviat començarà de nou a disminuir degut als conflictes armats tant interns com externs, però també a diverses plagues, epidèmies i sequeres. La crisi durarà aproximadament fins a mitjans del XVIII, moment en que els efectius inicien una nova remuntada que ja no s'aturarà fins ben entrat el proper segle.

Les relacions entre ambdues vessants són intenses i constants al llarg de l'Edat Moderna malgrat les dificultats físiques de comunicació, i només es veuran entorpidides per les guerres franc/espanyoles i la creixent dinàmica de control fronterer per part d'uns governs cada cop més centralistes. Nombrosos camins de ferradura travessen l'interfluvi atlàntic/mediterrani pels ports més assequibles, al peu dels quals hi ha els albergs o "hospitals" que atenen els intrèpids viatgers.

Les comunicacions per motius pastorals són les més habituals: no és estrany que els ramats passin d'un costat a l'altre lliurement o que comparteixin els prats naturals fronterers. També és freqüent l'intercanvi i el comerç entre pobles d'un i altre costat. Totes aquestes pràctiques van ser sovint recollides en els tractats de "*lies i patzeries*" que signaven dues o més valls dels dos vessants, com per exemple els establerts entre l'Aran i les valls de *Birós* i *Salau* (Coserans).

L'arribada del Segle XVIII porta un tímid canvi en la vida d'algunes valls, un succés que es farà més palès en les comarques franceses.

Una burgesia naixent, autòctona o forastera, comença a incidir en l'economia local tot posant en marxa fargues, adquirint drets sobre terrenys i boscos o passant a gestionar certs serveis (molins, ponts, tavernes,...). Tot plegat genera inquietud en el si d'unes comunitats que veuen amenaçats els seus drets seculars. De fet, són indicis del nou ordre social que emergeix i que desembocarà en la Revolució de 1789.

L'Edat Contemporània i l'arribada del capitalisme

La caiguda de l'Antic Règim, amb les conseqüents reformes jurídiques i canvis de tota mena a nivell social i econòmic no es produiran de la mateixa manera i a la mateixa velocitat en els dos vessants del Pirineu.

Tampoc serà igual la progressiva desaparició de la vetusta societat i cultura tradicionals, condemnades més tard o més d'hora a morir degut a la penetració de l'economia de mercat i l'obertura a l'exterior propiciada per les noves comunicacions.

En general, la modernització i les transformacions es produeixen abans en el vessant nord, on la presta caiguda del vell ordre precipita els esdeveniments, però també els accessos a les altes valls són més fàcils i directes aquí donat que hi ha un Prepirineu sovint exigü.

Les valls pirinenques franceses van acollir inicialment la Revolució de 1789 amb certa alegria, tot i el conservadorisme de llurs habitants. Però aviat els muntanyesos van poder comprovar els seus efectes més nocius. Les terres confiscades als nobles (moltes d'elles, grans finques sobre les quals els veïns tenien drets comunals seculars) i l'església van ser posades en subhasta entre 1794 i 1795: els principals compradors van ser gent benestant i ben situada, com ara mestres de forja, metges, comerciants enriquits, jutges i notaris,...

Per tant, la terra va tornar a quedar en unes poques mans, i els més pobres en van ser exclosos. Pitjor encara: amb la privatització, els drets immemorials de les comunitats rurals sobre boscos i pastures van quedar seriosament amenaçats.

Els nous propietaris, ansiosos per a explotar al màxim llurs finques i així rendibilitzar-les (talant la fusta per a fer el carbó que alimentava les fargues, i venent les pastures a ramats forasters), no deixaven marge per a les activitats quotidianes dels habitants locals que vivien de l'agricultura i/o la ramaderia.

L'Estat, en un intent de solucionar el conflicte, va promulgar el codi forestal de 1829, que no va deixar content ningú. La tensió va augmentar ràpidament fins desembocar en l'anomenada "*Guerre des Demoiselles*", un enfrontament armat on els pagesos, disfressats estrafolàriament, s'organitzaven en escamots i atacaven aquells a qui consideraven els seus enemics: agents forestals, propietaris, carboners,...

Tot plegat en un context on la població havia crescut força des de mitjans del XVIII.

Certament, les condicions de vida en les primeres dècades del XIX eren precàries en el Pirineu Central. En moltes comarques hi havia un excés de població donada l'escassetat d'uns recursos limitats.

El Departament de l'Arieja, per exemple, arriba al seu sostre demogràfic el 1846, amb uns 270.000 habitants tot i les guerres que Napoleó havia dut a terme i els episodis de males collites, pluges torrencials i demés penúries de tota mena.

La raó principal d'aquest auge demogràfic va ser una certa millora de les condicions de vida, amb una certa caiguda de la mortalitat entre els adults.

Tot i així, l'increment d'efectius en el Pirineu Central va ser menor que a les planes circumdants, si bé és cert que ja en aquell moment es produïen migracions estacionals o definitives cap a zones urbanes o més pròsperes, o bé cap el nou món.

A Espanya els primers intents de liquidar l'Antic Règim, la *Constitució de Cádiz* (1812) i el *Trienni Liberal* (1820-23), no van reeixir.

La mort de Fernando VII (1833), va obrir un llarg període de reformes que anirà enterrant el vell ordre. No hi manquen però conflictes diversos, com les tres guerres carlines que enfronten liberals i conservadors de l'Antic Règim que temen perdre els seus privilegis: aristòcrates, clergues, pagesos i foralistes. Igual que havia passat a França, les desamortitzacions en curs van ser un dels detonants.

El Pirineu Central arriba al seu màxim de població cap el 1830-50 en el vessant nord, i el 1860-70 en el cas del vessant sud. A partir d'aquí començarà una davallada d'efectius que no es si no el primer episodi d'una profunda i dilatada crisi que s'allargarà pràcticament durant tot el segle XX com a conseqüència de l'arribada del capitalisme a la Serralada.

La substitució del vell model autàrquic, on cada vall o comarca eren territoris força tancats, per la nova economia de mercat, on la muntanya queda integrada en un sistema social i comercial d'àmbit nacional (i àdhuc internacional) serà molt traumàtica i deixarà un llegat certament amarg.

Els territoris del Pirineu Central, a mida que entrin en la dinàmica capitalista, passaran a dependre de l'exterior, que els llevarà els recursos (energia hidroelèctrica, mà d'obra, per exemple) útils per al creixement de les noves activitats econòmiques en els centres urbans de les planes adjacents.

El turisme serà la única nova activitat que es desenvoluparà in situ, però sovint també controlada i promoguda des de fora.

En conseqüència, el fenomen més important provocat per aquest procés serà el progressiu despoblament de la Serralada a partir de la 2ª meitat del XIX i al llarg del Segle XX per l'èxode de nombroses persones que marxen en direcció a d'altres regions del seu país, o bé cap a l'estranger.

Les ja tradicionals emigracions temporals cap les àrees rurals o urbanes de la plana (on els muntanyencs treballen en tasques agrícoles) s'accentuen en aquests temps difícils, i en molts casos esdevenen definitives.

L'excés de població en la Serralada juntament amb la industrialització de moltes ciutats són els factors decisius en la sortida de gent de les altes valls.

Globalment, es pot constatar que en el vessant nord el procés de penetració del capitalisme i la modernització de tots els aspectes i mitjans de la vida quotidiana porta un avançament d'uns 20-25 anys respecte al vessant sud, encara que això varia molt en cada vall i fins i tot en cada poble.

La crisi per tant s'inicia primer a França, però en poc temps afectarà per igual els dos vessants: les valls pirinenques, sobrecarregades de població, ja no poden alimentar tanta gent en un context de producció extensiva poc eficient.

Per si fos poc, a això aviat s'hi afegixen d'altres desgràcies, com desastres naturals (sequeres, aiguats,...) o la caiguda de l'activitat a les fargues (i el seu posterior tancament) en quedar obsoletes davant dels nous alts forns que es construeixen fora de la Serralada.

La crisi metal·lúrgica de 1884 dona el cop de gràcia a aquesta activitat, que només sobreviurà en les regions que, com l'Alt Arieja, disposen de jaciments importants (*Rancié*, a prop de Vicdesòç,) que alimenten els alts forns construïts a Tarascon, pràcticament els únics del Pirineu Central, i que permetran allargar la producció de ferro en aquesta comarca.

El Pirineu Francès coneix un descens demogràfic més fort en determinades àrees: aquelles més pobres amb més dificultats per a adaptar-se als nous temps. En canvi, allà on hi arribin abans el turisme i les comunicacions, o bé hi sobrevisquin activitats industrials o mineres, la fugida de gent serà més menor i més pausada. En el vessant sud el despoblament serà generalitzat, i en la 2ª meitat del XIX es perd entre un terç i una quarta part dels habitants.

L'arribada d'alguns elements de modernització, com ara carreteres, ferrocarrils o centres turístics es produeix molt abans al vessant nord que al sud, on l'accessibilitat és més fàcil i el progrés és major. Moltes de les infraestructures però sovint es realitzen atenent més els interessos exteriors (accés a determinats recursos naturals, per exemple) que no pas les necessitats de la població autòctona. És així com es dona en el Pirineu una situació un tant paradoxal: mentre que en algunes valls o comarques la connexió amb l'exterior arriba més aviat, d'altres zones romandran aïllades i endarrerides fins ben entrat el Segle XX.

A França, ja abans de la Revolució de 1789 s'havien obert un munt de carreteres durant el regnat de Lluís XV. Algunes d'elles s'endinsaven fins les altes valls pirinenques, com la que seguint el curs de la Gave de Pau arribava fins a *Cautarès* (*Cauterets*) o la que duu a *Banheras de Luishon*. Això va permetre l'inici del turisme al Pirineu Francès en centres termals situats en el cor de la Serralada es posessin de moda entre les classes més adinerades. És així com va tenir lloc l'anomenada "*Edat d'Or del Termalisme*" a mitjans del XIX: aristòcrates, burgesos, excursionistes i intel·lectuals passen períodes de vacances en un entorn natural.

A Espanya, la situació és molt diferent. És un país més endarrerit, i la construcció de carreteres és més lenta. Aquestes no comencen a arribar al Pirineu Central fins a principis del XX, quan la xarxa viària del vessant nord està ja molt avançada. Hi ha una dificultat afegida: el tortuós relleu del Prepirineu Peninsular, ple de congostos que dificulten l'accés a les altes valls. Un cop més, en molts casos no seran les necessitats de la població local la causa de fer moltes de les carreteres (o a accelerar la seva realització), si no la construcció de diverses centrals hidroelèctriques.

Vist això, i tenint en compte que la carena axial pirinenca és una veritable muralla en el sector central de la Serralada, no és difícil deduir que l'obertura de carreteres que comuniquen el costat atlàntic amb el mediterrani ha estat complicat. Però hi hagueren d'altres esculls, com la reticència dels militars (tant francesos com espanyols) a aquesta mena d'iniciatives.

Per tant, les primeres vies rodades que van entrar en servei no ho van fer fins els anys 1920's: l'actual *C-147*, que comunica el Pallars amb l'Aran pel *Port de la Bonaigua*, i la *N-330*, que enllaça les valls d'Aspa i Canfranc pel *Coll de Somport*. A partir d'aquell moment van passar un munt d'anys fins que el 1948 es va obrir el *Túnel de Vielha*.

Si l'arribada de carreteres al Pirineu Central ha estat tardana i més lenta en el cas del vessant sud, el mateix en podem dir de la construcció de vies ferroviàries. De la mateixa manera que la xarxa viària francesa va penetrar per algunes altes valls al segle XVIII, el ferrocarril ho fa a finals del XIX en el gruix de comarques del vessant nord.

La situació no serà la mateixa al costat espanyol, on la presència del ferrocarril serà quelcom rar i escadusser. Pràcticament només es construeix una via: la que enllaça Huesca amb *Chaca* (“*Jaca*”), inaugurada l’any 1898, i que posteriorment serà connectada amb el Bearn mitjançant un túnel el 1928, tot i que acabaria essent tancada l’any 1970.

L’altre gran projecte previst en el Pirineu Central Espanyol no s’arribarà a realitzar mai. Es tracta del ferrocarril que havia d’unir el Pallars amb el Coserans pel *Túnel de Salau*: el tren quedarà aturat a la Pobla de Segur l’any 1951.

A banda del turisme, el fenomen que revolucionarà les comarques pirinenques serà la construcció d’un gran nombre de centrals hidroelèctriques, una activitat que comença en els anys de trànsit entre els segles XIX i XX.

En les darreries del XIX molts nuclis del Pirineu Francès ja havien aconseguit fer arribar la llum a llurs cases produint-la en petites centrals de poca potència construïdes en cursos d’aigua propers, seguint així l’exemple de moltes valls dels Alps. Tant sols de manera molt excepcional es va barrar algun estany, com el d’*Oredon*, al *Massís de Neuvielha* (Bigorra) l’any 1882, el primer de tota la Serralada.

Però en les àrees més arcaiques, com el Pallars Sobirà o el Sobrarbe, l’energia elèctrica encara trigaria uns anys en aparèixer, i en molts casos ho faria de manera precària i molt irregular. Les velles teies i candeles encara restarien enceses per un temps en nombrosos llogarets.

Molt diferents serien les centrals destinades a produir gran quantitat d’energia per a satisfer la demanda de les metròpolis exteriors, construïdes a partir del 1910 per grans empreses, bé estatals o internacionals.

En aquest cas, els treballs a realitzar sí que comportaven una forta inversió, amb una considerable mobilització de treballadors i un fort impacte en el territori, que es concretava en la regulació dels estanys glacials de capçalera per un costat, i en la construcció d’embassaments en el fons de les valls.

Curiosament, va ser una comarca del vessant sud, el Pallars Jussà, la primera en patir tot el rebombori de la hidroelectricitat a gran escala. En realitat, l’aiguavés mediterrani, tot i disposar de menor quantitat d’aigua, era més rendible degut a la possibilitat d’aixecar-hi grans preses en els congostos prepirinencs i inundar moltes de les clotades margoses.

Així ho van veure diverses empreses, al capdavant de les quals hi havia “*Riegos y Fuerzas del Ebro*” (coneguda popularment com “*La Canadenca*”), que l’any 1911 va començar les obres per a explotar la conca mitja i baixa de la Noguera Pallaresa, on s’hi van construir inicialment els grans embassaments de *Sant Antoni* (1916) i *Camarasa* (1920) i un seguit de centrals i canals de derivació. Al mateix temps, la capçalera lacustre del riu Flamicell, a Cabdella, va ser del tot transformada i regulada mitjançant el barratge de quasi tots els estanys i la seva connexió de forma artificial (1911-17). A partir d’aquí es va desfermar una autèntica cursa que al llarg del Segle XX ompliria de centrals, preses i canals gairebé tots els rius del Pirineu Central.

Aquest procés va comportar l'obligació, per a les grans companyies, d'abastir d'electricitat convencional els municipis i valls afectats. Però van ser molts els pobles que en van quedar al marge, havent-se d'espavilar per a poder portar un fil de llum a les llars mitjançant la construcció de petites instal·lacions hidroelèctriques casolanes en els rierols més propers.

La caiguda de la població al llarg de la 2ª meitat del XIX provoca notables canvis en l'activitat agrícola i ramadera. Els camps de cultiu de menys qualitat i més remots són abandonats, i progressivament el bosc guanya terreny de nou. En els inicis del nou segle XX ja una part dels grans ramats d'ovelles han desaparegut. Aviat no resultarà tant fàcil retenir la mà d'obra barata utilitzada per a les tasques del camp: una feina dura, sacrificada i que requereix uns coneixements específics. El preu de la llana a més en aquest moment pateix ja una primera caiguda.

Les ovelles són substituïdes en molts casos per vaques de llet, negoci més rendible en aquell moment: a França les primeres cooperatives i empreses lleteres apareixen cap el 1870-80. Al vessant sud, aquesta dinàmica no s'inicia fins l'any 1915 (*Cooperativa de la Seu*), i queda reduït a les altes valls on les pastures són més abundants.

En general, després de la continuada pèrdua d'habitants des del 1850-60, l'arribada del Segle XX permetia un mínim de bones perspectives per a les terres del Pirineu Central. La construcció d'infraestructures viàries i ferroviàries, l'arribada de nous serveis a alguns nuclis (aigua corrent, electricitat, ensenyament,...), l'incipient turisme i la imminent posada en marxa de diversos complexos hidroelèctrics així ho feia entreveure.

La realitat però, seria molt diferent, i el descens de població, de vegades molt intens, va esdevenir el pa nostre de cada dia en totes les comarques del Pirineu Central fins gairebé els anys 1980-90's, continuant i agreujant la tendència iniciada a mitjans del Segle XIX.

La emigració dels muntanyencs al llarg del Segle XX ha estat un fenomen de proporcions catastròfiques, que en algunes valls, ha pres la forma d'una veritable fugida en concentrar-se en curts períodes de temps.

Examinant tot aquest procés, podem concloure que les successives caigudes demogràfiques que es donen en el Pirineu Central al Segle XX tenen una naturalesa i unes conseqüències específiques, diferents del descens d'efectius en la 2ª meitat del XIX.

En ambdós casos, com ha quedat palès, la pèrdua de població es deu a l'emigració. Però mentre que en el Segle XIX la gent escapava de la misèria pura, un cop entrat el Segle XX l'objectiu dels que marxen serà bàsicament assolir un millor nivell i qualitat de vida en un moment en que les estructures productiva i social canvien molt ràpidament i hi ha bones oportunitats laborals a les àrees urbanes.

Les onades emigratòries al llarg del Segle XX seran diferents en cadascun dels dos vessants, amb una major o menor intensitat depenent de la zona. Es veuran influïdes per esdeveniments històrics traumàtics, com és el cas de la 1ª Guerra Mundial a França o la Guerra Civil Espanyola, si bé aquests no es poden considerar la causa principal de l'èxode, que es deu més aviat a factors de caire econòmic i social.

El Pirineu Central Francès viu una primera etapa emigratòria en el període d'entreguerres (1914-1946). Es tracta d'una sortida d'efectius molt desigual segons la comarca ja que, per exemple, mentre el Coserans, la Val d'Aura o l'Alt Arieja perdien prop de la meitat de la població, les altes valls de la Bigorra retenen gairebé tots els habitants.

La fatídica “*Gran Guerra*” del 1914, malgrat l'alt nombre de baixes i de combatents que ja no tornaren als seus pobles, possiblement no fou la responsable del daltabaix, però sí que va marcar un punt d'inflexió en trencar l'equilibri demogràfic i social de nombrosos municipis. Tampoc sembla que, per altre part, la crisi econòmica dels anys 1930's aturés significativament la sortida de personal.

Una segona fase d'emigració comença un cop acabada la 2ª Guerra Mundial, i aquesta vegada serà encara més traumàtica per que molts pobles es trobaven ja llavors en una situació demogràfica precària després dels èxodes anteriors.

Entre 1946 i la dècada dels 1980's gairebé totes les valls perden població, però fins i tot aquest cop la marxa de gent no tindrà la mateixa repercussió a tot arreu: de nou les àrees més castigades seran el Coserans, l'Alt Arieja i alguns sectors del Comenge, on la caiguda de població es situa entre el 40 i el 60%.

Per contra, en els sectors muntanyencs de la Bigorra, el Bearn i la subcomarca del Luishonès els efectius disminueixen només d'un 20 a un 25%. Aquestes eren zones ja llavors molt turístiques, hereves de la època daurada del termalisme, i que aviat viuen un nou impuls amb la construcció de diverses pistes d'esquí: *Superbagnères*, *Barèges-la Mongie* o *Luz-Ardidon*.

Veiem que algunes comarques franceses, a partir del 1850 i fins a finals del Segle XX pateixen una davallada de població brutal.

El Coserans n'és l'exemple més paradigmàtic, ja que en un segle i mig ha perdut entre el 80 i el 85% de la població, arribant aquest percentatge a ser més alt en algunes subcomarques interiors, com a la *Vall de Birós* (quasi un 90%).

No podem trobar un sol fet que ens expliqui la fugida de gent al Coserans o l'Alt Arieja. De ben segur que es va produir per una combinació de factors, com tancament de les principals explotacions mineres que romanien obertes (*Rancié* el 1931, *Birós* el 1955 i *Salau* l'any 1986), la retirada d'algunes línies de ferrocarrils (*Vall de Birós*, *Vall de Vicdesòç*), l'escassa implantació del turisme o el ferotge centralisme de l'administració francesa, que va deixar de costat unes comarques que considerava marginals.

Tot plegat combinat amb la variada i més atractiva oferta laboral en les grans ciutats (com *Tolosa de Llenguadoc*) en plena efervescència industrial, en un moment de creixement econòmic.

A l'altre costat de la frontera, al llarg Segle XX hi va haver també un seguit d'emigracions semblant al que hem vist en les comarques franceses, si bé amb unes freqüències i intensitats diferents. En general, quasi totes les terres Pirineu Central Espanyol pateixen una forta pèrdua de població fins gairebé els inicis del Segle XXI. Només hi ha dues excepcions: la Val d'Aran i Andorra.

Tots dos, territoris amb unes circumstàncies excepcionals, segueixen una evolució semblant a les demés regions veïnes fins la posada en marxa de les pistes d'esquí de *Baquèira-Beret* (1964) en el primer cas i fins els anys 1950's en el segon, en que el principat comença a despuntar com a paradís fiscal i comercial.

La resta de comarques van dur a terme una evolució bastant similar tot i la variabilitat que podem trobar a nivell local: després de la davallada de la 2ª meitat del XIX, en les primeres dècades del Segle XX (fins el 1920-30, depenent del cas) la població s'estabilitza o fins i tot augmenta lleugerament. D'aquí en endavant els efectius tornen a minvar (més suau o bruscament segons la zona) de manera progressiva fins la dècada dels 1950's, en que s'inicia la gran caiguda demogràfica del vessant sud que ja no s'atura fins els anys 1980's.

Els territoris més afectats per la emigració i el despoblament al llarg del Segle XX van ser el *Pallars Sobirà*, la *Ribagorça*, el *Sobrarbe* i l'*Alto Gállego*. Si observem les estadístiques, veiem que des de l'any 1900 fins el 1950 la pèrdua d'habitants, tot i no ser menyspreable, no resulta traumàtica. El Pallars Sobirà i el Sobrarbe per exemple, perden una mica més del 20% de població.

En d'altres comarques, com la *Ribagorça* o el *Pallars Jussà*, la davallada és poc significativa i l'*Alt Urgell* fins i tot guanya habitants. De totes maneres, les dades en aquestes darreres són enganyoses, ja que l'inici de les obres per a la realització de grans complexos hidroelèctrics va atraure temporalment molta mà d'obra forastera.

L'augment de la demanda d'energia, tant a França com a Espanya, en la primera meitat del Segle XX, fruit de la creixent industrialització, accelera la creació de projectes nous semblants als que s'havien materialitzat al Pallars Jussà uns anys abans. Així, a partir dels anys 1930's s'inicien un seguit d'obres hidroelèctriques gegantines que, primer al vessant nord i després al sud, provoquen un fort impacte a nivell local, amb uns efectes diferents segons el lloc, més negatius que no pas positius a llarg terme.

Per un costat, revitalitzen temporalment moltes valls i ajuden a modernitzar el territori amb noves infraestructures i serveis que les empreses concessionàries duen a terme. També proporcionen feina a la població local, i això, amb l'afegit de la creixent emigració, fa que per primer cop escassegi seriosament la mà d'obra per a les tasques ramaderes (sobretot els pastors), possiblement un dels factors decisius en la pèrdua de poder de moltes cases fortes.

Les conseqüències negatives per altre costat, seran nombroses i en alguns casos dramàtiques. Sovint els treballadors locals no són suficients per a cobrir la demanda de mà d'obra en un moment en que el Pirineu Central ja feia anys que perdia població: és per això que, irònicament, s'ha de portar temporalment gent forastera que xoca de ple amb la cultura i costums dels autòctons.

Els anys 1920's i sobretot els 1930's suposen el tret de sortida de moltes obres hidroelèctriques en el vessant nord, desde l'*Alt Arieja* fins al *Béarn*: *Auzat-Vicdesòç*, *Araign-Birós*, *Oo*, *Neubiella*, *Artouste*,... En el Pirineu Central espanyol haurem d'esperar fins els anys 1950's per a una represa de les grans obres, quan el mateix Estat, comandat pel dictador Franco, va prendre la iniciativa en la tasca d'industrialitzar el país.

La construcció de l'entramat hidroelèctric al vessant sud seria per tant molt més traumàtic i polèmic, tutelat per una administració que en res va comptar amb la població local.

Les comarques aragoneses de la Ribagorça i el Sobrarbe en sortiren especialment perjudicades, sobretot el Sobrarbe. Diversos pobles serien inundats, però també molts d'altres en quedarien indirectament afectats, condemnats també a un despoblament inevitable en veure negades les seves millors terres o tallades les poques vies de comunicació que els enllaçaven amb l'exterior.

Molts dels projectes es van dur a terme, d'altres van quedar aturats amb la fi del Règim i gràcies a la tenacitat dels veïns. Com després s'ha demostrat, algunes de les obres previstes no eren realment necessàries ni justificables, almenys si la seva finalitat era abastir els regadius de la plana.

Una segona iniciativa de les autoritats franquistes que també va afectar negativament moltes contrades del Pirineu Espanyol van ser les nombroses repoblacions forestals que es van dur a terme i que en molts casos van reduir els terrenys agrícoles i pastorals de moltes finques comunals.

Com a resultat, entre 1950 i 1991, el Sobrarbe va ser la comarca que va perdre més població: quasi el 64% dels efectius, passant de 18.300 a 6.640 habitants.

La Ribagorça per la seva part va patir també un despoblament dramàtic (un 54% en el mateix període) mentre que a la Chacetania el retrocés va ser menor.

Més enllà de les dades a escala comarcal, hi va haver moltes àrees del Pirineu Aragonès, com el *Sobrepuerto*, la *Guarguera*, la *Baixa Ribagorça Oriental* o la ja citada *Solana de l'Ara* que van quedar literalment buides, amb la majoria de pobles deshabitats i/o abandonats.

A Catalunya la caiguda demogràfica va afectar quasi totes les comarques, amb la excepció de l'Aran, si bé la construcció d'embassaments no va resultar tant devastadora. El Pallars Sobirà en va ser la més afectada en perdre quasi el 50% dels efectius entre 1950 i 1991, tot i l'activitat que va suposar la realització en aquests anys de l'entramat hidroelèctric que aprofitava l'alta conca de la Noguera Pallaresa.

En el Pallars Jussà, el nombre d'habitants va caure un 30%. En l'Alt Urgell, la davallada va ser escassa (menys d'un 10%).

En general, el període on l'emigració va ser més intensa va ser del 1960 al 1975, moment en que la crisi econòmica atura la sortida d'efectius. Els que marxaven era principalment els joves, desitjosos de viure en llocs menys inhòspits que els poguessin oferir més oportunitats i disposessin de més serveis. La gent d'edats més avançades, optaven en molts casos quedar-se en la seva terra natal.

Al mateix temps, en el se de cada comarca es produïa un seguit de migracions internes des dels nuclis més petits, mal comunicats i enlairats cap als pobles més grans del fons de les valls. És per això que, independentment del nombre de persones que deixaven la muntanya, molts poblets van quedar deshabitats o amb un poblament molt precari.

Les terres del Pirineu Central van tocar fons, demogràficament parlant, en els anys 1980's o 1990's, depenent de cada cas. El panorama que hi restava en moltes d'elles era desolador: un poblament baix com no s'havia vist en segles, concentrat sobretot en unes poques viles, i amb uns índexs d'envelliment altíssims.

Al mateix temps, infinitat de llogarets enfilats al capdamunt dels vessants o en les valls secundàries havien quedat gairebé buits o fins i tot abandonats de fet.

Però on els efectes del despoblament havien estat més tràgics, en el Sobrarbe aragonès, hi havia quedat un rastre de desenes de poblets abocats a la ruïna, una catàstrofe de proporcions no assolides en cap altre zona de l'Estat Espanyol.

En les darreries del XX les perspectives de futur no eren gaire bones per al gruix de les comarques del Pirineu Central, encara amb mancances d'infraestructures i serveis (sobretot en el vessant sud) i incapaces de poder redreçar la delicada situació demogràfica només amb el creixement natural.

El llindar del Segle XXI

L'arribada del nou segle coincideix amb el que sembla l'inici d'una nova etapa per a les terres pirinenques. Acabat el període del gran èxode, els anys 1980's i 1990's van ser una època de transició cap el nou model socioeconòmic cap el que semblen caminar els territoris centrals de la Serralada.

Bàsicament, el més destacable en aquests darrers temps ha estat la progressiva substitució de l'agricultura i la ramaderia com a activitats predominants, pel sector terciari i la construcció com a motors econòmics principals.

Instal·lacions mineres abandonades d'Eyllia, a la Vall de Birós (Coserans), un veritable símbol de la decadència de les activitats econòmiques tradicionals del Pirineu Central. (Fotografia: Josep Mª Bosch, 2009)

El sector ramader, caracteritzat al vessant sud per unes explotacions arcaiques de tipus familiar, ha continuat en decadència, més encara després de les limitacions per a produir llet per part de la Comunitat Europea. Així, avui en moltes de les comarques sembla haver entrat en una fase terminal, i el que antany havia estat la principal activitat econòmica dels muntanyencs, donant lloc a una cultura i un paisatge característics, ara ha esdevingut quelcom marginal, amb risc de desaparèixer.

L'escassa rendibilitat de l'activitat (amb una caiguda de preus), la competència exterior, els estrictes controls sanitaris i les exigències d'una feina molt sacrificada han acabat amb la majoria d'explotacions, de manera que ara molts dels prats romanen erms.

Per altre costat, la població es manté estancada durant els anys 1990's i fins i tot torna a augmentar tímidament en l'inici del Segle XXI, trencant així la dinàmica negativa que va caracteritzar la majoria de dècades del Segle XX. La millora de les comunicacions i els serveis, sobretot en el vessant sud, de ben segur hi ha tingut molt a veure.

Ja a finals dels 1970's i als 1980's uns pocs joves provinents d'àrees metropolitanes o de l'extranger van quedar-se a viure en diversos indrets de la Serralada amb la idea de portar una vida alternativa a la de la ciutat, més en contacte amb la natura, d'acord amb els ideals utòpics sorgits dels moviments contraculturals del moment. Es van establir sobretot en nuclis petits i remots, alguns semiabandonats, adquirint els habitatges o ocupant-los legal o il·legalment.

Al llarg dels anys 1990's i 2000's l'arribada de forasters s'ha incrementat, però llurs expectatives i finalitats són diferents d'aquells pioners dels anys 1970's. Així, lluny de constituir un grup homogeni, els nous rurals més recents presenten una tipologia molt diversa: són sobretot gent vinguda de la ciutat que treballen en la construcció, l'hosteleria i les activitats relacionades amb el turisme. Molts són joves d'estètica alternativa, però sense l'objectiu de buscar una forma de vida diferent de la convencional que caracteritzava els primers "hippies". També ha fet acte de presència un cert nombre de població estrangera, molt variable depenent del moment.

El cert és però, que molts pocs dels nouvinguts es dediquen a les activitats tradicionals agràries i ramaderes. Avui les activitats terciàries, i especialment aquelles vinculades amb el turisme (esquí, ràfting, excursionisme,...) són les que ocupen més població.

Les condicions de vida dels muntanyencs han canviat força en les darreres dècades, i ara són molts semblants a les de la ciutat. S'ha produït doncs una "urbanització" del Pirineu en tots els sentits: culturalment, econòmicament i també en les comunicacions i els serveis, amb la consolidació de la xarxa viària o la telefonia entre d'altres. En els anys recents, la connexió del Pirineu Central amb l'exterior ha millorat i s'ha intensificat a tots nivells, un fet que ha accelerat la demanda de segones residències i la rehabilitació de molts edificis. Però desgraciadament, malgrat tot, la població resident en molts llogarets continua essent exigua.

Els contrastos que avui podem trobar en qualsevol contrada del Pirineu són evidents, fruit tant de la tortuosa i traumàtica implantació de l'economia capitalista com de la mateixa evolució d'aquesta al llarg del Segles XX i XXI.

A la fotografia superior, vaques brunes pasturen enmig dels remuntadors de l'estació d'esquí de Port Ainé, al Pallars Sobirà. La ramaderia, antany motor econòmic de moltes comarques pirinenques, ha esdevingut una activitat cada cop més residual en els darrers temps, substituïda per un sector terciari molt vinculat al turisme.

Les imatges central i inferior ens mostren dues realitats contradictòries però molt properes: a dalt, la vella Borda de Batlle, a les Bordes de Botella (Pallars Sobirà) avui abandonada de fet i mig caiguda, però que va estar habitada fins a començaments dels anys 1970's.

No massa lluny d'aquesta podem trobar apartaments de nova construcció al poble de Roní, essencialment de segona residència, al vessant oposat de la vall.

(Fotografies: Romà Pujadas, 2004)

e) Els models de poblament en el Pirineu Central: característiques, evolució i etapes històriques

Com a qualsevol altre territori, el tipus de poblament que trobem avui en el Pirineu Central és fruit de factors molt diversos i d'una llarga evolució històrica. Abans que res però, cal assenyalar que nosaltres entenem per a poblament la manera en que l'home ha ocupat un territori i s'hi ha establert, i en conseqüència, hi ha bastit tot un seguit d'assentaments. Per tant, quan parlem de poblament ens referirem bàsicament als assentaments humans o nuclis de població de tota mena i funció (vivenda permanent o temporal, construccions d'usos laborals o recreatius, ...) que al llarg dels temps s'han creat arreu de la Serralada.

En aquest sentit un primer fet remarcable en tot Pirineu Central, és que aquí el model de poblament, històricament, ha patit menys canvis que en d'altres contrades veïnes, com les grans àrees metropolitanes (*Barcelona, Saragossa, Tolosa,...*) o la franja litoral mediterrània.

És evident que això es deu en bona part a que la muntanya ha restat històricament força aïllada i ha conegut un desenvolupament econòmic més lent i tardà, i també que sempre ha tendit més a expulsar població que no pas a atraure'n.

Els processos d'industrialització i urbanització massius tant propis del capitalisme en els dos darrers segles hi han estat fins ara molt minsos quan no del tot absents.

Malgrat tot, amb el pas del temps la distribució, forma i funció dels assentaments s'ha modificat inevitablement, en especial les darreres dècades, com a resultat dels canvis de tota mena que ha portat el model socioeconòmic actual.

És per aquest motiu que, per a començar, creiem necessària una senzilla classificació del poblament atenent al seu origen. Distingirem per tant dos tipus d'assentaments:

1-Aquells que són herència de l'etapa precapitalista, o dels anys en que l'economia capitalista no està del tot consolidada. És a dir, creats dins un context socioeconòmic previ a l'actual i que hom associa amb el terme "*tradicional*", anterior a l'actual economia de mercat fortament globalitzada.

Poden ser doncs assentaments d'origen molt llunyà o fins i tot desconegut, que es pot remuntar a temps anteriors a l'Edat Mitja, i amb funcions lligades a les activitats agrícola i/o ramadera que constituïen llavors la base econòmica principal.

2-Aquells que són producte de l'època capitalista pròpia de l'Edat Contemporània. Fan acte de presència gairebé tots a partir de mitjans del segle XX, donada la lenta i tardana implantació de l'economia de mercat en la muntanya.

Es tracta normalment de nuclis originats en relació amb les noves funcions de les valls pirinenques: turisme, hidroelectricitat, descans,...

D'entrada doncs creiem que es fa necessari tractar de manera separada aquests dos grans tipus d'assentaments que responen a una lògica molt diferent, per a evitar qualsevol confusió. Val a dir que el moment precís en que el capitalisme passa a ser el sistema hegemònic i totalment consolidat en el Pirineu Central és molt relatiu i diferent segons el lloc, però el podem situar entre principis/mitjans del XX.

Nosaltres, com a norma general, considerarem que els assentaments originats en un context capitalista plenament consolidat són aquells nascuts a partir dels anys 1960's en endavant: els anomenarem assentaments o nuclis d'origen recent.

El Poblament tradicional

El model d'assentaments predominant al Pirineu Central és el tradicional, força vigent encara avui en dia tot i el fort dinamisme a que es veu sotmès el parc immobiliari en una societat/economia de mercat com l'actual.

Es caracteritza per estar format per un gran nombre de petits nuclis escampats per tots els sectors mínimament habitables de la Serralada: majoritàriament pobles, llogarets o caserius minúsculs, formats per unes poques cases i un nombre molt limitat d'habitants, que apareixen per arreu com petites taques fins els 1600-1700 m, alçària a partir de la qual el clima dificulta ja massa l'activitat i la vida humanes.

Aquests assentaments tradicionals pirinencs, tant propis del paisatge de la Serralada, apareixen en emplaçaments força diversos. Alguns són situats en el fons de les valls principals, si bé la majoria els trobem enfilats en els vessants i replans laterals d'aquests o amagats en alguna de les nombroses valls secundàries.

Per tant, podem afirmar que el poblament típic del Pirineu Central és el concentrat, si bé distribuït en petites cèl·lules. Així, en moltes de les comarques, com és el cas del Pallars Sobirà, s'hi comptabilitzen més de 100 nuclis tradicionals.

El medi natural i els gèneres de vida van influir decisivament en la configuració de la xarxa d'assentaments: de ben segur el relleu trencat, els pendents i el clima van condicionar força en el seu moment l'emplaçament dels assentaments, que van ser aixecats allà on el terreny permetia un cert aprofitament agrícola o ramader de les terres circumdants. Hi influïen també d'altres factors, com la disposició d'aigua i de fusta, les hores d'insolació i la solidesa del terreny. I possiblement en determinats casos hi van tenir a veure factors històrics, com la necessitat de defensar-se en èpoques inestables.

A grans trets, el vessant sud presenta un poblament més compacte, amb nuclis de proporcions exigües però sòlides, clarament delimitats. En el vessant nord, depenent de la contrada, hi podem trobar una major dispersió de l'hàbitat, que augmenta a mesura que ens apropem a la Plana d'Aquitània.

El poblament del tot dispers (és a dir, la casa aïllada) és quelcom minoritari en l'àmbit que ens ocupa, però no inexistent. Apareix amb certa freqüència en els dos prepirineus (nord i sud), però a mida que pugem cap a les altes valls es va fent més rar fins a desaparèixer pràcticament: aquí, les úniques construccions isolades que hi trobem són aquelles relacionades amb les tasques agràries i/o ramaderes, anomenades bordes, cortals, cabanes o granges segons el lloc.

El gruix dels nuclis tradicionals apareixen documentats per primer cop a l'Edat Mitja, però de fet, es sap que existien ja anteriorment. La gènesi d'alguns dels assentaments, per troballes arqueològiques, la situem en l'època prehistòrica, abans de l'ocupació romana. Però són molts els casos en que l'origen d'un poble ens és desconegut, un autèntic misteri. Com que la presència dels romans en les valls pirinenques va ser més aviat escadussera, és molt probable que l'estructura de poblament preexistent no fos massa alterada.

A l'Alta Edat Mitja, amb l'invasió musulmana de la Península i l'arribada de refugiats a la Serralada molts nuclis van augmentar la població i/o van ser protegits per muralles. Possiblement en aquest moment van aparèixer alguns nous assentaments en llocs remots, amb un mínim de terres per a conrear, on potser ja hi havia alguna cabana de muntanya.

És en aquests temps quan nombrosos pobles són fortificats (especialment els de la franja del Prepirineu Sud) per la seva proximitat a dominis musulmans. És probable que alguns d'aquests nuclis del Prepirineu Sud tinguin l'origen en un antic castell de frontera amb els sarraïns, mentre que d'altres assentaments ja existien amb anterioritat. Més tard, entre els segles XI i XIV, seran emmurallats molts altres nuclis més a l'interior (*Zona Axial*) de la Serralada per raons diferents: per exemple, les constants lluites entre senyors i la inestabilitat general pròpia del feudalisme així com el perill d'invasions veïnes.

La Baixa Edat Mitja es caracteritza pel despoblament generalitzat que pateix l'Alt Pirineu. Es produeix una doble dinàmica: per un costat, l'hàbitat tendeix parcialment a desplaçar-se al fons de les valls principals i als nuclis millor situats de manera progressiva: aquests tipus d'assentaments adquireixen més importància i aviat s'en creen de nous.

Per contra, els nuclis emplaçats a més alçària o en els llocs més inhòspits queden abandonats o amb un nombre d'habitants escàs.

Val a dir que molts dels nuclis situats en el fons de les valls principals (sobretot aquells que trobem en la confluència de dos cursos fluvials) s'havien anat formant per la presència d'un mercat o lloc de trobada i intercanvi comercial en els punts estratègics. Aquest sembla ser l'origen de poblacions com *Llavorsí*, la *Pobla de Segur*, el *Pont de Suert*, que apareixen al peu d'un assentament fortificat (*Gilareny*, *Pui de Segur* i *Suert* respectivament), i que desde la fi de l'Edat Mitja es consoliden i agafen més protagonisme.

Cap al segle XIII-XIV el poblament tradicional que ha arribat als nostres dies es troba gairebé configurat, ja que al llarg de l'Edat Moderna no patirà massa canvis. Només continuarà la tendència del poblament, en determinats casos, a desplaçar-se al fons de les valls principals des dels assentaments elevats: així, la presència d'un hostal o d'un grup d'edificacions d'ús agrari o ramader (bordes) a prop d'un camí principal pot provocar el trasllat d'algunes famílies a "*peu de carretera*", on les condicions de vida són millors. Va ser aquest l'inici de diversos nuclis.

I per contra, determinats llogarets que havien quedat amb una població molt minsa després de la crisi de la Baixa Edat Mitja, seran del tot abandonats.

Si més no, hem de mencionar una mena de fenòmens que històricament han alterat puntualment el poblament, provocant el reemplaçament o la creació de nous assentaments: són les catàstrofes naturals com ara incendis, esllavissades, riuades o allaus, freqüents en tota la Serralada, més en les èpoques en que el Pirineu Central estava molt poblat. En tenim nombroses notícies referents als segles XIX i XX, i més esbiaixades dels temps anteriors.

Un fet molt distintiu del poblament pirinenc, especialment en els sectors més elevats, és la presència en el territori de les construccions relacionades amb l'activitat agrícola i ramadera. N'hi ha de diversos tipus depenent de la zona i la funció: les més abundants són les anomenades "*bordes*", edificis fets de pedra i/o fusta destinades a guardar el bestiar i a enmagatzemar l'herba dels prats.

Les bordes, que com hem dit poden rebre altres noms depenent de la zona (*cortals* a Andorra, *granges* a les valls franceses) són per tant una mena de construccions rudimentàries amb una funció més aviat ramadera. Són força abundants a l'Alt Pirineu, on poden aparèixer bé aïllades, o agrupades donant lloc a nuclis més o menys compactes segons el cas.

De vegades la fesomia exterior d'un conjunt de bordes apinyades és similar a la d'un poble qualsevol: de fet, alguns nuclis de bordes havien estat segles enrere assentaments convencionals.

En determinats llocs, una borda podia tenir al costat una petita vivenda adjacent ("*caseta*") que servia per a que el pastor o el bordaler hi passés la nit. De fet, i fins no fa massa anys, moltes de les bordes estaven habitades temporalment (algunes, quasi tot l'any) en relació amb el conreu i aprofitament de llurs terres circumdants.

I es que com veurem més endavant, la diferència entre un nucli format per bordes i un altre de convencional format per edificis/habitatge de vegades no és del tot clar.

Unes altres construccions rurals molt típiques del Pirineu són les *cabanes de pastor*, que en la seva majoria no passen de ser petits refugis molt rudimentaris fets amb pedra, terra, fusta o palla. Tenen com a principal funció donar aixopluc als pastors en cas de inclemències meteorològiques, si bé en les àrees de prats naturals de l'alta muntanya, on els ramats hi passen l'estiu, abans també servien com a vivenda ocasional.

Al costat de les cabanes o bordes, en algunes ocasions hi havia una espècie de passadís tancat per dues parets de pedra on s'hi ficaven les ovelles per a munyir-les i fer el formatge: eren els "*orris*" o "*munyidors*", quasi tots caiguts en desús fa força temps. Les *pletes*, per la seva part, no són si no tancats de fusta per a aplegar-hi el bestiar al capvespre o per a destriar-lo al final de l'època estival. Algunes de les pletes són mòbils, de manera que es poden desplaçar i utilitzar-les, per exemple, per a que les ovelles dipositin els fems en un camp a cultivar.

Cal mencionar també d'altres tipus d'edificacions situades als afores dels pobles i relacionades amb les tasques agrícoles o mineres: *pallers*, *coberts*, i *casetes* diverses per a guardar sal (el cas de Gerri, al Pallars Sobirà), mineral de ferro o carbó.

A les ribes dels rius i torrents, van proliferar els *molins hidràulics* de tot tipus i condició: s'instal·laven dins un petit edifici per on es feia circular l'aigua. Generalment s'utilitzaven per a moldre cereal ("*moles*"), però de vegades servien per a serrar fusta ("*molines*"). Més tard, a principis del Segle XX, molts van ser reconvertits en minicentrals hidroelèctriques, i fins i tot en algunes ocasions passaven a compartir les dues funcions.

Alguns molins tenien una vivenda annexe on hi vivia la família que cuidava i mantenia l'aparell. Avui, la majoria d'aquests antics complexos han quedat abandonats i enrunats, i així estan desapareixent unes valuoses relíquies de l'antiga geografia pirinenca.

Al llarg dels antics camins freqüentats per vianants i traginers i de les cabaneres per on circulaven els ramats hom hi trobava diversos *hostals* i *hospitals*. Servien per a proporcionar menjar i descans tant a homes com a bèsties en el decurs d'unes rutes ingrates. Els hospitals es distingien pel seu origen medieval (molts havien estat fundats per religiosos) i per que eren situats al peu dels principals ports que comuniquen ambdues vessants de la Serralada.

En l'actualitat gairebé tots aquells mítics hostals han desaparegut, però alguns dels vetusts hospitals han estat reformats com a albergs o refugis.

Uns elements arquitectònics molt típics del Pirineu Central són les edificacions religioses, la majoria d'origen medieval, com ermites o monestirs.

D'ermites n'hi ha una gran quantitat, moltes romàniques, i en estat molt divers.

Dels vells monestirs bastits en l'Alta Edat Mitja només en queden alguns, autèntiques joies històriques: *Roda de Ribagorça*, *Gerri*, *Alaó*, *San Juan de la Peña*,... Molts altres només són un record, desapareguts fa ja segles o, com el de Lavaix, abandonats i saquejats durant la desamortització.

Per últim no podem tampoc oblidar unes construccions que van tenir en el seu temps una enorme importància en l'economia local: ens referim a les *fargues*, avui ja desaparegudes, però que com hem comprovat, durant anys van generar una intensa activitat.

L'habitatge tradicional

La morfologia de les cases i habitatges tradicionals del Pirineu Central presenten una íntima relació amb l'activitat econòmica predominant abans del Segle XX: l'agricultura i la ramaderia. També però són un reflex del medi on es troben i de la societat en que van ser fetes amb unes finalitats molt concretes.

És per això que moltes d'aquestes cases que han arribat als nostres dies presenten avui problemes de funcionalitat, ja que van ser dissenyades per a uns usos i per a un mode de vida que ha desaparegut.

La casa tradicional era generalment al mateix temps una explotació rural i una unitat de consum. Formava una sola propietat indivisible amb els edificis annexes relacionats amb l'activitat agrària/ramadera (pallers, coberts, quadres,...), les terres dels voltants que tenia en propietat o usdefruit, a més dels drets adquirits sobre els comunals del terme.

Era habitada per una família de tipus troncal (diverses generacions) que podia ser força nombrosa, la qual vivia bàsicament dels productes que s'obtenien treballant la terra i els ramats.

La propietat o els drets de la casa se'ls quedava el fill primogènit (*hereu*), que esdevenia el cap de l'explotació en casar-se o en morir el pare. Així la propietat es mantenia indivisa i anava passant de generació en generació.

Els germans menors de l'hereu (anomenats *cabalers* a Catalunya, o bé *tiones* a l'Aragó,...) havien de marxar en casar-se. Molts emigraven.

Els edificis eren realitzats segons els condicionants de l'època, amb una clara vocació rural. Llavors no hi havia electricitat ni aigua corrent, ni tampoc els moderns materials de construcció, de manera que les vivendes s'aixecaven aprofitant els materials que la natura oferia: pedra basta, llosa, pissarra, fusta, guix, argila premsada i fins i tot palla. El resultat era una vivenda d'una gran rusticitat.

Tres imatges per a copsar la diversitat de construccions agràries i/o ramaderes del Pirineu.

A la fotografia superior, les *Bordes de Tressò* (alta vall de Santa Magdalena, Pallars Sobirà), nucli concentrat de bordes corresponen a un antic llogaret despoblat a la Baixa Edat Mitja aprofitat després com a suport a les feines del camp per les famílies dels pobles més propers.

Al centre, la *Borda de Nasi de Castellarnau d'Àreu* amb la seva caseta adjacent, aïllada uns 240 m a l'oest de les Bordes de la Rebuïra (Vall Ferrera, Pallars Sobirà). Constitueix un bon exemple de construcció rural de l'Alt Pirineu, amb una planta rectangular allargada construïda amb pedra i llossat de pissarra.

A sota, la *Borda del Tat* de Bretui (Pla de Corts, Pallars Sobirà), situada ja en el Prepirineu Interior, presenta ja una morfologia del tot diferent: planta també rectangular, però més ample que no pas llarga, pedra de la zona (no és pissarra) i teulat en lloc de llossat.

(Fotografies: Josep Mª Bosch, 2014-15)

La casa pirinenca tradicional predominant és la de pisos o casa “*en bloc*”. És a dir, aquells composada d’una planta baixa i dos pisos amb teulada normalment a dues aigües. La planta baixa normalment s’utilitzava com a estable, però també com a bodega o rebost. En el primer pis hi havia l’habitatge pròpiament, amb la llar, el menjador i les habitacions, mentre que el segon pis era ocupat per les golfes si bé de vegades hi havia alguna habitació. Les cases més riques podien tenir un tercer pis (o fins i tot quatre), ja que era necessari allotjar servents i mossos.

Partint d’aquest estàndard general, el cert és que s’hi van desenvolupar una gran varietat de cases per tota la Serralada atenent a factors locals concrets: el relleu, el clima, la configuració del nucli, els gèneres de vida, la puixança econòmica de la família,... Així doncs, és molt difícil establir una tipologia concreta per a cada comarca o vall.

A grans trets però, cal distingir, si més no, dos models diferents de cases tradicionals pirinenques:

1-*l’edifici-vivenda*.

És el model més habitual en tot el Pirineu Central. Es tracta d’una casa de poble en el sentit més clàssic, de la manera com l’acabem de descriure: edifici de pisos (2, 3 ó 4, depenent del cas) utilitzat essencialment com a vivenda, però amb algunes estances destinades a altres usos, com la planta baixa (emprada com a bodega o estable) o la planta més alta s’utilitzava com a magatzem (les típiques golfes). La propietat podia estar composta a més per altres edificis com pallers o quadres emplaçats de manera totalment separada, bé aïllats dins del conjunt urbà, barrejats entre d’altres cases o construccions, o bé agrupats tots ells als afores del poble, formant una mena de raval d’edificacions amb funcions estrictament agràries/ramaderes, quelcom molt típic dels nuclis de població més grans.

Dins d’aquesta tipologia d’*edifici-vivenda* hi trobem les clàssiques “*cases urbanes*”, típiques dels pobles amb una estructura urbana més desenvolupada i que sovint han estat aixecats en llocs amb relatiu poc pendent: formen un conjunt d’edificació tancada, com per exemple les viles closes d’origen medieval.

En aquests casos les cases estan situades l’una al costat de l’altre fent paret mitjancera, formant una disposició continua de construccions en filera enganxades, més altes i profundes que no pas amples, i que donen lloc a carrers estrets amb els edificis enfrontats. Normalment la teulada cau sobre la façana, i tot plegat constitueix un assentament de caire més vilatà.

Es tracta aquest d’un model més habitual del Prepirineu sud, i a mesura que penetrem cap a l’alt Pirineu ja només el trobem en les poblacions més importants situades al fons de les valls principals.

En canvi, quan el nucli és situat en un lloc amb molt pendent (un coster, per exemple) les diverses construccions, tot i estar físicament properes entres elles, rarament fan paret mitgera, si no que estan situades de manera separada, amb la façana generalment en el costat de l’edifici que acaba en angle per la part superior, buscant el sol, i el llosat caient sobre les parets laterals. És aquest un model més típic dels petits poblets de l’Alt Pirineu.

2- la *casa-conjunt* o *casa-granja*, desenvolupada horitzontalment.

Es tracta d'una propietat rural de caire més independent formada per l'edifici que acull la vivenda més les construccions auxiliars al seu costat (pallers, quadres,...) enmig dels quals generalment hi ha un pati batedor.

La trobem tant en nuclis concentrats, formant conjunts arquitectònics tancats separats de la resta de construccions com també de manera totalment aïllada, com passa en alguns sectors del Prepirineu. Si el terreny és planer, resulta fàcil, en conseqüència, que les cases rurals s'hagin pogut desenvolupar més horitzontalment. Si a més, ens trobem en una zona on el cultiu de cereals té certa importància, el conjunt d'edificis de l'explotació (l'habitatge i els corrals i pallers) es disposen formant una mena de semicercle a l'interior del qual hi ha l'era, anomenat *batedor*.

La riquesa d'una casa, lògicament, era fonamental a l'hora de determinar el seu creixement, fos en alçària, en superfície o en ambdós paràmetres. Encara avui les anomenades *cases fortes* (les cases riques, per abans) es presenten imponents i majestuoses en els pobles, destacant clarament sobre la resta.

Uns altres factors molt determinants en la forma de la casa tradicional són el clima (més sec o plujós, més fred o calorós) i el relleu: no és el mateix un habitatge sobre un terreny planer que sobre un amb pendent. Però també els materials de que es disposa: diferents tipus de pedra, disponibilitat de fusta, calç o ferro.

Igualment ho és la situació del nucli, en especial la seva posició respecte al sol (a la solana o bé a l'obaga).

Per últim, evidentment, les necessitats dels estadants i llur activitat en estreta relació amb el medi han estat decisives en la configuració de l'habitatge.

En la majoria pobles –sobretot els petits–, molts dels carrers no tenien una denominació, almenys de manera oficial i sistemàtica. Als edificis per tant, sovint els mancava una adreça. És per això que cadascuna de les cases era coneguda per un nom. El fet d'identificar les cases dels pobles amb un nom és un dels trets més distintius de la muntanya pirinenca.

És molt probable que antigament això fos quelcom habitual en totes les àrees rurals, però el cert és que ha sobreviscut amb especial rellevància a les comarques pirinenques, segurament degut a les mateixes característiques del poblament: en els petits nuclis, és més pràctic referir-se a una casa amb el seu nom que no pas amb un carrer i un número.

Poblament i habitatge al Prepirineu sud

Les terres del Prepirineu mediterrani històricament es caracteritzen per haver estat en l'Edat Mitja la frontera entre els regnes cristians (al nord) i els musulmans (al sud). És per això que s'hi van bastir nombrosos castells que en molts casos donaren lloc a nuclis de població.

Posteriorment, al llarg de l'Edat Moderna, es va acabar de configurar el poblament tradicional. Aquest es caracteritza per un cert dualisme: per un costat un hàbitat concentrat format per un seguit de pobles de diverses proporcions.

Per altre costat hi trobem una notable presència de poblament dispers aïllat (masos i cases rurals soltes,...) espargits per arreu.

En qualsevol cas, l'hàbitat reflecteix un espai de transició entre l'Alt Pirineu i la Depressió de l'Ebre, amb un clima Mediterrani de Muntanya Mitja amb tendència continental i una economia preferentment agrícola.

Els assentaments s'escampen per gairebé tot el territori, des de les depressions prepirinenques fins el cor de moltes de les serralades interiors o exteriors, ja que aquestes rarament superen els 2000 m d'altitud. És per això que aquí la terra ha estat aprofitada i colonitzada amb més intensitat.

Els nuclis concentrats tenen aquí en general una grandària major que els pobles o llogarets de l'Alt Pirineu, presentant ja així la fesomia de veritables pobles. Molts d'ells van ser bastits a redós d'un castell o molt a prop seu, formant de vegades conjunts urbans fortificats d'origen medieval. Per tant es tracta de nuclis compactes i força tancats amb un espai limitat, amb carrers estrets i irregulars vorejats per fileres de cases enfrontades de tipus urbà.

Els trobem afermats en llocs molt diversos: en costers o terrasses, en petits replans o bé encastats al peu d'alguna paret rocallosa. Però una bona part van ser aixecats sobre turons, petits penyals, esperons o serrats, al capdamunt dels quals generalment hi havia el castell.

En aquests darrers casos, amb el pas del temps i la progressiva pacificació del país es va produir un fenomen comú: tota o una part de la població es va desplaçar cap a llocs propers menys remots, situats a una menor alçària, on la vida era més fàcil.

Així, allà on hi havia una cruïlla de camins, un pont o palanca o unes cabanes d'ús rural podia néixer un nou assentament. Aquest va ser l'origen de nuclis com la *Pobla de Segur*, *Aramunt Nou* o *el Pont de Claverol* (Pallars Jussà), *el Pont de Montanyana*, *el Pont d'Orrit* o la *Pobla de Roda* (Ribagorça).

La construcció predominant en els nuclis concentrats del Prepirineu Sud és allò que hem anomenat *casa urbana* o *de poble*, el clàssic *edifici-vivenda* que s'ha hagut d'adaptar a un espai limitat que o bé és planer o no presenta massa pendent. Per això ha crescut més en alçada que no pas en superfície.

Té un ús quasi exclusiu com a vivenda, ja que els edificis per a tasques agràries/ramaderes (anomenats *eres*) i els horts es troben agrupats en un sector de la part de l'exterior del poble, o bé totalment als afores formant un nucli apart.

La casa de poble prepirinenca doncs, es troba encaixada dins el nucli fent paret mitjancera amb les cases veïnes. De vegades fins i tot els edificis arriben a recolzar-se els uns sobre els altres o travessen per sobre els estrets carrers formant porxos i túnels. És essencialment una casa de planta rectangular més llarga i profunda que no pas ample, construïda amb pedra basta, que normalment consta de planta baixa i dos pisos, amb balcons que donen al carrer.

La teulada pot ser bé a dues aigües o bé a un sol vessant, caient aquesta sobre la façana. Gairebé sempre és feta de teula àrab, i només ocasionalment es fa servir la llosa.

La planta baixa té l'entrada i antigament hi havia la bodega i els estables per als animals de tir. En el primer pis hi trobem la cuina, la llar de foc, la sala d'estar, el rebost i algun dormitori. En el segon pis hi ha la resta de dormitoris i/o les golfes, emprades sovint per assecar llegums i fruita.

L'hàbitat en dispers aïllat consisteix en cases rurals soltes esparses pel territori. S'anomenen *masies* (Catalunya), *pardinas* (Aragó) o genèricament *cases*. Com hem dit, l'edifici utilitzat com a vivenda apareix aquí acompanyat, als costats o al front, per les construccions amb funció agrícola o ramadera i pel pati/batedor per a batre el cereal. Tot plegat constitueix un conjunt que adopta la morfologia de *casa-conjunt*, ja que els edificis (la vivenda, les quadres i els pallers) es disposen al voltant de l'era.

La casa rural o *casa-conjunt*, al disposar de més terreny, ha pogut créixer més en superfície en aquest cas, si bé llur grandària depèn de la riquesa dels propietaris. A diferència de l'anterior (la *casa urbana*), aquesta, quan la teulada és a dues aigües, té la façana en un dels costats que acaben en angle per la part superior (és a dir, en un dels costats perpendiculars a la biga principal ("*comunera*"). Els edificis auxiliars estan pensats més per a les tasques agrícoles, ja que la ramaderia és escassa (només unes poques cabres o ovelles).

La notable presència de masies, pardines i cases aïllades per tot el Prepirineu Mediterrani demostra que aquest tipus de poblament no és quelcom minoritari en aquestes terres.

La franja de transició entre el Pirineu Axial i el Prepirineu Interior constitueix un sector de característiques específiques, on el poblament concentrat en petits llogarets tant típic de l'alta muntanya apareix combinat amb la casa isolada. L'economia rural esdevé mixta, per que si bé l'agricultura continua essent primordial, la ramaderia assoleix ja una importància que no té uns kilòmetres més al sud.

Poblament i habitatge a l'Alt Pirineu

En tot l'Alt Pirineu l'hàbitat ha estat força condicionat pel vigorós relleu i les pendents, i el clima extrem. És evident que a partir de determinada altitud la supervivència de l'home es fa molt difícil a l'hivern. El model de poblament tradicional característic i quasi exclusiu que hi trobem és el concentrat en petits nuclis de població d'origen remot (en molts casos prehistòric) distribuïts pels sectors mínimament habitables del territori.

És doncs un tipus d'hàbitat antiquíssim, on la població ha quedat distribuïda en una xarxa de llogarets de proporcions semblants que generalment no superava les 25-30 cases, ja que els recursos no donaven per a mantenir més gent. Val a dir però que, com veurem més endavant, en el Segle XX aquest model ha patit algunes variacions. La casa del tot aïllada per la seva part és quelcom molt minoritari a l'alta muntanya, però no del tot inexistent. Val a dir però que, quan més ens endinsem Pirineu amunt, més rar serà trobar cases tradicionals soltes, i moltes d'elles en realitat avui no són si no antigues bordes reconvertides en vivendes.

Malgrat la similitud i la relativa homogeneïtat d'aquest model de poblament ancestral de la Zona Axial, podríem fer moltes classificacions de diferents tipus de nuclis, atenent a diversos paràmetres.

Una distinció molt bàsica però clarivident, ens porta a distingir els pobles més grans, situats la majoria en el fons de les valls principals, d'aquells més petits.

Els nuclis amb més població, especialment aquells situats en llocs amb poc pendent, sovint presenten una estructura de casc urbà compost per *cases de poble* d'edificació tancada enfrontada a banda i banda d'un o uns pocs carrers estrets, semblant a la dels nuclis del Prepirineu que hem vist. Molts també són viles closes medievals.

El gruix de nuclis però es troba en llocs remots, elevats en els vessants o en algun replà de les valls principals, o bé en valls secundàries. Molts estan compostats per unes poques cases i situats a una altitud considerable.

Aquí predomina clarament la *casa tradicional d'alta muntanya*, que presenta unes diferències notables amb la del Prepirineu.

Es tracta d'una casa que s'ha hagut d'adaptar a unes condicions climàtiques i orogràfiques difícils, i que a més ha de respondre a l'economia ramadera pròpia de la zona: una edificació feta de pedra basta del país, de planta més o menys rectangular segons la regió, parets gruixudes i amb la teulada de lloses de pissarra a dues aigües, que poden tenir més o menys inclinació depenent de la zona.

Així, mentre que al Pallars hi predomina la planta més o menys quadrada i la teulada amb poc pendent, al vessant nord i en algunes valls aragoneses els edificis són més rectangulars i el llossat té força inclinació.

De manera habitual, la casa rural té la façana en un dels costats acabats en angle per la part del sostre, la qual normalment està encarada cap al sol.

Algunes cases (poques) amb una planta del tot rectangular però, poden tenir la façana en un dels costats allargats sobre el qual cau la teulada, essent així l'excepció a la norma general.

El que sí és una constant és la cerca de la màxima irradiació solar per part de les cases i dels nuclis en general. Els pobles situats en les obagues per tant són els menys, absolutament minoritaris.

En relació amb això, les vivendes tenien poques obertures, i aquestes habitualment eren petites. Es tractava de lliurar-se al màxim del fred, donat el clima imperant en una època en que no hi havia calefacció ni gas.

La casa tradicional d'alta muntanya té una relació molt directa amb l'activitat econòmica principal: la ramaderia. Al contrari que a la terra baixa, aquí els edificis destinats a les tasques rurals es troben enmig del poble, sovint al costat o al darrera mateix de les cases.

Hi predomina per tant la casa de pisos (*edifici-vivenda*), però molt més individualitzada que no pas als pobles del Prepirineu, ja que el contacte entre edificis amb parets mitgeres és menor en part degut a la disposició de la façana en un dels costats en angle.

L'estructura de la casa és doncs la clàssica: planta baixa destinada als estables o a magatzem, el primer pis com a vivenda i el segon pis utilitzat per a paller o golfes, o parcialment també com a vivenda. Les cases més riques poden tenir 3 pisos (el primer i el segon per a la vivenda) o fins i tot 4.

Barrejades amb el tipus anterior hi trobem també *cases-conjunt* (anomenades aquí també *cases-granja*) on la vivenda (l'edifici principal) té les quadres i pellers gairebé enganxats a ambdós costats, formant un conjunt amb una era tancada al davant. Les trobem allà on hi ha espai disponible (sovint en la part exterior del nucli) en les comarques del Pirineu Aragonès i l'Alta Ribagorça, i solen pertànyer a famílies riques. És aquest un tipus d'explotació que presenta evidents semblances amb la *casa-conjunt* rural prepirinenca amb batedor.

Clarament emparentada amb la *casa-granja* existia la rústica *casa rural andorrana*, dividida verticalment pel mig en dues parts: una emprada com a vivenda i l'altre com a estable i paller. Avui, en molts casos, la meitat de l'edifici abans destinat a les tasques rurals s'ha reconvertit en vivenda.

Inicialment per tant, la majoria de cases de l'Alt Pirineu tenien concentrada la vivenda i les dependències agràries/ramaderes en un mateix edifici. Però amb el pas del temps, quan s'ha pogut, hom ha tendit a treure els animals de la casa pròpiament i a tancar-los en edificis annexes propers, als quals se'ls hi ha donat una funció exclusivament ramadera.

Així avui és complicat saber la gènesi real de moltes cases i propietats/explotacions, ja que aquestes van anar canviant llur estructura amb el temps, incorporant edificis veïns en desús (cases deshabitades, per exemple) com a construccions auxiliars en resposta a una major especialització ramadera.

Sabem també que temps enrere moltes vivendes tenien el sostre de palla (fet relacionat amb el cultiu de sègol) o fins i tot de terra, però amb el temps es va anar substituint per les lloses o les teules davant els inconvenients sorgits (incendis, permeabilitat,...). Fins no fa gaire anys però, en el vessant nord i a les altes valls encara quedaven alguns habitatges i bordes amb la coberta de palla: avui són gairebé inexistents, veritables relíquies.

Els assentaments de l'Alt Pirineu, tot i ser nuclis d'edificació concentrada, solen presentar de vegades un aspecte menys compacte i uniforme que els del Prepirineu. Com que aquí la frontera medieval amb els sarraïns quedava ja lluny, molts dels pobles no van haver de fortificar-se.

Cases, pellers i corrals s'agrupen de manera més irregular, especialment si el terreny té un pendent pronunciat. Llavors els edificis estan construïts formant graderies, i les cases pot ser que tinguin dues entrades: una per la planta baixa i l'altra pel segon pis. La trama urbana del tot tancada amb cases enfrontades a costat i costat d'un carrer, és quelcom minoritari.

Les construccions per a tasques agràries/ramaderes poden ocupar força espai dins dels nuclis, sobretot allà on la transhumància estava restringida (i per tant, calia tancar els animals a l'hivern i emmagatzemar palla). Així, corrals, coberts, pellers i estables es barregen amb les vivendes enmig de la trama urbana.

En les altes valls del Pirineu Axial, la borda és pràcticament l'únic vestigi d'hàbitat dispers aïllat. I no sempre, ja que de vegades les bordes apareixen agrupades o concentrades.

Les bordes són avui un dels màxims testimonis de la vida rural a la muntanya d'antany. Com hem comentat unes quantes estaven habitades temporalment, en determinades èpoques de l'any, quan algunes famílies s'hi desplaçaven per a fer pasturar els animals, recollir herba per a l'hivern i fins i tot conrear els camps dels voltants si el terreny ho permetia. En d'altres ocasions, eren ocupades pels pastors.

Per tant la relació entre la borda i la vivenda pròpiament ha estat de fet molt estreta al llarg dels segles. No en poques ocasions un mateix edifici ha canviat de funció, passant de ser utilitzat com a quadra/paller a ser-ho com a vivenda i a l'inrevés, especialment si es aquest es troba en l'interior d'un poble.

En d'altres ocasions, fins i tot un nucli sencer ha pogut utilitzar-se com a vivenda habitual en certs períodes, o bé només com a suport per a tasques rurals en d'altres.

Un clar exemple d'aquesta fraternal relació entre vivenda i borda la trobem en alguns llocs de la Val d'Aran i al Coserans, on s'hi van desenvolupar les anomenades *cases-borda*, que no són si no antigues bordes reconvertides en habitatges permanents. Es tractava de construccions allargades amb el sostre de palla, on les diferents dependències (vivenda, estables, pallers,...) es disposaven horitzontalment, separades interiorment per envans de fusta.

Eren d'aquest tipus les *Cases deth Dossau* a Montgarri, glossades per Fritz Krueger i avui quasi totes enrunades i abandonades.

Val a dir que els canvis d'usos, en el cas dels conjunts de bordes, continuen produint-se avui en dia, fins al punt d'encetar una agre polèmica sobre si les construccions ramaderes aïllades en plena muntanya han de poder ésser reconvertides en habitatges.

Amb el pas dels segles, el poblament de l'alta muntanya va tenir un comportament semblant al del Prepirineu: va tendir a baixar al fons de les valls, a llocs més accessibles quan això era possible. La presència d'un hostel o d'un grup de bordes en un lloc estratègic de les principals fondalades van facilitar el naixement de nous nuclis de població, com *Baro* o *Ribera de Montardit* (Pallars Sobirà) o *Pont de la Taula* (Coserans).

Dos bons exemples
d'assentaments molt diferents.

A la fotografia superior, la vila de Salàs, a la Conca de Tremp (Pallars Jussà), típic assentament del Prepirineu de notable grandària. Antiga vila closa, les cases, amb una morfologia semblant, es disposen en llargues rengleres d'edificis, fent paret mitgera entre elles seguint el model d'edificació tancada, amb la façana en un dels costats on cau el teulat. Les quadres i pellers es troben separats als afores, formant una mena de barri separat que aquí no podem observar.

A la fotografia inferior veiem el poblet d'Unarre, a les Valls d'Àneu, en ple Alt Pirineu. Els edificis, amb llossat de pissarra i encarats buscant la màxima irradiació solar, es disposen de forma un tant anàrquica i lliure, sovint sense tocar-se, amb quadres/pellers i habitatges barrejats que adopten formes molt diverses.

(Fotografies: Josep Mª Bosch, 2013 i 2014)

Poblament i habitatge al Prepirineu atlàntic

Les diferències entre el poblament i la casa de l'Alt Pirineu i el Prepirineu atlàntic són menors i estan més atenuades que no pas al costat mediterrani. En certa mesura, només el fet de creuar la carena divisòria ja comporta un canvi visible en el paisatge i l'hàbitat.

Per a començar, l'abundància de precipitacions va fer que el Prepirineu atlàntic esdevingués un país bàsicament ramader, igual que les altes valls, donada la riquesa en pastures. En realitat, l'economia rural combina la cria de bestiar amb el conreu d'espècies pròpies d'aquest clima: cereals, blat de moro, patates, pomeres.

El poblament es presenta aquí molt més dispers que no pas al vessant sud: muntanya avall, els pobles i llogarets aviat deixen de ser nuclis compactes i ben delimitats donant pas sovint a veïnats esbarriats pel territori, on els edificis es disposen més o menys agrupats. Per tant, aquí la casa del tot aïllada apareix de manera habitual.

Val a dir però, que la dispersió no es un fet constant en tot el costat atlàntic: mentre que en algunes valls i subcomarques és del tot evident (Baix Comenge i Coserans, per exemple), en d'altres pot ser quelcom minoritari o puntual. Si més no, de ben segur el primerenc desenvolupament turístic de moltes valls aviat va alterar la funció i l'aspecte de força nuclis.

La casa primitiva del Pirineu Atlàntic guardava molta relació amb la borda pastoral: en realitat, derivava d'aquesta. Per tant, cal tornar al que acabem de dir en l'apartat anterior.

El tipus més senzill era un edifici rectangular fet de pedra i amb poques obertures. Només disposava d'una planta baixa, on hi havia la vivenda, amb les golfes a sobre. En alguns casos, podia tenir un semisoterrani. La façana principal de vegades era situada en un dels costats longitudinals, on hi havia l'entrada.

El sostre, a dues aigües i força inclinat, era fet de palla, amb els costats escalonats.

Es tractava doncs d'un habitatge molt arcaic i simple, en el qual no hi havia espai per als animals. Aquests es tancaven en d'altres edificis propers d'ús exclusivament ramader, com eren els estables i les corts.

Un tret molt distintiu en tot el vessant nord és la major utilització de la fusta en els edificis tradicionals, on es fa servir per a bastir diferents parts de la façana (cosa que no passa al vessant sud), un exemple més de com els gèneres de vida portaven a aprofitar els materials disponibles.

Les cases més grans eren edificis més allargats però amb la mateixa estructura: planta baixa i golfes a sobre amb un semisoterrani que servia de bodega o corral, i un pati al davant. Els estables i pellers eren als voltants de la vivenda, però separats.

Per altre part, hom també hi podia trobar construccions del tipus "*casa-borda*" que hem descrit anteriorment.

Si més no, aquesta tipologia ens indica que inicialment, en el vessant nord la *casa de pisos pirinenca* estava molt menys desenvolupada que a l'altre costat de la carena.

Com que el vessant nord, amb l'arribada de carreteres, l'obertura d'estacions termals i la popularització de l'excursionisme, es va modernitzar abans, moltes de les primitives construccions van desaparèixer o van ser transformades. Això es produïa en els nuclis turístics o en aquells més ben comunicats.

Així, les noves cases tenien un mínim de dos pisos. Les finestres eren més grans, i les teulades de palla desapareixien, essent substituïdes per les lloses de pissarra. Sovint les parets es recobrien amb calç, i de vegades es construïen grans balconades de fusta. Tot plegat va provocar que el Pirineu Atlàntic acabés presentant una notable heterogeneïtat arquitectònica ja temps enrere.

El poblament a l'era Contemporània

Malgrat que el gruix de nuclis que hi ha avui al Pirineu Central són d'arrel tradicional (amb uns orígens molt antics en la seva majoria), no podem oblidar que el sistema de producció de tipus capitalista –amb tots els canvis de caire social, econòmic i jurídic que comporta– ja fa com a mínim més d'un segle que va començar a implantar-se en la Serralada (encara força més temps en algunes àrees del vessant nord).

La progressiva substitució de les tasques productives pròpies de l'antic règim per les noves activitats contemporànies dins d'un context globalitzat ha estat lent en moltes comarques, però ha deixat una evident petjada en el territori. A grans trets, els efectes que han provocat els canvis socioeconòmics dels segles XIX i sobretot XX en els nuclis, i més concretament en els immobles tradicionals són bàsicament 3:

- a) Una reconversió d'una part de les velles construccions, les quals degudament remodelades, adquireixen una nova funció.
- b) L'abandonament de l'altre part d'antigues construccions que, per les circumstàncies que sigui, no s'ha volgut o no s'ha pogut rehabilitar.
- c) L'aixecament de nous edificis de tota mena que responen a les necessitats del nou model productiu i social.

A una escala més general, tot això es traduirà en un seguit de dinàmiques. Una que ja hem tractat -potser la més relevant- és l'emigració d'una bona part de la població des d'aquells llocs en els quals es fa impossible adoptar el model de vida capitalista cap a d'altres llocs que sí ofereixen mitjans per a viure d'acord amb els nous temps: accés rodat en bones condicions, servei d'aigua corrent, electricitat, educació, accés al mercat laboral convencional,.... És així com dotzenes d'edificis i nuclis, al llarg de tota la Serralada, van quedar deshabitats i alguns abandonats indefinidament. És aquest avui un dels paisatges característics en moltes contrades de la muntanya pirinenca i de les zones rurals per extensió.

Com hem vist, el gruix de les migracions que s'originen en les terres pirinenques tendeix a marxar a l'exterior de l'àmbit de la Serralada: cap a les grans ciutats o la franja litoral. Però una part d'elles són migracions interiors: gent que fuig dels nuclis més enlairats i remots, amb pocs o cap servei, cap als pobles més ben comunicats on arriben abans els avenços de la vida contemporània. És a dir, els assentaments situats al fons de les valls principals.

Aquesta darrera minoria de pobles privilegiats viu un cert creixement (major o menor depenent del cas) que contrasta amb el panorama de desolació que s'apodera de la resta de nuclis: llogarets situats muntanya amunt on els elements més bàsics del progrés són escassos o inexistents.

Per tant, a nivell intern les comarques pirinenques viuen una doble dinàmica: per un costat una reducció de la superfície de molts nuclis, fruit de l'abandonament, i del nombre d'habitants.

Per un altra banda, una expansió dels pobles del fons de les valls principals, més evolucionats i amb més oportunitats laborals i socials, que podríem anomenar "*nuclis principals*". Aquests s'aniran expandint i adquirint protagonisme, ocupant els terrenys dels voltants amb edificis de nova planta que no tenen res a veure amb els vells, ja que estan concebuts per a un model de vida diferent.

Es produeix doncs un desequilibri, l'aparició de dos classes de nuclis que trenca amb la relativa homogeneïtat que fins llavors presentava la xarxa d'assentaments tradicional.

La transformació urbanística dels *nuclis principals* ha estat intensa al llarg del XX al vessant sud, mentre que en el costat atlàntic aquests, amb la primerenca arribada del turisme, ja havien patit un notable canvi abans.

A la construcció de noves barriades, sovint s'hi afegeix l'obertura de vials més amples adequats per als automòbils i moltes d'altres infraestructures complementàries. Es tracta doncs d'una autèntica *redefinició* d'aquesta classe d'assentaments tradicionals.

Molts assentaments de fons de vall van esdevenir *nuclis principals* degut a l'impacte d'alguna nova activitat que va capgirar llur naturalesa. Va passar als segles XVIII i XIX a *Banheras de Luishon*, *Cauteràs* ("Cauterets") o *Lorda* ("Lourdes") amb el turisme, un fenomen que ha propiciat importants modificacions en molts pobles pirinencs.

Quelcom semblant va passar amb la construcció de grans centrals hidroelèctriques, que han alterat el paisatge i la vida de molts assentaments. En tenim exemples diversos, com la vila del *Pont Suert* (Alta Ribagorça), nucli que mai va ultrapassar els 500 habitants fins ben entrats els anys 1940's, quan comencen els treballs per a aprofitar l'energia de l'aigua a gran escala, fet que suposa la creació d'un munt de noves vivendes i el *re-naixement* del poble amb una fesomia absolutament nova.

Un cas relacionat amb l'anterior el trobem a *Xerallo* (Pallars Jussà), on la construcció d'una fàbrica de ciment per a proveir les obres hidràuliques va canviar de ple el que havia estat un llogaret de 4 cases.

Al mateix temps, i seguint aquesta mateixa lògica, l'Edat Contemporània porta a l'aparició de nuclis de població totalment nous, relacionats amb alguna de les activitats en puixança. El turisme vinculat a l'esquí n'ha estat un dels principals responsables, provocant l'aparició d'assentaments com *Baquèira* (Val d'Aran), *Pas de la Casa* (Andorra) o *Pla de l'Ermite* (Vall de Boí, Alta Ribagorça).

Les tasques relacionades amb l'hidroelectricitat també han propiciat la creació de nuclis del tot nous, com ara la *Central de Capdella* (Pallars Jussà), *Seira* (Ribagorça), *Lafortunada* (Sobrarbe) o *Mediano Nuevo* (Sobrarbe), localitat aixecada per a acollir els habitants del vell poble inundat per aquest embassament.

A més d'això, han estat diversos els nuclis que han nascut al XIX i al XX per d'altres motius. L'actual *Samianigo* ("Sabiñánigo") és de fet un assentament recent, sorgit als anys 1950's al voltant de l'estació de FFCC i de nombroses indústries que s'hi van establir i que requerien abundant mà d'obra, mentre que l'antic poble ("Samianigo Biello") és situat més al sud, separat físicament de l'anterior.

L'abandó de nuclis encastellats o remots i llur substitució total o parcial per nous assentaments propers més ben situats, ha continuat essent una pràctica habitual en els darrers dos segles, seguint la tendència encetada ja a finals de l'Edat Mitja. *Purroi* (Ribagorça) o *Aramunt* (Pallars Jussà) per exemple són pobles que han estat literalment *traslladats* al peu del turó on eren situats.

A l'alta muntanya, en accentuar-se el desplaçament de bona part del poblament autòcton al fons de les valls principal, a més d'engrandir els nuclis preexistents també ha comportat el naixement de nous nuclis al costat d'una carretera o camí, allà on hi havia prèviament unes cabanes o un hostal. És una dinàmica que, com hem vist, ja s'havia iniciat a l'Edat Moderna, però que al llarg del segle XIX i XX provocarà la creació de nous nuclis com la *Guingueta d'Àneu* (Pallars Sobirà) o *les Bordes de Barravés* o *Montanui* (Alta Ribagorça).

Les catàstrofes d'origen divers han estat successos que han generat canvis en molts nuclis. L'incendi de cases o fins i tot nuclis sencers han estat sinistres força habituals, fins al punt que són pocs els pobles que, en algun moment o altre, no s'han vist afectats per les flames.

Així, el llogaret de *Saraís* (Vall de Boí) sabem que històricament s'ha cremat diverses vegades, la darrera de les quals ja va ser abandonat, de manera que els antics habitants es van allotjar en un nucli del tot nou (*el Pont de Saraís*) situat al fons de la vall. Quelcom semblant va passar a *Pernui* (Pallars Sobirà) i *Bouish* (Coserans), per citar alguns exemples.

Les esclavissades i allaus, en una regió de grans pendents, han estat també una constant. Pobles com *Ainet de Besan*, *Llarvén* (Pallars Sobirà), *Puigcercós* (Pallars Jussà) o *Senet* (Alta Ribagorça) n'han quedat molt afectats.

El mateix cal dir de les riuades, periòdiques en el devenir dels temps. Només cal recordar el cas de *Pont de Bar*, devastat pel riu Segre l'any 1982, havent d'ésser reconstruït després en un nou lloc.

Casa Cerdà, de Tor (Vall Ferrera, Pallars Sobirà) presenta trets molt propers a les antigues cases del veí principat d'Andorra. Observem com un dels costats de la façana és més llarg que l'altre, amb una part lateral que sobresurt, la qual possiblement per abans era una estança independent de la resta de la vivenda utilitzada bé amb finalitats residencials o bé com a magatzem, paller o celler.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2014)

Els 3 tipus d'habitatges que trobem a l'Alt Pirineu.

A la fotografia superior, *Casa Betran*, al poble de Surp (Vall d'Àssua, Pallars Sobirà), antiga casa forta, és una construcció de pisos aïllada, amb la façana en el costat exterior acabat en angle i encarat al sud buscant el sol. És un edifici utilitzat essencialment com a habitatge: els pallers i quadres es troben físicament separats, en un altre emplaçament.

La imatge central correspon a *Casa Surp* del llogaret de Berrós Sobirà (Valls d'Àneu, Pallars Sobirà). És un bon exemple del que hem anomenat "casa- conjunt" o "casa-granja", on l'habitatge i els edificis auxiliars (quadres, pallers) es troben units formant una propietat tancada, al mig de la qual normalment hi ha el pati batedor.

La imatge inferior és del nucli antic d'Escaló (Pallars Sobirà).

Veiem les cases arrenclesades fent paret mitgera, formant un conjunt d'edificació tancada, en aquest cas una vila closa. Un model força semblant al d'alguns grans nuclis del Prepirineu, com el cas de Salàs que hem vist.

(Fotografies: Josep Mª Bosch, 2014-15)

CAPÍTOL 3

EL PALLARS SOBIRÀ. CARACTERÍSTIQUES GENERALS I MARC HISTÒRIC

a) Introducció al Pallars Sobirà. Característiques generals

La comarca del Pallars Sobirà es troba situada al vessant sud del Pirineu Central, al sector nord-oest de Catalunya, fronterer amb França. Es tracta, com diu Solé Sabarís, d'una comarca delimitada bàsicament per la hidrografia, ja que correspon, amb algunes poques excepcions, a la conca alta del riu Noguera Pallaresa.

Limita al sud amb el Pallars Jussà, del qual queda separada per les serres prepirinenques interiors de *Cuberes* i *Peracalç*. A través d'aquestes serralades, la Noguera Pallaresa ha obert l'estret *Congost de Collegats*, que comunica amb la veïna Conca de Tremp.

A l'Oest, el Pallars Sobirà trenca també amb el Pallars Jussà (concretament amb la *Vall Fosca*, la vall del riu Flamicell), amb l'Alta Ribagorça (*Vall de Sant Nicolau*) i amb la Val d'Aran.

A l'Est limita amb el Principat d'Andorra i amb la Comarca de l'Alt Urgell. Al Nord fa frontera amb les comarques occitanes del Coserans i l'Alt Arieja, que pertanyen a l'Estat Francès.

Té 1355,24 km² d'extensió, el 4,2% del total de superfície de Catalunya, i una població de 7.330 habitants de dret l'any 2012, amb la qual cosa esdevé la 2ª comarca menys poblada de Catalunya, tant sols per darrera de l'Alta Ribagorça. Amb aquestes dades, la densitat de població resultant és de 5 hab./km², la més baixa de Catalunya. El cert és que el Pallars Sobirà ha estat sempre una comarca poc poblada, que no ha passat del poc més de 20.000 habitants en els millors moments dels darrers segles.

El Pallars Sobirà és constituït actualment per 15 municipis: Alins, Alt Àneu, Baix Pallars, Espot, Esterri d'Àneu, Esterri de Cardós, Farrera, la Guingueta d'Àneu, Lladorre, Llavorsí, Rialp, Soriguera, Sort, Tírvia i Vall de Cardós.

La capital comarcal és la vila de *Sort*, amb uns 1664 habitants de dret l'any 2015. Cap de les altres poblacions supera els 1000 habitants.

Pot ser considerada, i de fet ho és, com una comarca plenament d'alta muntanya: gairebé tota ella es troba dins el Pirineu Axial, i només la part més meridional de la comarca, corresponent al municipi de Baix Pallars, és situada al Prepirineu Interior. Com a comarca d'alta muntanya, els seus principals trets són:

-Un relleu abrupte que s'eleva en molts punts fins gairebé els 3000 metres d'alçada o fins i tot els supera. Val a dir que més del 90% del terreny es troba per sobre de 1000 metres, i una tercera part per sobre dels 2000 metres. El punt més baix és a 530 metres, i el trobem al sector sud de la comarca, concretament al Congost de Collegats, ja limítrof amb el Pallars Jussà. El punt més alt és el cim de la Pica d'Estats, a 3143 metres, que és també el sostre de Catalunya.

-Uns pendents en general força pronunciats, superiors al 35 % de desnivell en més del 65% de la superfície comarcal: en distàncies curtes podem salvar força metres de desnivell. Les àrees planeres per contra, són escadusseres i de petites dimensions.

-Una climatologia rigorosa, que té com a tret més remarcable uns hiverns llargs i freds, amb freqüents i de vegades abundants nevades.

Tot i que la comarca es troba en el vessant mediterrani de la Serralada, les precipitacions en general són relativament abundants: el nombre de mm caiguts anualment superen la mitja catalana.

-Un notable aïllament físic respecte als territoris veïns degut a les dificultats que imposa el relleu i el clima: això només s'ha aconseguit trencar, i no del tot, als segles XX i XXI amb la construcció de nombroses infraestructures de comunicació, de vegades força costoses. Cal puntualitzar però, que aquest aïllament, en el cas del Pallars Sobirà, històricament ha estat potser un xic menor que en d'altres àrees de l'Alt Pirineu: la relació social i comercial de la nostra comarca amb la veïna del Pallars Jussà sempre ha estat forta, malgrat que la connexió d'ambdues a través del Congost de Collegats no és fàcil.

A nivell socioeconòmic, el Pallars Sobirà també presenta unes característiques similars a d'altres comarques del Pirineu:

-Un nombre de població reduït, que ha basculat entre els 5.000 i els 20.000 habitants aproximadament, depenent del moment històric.

-Un poblament tradicional consistent en una gran quantitat de nuclis de població petits o molt petits en la seva majoria, formats sovint per unes poques cases concentrades. Per contra, tant els nuclis de grans proporcions com el poblament del tot dispers són minoritaris.

-Freqüents episodis històrics d'emigracions, ja que els recursos de la comarca sempre han estat limitats i les condicions de vida han estat dures.

-Una economia tradicional basada en la ramaderia i l'explotació del bosc, ja que el medi físic limita força la pràctica de l'agricultura. Aquesta economia tradicional ha estat substituïda en els darrers anys per una de moderna, fonamentada en l'explotació hidroelèctrica, el turisme i la construcció.

En resum doncs, el medi físic, en més o menys intensitat depenent del moment històric, ha condicionat la vida i l'economia de la comarca, i els habitants del Pallars Sobirà, com els d'altres zones de muntanya, s'hi han hagut d'adaptar. Només en la època més recent s'observa un cert canvi en aquest sentit: amb les noves vies i mitjans de comunicació, la vida i l'economia de la comarca tendeixen cada cop més a independitzar-se del seu entorn i a equiparar-se amb les d'altres regions del país.

Curiosament, aquest medi físic tant peculiar ha creat per contra paisatges feréstecs, de gran bellesa, relativament poc transformats per la mà de l'home. Això s'ha convertit en un veritable reclam per a la comarca, de manera que el turisme és avui un dels motors econòmics de la zona. Aquests fets s'han materialitzat en la creació de diversos espais naturals protegits, el més important dels quals és el *Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici*, que el Pallars Sobirà comparteix amb la veïna comarca de l'Alta Ribagorça.

El Medi natural

Podem considerar el Pallars Sobirà com la conca alta de la Noguera Pallaresa, tot i que com passa sempre hi ha algunes excepcions: per exemple, la capçalera del riu, al *Pla de Beret*, pertany administrativament a la Val d'Aran. També una part de la conca del riu de Santa Magdalena, afluent de la Noguera Pallaresa, resta adscrita a la veïna comarca de l'Alt Urgell. Per contra, la capçalera del riu de Castellàs, amb el poblet de Freixa, pertany al Pallars Sobirà, tot i que desguassa al Segre.

A nivell geomorfològic, el Pallars Sobirà es troba majoritàriament dins el que hem anomenat "*Zona Axial*" del Pirineu, formada per materials de l'Era Primària, concretament del *Paleozoic Inferior* (*Cambrià*, *Silurià* i *Devonià*), consistents principalment en pissarres, si bé hi podem trobar també calcàries i gresos: totes aquestes tenen entre 365 i 570 milions d'anys d'antiguitat.

A part, cal destacar la presència de granits a l'alta *Vall d'Espot*, rodejant l'*Estany de Sant Maurici*, on hi ha el Parc Nacional. En dos sectors més (la part alta de la *Vall de Cardós*, i al *Massís de Beret*) hi tenen una presència més testimonial.

Les pissarres paleozoiques són materials que es van dipositar al fons del mar que a l'Era Primària recobria Catalunya per a després, a finals del *Paleozoic*, ésser aixecats per l'Orogènia Herziniana, emergint així i formant un massís més modest que l'actual. En aquell moment també es va produir la intrusió granítica, que va acabar de transformar i endurir els vells sediments marins donant lloc a les pissarres. Més tard, tot aquest rocam, com ja sabem, seria afectat pel glacialisme quaternari.

Tant sols a l'àrea meridional del Pallars Sobirà, al municipi de Baix Pallars, i parcialment als de Soriguera i Sort, hi trobem materials sedimentaris posteriors a l'Era Primària: en aquest sentit, de nord a sud, hi trobem primer la que hem anomenat "*Zona de les Nogueres*", una franja tectònicament complicada a cavall entre el Pirineu Axial i el Prepirineu, que si bé és constituïda també en bona part també per pissarres, presenta en diversos sectors faixes més o menys destacables de materials triàsics, especialment argiles, però també gresos: a *Vall de Siarb* (Soriguera), i a la *Vall d'Ancs*, *Pla de Corts*, *Gerri* i *Baén* (Baix Pallars).

Més al sud encara, apareix una franja de calcàries del *Mesozoic*: les serres de *Peracalç* i *Cuberes*, separades pel tall del *Congost de Collegats*.

Finalment, ja en l'àrea que separa els dos Pallars afloren els conglomerats montserratins cenozoics (de l'*Oligocèn*, concretament) dipositats pels rius que van erosionar el relleu inicial de la Serralada Pirinenca després dels primers episodis de l'Orogènia Alpina. Aquests conglomerats destaquen per que aquí formen algunes cingleres espectaculars que cauen sobre els sectors deprimits (*Conca de Tremp*). Són els anomenats "rocs" per la gent del país: el *Roc de Sant Aventí*, els *Rocs de Queralt* o el *Roc de Santa* en són alguns.

Com a tots els territoris d'alta muntanya, el relleu ha condicionat històricament, i encara avui condiona, la vida i les activitats socioeconòmiques del Pallars Sobirà. Així, són les valls principals, obertes pels rius més destacats, les que estructuren la comarca i al llarg de les quals s'hi ha obert les principals vies de comunicació. També en elles, o molt a prop, s'hi han assentat els nuclis de població més importants.

En aquest sentit, hi podem distingir al Pallars Sobirà dos grans àrees:

- a) *La meitat nord de la comarca*, de Llavorsí cap amunt, estructurada per 3 grans valls de capçalera d'origen glacial:
- La vall del riu Noguera Pallaresa, anomenada en aquest tram "*Vall o Valls d'Àneu*".
 - La *Vall de Cardós*, solcada pel riu Noguera de Cardós
 - La *Vall Ferrera*, oberta pel riu Noguera de la Vallferrera.

Són 3 grans valls del tot característiques d'alta muntanya, amb forts pendents, un relleu amb les típiques formes glacials (valls en "U", carenes abruptes i agudes, circs lacustres a les parts més altes,...) i una vegetació de tipus alpí o subalpí: en definitiva, el paisatge característic de l'Alt Pirineu. El seu tàlveg es situa aproximadament entre els 850 i els 1300 metres d'altitud, i es troben rodejades de muntanyes que ratllen els 3000 metres.

L'activitat econòmica tradicional més important d'aquestes valls era essencialment la ramaderia. Avui és el turisme.

La Noguera de Cardós i la de la Vallferrera conflueixen a prop de Tírvia, i poc després aboquen les seves aigües a la Noguera Pallaresa, a la població de Llavorsí.

Les valls d'*Àneu*, *Cardós* i *Ferrera* tenen una forta identitat, no només física, si no també històrica i geogràfica: queden perfectament definides i són considerades com a vertaderes subcomarques en tots els sentits.

A nivell humà presenten encara avui una certa unitat social i econòmica. Històricament, aquestes 3 valls van gaudir en molts períodes del passat d'una notable autonomia: tenien uns òrgans d'autogovern propi, amb una administració civil, eclesiàstica i un estatut jurídic propis.

b) *La meitat sud de la comarca*, de Llavorsí cap avall. Aquí hi trobem només una sola gran vall, la de la Noguera Pallaresa, riu convertit ja aquí en una artèria fluvial de notable magnitud. Els afluents que rep el riu en aquest sector són de poca llargada i escàs cabal, incapaços de donar lloc a veritables unitats geogràfiques. La vall de la Noguera Pallaresa, esdevé doncs l'únic gran referent.

Tot aquest sector presenta un relleu més suau que les 3 altes valls de capçalera: la empremta glacial hi és escassa (es redueix a les parts més altes), i per tant, les carenes i muntanyes tenen un aspecte menys vigorós. Els cims solen tenir una menor alçada (tot i que de vegades, com és el cas del *Montsent de Pallars*, poden fregar els 2900 m.) i la vegetació presenta un caràcter més mediterrani.

L'economia tradicional també s'ha basat en la ramaderia, però aquí els cultius adquireixen més protagonisme, especialment a les parts més baixes i a les solanes.

Com a contrapunt de les anomenades "*valls principals*" (veritables talls en el territori), el Pallars Sobirà assoleix les màximes altituds en les carenes muntanyoses més destacades, les quals s'extenen al voltant de la comarca, separant-la de les conques veïnes del Segre (Alt Urgell), del Flamicell (Pallars Jussà), de la Garona (Val d'Aran) i de l'Arieja/Salat (Coserans) formant una mena d'arc obert cap al sud. Com hem dit, els cims ratllen els 3000 m. d'altitud: *Montsent* (2881 m), *Mainera* (2906 m), *Subenuix* (2949 m), *Gran Tuc de Colomers* (2930 m), *Mont-Roig* (2848 m), *Pica d'Estats* (3143 m), *Pic de Baiau* (2961 m) o *Pic de Salòria* (2789 m) en són alguns d'ells.

El clima del Pallars Sobirà, d'acord amb el que hem vist en parlar del Pirineu Central, es pot qualificar de *Mediterrani de Muntanya Alta*, amb hiverns freds que es poden allargar més de l'habitual (fins a 5-6 mesos) i estius suaus. La pluviositat és més alta i regular al llarg de l'any que als sectors mediterranis convencionals, però notablement menor que al vessant nord (atlàntic) del Pirineu. A l'hivern, les precipitacions sovint es presenta en forma de neu.

Cal tenir en compte però que les variacions climàtiques a l'interior de la comarca són fortes i van especialment lligades al gradient altitudinal.

Generalment, a més altitud la temperatura mitja disminueix i les precipitacions augmenten, però això no és matemàtic, i com hem assenyalat depèn d'altres factors: la situació, l'orientació, les hores de sol, etc....

Val a dir que les variacions altitudinals són brusques, i en un poca distància en línia recta el clima pot canviar radicalment.

Al fons de les valls principals, especialment a la meitat sud, els trets mediterranis s'accentuen. Les temperatures mitges són més altes, i les precipitacions són menors i més irregulars, presentant un període de sequera a l'hivern.

A la meitat nord de la comarca i a les parts altes per contra, les temperatures mitges són més baixes i les pluges es fan més abundants i regulars.

Si més no, hi ha dos fets vàlids per a gairebé tot el Pallars Sobirà.

L'un és la presència d' "*ombres pluviométriques*" al fons de les valls principals degut a "*l'Efecte Foehn*": aquest vent que arriba sec i reescalfat de la divisòria, al Pallars Sobirà s'anomena "*Fogony*".

Degut a això, poblacions com *Sort*, *Llavorsí*, *Esterri d'Àneu* o *Tavascan* no arriben als 750 mm de pluja anual.

L'altre fet és que a partir de 2200-2300 m d'alçària trobem ja un clima plenament alpi, amb temperatures mitges baixes, precipitacions abundants tot l'any, absència de períodes de sequera i força dies d'innivació. Entre 1500 i 2200 m. el clima es pot qualificar de Subalpi, i presenta característiques semblants a l'anterior, però més atenuades.

La vegetació, com a tot el Pirineu, es troba també fortament influïda pel relleu i les diferències altitudinals, les quals es tradueixen en els típics pisos o estatges de vegetació tant propis de l'alta muntanya, si bé són importants els microclimes que trobem a nivell local. A més, cal tenir sempre present l'activitat humana al llarg dels segles, que va reduir l'extensió dels boscos en molts períodes (transformant-los en cultius o prats) o simplement n'ha canviat les espècies i dominis.

Un tret molt destacable és la notable presència d'alzinars, especialment a la meitat sud de la comarca i a les parts baixes de les valls, en detriment de les rouredes. L'alzinar penetra comarca endins i pot arribar fins gairebé els 1500 m. d'altitud: àdhuc el trobem a les valls d'Àneu, Cardós i Ferrera, així com a la Vall d'Assua i en molts sectors de solana.

El roure es fa present més aviat als vessants de les muntanyes, sobretot a l'obaga, en contacte o barrejat amb el pi roig o la pinassa.

El Pi Roig generalment creix per damunt les rouredes, a l'anomenat "*estatge montà*", entre 1200-1500 metres d'alçària, depenent de cada lloc. Per sobre, a l'estatge subalpí, hi trobem ja el pi negre, i damunt d'aquest ja només hi creixen els prats alpins. La presència de l'abet i el faig, per contra, és força testimonial a la comarca.

Val a dir que al Pallars Sobirà en molts sectors el bosc ha desaparegut o es troba bastant degradat: la històrica explotació intensiva de la fusta i la transformació de molts espais en pastures va reduir en el passat força la massa forestal. Encara avui, extenses zones (per exemple, a la *Vall d'Àssua*) apareixen mancades de boscos, convertides en pastures.

En quan a la xarxa fluvial, assenyalem que els rius de la comarca presenten un règim de tipus plúvio/nival, amb màxims de cabal al Maig i al Juny, quan coincideix l'època del desglaç amb les pluges primaverals. Per contra, pateixen un període d'estiatge a l'hivern, quan hi ha la retenció nival.

Tradicionalment els cursos d'aigua s'utilitzaven per a transportar fusta (rais), per al regadiu o per a fer moure les moles i les petites minicentrals que donaven llum a molts pobles. Ara però la majoria són explotats per a produir hidroelectricitat a gran escala, de manera que el seu règim es troba del tot alterat per la constant presència de preses, embassaments, canals de derivació i centrals.

L'ocupació humana. L'estructura interna de la comarca

El Pallars Sobirà com avui el coneixem, és fruit de l'hàbitat i les activitats econòmiques que l'home ha dut a terme històricament, i que han transformat el territori segons les necessitats antròpiques. Per tant, el paisatge actual és el resultat d'un medi natural previ transformat progressivament per la mà de l'home al llarg de molts segles.

El poblament de la comarca no és pas massa diferent d'altres comarques veïnes: tradicionalment la població ha viscut repartida en una gran quantitat de petits nuclis, escampats per les parts del territori susceptibles de ser habitades. En aquest sentit no podem oblidar que bona part de les terres comarcals estan situades a gran altitud (1/3 part és per sobre dels 2000 m.), on es fa gairebé impossible la implantació d'assentaments.

Es tracta de nuclis majoritàriament molt petits, alguns de només unes poques cases: això no és estrany si tenim en compte l'escàs volum d'habitants que sempre ha tingut la comarca.

Amb tot, hi ha actualment una sèrie de pobles que destaquen i que han esdevingut els principals centres de mercat: *Sort*, *Rialp*, *Llavorsí* i *Esterri d'Àneu*. Tots ells estan situats al fons de la vall principal de la Noguera Pallaresa.

El poblament totalment dispers per contra, és minoritari: en molts sectors es redueix a les típiques bordes o les velles moles o molines, les quals només en uns pocs casos han estat utilitzades com a vivenda habitual.

Econòmica i socialment, cal distingir, a grans trets, tres etapes en l'evolució històrica de la comarca:

-L'una seria el llarg període anomenat "*tradicional*" (des de l'Edat Mitja fins a mitjans del segle XIX). Es tracta d'una fase que comença amb el feudalisme i acaba amb la irrupció del capitalisme contemporani. En aquesta etapa la comarca es caracteritza per una economia basada en el sector primari, sobretot en la ramaderia, però també en l'agricultura depenent del moment i el lloc.

És aquesta una economia que es caracteritza per uns notables nivells d'autarquia, degut a l'aïllament de la comarca i a uns mitjans de comunicació escassos i dolents. De tota manera, el Pallars Sobirà no es troba del tot confinat: malgrat les dificultats, les relacions comercials amb l'exterior, sobretot amb el Pallars Jussà, són freqüents i fins i tot intenses en certs períodes.

Una altra característica del *període tradicional* és la lenta evolució de la comarca, en tots els aspectes. Alguns autors han dit que durant aquesta llarga etapa el Pallars Sobirà amb prou feines canvia, i això no és cert: hi ha una constant evolució a tots els nivells (econòmic, social, demogràfic,...) però molt més lenta que l'actual, i conservant, això sí, un seguit de trets propis que el capitalisme avançat ha destruït o està acabant de destruir.

-L'altra gran etapa seria la del *capitalisme avançat* en consonància amb la creixent globalització, que comença en la segona meitat del segle XX.

Es caracteritza per la inserció de la comarca en una economia global, fruit en gran part de l'arribada de nombrosos mitjans de comunicació nous i eficients: bones carreteres, televisió, internet, premsa,... Noves activitats econòmiques, com el turisme o la construcció per a 2ª residències esdevenen les més dinàmiques, mentre la ramaderia és cada cop més residual.

Així mateix, la cultura autòctona, transmesa de generació en generació i vinculada a l'organització social i econòmica precapitalista desapareix essent substituïda per una cultura global, d'origen urbà. En definitiva, és aquesta una etapa caracteritzada per canvis ràpids i constants, que poden transformar la personalitat i la fesomia de la comarca en períodes de temps relativament curts.

Enmig d'aquests dos grans models socioeconòmics hi trobem un tercer període que podríem anomenar "*de Transició*", en el qual conviuen trets propis del món tradicional amb alguns elements ja capitalistes: s'inicia a finals del Segle XIX i acaba als anys 1960's amb la plena implantació de l'actual model socioeconòmic.

A l'alta muntanya, la compartimentació del territori ha significat un cert aïllament de cada vall o tram de vall principal històricament. És així com han aparegut diverses entitats geogràfiques subcomarcals que han conservat fins avui la seva personalitat, moltes de les quals han adoptat el qualificatiu de "*vall*", entès no ja com a accident orogràfic, si no com a unitat territorial.

En el cas del Pallars Sobirà, com ja hem dit, això queda ben palès a la meitat nord de la comarca on trobem les valls d'*Àneu*, *Cardós* i *Ferrera*, molt ben delimitades. Totes elles són valls d'origen glacial, i presenten cubetes glacials (més o menys grans, segons el cas) seguides de llandars rocosos, i petites valls afluent suspeses.

Els nuclis de població generalment s'han assentat al fons de les valls, sobretot allà on hi ha petits eixamplaments o cubetes d'excavació, o bé en replans laterals o els trams finals del les petites valls afluent. En qualsevol cas, els nuclis aquí no solen elevar-se ni allunyar-se massa de la vall principal, ja que el tàlveg d'aquesta ja es troba a una notable alçada i de seguida s'assoleixen cotes on l'hàbitat es fa molt difícil.

La *Vall d'Àneu* s'extén per la conca alta de la Noguera Pallaresa, exceptuant el sector de capçalera d'aquest riu, al *Pla de Beret* (ja a la veïna Val d'Aran). Queda centrada i articulada per la cubeta glacial d'*Esterri*, la més gran del Pallars Sobirà, una àrea planera certament excepcional a la que aflueixen un seguit de petites valls i comes laterals: la *Bonaigua*, *Berrós*, *Unarre*,... Sovint aquesta subcomarca s'anomena "*Valls d'Àneu i Espot*", en plural, ja que a la vall principal, on s'ha format la cubeta, s'hi afegeix la vall secundària d'Espot amb llur capçalera d'estanys glacials: *Sant Maurici*, *Peguera*, *Amitges*,...

La *Vall* o *Valls d'Àneu* tenen un centre urbà i de mercat molt destacat, la vila d'*Esterri d'Àneu*, que aglutina el territori i li dóna una clara unitat a nivell comercial i humà. A més, com ja s'ha assenyalat abans, antigament gaudia d'una notable autonomia, amb un govern i un règim jurídic propi. El cert però és que ja fa temps que no té cap reconeixement administratiu: avui queda repartida entre 4 municipis: Alt Àneu, Esterri d'Àneu, la Guingueta d'Àneu i Espot.

El municipi d'Esterri d'Àneu, petit en extensió, agafa la vila del seu nom i poc més. Per contra, Alt Àneu, al sector més nord del Pallars Sobirà, és força extens i inclou uns quants poblets: *Isil*, *Alòs d'Isil*, *Isavarre* i *Borén* als peus de la Noguera Pallaresa, aigües amunt de la *Cubeta d'Esterri*, i *Son*, *Sorpe*, *Àrreu* i *València d'Àneu* elevats en replans laterals.

El municipi de la Guingueta és heterogeni i també molt extens (107,96 km²). Es va formar l'any 1971 quan es van fusionar els antics municipis de Jou, Unarre i Escaló. Engloba sectors i pobles molts diversos: l'afluent *Coma d'Unarre* (amb els nuclis d'*Unarre*, *Cerbi*, *Gavàs* i *Burgo* entre d'altres), una part de la *Cubeta d'Esterri* (la *Guingueta*, *Escallarre*), i a la part sud, aigües avall de l'*Estret de la Torrassa*, el sector d'*Escaló* (que no és sino un tímid eixamplament de la vall principal) i la *Vall d'Escart*, tributària també al Noguera Pallaresa. Per tant, a migdia abarca territori fora de l'estricta *Vall d'Àneu*, la subcomarca que podríem anomenar "*Cubeta d'Escaló*" o "*Baix Àneu*".

Finalment, el municipi d'Espot s'extén per la vall del mateix nom, que és la conca del riu Escrita, el qual tributa a la Noguera Pallaresa a l'*Estret de la Torrassa*. Només té dos pobles, Espot i Estaís, més les pistes d'esquí de Súper Espot (amb els seus complexos residencials/turístics). Bona part del municipi d'Espot queda dins del Parc Nacional d'Aigüestortes i Sant Maurici.

La *Vall de Cardós* equival a la conca del riu Noguera de Cardós, des dels sectors de capçalera fins a l'anomenat "*Forat de Cardós*" o "*Estret de la Bana*". En realitat es podria anomenar "*Valls de Cardós*", ja que a la vall principal hi tributen diverses petites valls afluent d'origen glacial (*Estaon*, *Esterri de Cardós*, *Boldís*,...).

Com la veïna *Vall d'Àneu*, es tracta d'una entitat geogràfica una marcada personalitat històrica que en el passat va gaudir d'un govern i una jurisdicció pròpies. Igualment, el centre físic i socioeconòmic de la Vall és una cubeta glacial, la *Cubeta de Ribera*, on s'assenta el nucli de *Ribera de Cardós*, el principal de la Vall.

La *Cubeta de Ribera* si més no, és molt menys extensa que la d'*Esterri d'Àneu*. Per la seva part, *Ribera de Cardós*, amb uns 167 habitants l'any, és una població modesta, que no pot exerceix de centre comercial com d'altres nuclis més grans com *Sort* o *Esterri d'Àneu*.

La *Vall de Cardós* no té tampoc cap reconeixement administratiu actualment. Es troba repartida en 3 municipis. L'un és *Vall de Cardós*, nom prou confús, ja que aquest municipi només agafa el sector meridional d'aquesta vall: la *Cubeta de Ribera* i l'afluent *Coma d'Estaon*.

Els altres dos són *Esterri de Cardós* i *Lladorre*. Aquest darrer s'extén pel sector nord de la Vall i és format per diversos petits poblets com *Lladorre*, *Lleret* o *Tavascan*.

El municipi de *Lladorre* té zones naturals de gran bellesa paisatgística i nombrosos estanys glacials (el de *Certascan*, amb és un dels més grans del Pirineu).

Finalment, tenim la *Vall Ferrera*, anomenada així per les fargues que hi havia antigament, que transformaven el mineral que s'extreia dels meners de la zona. A diferència de les anteriors, la *Vall Ferrera* es troba aglutinada en un sol municipi: *Alins*.

Es tracta d'una vall més estreta, encaixada i feréstega que les d'*Àneu* i *Cardós*, encerclada per una muralla de carenes muntanyoses força elevades, on hi destaquen cims com el *Monteixo* (2905 m), *Salòria* (2789 m), el *Sotllo* (3075 m) i especialment la *Pica d'Estats* (3143 m). Tot i així, també presenta petits eixamplaments en alguns trams, com la *Cubeta d'Alins* o la d'*Àreu*.

La *Vall Ferrera* però, no té actualment cap centre de mercat que la articuli clarament: el nucli més central (i teòrica capital), *Alins*, només té 71 habitants (2015), mentre que *Àreu*, situat més amunt, no arriba als 90 habitants empadronats.

Aquests dos pobles són els més grans i els que presenten quasi tots els serveis turístics. Com a vall afluent, la única destacable és la de *Tor*, esquerra i solitària com poques, on només hi trobem dos llogarets: *Norís* i *Tor*.

A les Valls *Ferrera*, d'*Àneu* i de *Cardós* cal afegir-hi una quarta subcomarca, menys coneguda i més petita però també prou definida.

Es tracta de la *Coma de Burg*, situada a sota de la *Vall Ferrera*, que correspon a la conca del riu de *Glorieta*. No té un modelat glacial tant desenvolupat com les anteriors, però es troba ben articulada per la població de *Tírvia*, que en fa de petit centre.

La *Coma de Burg* es troba repartida entre dos municipis: *Tírvia* i *Farrera*, aquest darrer compost d'una sèrie de petits nuclis (*Burg*, *Farrera de Pallars*, *Montesclado*) i alguns llogarets gairebé deshabitats (*Mallolís*, *Glorieta* i *Alendo*).

El sector o meitat sud del Pallars Sobirà presenta unes característiques un tant diferents, amb unes diferències que es van accentuant a mida que baixem cap al Prepirineu: l'estret o "forat" de *Vellànega* o *Llavorsí* marca el límit entre les dues parts de la comarca. El modelat glacial aquí es escàs o inexistent, i es limita a les capçaleres de les valls i a les serralades que arriben a una alçària considerable.

El fons de la única vall principal, la de la Noguera Pallaresa, amb una morfologia fluvial, és estret (de vegades fins i tot angost) en molts trams, mentre que en d'altres l'amplada mai arriba a ser considerable. Només en algunes petites cubetes d'erosió fluvials, com la de *Sort* o la de *Rialp* hi trobem petits sectors planers, d'escasses dimensions.

Els cims de muntanyes i serralades tenen una menor alçada i generalment no sobrepassen els 2500 m., i al no estar tant afectats pel glacialisme, no presenten vessants tant escarpats, i el fons de les valls, especialment la principal, es troba a menor altitud.

És per això que els nuclis de població tendeixen a fugir més del fons de la vall i a instal·lar-se en replans laterals, costes o petites calmes, sovint elevats a una notable alçada respecte el tàlveg, ja que el marge que tenen per a enfilar-se muntanya amunt és aquí més ampli i hi troben petites planes prou amples.

Molts nuclis els trobem assentats en valls secundàries, alguns força endinsats en elles, ja que l'hàbitat és possible fins gairebé les capçaleres, al no assolir aquestes unes alçades tant considerables. Fins i tot molts dels nuclis situats en valls secundàries no són al fons de la vall, si no també en els vessants laterals o bé aturonats allà on el relleu ho permet, donat el caràcter fluvial de les mateixes.

En aquesta meitat sud del Pallars Sobirà, la divisió per subcomarques no és tant evident. Ens trobem que moltes denominacions geogràfiques tradicionals (*Vall d'Àssua*, *Vall de Siarb*, ...) no tenen actualment una mínima articulació comercial o social, degut en bona part al despoblament que han patit i als canvis socioeconòmics del Segle XX. És a dir, la tradició històrica i la realitat actual no es corresponen. De totes maneres, intentarem destriar els diferents sectors que s'hi poden distingir tant bé com es pugui.

Una bona part del municipi de Llavorsí, es podria considerar avui una mena de subcomarca, donada la influència comercial d'aquesta vila que, més enllà dels pobles del seu voltant (Aidí, Arestui, Terveu,...) arriba fins i tot a les veïnes *Coma de Burg*, *Vall Ferrera* i al sud de les *Valls d'Àneu*.

Entre Llavorsí i Rialp hi trobem un territori un tant indefinit des de el punt de vista geogràfic. El profund estret de *Vellànega*, tallat per la Noguera Pallaresa en les pissarres paleozoiques, presenta uns pocs nuclis arrapats als escassos replans que els ingrats costers, en caiguda quasi vertical sobre el riu, dibuixen en alçada: *Rodès*, *Beraní*, *Roní*, *Sant Romà* o *Biuse*. Alguns d'ells estan ara despoblats.

Enmig de la gargamella, el riu de Santa Magdalena, tributa per l'esquerra al gran riu pallarès en el lloc conegut com "*la Moleta*". Fronterera ja amb l'Alt Urgell, la Ribera de Santa Magdalena, coneguda amb el nom de la "*Ribalera*", és una sinuosa i estreta vall allargada des de llevant que en el passat havia estat força més poblada que no avui. Alguns dels seus llogarets (*Serret*, *Castellarnau*,...) ja van desaparèixer a començaments de l'Era Moderna (S. XVI). D'altres com Romadriu, van tornar a revifar més tard a redós de la important farga que s'hi va aixecar, fins a caure després en un sobtat procés de decadència en ser tancada aquesta, mentre que el santuari/nucli de *Sant Joan de l'Erm* va ser incendiat i destruït l'any 1936.

Actualment a la *Ribalera* només hi queden dos poblets: *Montenartró* i *Romadriu* que no tenen cap mena de serveis comercials donada la seva poca grandària.

Més al sud, arribem ja a la vila de Rialp, pertanyent ja a una subcomarca diferent, la *Vall d'Àssua*.

Per a començar cal dir que la *Vall d'Àssua* no és físicament una vall: en realitat es tracta de 3 valls secundàries (les dels rius *Pamano*, *Berasti* i *Caregue*) que conflueixen donant lloc al *riu de Sant Antoni*, que desemboca a la Noguera Pallaresa a *Rialp* després d'un curt recorregut.

Es tracta de petites valls de modelat fluvial, amb els pobles que han fugit del tàlveg (on els sectors planers són inexistents i les hores de sol escadusseres) per a assentar-se en replans i vessants en alçària

A nivell humà la *Vall d'Àssua* tampoc no presenta cap clara unitat. Històricament ha presentat una morfologia un tant estranya.

Rialp, el poble més inferior, ja al fons de la vall principal, n'ha estat la capital tradicional. Però un altre nucli, Llessui, enlairat a 1407 metres a la capçalera, va destacar força com a centre ramader: ells han estat els dos nuclis principals de la zona.

Avui, les poblacions de Rialp i Sort han esdevingut els centres comercials més immediats de la *Vall d'Àssua*, mentre que *Llessui*, que amb prou feines arriba als 100 habitants, ha quedat desplaçat en aquest sentit.

Actualment la *Vall d'Àssua* tampoc té, com d'altres subcomarques, unitat a nivell administratiu. Els seus poblets es troben repartits entre els municipis de Sort i Rialp.

Just a sota de la *Vall d'Àssua* hi trobem la subcomarca de Sort, on tradicionalment hi distingim dos sectors:

- La *Ribera de Sort*, l'àrea més immediata a la capital de la comarca,
- El *Batlliu de Sort*, que agrupa un seguit de poblets situats muntanya amunt que antigament, durant l'Edat Moderna, havien constituït un "*Quarter*" o unitat subcomarcal amb funcions administratives pròpies.

Tant la *Ribera* com el *Batlliu* pertanyen avui a un sol municipi, el de Sort, que a més, com hem vist, agafa una part de la veïna *Vall d'Àssua*. L'actual municipi de Sort és el resultat de la fusió dels antics municipis de Sort, Enviny, Altron i Llessui.

Continuant cap al sud ens trobem un altre extens municipi, el de Soriguera, format per una munió de petits pobles escampats per territori de 105,7 km², sense una clara capitalitat ni una estructuració coherent. Si més no s'hi distingeixen dos sectors clarament diferents, que es corresponen amb els dos vells ajuntaments (Soriguera i Estac) que l'any 1972 es van fusionar per a formar l'actual municipi.

A l'esquerra de la Noguera Pallaresa hi tenim la *Vall de Siarb*, subcomarca que es correspon amb l'antic municipi de Soriguera. És una vall secundària oberta pel riu del Cantó i que antigament va constituir el rovell del *Vescomtat de Vilamur*.

Avui no presenta una unitat socioeconòmica clara: cap dels seus poblets, ni tant sols *Vilamur* (vella capital del *Vescomtat*) té una estructura comercial ni un nombre d'habitants significatiu.

A la riba i a la dreta del gran riu pallarès, just per sobre de l'Estret d'Arboló, s'extenen les terres de l'antiga *Baronia d'Estac*, aproximadament el que més tard va ser municipi d'Estac i que com hem dit, es va fusionar amb Soriguera el 1972. Agrupa els nuclis de la *Vall d'Escós* més els d'*Arcalís* i *Baro*.

Tradicionalment el poble d'Estac, que tenia una certa grandària, havia estat el centre d'aquest sector. Però Estac va patir un despoblament brutal als anys 1960-70s, de manera que avui és el nucli de Baro, situat a peus del Noguera Pallaresa, en un lloc estratègic, l'únic que ofereix alguns serveis.

A més d'aquestes dues subcomarques, en l'actual municipi de Soriguera s'hi distingeix un tercer sector, molt petit però del tot diferenciat: parlem de la capçalera del riu de Castellàs, amb el nucli de *Freixa*, que com ja hem dit, pertany a la conca del riu Segre.

La veritat és que el poblet de Freixa té la seva comunicació natural i habitual amb l'Alt Urgell, mentre que la seva relació amb el Pallars Sobirà és purament administrativa, gairebé inexistent en els altres aspectes.

Finalment, la franja més meridional del Pallars Sobirà és ocupada per un altre municipi força extens (128,81 km²): *Baix Pallars*.

Amb un nom desafortunat que genera una certa confusió, l'actual municipi de Baix Pallars es va formar l'any 1969 al fusionar-se els antics districtes de Gerri de la Sal, Peramea, Montcortés i Baén.

La vila de *Gerri de la Sal* exerceix de centre municipal, tot i que amb els seus escassos 100 habitants avui ha perdut importància com a focus comercial i aglutinador.

Baix Pallars es troba ja del tot situat en el Prepirineu Interior, amb un paisatge plenament mediterrani. Els relleus són més suaus i arrodonits, amb materials sedimentaris mesozoics o cenozoics on predominen les calcàries, els conglomerats i les argiles.

Sovint el relleu presenta una morfologia inversa a la de l'Alt Pirineu glacial: mentre que els fons de les valls són estrets i encaixats, els interfluvis i cims són amples i planers, donant lloc a nombroses calmes i altiplans: el *Pla de Corts*, el *Pla de les Calderes* o el capdamunt de la *Serra de Cuberes*, on hi ha el *Santuari d'Esplà*, nom prou significatiu. L'agricultura predomina aquí per sobre de la ramaderia: els cultius tradicionals en aquesta zona han estat els cereals, les patates, la vinya i l'olivera. El poblament es troba escampat en un gran nombre de nuclis (gairebé 30!!) molt d'ells minúsculs.

Dins el municipi de Baix Pallars hi podem distingir fins a 4 subcomarques:

-La petita *Cubeta de Gerri*, a la riba de la Noguera Pallaresa. No passa de ser una minúscula obertura estreta i allargassada entre l'*Estret d'Arboló* i el *Congost de Collegats*. Al bell mig s'hi assenta la vila de Gerri de la Sal amb la seva important abadia, i a poca distància els llogarets d'*Enseu* i *Bresca*.

-El *Pla de Corts*, una mena d'altiplà que s'extén en l'interfluvi que hi ha entre les valls de la Noguera Pallaresa i la del Flamicell.

En realitat, no constitueix una sola plana, si no dues petites plataformes a diferent alçada separades per un esglaó: el replà inferior, que és el *Pla de Corts* pròpiament, i el replà superior, on hi ha els nuclis de *Bretui* i *Montcortés*, amb el seu estany càrstic.

La vila de *Peramea* ha estat sempre reconeguda com a capital del *Pla de Corts*, però actualment no arriba als 70 habitants.

-La *Vall d'Ancs*, és una incisió oberta pel riu d'Ancs que trenca pel nord el *Pla de Corts*. Es tracta d'una vall secundària que conflueix amb la de la Noguera Pallaresa al lloc d'*el Comte*, just on comença l'*Estret d'Arboló*.

La Vall d'Ancs, tot i que queda físicament ben definida, no ha estat quasi mai distingida com a subcomarca o territori homogeni. Els seus 3 pobles (*Ancs*, *Sellui* i *Balestui*) han estat sempre vinculats al *Pla de Corts* o a la vila de Gerri i antigament quedaven repartits entre els municipis de Peramea i Montcortés.

El nucli d'Ancs si més no, situat a la capçalera de la Vall, havia tingut una certa importància (va tenir ajuntament propi), suposem que en part deguda a la important cabanera que passava molt a prop del poble, pel *Coll de Sant Quiri*.

-A l'esquerra de la Noguera Pallaresa, s'extén l'antic municipi de Baén, conegut antigament com el *Sobre Gerri* i en els darrers com el *Districte de Baén*.

Aquest territori ampli i feréstec va pertànyer al vell *Abadiat de Gerri* fins a la desamortització, i en les darreres dècades ha patit un despoblament brutal. Alguns dels seus nuclis romanen avui deshabitats i del tot abandonats. En d'altres com *Useu* o *Baén* la població és ínfima.

Val a dir que la majoria de pobles i llogarets de Baix Pallars al llarg del Segle XX han experimentat una progressiva decadència que els ha deixat al límit del despoblament, més si tenim en compte que aquest sector ha quedat bastant al marge del turisme.

A la imatge superior, panoràmica del poblet d'Arestui, a la meitat septentrional del Pallars Sobirà, un bon exemple d'assentament tradicional típic de l'Alt Pirineu.

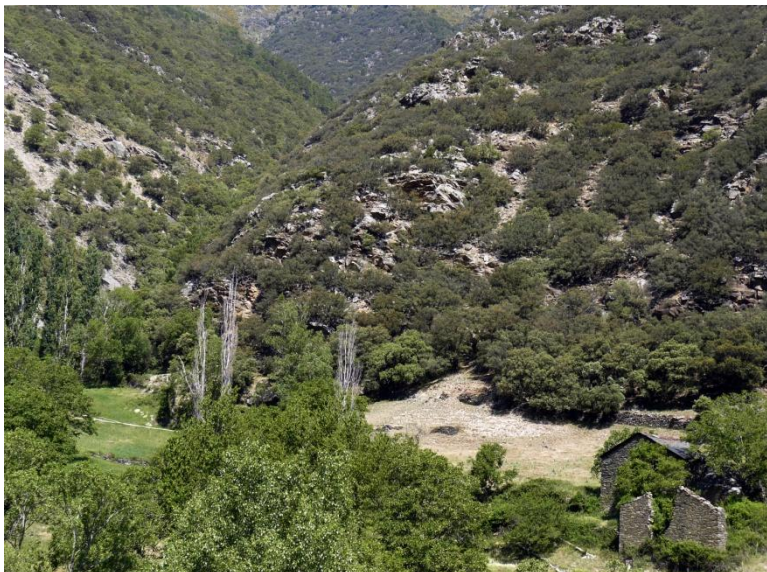
Com observem, es tracta d'un nucli de poblament concentrat format per un nombre molt limitat d'habitatges i llurs edificis gregaris (pallers, quadres, corrals,...), situat sobre un promontori, allunyat del tàlveg de la vall secundària de *Baiasca*.

Al centre, la Noguera Pallaresa aigües avall de Llavorsí. Aquest riu és la vertadera artèria fluvial de la comarca, ja que la creua de nord a sud tot excavant una profunda vall que constitueix l'eix principal de referència del Pallars Sobirà.

A sota, alzines al voltant de les *Bordes de Vellànega*, entre Llavorsí i Rialp, al vessant solà de la vall principal de la comarca: una prova de com el clima mediterrani penetra ben endins, fins gairebé l'alta muntanya.

(Fotografies: Josep Mª Bosch, 2011 i 2015)

b) Evolució històrica de la comarca en el període precapitalista

Els temps de la Prehistòria i l'Imperi Romà

L'actual comarca del Pallars Sobirà té l'origen en l'antic *Comtat de Pallars*, format a l'Edat Mitja (segle IX), però és evident que el nostre territori era ja poblat de molt abans.

No tenim cap notícia ni resta de la presència de l'home al Pallars Sobirà durant el llarg període anomenat *Paleolític* (2,5 milions d'anys-8000 abans de Crist). Si bé és cert que hi ha una manca d'investigacions al respecte, no podem oblidar que aquesta fou l'etapa de les glaciacions quaternàries: el Pallars Sobirà presentava un clima molt fred i rigorós, i les valls de l'Alt Pirineu Axial restaven cobertes per importants glaceres, algunes força llargues. Bona part de la comarca (la meitat nord) era doncs inhabitable o inhòspita.

Aproximadament al 8000 a. de C. s'acaba la darrera glaciació i s'entra en una fase climàtica més benigna, semblant a l'actual. Poc a poc la fauna i la vegetació s'aniran transformant i adaptant als nous temps. Ja a començaments del *Neolític* (cap al 6000 adC) sembla que el Pallars Sobirà era ja poblat per tribus més o menys nòmades que vivien de la caça i la recol·lecció.

Més important va ser el *Neolític*, quan a la Serralada es comença a practicar l'agricultura i la ramaderia (important fou la domesticació de la ovella) així com la ceràmica i la fabricació de diversos estris de treball. Precisament, els primers indicis de presència humana al Pallars Sobirà són del *Neolític Mitjà* (uns 2700-3000 adC): unes restes trobades al lloc de *Cartanís*, a prop de Gerri de la Sal.

L'anomenada *Edat de Coure* o *Calcolític* (2700-1800 adC.) va constituir el tram final del Neolític, i va ser una etapa molt important en l'evolució humana. Apareixen la metal·lúrgia i els megàlits, així com un comerç incipient. Al Pirineu, la ramaderia era ja l'activitat econòmica predominant, i els grups i comunitats humanes vivien en un règim de seminomadisme: es movien en un territori determinat, amb alguns llocs escollits com a habitatges, dedicats a l'activitat pastoral.

Els vestigis d'aquesta època al Pallars Sobirà són diversos: megàlits a la *Terra Negra de Pujalt* (Sort), a la *Mosquera de Puïol* (Baix Pallars), a *Peracalç* (Baix Pallars) o *Baiasca* (Llavorsí), restes d'hàbitat a la *Pleta del Comte* i a *Peramea* (Baix Pallars), al poblat de *Sta. Creu de Llagunes* (Soriguera) i dipòsits amb objectes metàl·lics (Llavorsí).

Més endavant vindria l'*Edat de Bronze*, al final de la qual (segle VIII adC) la metal·lúrgia està plenament desenvolupada, i les relacions comercials també. Sembla que les relacions entre les dues vessants pirinenques eren ja freqüents i intenses. La pràctica ramadera possiblement ja era predominant, i apareixen ja llavors les primeres manifestacions de transhumància pastoral i l'inici dels drets i usos comunals.

De l'arribada i ocupació dels romans al Pallars Sobirà no en sabem massa coses: les restes que en tenim són poques, però és evident que van conquerir la zona i s'hi van establir. Van explotar alguns recursos (jaciments miners, fusta, caça,...) i potser van crear alguns assentaments (Sort?), però dins l'Imperi Romà, el Pallars Sobirà fou més aviat un territori marginal, de pas, de comunicacions entre la Península i la resta d'Europa.

Així, la relació dels invasors amb la població autòctona fou poc intensa, i tot indica que la romanització a la comarca fou dèbil i superficial (sobretot a la meitat nord del Pallars Sobirà) més si tenim en compte alguns fets: la pervivència fins l'Edat Mitja de la llengua local de tipus basc, l'origen preromà de molts assentaments i la preservació dels drets comunals.

Amb la desfeta de l'Imperi Romà, el Pallars Sobirà caigué sota domini dels visigots, que havien començat a ocupar els Pirineus a principis del segle V. La presència d'aquest poble a la comarca ens és poc coneguda. Si més no, la petjada romana/visigòtica es va traduir en el manteniment de la incipient cristianització que havien iniciat els romans i en la creació d'algun monestir.

Igualment, també en tenim poques notícies del domini que posteriorment exerciren els musulmans a la comarca, en apoderar-se de la Península Ibèrica. Sabem que els àrabs van arribar a ocupar i sotmetre el Pallars, però no en van exercir una dominació real i així la població autòctona va conservar les seves formes de vida i costums.

En qualsevol cas, la presència dels musulmans va ser breu: cap als anys 803-804, els comtes de *Tolosa*, amb el vistiplau de Carlemany, conquereixen un territori al vessant sud del Pirineu Central: aquell que s'estén per bona part de les conques dels rius Noguera Pallaresa, Noguera Ribagorçana i Éssera. Aquest serà el naixement dels comtats del Pallars i la Ribagorça, iniciada ja l'Edat Mitja.

El Pallars Sobirà a l'Edat Mitja

Inicialment el nou domini depèn del *Comtat de Tolosa*, però ja a mitjans del segle IX s'inicia la separació, que es farà efectiva l'any 872, quan el Comte Ramón II s'independitza definitivament.

D'aquesta manera neix el *Comtat de Pallars*, que en els seus inicis inclou també el territori de la Ribagorça. El 920, amb la mort de Ramón II, els seus fills es reparteixen el domini: el Pallars i la Ribagorça així, es separen.

En documents escrits que ens han arribat, la primera menció del *Comtat de Pallars* és de l'any 859, tot i que la consolidació d'aquest nom per a referir-se al nou comtat independent serà posterior, del segle X probablement.

Un cop produïda l'escisió, el *Comtat de Pallars* com a territori unit però, tampoc tindrà una durada massa llarga ja que l'any 1010 es produeix una nova ruptura: a la mort del comte Sunyer I, el *Comtat* queda repartit entre els seus dos fills Ramón i Guillem. La divisió del *Comtat* no fou en absolut pacífica: la tensió i enfrontaments entre els dos germans pel domini d'algunes possessions fou constant.

Els successors de Ramón i Guillem van continuar les disputes, provocant una situació de conflicte que durà tot el segle XI i que va desembocar en contínues guerres i una gran convulsió política i social, més si tenim en compte que aquest va ser un període en que la dinàmica feudal assoleix una forta intensitat. A tot això, cal afegir-hi també les nombroses picabaralles amb el veí Comtat d'Urgell.

L'any 1094 acaben els enfrontaments entre les dues branques familiars, i definitivament, el vell domini queda dividit en dos nous comtats: el de *Pallars Jussà* i el de *Pallars Sobirà*.

Malgrat la nomenclatura, els dos comtats no coincideixen territorialment amb el que són les actuals comarques del Pallars Jussà i el Pallars Sobirà. Més aviat va ser un repartiment de terres i possessions que responien a interessos de poder i no pas a criteris geogràfics.

Així, el *Comtat de Pallars Sobirà* s'extenia per la conca alta de la Noguera Pallaresa i la riba esquerra del Flamicell, allargant-se al sud per la meitat nord i oriental de la *Conca de Tremp* i la *Serra de Boumort*.

El *Comtat de Pallars Jussà* agafava el sector comprès entre la Noguera Ribagorçana i la Noguera Pallaresa/Flamicell: és a dir, la *Vall de Boí*, la *Terreta*, la meitat oriental de la *Vall de Barravés*, la meitat occidental de la *Vall Fosca*, la part occidental de la *Conca de Tremp* i les valls de *Bosia/Manyanet* i *Llevata*. Hi havia alguns sectors però que restaren compartits: la *Vall d'Àssua*, la *Coma de Burg*, la *Vall Ferrera* i la capçalera de la *Vall de Cardós*.

El *Comtat de Pallars Jussà* tindrà una curta durada: l'any 1182 la comtessa Valença mor sense descendència, i el 1192 el Comtat és venut a la *Corona Catalana/Aragonesa*, a on quedarà definitivament integrat.

El *Comtat de Pallars Sobirà* també serà igualment venut l'any 1229: l'adquireix Roger I de Comenge, Vescomte de Coserans. A diferència del Jussà, el *Comtat de Pallars Sobirà* es manté més o menys independent, tot i que aviat la pugna entre la *Corona Catalana/Aragonesa* i els nobles gascons per a posar-lo en la seva òrbita es faran més intenses. Per exemple, a principis del segle XIV els gascons envaeixen el Comtat en diverses ocasions, i aquest és ajudat i defensat pel rei Jaume II.

La influència de la *Corona Catalana/Aragonesa* es farà cada cop més evident al segle XIV, especialment quan l'hereu comtal Arnau Roger II es casa amb la filla del rei Jaume II. El darrer comte de Pallars serà Hug Roger III, un mandatari polèmic i rebel que protagonitza nombrosos episodis d'enfrontaments amb els reis Joan II i Ferran II el Catòlic.

Finalment, el rei Ferran el Catòlic ordena la invasió del Comtat de Pallars Sobirà, que serà incorporat definitivament a la Corona de Catalunya i Aragó el 1488.

L'Edat Mitja, tant al Pallars com a la resta del principat, es caracteritza per una gran inestabilitat en tots els aspectes, que es traduirà en constants conflictes, guerres i lluites entre els diferents agents que interactuen en el territori. Això passa bàsicament per que les estructures de poder no estan prou afermades.

En aquest context, l'època medieval es caracteritza pel sorgiment i consolidació del feudalisme, el nou ordre econòmic i social. La societat feudal té com a principal tret una divisió social on clarament s'hi distingeixen dos estrats:

-l'un el formen els camperols, dedicats fonamentalment a la producció agrària i ramadera, i que constitueixen el gruix de la població.

-l'altre és format per nobles, senyors de la guerra i clergues. Constitueixen un grup minoritari respecte a l'anterior, i es dediquen tasques marcial o religioses. Aquest col·lectiu s'apodera d'una bona part de les rendes (producció) dels camperols, cosa que no només els serveix com a mitjà per a obtenir aliment, si no que sovint esdevé una forma d'acumulació de riquesa.

És a dir: el poder queda en mans d'una oligarquia al capdamunt de la qual hi ha el Comte amb els seus fidels més pròxims, i que a més és formada per nobles i senyors de divers rang per un costat, i per les institucions eclesiàstiques (abadies, esglésies,...) per l'altre.

Cadascun dels dos estrats socials lluitarà per a preservar els seus interessos. Els oligarques en principi actuen conjuntament en un mateix bàndol per a conservar la supremacia enfront dels camperols. Els mou les aspiracions de riquesa i de poder. Per això els 3 grups d'aquest estrat (comtes, nobles i església) no només es repartiran l'accés a les rendes pageses i a la propietat de la terra, si no que es barallen entre ells per a aconseguir més terres i rendes.

Així, als nombrosos enfrontaments amb comtats i regnes veïns per a l'expansió o preservació del territori, hi ha que afegir-hi les constants disputes internes pel control de la producció agrària i ramadera.

El Comte i el seu grup més fidel, intentaran tant com puguin tenir controlats als senyors de la guerra sota la seva autoritat, cosa que, com hem dit abans, molts cops no aconseguixen. Una de les estratègies que seguiran serà el de concedir en determinades ocasions béns i protecció als monestirs i privilegis i llibertats als camperols per a frenar el poder nobiliari.

Els nobles i "*senyors de la guerra*", en principi vassalls del Comte, seran fidels a aquest o rebels segons el moment i les conveniències. Era aquest un grup força heterogeni: al capdamunt hi havia les grans famílies nobiliàries, com els *Erill*, els *Vilamur* o els *Vallferrera*, vertader nucli dur del règim feudal. Per sota es desplegava tota una sèrie clans senyorials segregats segons el seu estatus.

Els clergues i monjos aconseguiran àmplies possessions i actuaran com a vertaders senyors feudals, tot i que de vegades patiran el setge i l'amenaça de nobles i comtes: davant d'això buscaran la protecció del Bisbe d'Urgell, del Papa o de la *Corona Catalana/Aragonesa*.

Al Pallars Sobirà la institució religiosa de més poder serà el *Monestir de Gerri*, que al llarg de l'Edat Mitja va acumulant terres i tota mena de béns i drets.

L'apropiació per part de la noblesa i l'església de bona part de la producció camperola significarà l'acumulació de béns per part d'aquests, per sobre de les seves necessitats. Així, l'excedent agrari pot ser venut i, amb els animals vius obtinguts poden crear cabanes ramaderes que en alguns casos arriben a ser molt grans.

L'altre estrat social, era el format bàsicament pels camperols (era el majoritari) i tampoc serà homogeni: hi havia des d'aquells que combinaven les tasques agràries i ramaderes amb l'ofici de les armes fins als que no posseïen absolutament res.

L'estrat camperol tindrà com a primer objectiu la subsistència, amenaçada per la proliferació de senyors i les seves demandes de renda.

Lluitarà també, en la mesura que puguin, per a organitzar l'espai agrari (els cultius) segons les seves necessitats. Aquesta és una qüestió molt important: els nobles, abats i senyors exigien el pagament de la renda agrària en uns productes determinats, que eren sobretot cereals, oli i vi.

Per tant, era la oligarquia qui imposava uns conreus concrets, conreus que, en el cas del Pallars Sobirà, sovint no eren els òptims per a les condicions geogràfiques de la comarca. El camperol, intentaran fugir d'aquestes imposicions que perjudiquen la seva supervivència i buscar els conreus que millor els puguin assegurar l'autoabastament.

Un altre repte al que s'enfronten els pagesos serà conservar, en els moments culminants del feudalisme, les terres que posseïen en propietat (*"franc alou"*) davant els continus intents d'apropiació per part dels senyors.

És evident que els pagesos no podien arribar a disposar d'una cabana ramadera nombrosa ni acumular riqueses si havien de complir amb les exigències dels *senyors*.

La societat feudal no va sorgir de sobte ni va ser sempre igual. Inicialment només els comtes, l'església i potser alguna gran casa nobiliària tenia accés a les rendes de la població camperola. Però a partir del moment en que el Comtat de Pallars s'independitza, el procés feudal s'anirà intensificant: aquells que en un principi eren delegats del Comte per a controlar el territori esdevindran senyors amb tota mena de poders sobre els súbdits.

Quan el feudalisme arriba al seu màxim desenvolupament, al Segle XI, el panorama és desolador, amb contínues lluites internes i una inseguretat generalitzada. Per tot el Pallars proliferen els petits nobles i senyors locals que desafiant l'autoritat comtal, s'apropien de rendes i castells i aixequen les seves pròpies fortificacions. Les comunitats camperoles que encara gaudien de certes llibertats i autonomia, veuran fortament amenaçats o perduts els seus privilegis.

Al segle XIII la situació s'estabilitza i els comtes prenen un cert control del territori. El feudalisme però està ja plenament consolidat i en aquest punt, cal distingir dos tipus de comunitats: aquelles que són vassalls directes del Comte i que per tant, escapen en bona mesura de l'entramat feudal, i aquelles que queden sota el domini d'algun senyor o noble, o d'un monestir, amb una major pressió fiscal i social.

Cap els segles XIV-XV es produeix l'arribada d'una profunda crisi (*Crisi de la Baixa Edat Mitja*), en la que el Pallars queda plenament immers: el sistema feudal, atrapat en la seva pròpia dinàmica perversa es descompon: hi havia massa gent (senyors, clergues, petits nobles,...) que vivien del treball i la producció aliena, i qualsevol imprevist fou suficient per a desmuntar un equilibri socioeconòmic fràgil i insostenible.

Les nombroses guerres, les males collites (recordem que molts cultius, imposats pels senyors, no eren els més adequats) o l'arribada de la pesta negra entre d'altres van contribuir decisivament a l'esfondrament del règim feudal.

Com a les veïnes regions pirinenques, el Pallars Sobirà va patir una forta caiguda de la població deguda tant a una alta mortalitat com a l'emigració de gent cap a l'exterior, ja que moltes viles i ciutats catalanes havien també perdut molts efectius degut a la pesta i necessitaven mà d'obra.

En el cas del Pallars però, la situació es va veure agreujada per les contínues guerres que sacsejaren el Comtat, especialment al Segle XV i pel progressiu accés dels camperols a millors terres i condicions de vida a mesura que la Reconquesta avançava cap al sud: primer a la Plana de Lleida, i després cap a l'Horta de València.

És prou clar que si els pagesos no podien subsistir, o morien o marxaven. I que molts senyors tampoc podien viure si no tenien qui els mantingués.

Si més no, les comunitats muntanyenques de camperols en general, amb la *Crisi de la Baixa Edat Mitja*, en van sortir reforçades, especialment aquelles que eren vassalles directes del Comte, que vivien en dominis comtals no donats a feudataris. Davant la necessitat de repoblar el país, aconseguiren nombroses franqueses i concessions dels seus superiors, com el lliure dret d'ús (total o parcial) de boscos i pastures i capacitat per gestionar els seus recursos.

Cada poble -comunitat- assoleix més capacitat per a organitzar la seva vida, el seu treball i el seu espai vital (el terme) de forma col·lectiva.

Les estratègies d'aquestes comunitats per a mantenir les seves llibertats i autonomia van ser diverses.

Per exemple, davant el constant endeutament dels nobles i sobretot de la família comtal, els camperols optaran per contribuir a eixugar el deute dels seus senyors a canvi d'aconseguir diversos privilegis i beneficis.

És en aquest context que l'any 1365 el Comte Hug Roger II concedeix tot un seguit de privilegis i llibertats a les valls d'Àneu i de Cardós: en realitat aquestes dues valls obtenen una àmplia autonomia, que inclou un govern i un estatut jurídic propis, i on el poder comtal queda força reduït.

D'altres territoris pallaresos, com la *Vall Ferrera* o la d'Àssua també arriben a tenir un reconeixement en quan a llibertats i autogovern, però sensiblement menors que els casos anteriors.

Una altra estratègia de les comunitats camperoles quan vegin en perill la seva subsistència serà amenaçar el seu senyor amb el despoblament: a la Baixa Edat Mitja va quedar clar que sense pagesos i treballadors els senyors no podien viure quan, com a conseqüència de l'intens despoblament, molts nuclis van quedar deshabitats (com veurem més endavant).

Finalment, no podem oblidar que algunes comunitats tenien el dret a disposar d'armes pròpies davant l'obligació de defensar el seu territori conjuntament amb el Comte, cosa certament lògica si tenim en compte el clima de constants guerres i inseguretat típic de l'Edat Mitja. Això però, per altre costat, pot donar peu a aixecaments i revoltes camperoles quan els vassalls detectin que poden perdre seus drets a mans del senyor.

De tota manera, és necessari puntualitzar que no totes les comunitats ni persones van poder gaudir de privilegis: en moltes senyories, pobles i fins i tot en l'*Abadiat de Gerri*, el sistema feudal va continuar funcionant amb tota la seva cruesa fins ben entrada l'Edat Moderna.

El Pallars Sobirà a l'Edat Moderna: evolució política i social

Un cop el *Comtat de Pallars* és incorporat a la *Corona*, aquest és transformat en *Marquesat* i donat al Duc de Cardona.

El nou *Marquesat de Pallars*, com a hereu del vell *Comtat*, només s'extén en realitat per poc més de la meitat de l'actual comarca del Pallars Sobirà. La resta queda repartida entre diversos senyorius provinents de l'Edat Mitja.

A nivell intern el Marquesat és dividit en “*quarters*”, (inicialment s'anomenaren “*batllius*”): el de *Sort* (inclou el *Batlliu i la Ribera de Sort*), el *Quarter d'Escaló* (*Escaló i Llavorsí*), el *Quarter de la Vall d'Àneu*, el de la *Vall de Cardós*, i al sud el complex *Quarter de Peramea*, que engloba el *Pla de Corts*, part de la *Vall d'Ancs*, alguns nuclis de la *Vall Fosca*, bona part de la *Conca de Dalt* i el nucli de *Castellnou*, un enclavament enmig de l'*Abadiat de Gerri*.

Les altres jurisdiccions i possessions que hi havia a la comarca eren aquestes:

-El *Vescomtat de Castellbó*, propietat del Rei, tenia la *Vall Ferrera*, la *Coma de Burg*, part de la *Ribalera* i la *Vall d'Assua*. Totes aquestes possessions repartides també entre dos quarters: *Tírvia* i *Rialp*.

-El *Vescomtat de Vilamur*, que inclou *Vall de Siarb* i el poble de Montenartró. Al segle XVIII, s'incorporarà al *Marquesat*.

-La *Baronia d'Estac*, que agafa els nuclis de la *Vall d'Escós* (Escós, Estac, Mencui) més el poble d'Arcalís.

-L'*Abadiat de Gerri*, propietat del Monestir, comprèn el que més tard seran els municipis de Baén i Gerri, a l'esquerra de la Noguera Pallaresa.

A més, té d'altres possessions com la vila d'Escart i la seva vall o el poble d'Ancs.

-La *Baronia de Malmercat*, governada per la família nobiliària dels *Copons*, posseeix el castell i el poble de *Malmercat* amb el seu terme, a més d'altres enclavaments (Montesclado i Glorieta, a la *Coma de Burg*).

-La *Senyoria de Llarvén*, al poble d'aquest nom.

-El poble i terme de Sant Romà de Tavèrnoles, que inclou el cenobi de *S. Pere de Vellanega*, és jurisdicció del Monestir urgellenc de *S. Serni de Tavèrnoles*.

Finalment, hi ha un tercer nivell de divisió espacial, a nivell més local. Es tracta dels “*termes*”.

El terme és el territori propi de cada poble: una extensió de terres que s'extén al voltant del nucli, que és diferent en cada cas i que els habitants del poble tenen dret a explotar i treballar. Poden fer-hi conreus, aprofitar pastures, caçar, o bé extreure'n llenya, fusta, pesca o d'altres recursos. Tots els pobles tenen el seu terme, el qual és limítrof amb el terme del poble veí. És de fet l'expressió més essencial de l'organització comunal.

L'arribada de l'Edat Moderna i la conversió del *Comtat* en *Marquesat* va comportar un notable canvi a la comarca. No va significar un trencament radical amb l'organització social anterior ni una liquidació de les institucions provinents de l'Edat Mitja, però sí un reequilibri de forces entre els diferents estrats.

Recordem que el feudalisme, en el sentit més estricte, desapareix amb l'Edat Mitja, però no va ser però aniquilat del tot, si no que va derivar en el nou ordre social anomenat "*Antic Règim*" on, si bé subsistien els mateixos estaments anteriors (nobles, església, camperols), el rol, els recursos i la posició de cadascun dels tres grups ja no eren els mateixos que abans.

Les comunitats de pagesos, algunes de les quals ja havien aconseguit millorar la seva situació a la Baixa Edat Mitja, en general en van sortir beneficiades de la conversió del Comtat en Marquesat. Després que en els darrers 30 anys del Comtat havien vist de nou amenaçats els seus drets, el Duc de Cardona els va confirmar les llibertats i privilegis, guanyant-se així el seu suport. Al mateix temps, la pressió senyorial s'havia suavitzat, ja que molts petits nobles havien desaparegut en la sacsejada de la Baixa Edat Mitja.

A més, d'ara en endavant dos nous esdeveniments beneficiaran els camperols: la progressiva conversió d'alguns senyors residents en absents (que implica menys control directe) i la cada cop més habitual forma de pagar els tributs en moneda i no en espècie (és més còmode per al senyor, però aquest també perd capacitat recaptatòria). Per exemple, el mateix Duc de Cardona mai va residir al Marquesat. Un tercer fet també és destacable: les comunitats aniran comprant més privilegis a uns nobles sovint endeutats, com per exemple el dret d'administrar les rendes i la comptabilitat del Marquesat.

És en aquest context, ja a partir dels segles XIV-XV, que va prenent forma el que anomenem la "*societat tradicional*", un tipus d'organització social i econòmica que estructura el dia a dia de la comarca fins a principis del segle XX, quan anirà essent substituïda progressivament per la societat capitalista.

La societat tradicional del Pallars Sobirà presenta una sèrie de trets que la caracteritzen d'acord amb l'espai i amb el temps en que té lloc. Els podem resumir breument:

1- És una societat bàsicament rural, amb una economia agrària/ramadera fonamentalment autàrquica, d'abastiment propi. El comerç es limita a la venda d'excedents i a la compra d'aquells productes necessaris (sobretot oli i vi) insuficientment produïts a la comarca. De totes maneres, el grau d'autarquia dependrà de cada família (en general, a més riquesa, més possibilitats de contacte amb l'exterior) i les seves circumstàncies (ofici, activitats comercials,...).

2- El nucli social primari és la *casa*, dins de la comunitat, que és el poble. Cada *casa* equival a una família troncal, generalment nombrosa, formada per 3 generacions, amb uns coneixements i costums que es van transmetent de pares a fills. El fill primer del matrimoni és l'hereu, que es quedarà la casa (amb l'explotació rural) i serà el futur cap de família. Els demés fills, els cabalers, hauran de deixar la casa així que es casin però rebran uns diners ("*cabals*") en compensació.

3- Les activitats predominants (agricultura i ramaderia) impliquen una relació directa amb el medi i un aprofitament integral dels recursos (per exemple, després de segar, la palla s'aprofitava com a aliment per al bestiar. I els excrements animals s'utilitzaven com a adobs) que s'apropava a l'equilibri ecològic. Els grans cicles de la natura dominaven la vida dels homes, més encara en un territori d'alta muntanya com aquest.

4- Com a gairebé tot el Pirineu, es tracta una societat amb una organització econòmica i social de tipus comunal. Això significa que els veïns de cada poble exploten una bona part de les terres i els recursos (conreus, boscos, caça...) del seu terme de forma conjunta i coordinada.

Tot i l'existència d'algunes finques particulars, el conjunt de veïns és el que regula les anomenades *terres comunals*, que pertanyien al senyor però eren treballades pels pagesos: en decideixen les zones de conreu, què es cultiva així com les parcel·les (*"trossos"*) que es cedeixen (o venen) a cada família per al seu conreu propi.

També determina els períodes de pastura en cada sector (*"partida"*) i la quantitat de caps que cada veí pot pasturar. Els recursos econòmics que es puguin extreure amb el comerç de fusta dels boscos o amb l'arrendament de pastures sobrants també són controlats pel conjunt d'habitants.

A més, la comunitat té drets fins i tot en les parcel·les privades de cada casa.

5- Però el comú de veïns no només regula allò referit a l'explotació dels recursos naturals. També posseeix i controla moltes de les petites indústries transformadores (molins, serradores,...) i nombrosos establiments comercials (hostals, tavernes, forns,...).

Igualment, tenia certs poders jurisdiccionals (establir normes i imposar certs càstigs, per exemple). La comunitat estava governada per una junta (formada pels caps de casa) que podia escollir uns cònsols o representants. El batlle del poble era designat pel representant del senyor.

6- Tot plegat no vol dir pas que tots els habitants de cada poble tenen el mateix estatus social ni una riquesa semblant. La riquesa general de cada comunitat ve donada pels recursos de que disposa: zones de conreu, de bosc, pastures o jaciments minerals. Però en cadascuna d'elles cal distingir-hi unes cases *"fogànies"* o *"velles"*, que a més de tenir una certa antiguitat i un prestigi paguen determinats tributs senyorials (la *"talla"* generalment) que els permet ser reconeguts com a veïns de ple dret (*"focs"*) amb accés a les pastures comunals i a tots els altres recursos.

També poden participar en la presa de decisions i en la gestió de la comunitat (formar part de la junta, ésser escollits cònsols o batlle). Les altres cases, les *"ajudants"*, no paguen dit impost i no gaudeixen d'aquests privilegis: tant sols tenen un accés limitat al bosc.

7- Dins el conjunt de cases *fogànies* se n'hi distingeixen unes poques amb més riquesa: són les *"cases fortes"*, que acaparen un notable protagonisme a nivell social.

Aquestes són el veritable motor econòmic de la comarca, ja que, al disposar de més recursos, poden dur a terme activitats que els suposen quantiosos beneficis: essencialment cria i cria de bestiar que es comercialitza a l'exterior, però també d'altres empreses, com l'explotació a gran escala d'alguns actius (activitat minera, fusta, petites indústries tèxtils locals, creació de molins i més tard, de minicentrals hidroelèctriques,...).

Les *comunitats* i famílies, depenent de l'estatus jurídic del lloc on viuen, de vegades disposen de terres, cases, molins, comerços i d'altres béns en franc alou, i les administren. És a dir, no han de pagar cap renda ni lloguer al senyor per a usar-les. Tampoc paguen cap impost en compres i vendes.

Les *comunitats* (pobles) del *Marquesat* o bé de jurisdicció reial (un 85% de la comarca) estan agrupades en òrgans de govern superiors, segons les divisions territorials en quaters.

En el primer cas, els representants dels pobles (la "*Vista General*") es poden reunir amb llibertat, prendre decisions i organitzar determinades actuacions, i aviat passen a controlar l'administració econòmica. A més, les valls d'Àneu, Cardós, Àssua i Ferrera gaudien de privilegis especials (des de 1365, ratificats pels Cardona): nombrosos poders judicials, lleis específiques i òrgans de govern propi (el "*Consell*" i els "*Braços de Cort*").

D'aquesta manera, els territoris del *Marquesat de Pallars* queden així administrats a 3 nivells. El més bàsic el constitueixen els pobles amb els seus termes. Per sobre, hi ha l'administració a nivell de quaters o valls, formada pels representants del poble (la "*Vista General*") i el representant del senyor (el "*Batlle General*"). Al capdamunt hi ha el *Consell General del Marquesat*, format pels representants de cada quarter o vall (els "*Síndics*") per un costat, i pels representants del Duc de Cardona (Governador, Jutge i Tresorer).

Com ja s'ha dit abans, la societat tradicional pallaresa no es va mantenir immòbil al llarg de l'Edat Moderna, sino que anà evolucionant i canviant, això sí, a poc a poc. Un exemple el tenim en els conreus. A mesura que les comunitats es van anar alliberant de les pressions senyoriales, van tenir més llibertat per a conrear els productes que consideraven més adequats a les seves necessitats o que s'adaptaven millor al medi.

Així, la vinya aviat va patir al Pallars Sobirà una forta decadència fins a desaparèixer pràcticament del tot. Hi va contribuir el fet que el vi es podia portar amb certa facilitat de la veïna Conca de Tremp, amb un relleu i un clima més aptes per a aquest conreu. La Conca de Tremp va proveir de vi el Pallars Sobirà fins l'arribada de la fil·loxera.

El conreu cerealístic per contra es va mantenir com el principal, però va patir alguns canvis per, finalment, anar minvant. Per exemple, des del segle XVII, el blat va anar essent substituït pel sègol als terrenys més alts i pobres. A partir del segle XVIII, la producció cerealística va anar davallant, substituïda en part pel conreu de patates, llegums, plantes farratgeres o prats de dall. En general, el pas d'una economia feudal a una d'abastiment propi va comportar una major diversificació dels conreus.

També la ramaderia va partir transformacions. Tot i que encara que sembli sorprenent, fins poc abans del segle XIX no era una activitat comercial generalitzada pròpiament, si no un element més del règim d'autosuficiència. La majoria de camperols només criaven un reduït nombre d'ovelles i xais i algun porc per a l'autoconsum, i disposaven d'un o dos bous, vaques o rucs per a llaurar les terres.

Els únics que tenien grans ramats amb finalitats comercials, des dels temps medievals, eren els senyors (els Comtes, el Duc de Cardona, l'Abadia de Gerri i d'altres nobles) o bé les cases més fortes, com hem dit.

Això es devia a les condicions naturals de l'Alt Pirineu, i a l'economia autàrquica. A l'hivern, amb la neu, el bestiar no podia pasturar per les muntanyes, i a les parts baixes i properes als pobles no hi havia prou terres sense cultivar per a dedicar-les a prats. El gruix de la població no disposava de lloc i aliments per a estabular un nombre alt d'animals. Les comunitats, on gairebé tothom treballava la terra, vivien al límit de les seves possibilitats.

D'aquesta forma, l'única alternativa per a mantenir molts caps de bestiar tot l'any era la pràctica de la transhumància, una activitat lligada al bestiar cabrum i oví que només les famílies o nobles poderosos amb recursos suficients es podien permetre, ja que era cara i complicada. Això sí: deixava bons beneficis per allà on passava.

La finalitat primera de l'activitat transhumant era l'aprofitament de la llana i la cria de moltons per a produir carn, que es venia en diversos mercats de Catalunya, però especialment a la ciutat de Lleida. El consum de carn de vedella era llavors escàs o inexistent, i no es generalitzarà fins al segle XX.

En el cas del Pallars Sobirà, els ramats es desplaçaven seguint les cabaneres de la muntanya cap a la Plana de Lleida, on pasturaven tot l'hivern. A la primavera emprenien el viatge invers als prats naturals d'alta muntanya. Per a la transhumància, sovint s'associaven diversos propietaris i ajuntaven llurs ramats. D'aquesta manera podien disposar d'una millor infraestructura: llogaven conjuntament els pastors (i s'en contractava la manutenció) i les terres on les bèsties havien de pasturar a la plana. De vegades, s'arrendaven termes sencers. L'establiment de relacions comercials entre les cases fortes seria en alguns casos l'origen de vincles familiars.

A partir de la segona meitat del segle XVIII augmenta el nombre de cases que crien i recrien bestiar amb finalitats comercials, coincidint amb una primera crisi de la transhumància en pujar els preus de les pastures per sobre del de la llana (X. Gil).

Així, quan F. de Zamora realitza les seves enquestes l'any 1790, en molts pobles el nombre d'animals no és encara excessivament important, mentre que cap al 1840, P. Madoz ens dona a entendre el protagonisme econòmic que ja ha assolit la ramaderia, la qual és exportada a la resta de Catalunya i fins i tot a França.

La celebració de diverses fires de bestiar (*Sort, Tírvia, Esterri d'Àneu, Salàs,...*) contribueix a la compravenda d'animals i a la contractació de treballadors per part de les cases fortes. La creació dels primers prats artificials de rec (sovint en detriment dels cereals) permetrà emmagatzemar herba per a l'hivern, de manera que moltes cases concentraran els seus esforços en la ramaderia.

A partir de 1760, amb l'adveniment d'un període de bonança econòmica, el comerç agafa embranzida. La millora d'algunes vies de comunicació (com per exemple, l'obertura del camí pel Congost de Collegats l'any 1687) faciliten el pas dels traguiners, i amb ells l'entrada i sortida de productes diversos.

Malgrat el que hem vist, el marc socioeconòmic comunal que caracteritza el Pallars Sobirà (i l'Alt Pirineu, per extensió) a l'Edat Moderna no arribarà a ser quelcom del tot estable i no es lliurarà de nombrosos conflictes i convulsions. Més aviat el contrari: en el si de la societat tradicional aparegueren no poques amenaces.

Per un costat, els senyors/nobles van intentar en diverses ocasions retallar l'ampli ventall de llibertats assolides pel poble. Així per exemple, després d'un període (1570-1640 aprox.) on les comunitats havien anat adquirint més poders i autonomia (arribant, com s'ha dit, a administrar les rendes del Marquesat), a mitjans del XVII el Duc de Cardona, aprofitant la victòria del rei Felip IV en la Guerra dels Segadors (al costat del qual va lluitar), va voler reorganitzar els seus dominis i recuperar el control de la comptabilitat i augmentar així els ingressos i drets.

Per a això, va realitzar un *capbreu* (una mena d'estudi) amb la intenció que totes les cases (fogànies o no) paguessin la talla, a més de reclamar rendes presumptament endarrerides o retingudes. La mesura va desencadenar un llarg i agre enfrontament amb les comunitats, amb diversos judicis pel mig, que va durar fins ben entrat el S. XVIII.

L'any 1716, amb l'entrada en vigor del *Decret de Nova Planta*, l'autonomia de les institucions pallareses va rebre un fort cop: els consells locals, els *Braços de Cort* i fins i tot la *Vista General del Marquesat* van perdre els poders jurídics i polítics que tenien, escombrats pel nou estat centralista.

Però la vertadera amenaça del règim comunal, a partir de la 2ª meitat del XVIII, serà la progressiva introducció d'un dels elements més característics d'un liberalisme sociopolític que no trigaria a arribar: la privatització massiva de terres, béns i recursos. Un procés que culminarà 100 anys més tard amb la *Desamortització Civil* de Madoz.

Els més interessats en apropiar-se de terres (de forma més o menys lícita uns cops, o bé poc transparent en d'altres) seran les cases més riques, en un moment en que la cria i recria de bestiar i l'expansió dels prats de rec comença a ser important. És en aquests anys quan nombroses finques passen definitivament a mans privades sota diverses fórmules: pagament del dret a tancament o veda (que implicava automàticament una particularització), compra directa al comú o senzillament, repartiment de terres entre tots els veïns.¹

Amb el temps, gairebé totes les finques en el seu moment donades a cada casa per al conreu propi (però teòricament pertanyents a la comunitat) acabaran essent particulars, més encara quan el procés de liberalització es consolidi a mitjans del segle XIX.

Però al Segle XVIII, l'intent de les cases fortes de convertir el tancament de terres en quelcom general trobarà una dura oposició en la resta de la població.

Així doncs, en aquest marc s'enfronten dues posicions: les famílies més poderoses, partidàries d'una major privatització (liberalització) i un debilitament de les estructures comunals. I la resta de cases, defensores del model tradicional comunal, amb por de perdre drets i recursos.

A les terres del Marquesat les comunitats trobaran el suport del Duc de Cardona a les seves reivindicacions. Però als territoris que depenien del rei (Vescomtat de Castellbó) la iniciativa privada tingué més facilitats. És el que va passar quan la poderosa família Castellarnau, d'*Alins*, a mitjans del S. XVII obté el dret (i amb el temps el monopoli) per a explotar els meners de la *Vall Ferrera*.

La relació dels Castellarnau amb les comunitats locals va ser d'amor/odi: hi havia mala maror, però es necessitaven. L'extracció del mineral va comportar la construcció de diverses fargues (*Alins, Àreu, Ainet de Besan*,...) per a l'obtenció de ferro i el naixement d'una activitat econòmica molt important: es requeria gent no només per a treballar als meners i a les fargues, si no també per a fabricar carbó i transportar tot el material.

El delicat equilibri de forces entre comunitats i patrons va desembocar sovint en disputes i enfrontaments. L'intens carboneig produeix al segle XVIII una forta desforestació a la *Vall Ferrera*. Aquesta i d'altres qüestions provoquen serioses picabaralles entre les dues parts que de vegades acaben als tribunals. Les institucions de la Vall, davant un contrincant tan poderós, en surten reforçades fins al punt de construir una farga comunal.

Fora de la *Vall Ferrera*, van funcionar també d'altres fargues, com per exemple a *Llavorsí* i a *Romadriu*. Però a més de l'explotació del ferro, hi començaven a haver d'altres activitats econòmiques que adquiririen força importància. Per exemple, l'explotació dels boscos. Una part de la fusta que s'extreia a les forests es comercialitzava. Els troncs, degudament lligats ("*rais*"), podien enviar-se riu avall fins a la plana conduïts per homes professionals, els *raiers*. En d'altres ocasions la fusta era tallada a la comarca en serradores hidràuliques ("*molines*") situades a les vores dels rius: algunes encara es conserven actualment.

Queda clar si més no, que al llarg de l'Era Moderna el Pallars Sobirà no era una comarca tant aïllada, marginada i endarrerida respecte a la resta de Catalunya com en un principi podria semblar. Ho confirma l'intens trànsit de bestiar i altres productes (ferro, fusta, ...) que es ven a Lleida, a Barcelona i d'altres ciutats, i la presència de nombrosos pallaresos en la vida política, social i eclesiàstica catalanes.

A finals del XVIII també es varen crear al Pallars Sobirà algunes petites indústries tèxtils on es tractaven diversos teixits (llana i canem sobretot), cosa que anteriorment es feia només a les cases, o en tallers totalment artesanals. Sabem que com a mínim n'hi va haver a *Sort*, a *Rialp* (dues), a *Esterri d'Àneu* i una altra a *la Bana* (Tírvia). La majoria d'elles eren propietat de cases fortes.

Un cas apart mereix l'explotació de les fonts d'aigua salada. Històricament, la fabricació de sal de brollador es va realitzar en dos llocs: *Morreres* (a l'entrada del *Congost de Collegats*) i *Gerri de la Sal*. L'extracció i comerç de la sal era força important en una època en que el mar quedava lluny i aquest producte s'utilitzava molt: per a donar al bestiar, per a conserves i altres usos domèstics. Com la majoria de recursos, l'explotació dels salins es realitza de forma comunal, però no igualitària: algunes famílies hi tenen més accés i privilegis. El negoci de la sal per part de les comunitats, si més no, topà amb els intents d'apropiació del recurs per part del Duc de Cardona i el Rei.

Al costat de les activitats econòmiques majors (ramaderia, fargues, fusta,...) s'hi desenvolupa un conjunt d'activitats secundàries, però no menys importants: petites indústries extractives (guixos, calç, pissarra,...), alimentàries (fàbriques de fideus, molins de gra i d'oli), artesans de tota mena (ferrers, fusters, basters,...), traguers i comerciants i d'altres destinades bàsicament al consum intern comarcal. Totes elles estan relacionades amb el període emergent que viu el Pallars Sobirà entre els segles XVIII i XIX, recordat com la etapa àlgida de la societat tradicional.

Així, a la fi de l'Era Moderna, tenim una comarca que presenta un evident creixement demogràfic i econòmic: ha passat de tenir uns 10.000 habitants a principis del XVIII a tenir-ne més de 12.000 el 1790, i la població segueix en augment, amb una societat bàsicament autàrquica però que té relacions comercials nombroses i complexes entre sí i amb l'exterior, sobretot pel que fa a les cases fortes.

Però no podem oblidar malgrat tot les desigualtats ja existents: moltes cases pobres són tancades temporal o definitivament. En general, els recursos agrícoles limitats que ofereix l'alta muntanya no podien mantenir massa gent, condemnant molts individus a treballar com a jornalers a canvi de molt poc o bé a emigrar quan hi havia excedents de població. Possiblement és el que va passar al segle XVIII.

Sabem del cert que ja en aquesta època nombroses famílies marxaven temporalment a l'Hivern a treballar a França o a d'altres zones de Catalunya. Per últim, la vella organització comunal es veurà a partir d'ara cada cop més amenaçada i debilitada en un moment en que el capitalisme comença a agafar protagonisme a les comarques més industrials de Catalunya.

Imatge d'un casa tradicional pallaresa. L'origen de *Casa Borbó*, a Alòs d'Isil, es remunta com a mínim al Segle XVII. Inicialment l'habitatge era més gran, ja que incloïa també la avui desapareguda *Casa Manxonet* (el buit que hi ha a la dreta).

Casa Borbó fou el bressol de la nissaga dels Arnalot, una branca de la qual es traslladaria a viure a la veïna *Casa el Tort* l'any 1770 i amb el temps esdevindria la família més poderosa del Pallars Sobirà.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2015)

c) La progressiva introducció del capitalisme al Pallars Sobirà

En general es considera que l'Era Contemporània comença amb la Revolució Francesa de 1789, coincidint amb l'adveniment d'un període de fet revolucionari en molts àmbits (indústria, comunicacions, demografia,...) i que portarà cap a l'instauració d'una economia capitalista.

Així, ja a principis/mitjans del segle XIX, una bona part de Catalunya (Barcelona i rodalies, Vallès, Bages, Ripollès, Osona,...) pateix l'anomenada "*Primera Revolució Industrial*" amb la creació de nombroses fàbriques tèxtils (cotó sobretot) que constitueixen el tret de sortida de la producció mecanitzada en sèrie. Al mateix temps, les comunicacions internes a les zones més afectades per la industrialització comencen a millorar i modernitzar-se, així com les comunicacions amb l'exterior.

Però en d'altres comarques, les coses aniran diferent, i la irrupció del capitalisme s'endarrereix de forma considerable.

Una d'aquestes és el Pallars Sobirà, on, per a començar, les vies de comunicació existents aviat queden obsoletes respecte a les de la resta del país. Com a conseqüència moltes de les innovacions tècniques i socials de tota mena arriben tard, o no arriben. Poc a poc, les condicions de vida dels centres urbans i industrials i les de les comarques de muntanya s'aniran allunyant.

Així, no és estrany que al Pallars Sobirà la societat i economia tradicionals arriben pràcticament intactes fins gairebé inicis del segle XX.

La darrera època de l'autarquisme coneix al Pallars Sobirà dues etapes ben diferents: fins a la dècada dels 1860's constitueix una època brillant pel que fa a l'economia, però sobretot, a nivell demogràfic. A partir d'aquest moment, començarà una crisi que afecta tots els àmbits i que desemboca en la progressiva implantació de l'economia capitalista en detriment de la societat d'autoconsum, condemnada a la desaparició.

Inicialment doncs, continuant amb la tendència iniciada a finals del XVIII (com s'ha vist en el capítol anterior), el Pallars Sobirà, com d'altres comarques del vessant sud, durant la 1ª part del segle XIX segueix immers en la societat tradicional, una societat encara molt autàrquica però amb llaços econòmics amb l'exterior i que conserva una funcionalitat ben definida en el conjunt de Catalunya, exportant matèries primeres com ferro, fusta, carn, llana o bestiar de tir.

Tot i que aviat començaran a aparèixer els primers problemes degut a l'excés de població, el cert és que aquesta serà la darrera etapa de puixança del llarg cicle precapitalista.

Especialment fraternal serà en aquesta època la relació econòmica entre els dos Pallars. El Pallars Jussà abasteix d'oli i vi al Pallars Sobirà, mentre que aquest proveeix de bestiar i fusta al Jussà. El trànsit de gent i mercaderies era força intens tant entre els dos "pallars", com a l'interior propi de la comarca. Els mercats setmanals i les fires esdevenen llocs estratègics i bàsics en les relacions comercials. A les fires s'hi realitzava bàsicament compravenda de bestiar.

Però en general, es comerciava amb tota mena de productes, tant amb els excedents que produïen els camperols com amb aquells que s'havien d'importar de l'exterior. Amb tot aquest moviment, els oficis de comerciant i de traginer van adquirir un paper important tot i la precarietat de la xarxa viària: camins de bast o de ferradura (on les mercaderies eren transportades amb ruc o mula) o bé les cabaneres per on circulava el bestiar transhumant.

L'aparent prosperitat socioeconòmica del Pallars Sobirà a la 1ª meitat del XIX queda especialment reflectida en la demografia: si al 1787 la comarca tenia uns 12.350 habitants, al 1860 arribarà a tenir-ne 20.430, el màxim històric almenys des de l'Edat Mitja. Un creixement força ràpid al qual segurament hi va contribuir la introducció i consolidació de nous aliments com la patata o els llegums, la reducció de la mortalitat infantil i un allargament de la esperança de vida.

L'augment de població va propiciar la explotació de nombrosos terrenys fins llavors boscosos o erms fins a posar el territori al límit de la seva capacitat. Però també proporcionava mà d'obra abundant i barata a les cases fortes, les vertaderes protagonistes d'aquest període. Moltes s'enriqueixen aprofitant el bon moment econòmic i l'agonia de l'*Antic Règim* (cap al 1830-40 es deixà de pagar el *Delme*, per exemple).

Si més no, els temps pròspers no van beneficiar tothom per igual: el debilitament i progressiva liquidació de l'organització comunal, la generalització de la propietat privada i l'arribada de les primeres manifestacions del capitalisme fa que les diferències socials i econòmiques s'eixamplin i que el poder de les cases fortes augmenti. Per contra, les famílies pobres són cada cop més dependents de les riques i augmenta l'emigració temporal que ja es venia donant anteriorment durant l'època hivernal.

En aquest moment la ramaderia continua essent la principal activitat de les cases fortes, però com en el cas dels Castellarnau, moltes d'elles diversifiquen els seus negocis. No només el nom, si no també la fama i diverses anècdotes d'algunes d'aquestes cases han quedat gravades a la memòria popular i han arribat fins als nostres dies.

La crisi de finals del XIX

Cap a la dècada dels 1860's la situació socioeconòmica del Pallars Sobirà comença a canviar fins a experimentar un tomb. Arriba l'època de crisi que com hem vist, afecta tot el Pirineu Central i que, si bé es considera que dura fins al 1910, en realitat és el primer episodi d'un cicle de decadència que es perllonga gairebé tot el segle XX. La crisi 1870-1910 doncs no és si no l'inici del pas d'un sistema econòmic autàrquic cap a un de capitalista, un procés que com hem dit serà llarg, lent i força traumàtic.

Si bé els factors que van desencadenar el daltabaix foren diversos, la causa de fons de la crisi va ser el col.lapse de l'agricultura extensiva de subsistència, que senzillament no podia donar una producció suficient per a mantenir un volum de població massa elevat. Hem de tenir en compte que a les comarques d'alta muntanya la superfície aprofitable és relativament petita, si tenim en consideració que el relleu abrupte i l'altitud limiten notablement les àrees cultivables.

El Pallars Sobirà de mitjans del XIX doncs es troba en un delicat equilibri població/recursos que qualsevol petita incidència podia fer trontollar. És el que va passar. Podem classificar en 3 tipus els factors que van contribuir a desestabilitzar l'economia i la societat tradicionals pallareses en aquest moment:

- a) Els derivats de la irrupció del capitalisme i la fi de l'antic règim. Inicialment van ser regions exteriors a la comarca (Barcelona i la seva àrea metropolitana especialment) les que van patir els canvis propis del nou model socioeconòmic, però d'una forma indirecta van acabar afectant totes les comarques.
- b) Els de tipus natural, com poden ser sequeres, aiguats o males collites.
- c) Els de tipus social, relacionats amb la rigidesa de la societat tradicional i amb les dures condicions de vida que l'excés de població comportava per a les classes més pobres.

Els *factors derivats de la irrupció del capitalisme*, sens dubte, van ser els més decisius.

El primer va ser l'esllanguiment de l'activitat minera a quasi tot el Pirineu, amb uns boscos ja molt esgotats i unes fargues incapaces, entre d'altres coses, de poder competir amb els moderns alts forns que es començaven a construir en localitzacions exteriors. La fi de la metal·lúrgia va afectar aviat i de ple el Pallars Sobirà, aïllat i amb males comunicacions, sense cap indústria capdavantera i amb unes explotacions que ja no eren rendibles: gairebé totes les fargues van tancar en pocs anys, la darrera el 1874. La conseqüència va ser que un bon nombre de gent (carboners, menaires, traginers,...) es va quedar sense feina.

Un segon factor és crisi econòmica a nivell europeu que es desferma en el decenni de 1870 i que afecta molt la producció agrària i ramadera, la qual pateix una caiguda de preu per l'entrada massiva de diversos productes (carn, llana, cereal) provinents d'ultramar, amb uns sistemes de transport cada cop més barats i eficients. Es tracta d'un fenomen que segurament va perjudicar força l'economia pallaresa, ja que les cases fortes, motors econòmics locals, en van patir les conseqüències.

Lligat amb això comença una decadència de la ramaderia ovina transhumant: l'enfonsament dels preus hi va tenir a veure, però hi va haver d'altres factors: la obertura dels canals d'*Urgell* (1865) i de *Catalunya i Aragó* (1909) que va transformar en regadius moltes terres estepàries de la Plana Lleidatana fins llavors llogades per a fer-hi pasturar els ramats que hi baixaven l'hivern amb la transhumància, més la progressiva construcció de carreteres i el creixement de la urbanització, que dificultaven el pas dels animals.

Tots aquests trasbalsos coincideixen amb una demanda de treballadors per part de les noves àrees industrials i urbanes tant d'Europa com d'Amèrica. Poc a poc el Pallars Sobirà anirà essent desposseït d'un dels seus principals actius: la mà d'obra barata i abundant.

Un darrer factor derivat dels nous temps i vinculat amb el desmantellament de l'antic règim, va ser el canvi de règim jurídic de moltes terres, que es va concretar en les desamortitzacions Eclesiàstica i Civil que va dur a terme l'Estat, arruïnat per unes finances públiques en situació de fallida després d'anys d'inestabilitat política i de guerres.

Amb les desamortitzacions el govern va posar a la venda moltes propietats de l'erari públic per a obtenir líquid, però també pretenia apoderar-se de molts béns immobiliaris (rústics i urbans) pertanyents fins llavors a l'església i a la noblesa.

Particularment, la *Desamortització Civil* de Madoz (1854-56) va tenir una notable incidència en el cas del Pallars Sobirà.

Igual que s'havia fet a França, la intenció era expropiar i posteriorment privatitzar extenses possessions teòricament nobiliàries però sobre les quals en realitat les comunitats hi tenien nombrosos drets d'ús i explotació (les anomenades "*terres comunals*"). Però també diversos serveis públics (hostals, tavernes, forns, molins, botigues,...), els beneficis dels quals revertien en les comunitats.

Tot plegat va ser el cop de gràcia a l'organització social autòctona vigent des de l'Edat Mitja, condemnada a desaparèixer davant la nova legislació liberal individualista.

Els efectes immediats van ser malestar, incertesa, tensions, enfrontaments i tota mena de conflictes que al Pallars Sobirà van quedar palesos en la 3ª Guerra Carlina (1872-75), l'equivalent espanyol a la "*Guerre des Demoiselles*" del país veí.

Les comunitats van acudir a la justícia per a defensar els seus drets: no es tractava només de lluitar contra les mesures desamortitzadores, si no també contra les possibles reivindicacions dels nobles, especialment el Duc de Medinaceli, hereu dels Cardona. Finalment, el 1895 es va decidir que el 59% de les terres comunals expropiades (més de 62.000 ha) no serien privatitzades: l'Estat se les va quedar i les va cedir a les comunitats per a que les administressin i aprofitessin com sempre havien fet.

Per contra, un 12% de les terres es va posar a la venda, però van ser adquirides en subhasta pels veïns de les mateixes comunitats (pobles) que sempre les havien explotat, passant a ser, doncs, terrenys privats sota la figura jurídica de "*societat de condomini*". Entre 1895 i 1900 s'en van constituir unes 12 ó 13, moltes de les quals encara existeixen avui, com la prou famosa de *Tor*, a la *Vall Ferrera*.

Per últim, la resta (un 29%) van ser reclamades en propietat pel Duc de Medinaceli, cosa que va iniciar una llarga i complexa disputa legal amb les comunitats locals usufructuàries que es va allargar des dels 1860's fins ben entrat el segle XX.

Es tractava dels terrenys on hi havia els millors boscos de la comarca, a les *Valls d'Àneu* i a la *Ribalera*. En aquest període, les dificultats de molts pobles d'aquestes zones per a realitzar tales van contribuir al seu empobriment: molta gent es va veure condemnada a emigrar.

Els *factors de tipus natural* van contribuir a intensificar la Crisi.

El darrer quart del segle XIX va portar al Pallars diversos desastres de caire natural que van agreujar la crisi que ja llavors s'havia iniciat a la zona.

Un primer grup van ser aquells factors relacionats amb una meteorologia adversa, com els aiguats de 1874, 1885, 1887, i sobretot, els de 1907 (especialment tràgics aquests darrers) on es van destruir conreus, cases i diverses infraestructures.

La intensa desforestació que la comarca portava patint feia temps (fargues, proliferació de conreus,...) va accelerar l'escolament de les aigües i la erosió, intensificant així el desastre.

Però també les sequeres, com la de 1895-96, en que les collites van ser molt escasses, van fer pujar els preus dels productes de primera necessitat, fent la situació encara més insostenible.

Per altra part, l'arribada de la fil·loxera a la Conca de Tremp (1900) va arrasar les vinyes del Pallars Jussà i de retruc va afectar l'intens comerç amb la muntanya. El preu del vi, article amb força demanda, suposem que també es va disparar.

Per últim, hi va haver *factors de tipus social* que van influir en el deteriorament general de les condicions de vida.

La rigidesa de la societat tradicional, uns recursos escassos i les dures condicions de vida d'un Pallars Sobirà al límit de la seva capacitat contrastava amb la irrupció del capitalisme a l'exterior de la mateixa, i la industrialització i modernització de moltes àrees, les quals, com hem dit, necessitaven treballadors.

L'esquerda que s'havia obert entre les societats urbanes i les de l'alta muntanya, mancades de molts serveis i infraestructures presents ja a la ciutat, començava a ser important.

Aquests fets, conjuntament amb l'augment de les diferències socials i de renda, amb un poder concentrat en les cases fortes (exercit sovint amb tirania i domini absoluts) i una major misèria fruit de l'escassetat de recursos, van transformar les emigracions temporals en definitives. Nombrosos pallaresos (principalment els cabalers) van marxar cap les àrees més dinàmiques i desenvolupades de Catalunya i França. D'altres però, van preferir embarcar-se cap a Amèrica del Sud buscant un futur millor.

Com a exemple d'això, ens ha arribat el conte d'en "*Ton de Setjornades*" (recollit per Joan Lluís), l'home de Rialp al que li van posar aquest sobrenom per que, després d'haver estat llogat com a mosso en una casa forta de la comarca on patia maltractaments, va anar a treballar a França, on va quedar meravellat del tracte i el sou que rebia i pel fet que "*treballava sis dies i li pagaven set jornades*".

L'emigració d'una bona part de la població doncs, va ser la principal conseqüència de la Crisi de finals del XIX: el Pallars Sobirà va passar de tenir més de 20.112 habitants el 1860 a 12.475 el 1910, perdent així quasi el 38% de la població i tornant als efectius de finals del XVIII. Només l'aparició d'una nova activitat econòmica, el contraban, va ajudar a equilibrar l'economia de molts poblets fronterers.

Primera meitat del Segle XX: una etapa de transició cap a la plena implantació del capitalisme (1910-1960)

Els primers elements de modernització no van arribar al Pallars Sobirà fins ja entrat el Segle XX, quan a la resta de Catalunya ja començava la 2ª revolució industrial. La carretera d'entrada a la comarca pel Congost de Collegats va arribar a Gerri de la Sal l'any 1906, i poc després es prolongaria fins a Sort, assolint Esterri d'Àneu cap el 1918. Però en molts dels petits nuclis enfilats muntanya amunt l'accés viari trigaria encara força en esdevenir una realitat.

També per aquests anys es va encendre la llum elèctrica en alguns pobles, però de forma precària.

Mentre que al Pallars Jussà la construcció de grans obres hidroelèctriques per part d'empreses exteriors ("*Riegos y Fuerzas del Ebro*", "*Energia Eléctrica de Cataluña*") aviat propicia un subministrament de qualitat a molts assentaments, a la nostra comarca l'obtenció d'energia es realitza mitjançant la posada en marxa de minicentrals producte de l'iniciativa local (les cases fortes, -qui si no?), les quals ofereixen un servei molt limitat: llum de baixa intensitat per la nit i poc més, sense la possibilitat d'alimentar qualsevol aparell electrodomèstic.

Les primeres minicentrals del Pallars Sobirà, obertes el 1905, van ser les de *Sort* i *Gerri de la Sal*. Ambdues van entrar en funcionament per iniciativa de la família Arnalot, de la poderosa *Casa Tort* d'Alòs d'Isil.

Durant la 1ª meitat del Segle XX s'en construeixen moltes allà on hi ha un petit curs d'aigua amb cabal suficient, sovint aprofitant la infraestructura d'antics molins hidràulics. Generalment funcionaran fins a la portada de l'electrificació convencional a la majoria de nuclis, cap allà els anys 1970's, o fins i tot després.

El període que va del 1910 fins l'any 1930 es caracteritza per una lleugera millora de les condicions econòmiques i una estabilització de la població, que es manté al voltant dels 12.400 habitants.

Però a partir dels anys 1930's i especialment amb l'inici de la Guerra Civil la sagnia demogràfica es reprèn i continua el degoteig de cases que són tancades: l'emigració esdevé una constant.

Molta gent marxa a treballar temporalment a les veïnes comarques del Pallars Jussà, el Coserans o l'Alt Arieja, on es realitzen grans obres hidroelèctriques. Els destins preferits de l'emigració definitiva segueixen essent Amèrica del Sud i França.

El Pallars Sobirà es va modernitzant poc a poc pel que fa a infraestructures i serveis: el telèfon i la ràdio arriben als nuclis més ben situats cap als anys 1920-30's, mentre que la xarxa viària s'extén (el 1924 s'obre la carretera del *Port de la Bonaigua*, i el 1934 la de la *Vall de Cardós*).

A nivell social la cultura tradicional romandrà vigent, almenys parcialment, com a mínim fins als anys 1960's, quan la construcció de l'entramat de centrals hidroelèctriques a la comarca i l'inici d'un nou període d'emigracions suposarà la seva liquidació definitiva. Especialment bons van resultar els anys de la *Primera Guerra Mundial* (1914-18), quan la comarca va guanyar més de 1.000 habitants.

Per sobre de tot però, les primeres dècades del segle XX es caracteritzen al Pallars Sobirà pels notables canvis pel que fa a l'agricultura i la ramaderia i que amaguen tota una sèrie de canvis molt significatius en el terreny socioeconòmic.

D'alguna manera el que es fa és adaptar les activitats rurals al nou marc capitalista. Poc a poc es va trencant l'autarquia, cosa que indirectament comporta un abandó del conreu de cereals (ara es poden importar; és més barat), substituïts per prats de dall i farratges, i una especialització de la comarca en la producció de carn, llet de vaca i bestiar de peu rodó (cavalls, ègües, mules,...). En aquest sentit, l'any 1932 es crea la *Cooperativa Lletera de Sort*.

Per contra la ramaderia ovina, en crisi des de finals del XIX, pateix una forta davallada. La decadència de la ramaderia ovina i els cereals, la minva de mà d'obra barata degut a l'emigració i els canvis econòmics en un context que es va globalitzant són factors que en els anys 1930's, per primer cop, posen contra les cordes moltes cases fortes: particularment aquelles que, amb una estructura massa rígida, no poden o no saben adaptar-se als nous temps.

En poques dècades, les cases fortes es veuran abocades a una triple possibilitat: el tancament i l'emigració, un canvi en llurs activitats i organització o bé una pèrdua de capacitat econòmica.

La *Guerra Civil Espanyola* (1936-39) va ser especialment traumàtica al Pallars Sobirà, on l'exèrcit del bàndol nacional va cometre nombrosos assassinats i execucions arbitràries que van colpir i trasbalsar la societat.

La Guerra Civil i la postguerra més immediata va significar en molts sentits un punt de trencament a la comarca, la fissura que anys abans havia patit el vessant nord amb la gran guerra de 1914: es van evacuar pobles sencers, moltes famílies van quedar desfetes, un munt de gent va ser desplaçada i ja res va tornar a ser com abans.

És difícil poder valorar fins a quin punt aquest tràgic succés va contribuir a desestabilitzar el poblament de molts petits nuclis en augmentar la precarietat. Possiblement va ser més del que reflecteixen estadístiques i llibres, encara que a nivell local es van donar casos molt diversos. Però no hi ha dubte que hi va haver pobles com Tírvia, el Comte, Tor i d'altres que en van resultar força afectats tant a nivell urbanístic com demogràfic.

Per a acabar-ho d'adobar, l'any 1937, en plena *Guerra Civil*, el Pallars Sobirà va patir uns forts aiguats que van castigar durament i malmetre algunes viles i llogarets. Com a resultat, la comarca passa de 12.369 habitants de dret l'any 1936 a 10.483 el 1940: tots els municipis perden població en aquesta etapa.

El conflicte armat, seguit pel període de *Postguerra* van comportar un cert fre en la modernització del Pallars Sobirà i la seva inserció en l'economia capitalista. La excepció va ser l'inici de les primeres grans obres hidroelèctriques a la comarca, força més tard que al veí Pallars Jussà, on havien començat cap al 1910.

La primera gran central que es construí al Pallars Sobirà va ser la d'*Espot* (1948-53), seguida de les de *Sant Maurici* i *Lladres* (1952-54) als rius Escrita i Peguera. Poc després s'inauguraven l'embassament i la central de la *Torrassa* (1955) a la Noguera Pallaresa, i al 1958 les centrals d'*Esterri* i *Unarre*. Les obres més faraòniques però, no arribarien fins a la dècada dels 1960's.

En els anys de la *Postguerra*, amb el país aïllat internacionalment, presoner d'una economia autàrquica precària i amb una manca de productes de primera necessitat, l'emigració es va aturar després del daltabaix que havia suposat la *Guerra Civil*. Fins i tot alguns pobles es van recuperar tímidament a nivell demogràfic. Ho va possibilitar la especialització de moltes cases en la cria d'animals de peu rodó (hi havia força demanda llavors) i en la producció de llet, i les obres hidroelèctriques, que van donar feina a molta gent. També cal destacar l'arribada del tren a la Pobla de Segur l'any 1951.

Malgrat tot, hi havia ja en aquell moment una sensació general de decadència, després d'anys perdent efectius i d'un episodi bèl·lic que havia fet trontollar els fonaments de la comarca, marcant un abans i un després. Així, quan Joan Lluís visita el país els anys 1950's per a escriure els volums II i III d'"El meu Pallars" són freqüents converses d'aquest estil:

- *"Amb quantes cases compta, el vostre poble?"*.

- *"Tant poques com vulgueu. Fa algun temps tinc antès que n'hi havia més de vint. Avui només n'hi queden deu o dotze"*.

La crisi del període 1960-80: una veritable catàstrofe demogràfica

El lapse de temps que va del 1960 al 1980 constitueix la darrera etapa en la implantació del model socioeconòmic capitalista al Pallars Sobirà. Aquesta és possiblement el període més decisiu que viu la comarca al segle XX i un dels més tristos i traumàtics, històricament parlant.

Amb la dècada dels 1960's comença una nova crisi social i demogràfica que portarà cap a una emigració massiva de població cap a l'exterior i que s'allarga gairebé fins l'any 1980. Es tracta del segon gran èxode de població del Pallars Sobirà a l'Era Contemporània, i com l'anterior de finals del Segle XIX, es deu a factors tant interns com externs, si bé aquests darrers van resultar més decisius. Els principals factors exteriors van ser els següents:

1-L'obertura del govern franquista en l'escena internacional (de la mà dels EEUU) i l'adopció per part d'aquest d'un model socioeconòmic capitalista consumista, a l'estil nord-americà.

Això es veu concretat, en el cas d'Espanya, en els "*Planes de Desarrollo*" i els successius plans d'estabilització que es van dur a terme.

Com a conseqüència, va començar a entrar capital extern bé en forma d'inversions o de divises provinents del turisme. És a dir, la nova societat es va fonamentar bàsicament en una nova fase de desenvolupament industrial en les principals regions urbanes i una explosió de l'activitat immobiliària en aquests llocs. Tot això, complementat amb un impuls del turisme costaner.

Les noves indústries doncs es van establir als voltants dels centres urbans més ben situats, comunicats i amb millors condicions i serveis (en el cas de Catalunya, Barcelona, Tarragona o Lleida entre d'altres). Aquestes indústries necessitaven gran quantitat de mà d'obra que es trobava en les àrees rurals, com per exemple el Pallars Sobirà.

Els pallaresos van marxar buscant als centres urbans feines més ben remunerades i menys dures: un sou assegurat, uns horaris laborals delimitats i vacances pagades. Un mode de vida molt allunyat de les incerteses, els sacrificis i els lligams de la muntanya.

2- La crisi del bestiar de peu rodó, degut a l'introducció dels tractors, automòbils, la progressiva mecanització de les tasques agrícoles i la disminució de la població rural. La caiguda de preus i de demanda d'aquests animals va fer molt mal en una comarca que s'havia especialitzat força en la seva cria i cria.

El destí de les cases fortes del Pallars Sobirà ha estat divers després de perdre la capacitat de generar la riquesa que tenien temps enrere.

A dalt, *Casa Malló* de Sant Romà de Tavèrnoles a finals dels anys 1970's o començaments dels 1980's, quan ja feia uns anys que es trobava abandonada de fet i havia començat el seu procés d'enrunament.

Avui, aquesta antiga casa forta és del tot caiguda.

(Fotografia: família Cervós)

A la imatge del centre, la mítica *Casa el Tort* d'Alòs d'Isil, denominada avui *Casa Pixeu*. Continua dreta i en bon estat, però avui és utilitzada només com a 2ª residència.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2015)

A sota, *Casa Armengol*, al poble de Sorpe (Valls d'Àneu). Actualment segueix encara habitada permanentment per la seva família original.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2015)

3- La caiguda de rendibilitat de l'explotació forestal, que havia de competir amb l'arribada de fusta de l'estranger a preus més barats i amb l'aparició de nous materials d'origen sintètic. Fets tots ells lligats a la creixent globalització i innovació.

4- L'arribada i posterior generalització de la televisió, que juntament amb la ràdio i la premsa, no només va canviar els hàbits familiars si no que va fer d'aparador de la nova societat urbana/consumista, un model que es va tornar molt atractiu entre els joves i les dones, i que contrastava amb la decadència i rigidesa d'una societat tradicional pallaresa en procés de desmantellament.

5- El continuat i progressiu declivi de la ramaderia, sobretot la ovina, en crisi des de feia ja anys. La cria de corders es fa cada cop més difícil: la llana pateix la irrupció de les fibres sintètiques. Les pastures naturals ja no són estrictament necessàries per a alimentar el bestiar davant l'aparició dels pinsos i els compostos: molts ramats així poden engreixar-se en règim estabulat o mig estabulat.

A més, en plena onada emigratòria, cada cop és més complicat trobar pastors. Els ramaders que queden, es dediquen sobretot al bestiar boví, bé sigui per a carn o per a produir llet.

En el fons de tot, el problema era simplement que les activitats agràries i ramaderes que constituïen la base econòmica de la comarca, amb el pas del temps i la evolució del sistema capitalista havien anat perdent valor relatiu.

Els avanços tecnològics i la globalització, que permetien la producció massiva de carn o llet en qualsevol lloc, més la revolució dels transports (que permetien importar matèries primeres a baix cost) van anar en aquest sentit en contra de l'economia comarcal.

A nivell intern a més, el Pallars Sobirà presentava una sèrie de factors que van contribuir a empitjorar la crisi, de manera que aquesta va adquirir unes proporcions enormes:

1- Unes infraestructures deficientes comparades amb la resta de Catalunya, cosa que es va veure complicada pel model d'assentaments propi de les comarques de l'Alt Pirineu: un gran nombre de petits pobles dispersos pel territori, situats molts en llocs remots. La majoria de nuclis tenien accés rodat per pistes de terra en mal estat. D'altres, ni tant sols això. Els pobles no tenien els carrers pavimentats, ni disposaven en molts casos d'aigua corrent ni clavegueram (en molts llocs la quadra va servir de lavabo fins ben entrats els 1970's!!!). I el més greu de tot és que, mentre a la comarca es realitzaven grans obres hidroelèctriques, la població local seguia funcionant amb la llum precària provinent de minicentrals pròpies que no permetia instal·lar electrodomèstics.

2- La manca de tota mena de serveis. Els joves havien d'anar a Sort si volien cursar estudis secundaris (tot i que no hi havia transport escolar) i marxar de la comarca si volien anar a la Universitat. Fins i tot les petites escoles rurals que funcionaven en molts poblets van ser tancades a mida que la gent emigrava.

El gruix de nuclis no comptava amb establiments comercials, i generalment les cases no disposaven de telèfon privat (hi havia un sol telèfon públic per a tot el poble).

Tampoc es disposava de servei mèdic de cap mena, a no ser que alguna veïna exercís de remeiera, com la entranyable *Malaia* de Rodès.

3-La pràctica desaparició de moltes fires i mercats, que van deixar de celebrar-se com a conseqüència d'una activitat ramadera en decadència: un fet que va afectar les relacions socials de la població rural autòctona

La *Crisi Demogràfica de 1960-80* va arribar a ser catastròfica al Pallars Sobirà, molt més profunda i greu que en cap altra comarca de l'Alt Pirineu Català. En aquests 20 anys, la comarca va passar de tenir 10.240 habitants de dret el 1960 a tenir-ne 5.247 el 1981: és a dir, va perdre gairebé el 50% de la població.

Tot i algunes similituds, la *Crisi del 1960-80* es clarament diferent a la que hi havia hagut a finals del XIX, tant per la seva naturalesa com per a llurs conseqüències. Va ser un daltabaix produït ja en un context capitalista, degut a la coincidència de diversos factors interns i externs, com hem vist.

L'emigració per tant, aquest cop no va incidir només en les famílies pobres, si no que va afectar tot el conjunt de la societat, incloses les cases més benestants que quedaven. Però per sobre de tot, va significar la total liquidació de la societat tradicional (o millor dit, del que quedava d'ella). Per això va resultar tant traumàtica: s'enfonsava una cultura secular, una forma de vida lligada a les activitats rurals amb un tipus de poblament propi i característic.

Els grups de població que van emigrar més van ser els joves, i molt especialment les dones. Això va deixar la comarca en un carreró sense sortida, ja que d'ara en endavant a nivell demogràfic difícilment podria recuperar-se per si mateixa. En qualsevol poblet, ser de casa bona i hereu no servia de gran cosa davant la manca d'efectius femenins i de perspectives. Més aviat era un inconvenient segons com.

El despoblament va ser general, afectant tots els pobles amb comptades excepcions, però especialment intens en els llogarets i petits nuclis remots escampats pels vessants muntanyencs o en valls secundàries. Molts van quedar deshabitats o amb un escàs nombre de cases obertes, encara que curiosament, al Pallars Sobirà, hi va haver molts pocs assentaments que van ser abandonats del tot. Per contra, els nuclis més grans de fons de la vall principal (Sort, Rialp, Esterri d'Àneu), ben comunicats, van aguantar millor la crisi i fins i tot van créixer lleument en rebre una petita part dels que baixaven dels poblets.

En força nuclis, l'èxode massiu va ser provocat per una mena d' "*efecte dominó*", que feia decidir a la gent a emigrar en veure marxar els seus veïns. Era l'època en que la modernitat s'identificava amb l'emergent cultura urbana, mentre que tot el que era rural es considerava quelcom endarrerit i indigne.

Els pallaresos van emigrar en aquests anys sobretot a les àrees metropolitanes relativament properes que experimentaven llavors un gran creixement: Barcelona i Lleida. Però també van anar a Andorra, en plena expansió econòmica pel comerç, la construcció i la seva condició de paradís fiscal. França en canvi va perdre importància com a destinació, però mai va parar del tot de rebre efectius de l'altre costat de la frontera.

Mentrestant, el Pallars Sobirà s'anava posant al dia en alguns aspectes, si bé això va resultar inútil per a intentar frenar l'èxode.

Irònicament, entre els anys 1950's i els 1970's es van obrir nombroses pistes que permetien arribar a molts poblets (sovint pagades pels mateixos veïns) que no van servir per evitar que la gent marxés. És més: de vegades, aprofitant l'apertura d'una via, els veïns carregaven i s'enduïen tot el que podien per a deixar casa seva.

Paradoxalment, els treballs hidroelèctrics per la seva part, es van intensificar en aquests període: durant els anys 1960-70's FECSA va construir les centrals més potents i complexes a la comarca: *Llavorsí/Cardós* (1961-65), *Tavascan* (1966-71) i *Montamara* (1971-74). Tampoc aquests esdeveniments van aconseguir aturar la fugida d'efectius, ja que només van donar feina temporalment, mentre duraven les obres. Més aviat el contrari: les empreses elèctriques, de capital exterior, s'apoderaven d'un dels recursos més preuats de la zona per a enviar el producte final a l'exterior mentre quantitat de poblets seguien sense disposar d'electrificació convencional. Una espoliació amb característiques gairebé colonials.

Econòmicament, un dels pocs fets positius d'aquests anys va ser l'inici del fenomen turístic, que en aquesta fase incipient es va concretar en l'obertura de dues estacions d'esquí (*Llessui* el 1967 i *Super-Espot* el 1968) i la creació d'una mínima xarxa hotelera i de càmpings.

L'esclat d'una crisi econòmica derivada del petroli a mitjans dels 1970's va aturar la sortida massiva de muntanyencs. Però com a tantes d'altres zones rurals, al Pallars Sobirà el panorama que hi quedava era desolador: una població reduïda a una quarta part del màxim de 1860, envellida i amb una proporció inferior d'efectius femenins..

Els anys 1980's no van suposar cap millora de la situació. Ben al contrari: la comarca seguia perdent població, ja no tant com a conseqüència de l'emigració, si no més aviat degut a l'excessiu envelliment de la població, que es traduïa en un índex de mortalitat força elevat.

Malgrat haver passat el pitjor, el cert és que el Pallars Sobirà no aixecava el cap: la ramaderia continuava en decadència, i l'entrada a l'*Unió Europea* va significar una nova garrotada a l'economia local en establir-se unes quotes lleteres que limitaven la producció. La majoria d'explotacions de llet, familiars i de petita grandària, es van veure obligades a tancar.

Sense indústria i amb un sector primari en caiguda lliure, només el turisme semblava generar activitats que funcionessin.

Els darrers anys al Pallars Sobirà: una ullada general

La població del Pallars Sobirà va tocar fons a començaments dels 1990's, amb 5.046 habitants de fet. A partir d'aquí va anar remuntant poc a poc fins assolir els 6.050 l'any 2000 i poc més de 7.600 habitants de dret el 2010.

Aquesta progressiva recuperació es va deure a molts factors, però especialment a una cada cop major especialització en el sector turístic, materialitzada en noves pistes d'esquí (*Port-Ainé, Sant Joan de l'Erm, Bonabé,...*), una aposta decidida pels anomenats esports de risc (ràfting, parapent, barranquisme,...) i un creixement i diversificació de la xarxa d'establiments d'allotjament (hotels, restaurants, cases rurals,...).

Al mateix temps, es va produir un notable creixement del sector de la construcció en ser reformades algunes cases antigues com a segones residències, però sobretot en aixecar-se nous edificis d'apartaments i pisos.

Però tot això no hagués estat possible sense una clara millora de les infraestructures en tots els sentits: carreteres, xarxa elèctrica, telecomunicacions, La reforma de la N-260 amb l'obertura de dos túnels al Congost de Collegats va resultar una obra decisiva per a la connexió de la comarca amb l'exterior. Per primer cop es materialitzava un accés fàcil al Pallars Sobirà.

I també per primer cop, gràcies a l'esforç de propietaris i administracions públiques (*Generalitat, Govern, Unió Europea,...*) la majoria dels llogarets penjats en les alçàries, damunt replans o vessants escarpats començaven a tenir accés a les comoditats i avantatges dels progressos que feia ja anys que es gaudien a les ciutats. En un àmbit més local, la constitució del *Consell Comarcal* va ajudar força en la millora o la prestació de nous serveis: transport escolar, recollida d'escombreries,...

Tot plegat, juntament amb un context social i econòmic molt diferent a la dels anys 1960's, va portar a un fet inaudit: l'arribada d'un volum important de nousvinguts, quelcom impensable tant sols uns anys abans. Va ser aquesta immigració la responsable de l'augment de població als anys 1990's, ja que al llarg d'aquesta dècada la comarca va continuar tenint un creixement natural negatiu.

Així doncs, el Pallars Sobirà encetava el nou mil·lenni amb unes perspectives si més no esperançadores després d'un període de regressió que semblava inacabable.

El primer decenni del Segle XXI va estar caracteritzat per la eufòria econòmica general del país traduïda en el creixement de la bombolla immobiliària dels primers 2000's.

El Pallars Sobirà es va veure del tot afectat per la febre de la construcció pròpia d'aquests anys. Ara ja no era una comarca significativament endarrerida respecte a les àrees urbanes exteriors, i per primer cop, molts pobles petits i llogarets van conèixer una revaloració del seu patrimoni immobiliari traduïda en la conversió d'antigues quadres i corrals en nous habitatges, la majoria de 2ª residència.

Es produïa una situació paradoxal: mentre que molts dels minúsculs nuclis de muntanya conservaven un volum de població permanent ínfim, el seu nombre de vivendes creixia de forma notable.

La dotació d'infraestructures i serveis no s'ha traduït en un augment general de població, però sí ha aturat els processos d'abandó i enrunament i possibilita que els assentaments en qualsevol moment puguin tornar a acollir un significatiu nombre d'estadants.

De ben segur, l'aspecte més negatiu dels darrers anys ha estat la continua davallada del sector agrari/ramader, avui en veritable perill d'extinció. Les subvencions de la *Comunitat Europea* no han servit per a aturar la desaparició d'unes explotacions familiars que continuen patint moltes deficiències: baix valor afegit, organització inadequada, absència d'organització comuna i coordinació... En definitiva, una manca d'estratègia tant per part dels propietaris com de les administracions per a, com a mínim, propiciar que les poques explotacions que queden segueixin actives.

Amb l'arribada de la crisi actual s'han esvaït molts somnis en forma de totxo. La única activitat que havia impulsat l'activitat econòmica de la comarca en els darrers temps es troba en hores baixes, fet que deixa clar que en el fons el Pallars Sobirà no és un territori gaire diferent de la resta.

El futur de la comarca es presenta ara incert. Molts immigrants estrangers han marxat, els diners han desaparegut, les activitats tradicionals agonitzen i el turisme coneix la creixent competència de destinacions foranes. Des de l'any 2010 el nombre de residents ha tornat a baixar. Avui la població comarcal situa al voltant dels 7.000 habitants

En endavant, l'augment del treball a distància i la creació de petites empreses locals especialitzades podrien significar una revinguda d'estadants a uns poblets amb un entorn idíl·lic i unes condicions de vida força equiparables ja a les de les àrees urbanes, o si més no ajudar a mantenir la població actual.

Estac, cap de l'antic municipi que duia el seu nom (imatge superior) i Caregue, a la *Vall d'Àssua* (imatge inferior) són dos bons exemples de pobles que van patir de forma traumàtica el daltabaix demogràfic que es va produir en el període 1960-79.

En aquests 20 anys van passar de tenir més de 100 habitants a allotjar-ne menys de 15.

(Fotografies: J. M. Bosch, 2014 i 2008)

d) La organització administrativa del Pallars Sobirà ahir i avui

La comarca del Pallars Sobirà va ser creada de manera oficial l'any 1936, en el marc de la divisió comarcal de Catalunya que la Generalitat de Catalunya va impulsar en els temps de la 2ª República. Fins aquell moment el nostre territori no tenia cap mena de reconeixement administratiu, essent només una denominació purament popular. En realitat ja hem comprovat que ni tant sols els antics *Comtat* i *Marquesat de Pallars* coincidien amb el que avui són les dues comarques pallareses, si bé aquestes, fruit de la *Ponència per a la Divisió Territorial de Catalunya* encapçalada per Pau Vila, s'adeqüen força a la realitat econòmica, cultural i física.

Fins a mitjans del Segle XIX, moment en que s'aboleix l'*Antic Règim*, l'actual Pallars Sobirà restava dividit en les velles jurisdiccions de tipus senyorial (com serien el *Comtat de Pallars*, el *Vescomtat de Castellbó* o l'*Abadiat de Gerri* per exemple) que acabem de veure, les quals exercien una possessió de fet d'una àrea determinada on hi havia un seguit de termes.

A un nivell més ampli, a partir de la Baixa Edat Mitja, la conca de la Noguera Pallaresa quedava inclosa en la *Vegueria de Pallars*, amb capitalitat a Talarn. Més endavant aquesta es convertiria en sots-vegueria, depenent de Lleida.

Amb l'entrada el vigor del *Decret de Nova Planta* (1716), les vegueries foren suprimides. S'instaurà llavors la divisió de Catalunya en corregiments. Les terres del Pallars Sobirà van passar a formar part del *Corregiment de Talarn i Conca de Tremp*. La capital va recaure de nou en la vila de Talarn.

El 1811, encara en plena *Guerra de la Independència*, hi ha el primer intent de suprimir les jurisdiccions del règim senyorial per part dels liberals espanyols, una iniciativa que no s'arribarà a consumir per la tornada del rei absolutista Fernando VII i la suspensió de la *Constitució de Còrdia*.

Serà a partir de 1833, amb la regència de la reina Maria Cristina, quan les reformes liberals comencen a fer-se realitat.

Inicialment, un cop derogades les velles senyories de caire nobiliari, el territori espanyol és dividit en províncies.

El Pallars Sobirà, com sabem, queda adscrit a la Província de Lleida, però adquireix un cert reconeixement territorial: es crea el *Partit Judicial de Sort*, que agafava l'actual comarca més la *Vall Fosca* i la *Vall de Manyanet*.

A nivell local, els antics termes passen inicialment a assolir la categoria d'entitats municipals. Això significava que cada poble (amb unes poques excepcions) es constituïa com a municipi en el nou marc legal i administratiu. Però poc després, el 1845, la Llei de 8 de Gener va suprimir els municipis petits, concretament els menors de 30 veïns (famílies), que, o bé serien agregats a d'altres majors, o s'els obligaria a fusionar-se entre ells.

El Pallars Sobirà, amb un model de poblament on hi predominen els nuclis minúsculs, va veure com el nombre de municipis quedava reduït a una quarta part. És en aquest moment quan neix el mapa municipal que, amb pocs canvis, romandrà vigent fins els anys 1960's, quan començarà un nou procés de reagrupament de l'administració local.

La divisió local del Pallars Sobirà resultant de la Llei de 1845 contempla 34 municipis, la majoria d'ells compostos ja per diversos nuclis de població. El 1927 els municipis d'Àneu, Norís, Tor i Ainet de Besan van ser agregats al d'Alins. L'ens resultant fou el que és l'actual municipi d'Alins, força extens, que engloba tota la *Vall Ferrera*.

Com acabem de dir, la primera delimitació oficial del Pallars Sobirà té lloc l'any 1936. L'extensió de la comarca és pràcticament la mateixa que avui, però amb una petita diferència: hi és inclòs el municipi de Castellàs del Cantó, que més tard passaria a formar part de l'Alt Urgell.

Des del 1927, el mapa municipal ja no pateix més variacions fins a finals dels 1960's, quan l'emigració massiva de pallaresos amb la conseqüent pèrdua de població porta a l'administració franquista a decretar un seguit de fusions i annexions. Les autoritats del Règim no s'hi miren massa a l'hora de decidir quins municipis han de desaparèixer o han de ser agregats. Sovint les decisions es prenen de manera força arbitrària, i per descomptat, prescindint de les opinions dels afectats.

Així, el 1969 els municipis de Peramea, Baén i Montcortés es fusionen amb el de Gerri de la Sal. L'ens resultant tindrà gairebé 129 km² i prendrà el nom de "*Baix Pallars*", una denominació estranya, ja que en realitat la nova entitat forma part del Pallars de "*dalt*" o "*Sobirà*" (¿?) Aquell mateix any el municipi de Surp és agregat al de Rialp.

El 1970 el mapa administratiu pateix encara més canvis: els municipis de Son, Sorpe, Isil i València d'Àneu es fusionen per a formar una nova entitat que s'anomenarà Alt Àneu i a la fi resultarà la més extensa de la comarca (quasi 194 km²). Per altra part els municipis d'Estaon i Ribera de Cardós s'uneixen en un de sol, que es dirà "*Vall de Cardós*" (un nom que també es presta a confusions). El mateix any, els municipis d'Enviny i Llessui són agregats al de Sort.

El 1971 els termes municipals d'Unarre, Jou i Escaló es fusionen per a donar lloc a un nou municipi: la Guingueta d'Àneu. Un any després l'ajuntament d'Estac és annexionat al de Soriguera, i el de Castellàs del Cantó també desapareix en ser agregat al de Noves de Segre, amb la qual cosa llur territori passa a formar part de l'Alt Urgell. Finalment el 1976 el municipi d'Altron serà absorbit pel de Sort.

La redefinició del mapa municipal del Pallars Sobirà ha comportat evidentment un seguit de desequilibris i problemes. Els diferents processos de fusions que van tenir lloc al Segle XX van significar una reducció de més del 50% del nombre de municipis (de 34 a 15), i tot plegat ha deixat una situació d'una gran disparitat, amb municipis força extensos i amb una gran quantitat d'assentaments al costat d'altres d'escassa superfície compostos per un sol poble.

Dos casos extrems en aquest sentit serien Baix Pallars i Esterri d'Àneu: el primer comprèn més de 25 nuclis de població concentrats (nuclis formats més d'un habitatge) i diverses vivendes aïllades, mentre que el segon, amb una extensió de només 8,5 km² amb prou feines pot allotjar la vila que li dona nom.

Administrar municipis grans en extensió però amb una població escassa que a més es troba distribuïda en diversos llogarets escampats pel territori, amb un terreny abrupte i sinuós, no és quelcom senzill, ja que mentre que els recursos són força limitats, les despeses augmenten exponencialment.

Només cal pensar que per a donar als residents determinats serveis bàsics propis de la vida actual (aigua tractada, electricitat convencional, accessos adequats), amb el manteniment que correspon, hi ha que multiplicar les inversions i obres a realitzar, ja que cada nucli requereix una infraestructura pròpia i específica.

Un intent de facilitar les coses ha estat la possibilitat de crear les anomenades *entitats municipals descentralitzades* (EMD) en el si de cada ajuntament.

Aquesta figura jurídica permet a una part d'un municipi (composta per un o diversos nuclis de població) assolir una certa autonomia en la gestió administrativa. És a dir, prendre més responsabilitats però també més decisions en allò que competeix al territori que es constitueix com a tal.

Així, en el Pallars Sobirà hi tenim avui unes quantes *entitats municipals* formalitzades en alguns dels municipis: Baix Pallars, Soriguera, Llavorsí,...

Amb la tornada de la democràcia, el restabliment de la Generalitat de Catalunya va significar que la divisió comarcal prengué de nou vigència, en el marc de la qual la comarca del Pallars Sobirà va renéixer oficialment el 1987.

També es va posar en marxa el *Consell Comarcal*, encarregat de complementar diversos serveis que els municipis no són capaços d'assumir per si sols.

La tasca del Consell Comarcal, en coordinació amb els ajuntaments, ha estat decisiva a l'hora d'administrar un territori amb una realitat prou complicada ja tant pel que fa al medi físic com pels esdeveniments socials i econòmics dels darrers temps.

Darrerament la necessitat de reduir la despesa de les administracions públiques ha posat sobre la taula el debat de tornar a agregar municipis o bé que aquests deleguin tasques al Consell Comarcal.

Tot i que puntualment encara es podria fer alguna fusió d'ajuntaments, el cert és que la majoria són ja força extensos i engloben un elevat nombre de nuclis, per la qual cosa un reagrupament forçós obligat pels governs central o autonòmic probablement acabaria essent un despropòsit, més si pensem en la manca de coneixement i de diàleg que tradicionalment ha caracteritzat els càrrecs públics de les grans capitals.

NOTES AL CAPÍTOL 3

¹-BRINGUÉ I PORTELLA, J.M. , “Els béns comunals al Pallars Sobirà en el seu context històric”, dins “Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu Català” (Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003).

CAPÍTOL 4

MODELS DE POBLAMENT I NUCLIS DE POBLACIÓ AL PALLARS SOBIRÀ: INTRODUCCIÓ AL SEU ESTUDI

a) El model de poblament tradicional al Pallars Sobirà: gènesi i evolució.

El model de poblament tradicional del Pallars Sobirà –el sorgit en el context socioeconòmic precapitalista – és força semblant al que ja hem descrit per al conjunt del vessant sud del Pirineu Central: un gran nombre de petits llogarets escampats per bona part del territori, concretament pels sectors on les condicions naturals permetien la supervivència i l'explotació dels recursos.

Dins d'aquest patró si més no, cal distingir la franja meridional de la comarca, més atansada al Prepirineu, on la xarxa d'assentaments presenta uns petits trets diferencials, dels quals els més destacats en són l'emplaçament de molts nuclis sobre un esperó rocallós al capdamunt del qual sovint hi havia una castell (molt típic dels sectors de “marca” o frontera medieval amb els àrabs) i, al mateix temps, una certa presència de grans masos convencionals aïllats en el territori.

Els nuclis de població tradicionals en el seu conjunt comparteixen una sèrie de trets que els distingeixen dels nuclis d'origen recent. A nivell temporal, tenen una gènesi anterior al període de l'anomenada *Segona Crisi Demogràfica Pallaresa* (en realitat, pirinenca, per extensió) contemporània, que es produeix entre els anys 1960 i 1980. A nivell funcional, es caracteritzen per haver estat concebuts essencialment com a mitjà per a l'explotació dels recursos que oferia el territori immediat (“*terme*”).

Aquesta va ser la finalitat primera amb la qual van ser creats: es tracta d'assentaments bé d'origen històric remot (prehistòric), d'origen històric conegut (medieval, modern o contemporani, però sempre quan l'economia capitalista encara no s'havia consolidat del tot a la comarca: abans de la Guerra Civil i de la Postguerra per extensió) o bé desconegut.

Els *nuclis de població tradicionals* poden classificats bàsicament atenent a 3 variables: al seu *origen*, al *tipus de poblament* que presenten, i a la seva *naturalesa*.

Segons el seu *origen*, al Pallars Sobirà hi distingirem 3 tipus de nuclis tradicionals:

1)- Els d'*origen remot* o desconegut. És a dir, aquells assentaments l'origen dels quals es perd en el temps, i totes les referències respecte a llur gènesi es redueixen a especulacions o suposicions.

2)- Els d'*origen conegut*. Es tracta d'assentaments que sabem amb seguretat que van néixer en algun moment del període que va de la Baixa Edat Mitja al Segle XIX. Apareixen doncs en una època sobre la que hi ha més documentació escrita i per tant, en tenim ja més informació.

3)- Els d'*origen indeterminat*. Desconeixem si es van originar a l'Edat Mitja, Moderna o en els primers anys de l'Edat Contemporània, o si fins i tot són prehistòrics. Es pot donar el cas també que hagin estat utilitzats com a vivenda principal de manera irregular o durant determinats períodes.

Alguns dels assentaments d'origen indeterminat són bordes o grups de bordes de muntanya creades i emprades com a construccions de suport a les activitats rurals però transformades en habitatges ja fa temps (50-55 anys; abans de la desaparició del gruix d'elements de la societat tradicional), o bé que durant algun període del passat van ser emprades com a habitatge, encara que després tornessin a desenvolupar exclusivament funcions agràries i ramaderes.

Segons el *tipus de poblament* que presenta, un assentament pot ser:

1)- Un “*dispers aïllat*”, si un nucli està format per un sol edifici que exerceix la funció de *casa/vivenda*, o bé unes poques construccions concentrades només una de les quals té la funció d'habitatge: seria aquest el cas de les masies, compostes d'un edifici que és habitatge més d'altres al costat que exerceixen d'altres funcions (agràries, ramaderes,...).

1)- Un nucli “*concentrat*”, si està compostat per varies *cases/vivenda* juntes o molt properes que formen un conjunt urbà (adoptant l'aspecte de “*poble*” o d'assentaments similars de menor proporcions, com un llogaret), amb una clara distinció de l'espai del voltant que resta sense construccions.

Pot passar que un mateix nucli concentrat estigui desdoblant en dues trames urbanes clarament separades i diferenciades, però properes entre elles i considerades, a tots els efectes, com parts o sectors del mateix nucli. Llavors tindrem el que anomenarem un “*nucli concentrat bicèfal*”. Si el nucli forma 3 trames diferents, serà un “*nucli concentrat tricèfal*”.

3)- Una tercera opció seria els casos en que trobem diverses cases aïllades, separades entre sí, però relativament properes (en aquest treball, habitualment a un màxim de 500 m entre elles) i amb alguna vinculació comú, com podria ser una denominació única per al conjunt, o l'existència d'una església o capella utilitzada per al còmput d'habitants. Llavors parlarem de poblament “*dispers agrupat*.”

Aquesta senzilla diferenciació entre els nuclis tradicionals segons el seu origen en el temps i al poblament creiem que és la primera necessària a partir de la qual podrem abordar molt millor el seu estudi. A partir d'aquí, si s'escau, aprofundirem en la naturalesa dels assentaments realitzant d'altres tipus de classificacions, prenent com a base altres paràmetres: situació, morfologia, grandària, funció històrica, etc...

Finalment, pel que fa als territoris de la Serralada Pirinenca, podem classificar els nuclis de població tradicionals atenent a *llur naturalesa*. Llavors aquests poden ser:

a)- *Nuclis convencionals*, que són els que van ser concebuts inicialment per a acollir habitatges.

b)- *Nuclis no convencionals*: aquells que contenen edificacions concebudes originàriament com a suport a les activitats agràries/ramaderes o industrials, però que posteriorment, van ser convertides en habitatges de manera definitiva o utilitzades com a habitatges durant algun període de temps. Ens referim aquí essencialment a bordes aïllades o a grups de bordes, però també, per exemple, a un molí.

Nuclis tradicionals d'origen remot

Es tracta de nuclis molt antics dels quals no en sabem exactament quan es van originar, si bé per les dades de que disposem deduïm que van ser creats a l'Edat Antiga, a principis de l'Edat Mitja, o fins i tot a la Prehistòria.

Les primeres referències escrites que en tenim de molts d'ells són de l'Alta Edat Mitja (S. VIII-X) o un xic posteriors (S. XI): en la majoria de casos s'hi anomenen els topònims i poca cosa més. Caldrà esperar a la Baixa Edat Mitja per a trobar documents que ens aportin dades més completes: on eren, a qui pertanyien, si tenien església o castell, quants veïns hi vivien,...

Les informacions, en aquest sentit, poden ser inicialment molt esbiaixades i parlar de l'existència d'un castell o una església sense especificar si hi havia al lloc un nucli de població desenvolupat. No serà fins al fogatjament de 1385 quan trobem la primera relació d'assentaments i el nombre de famílies ("focs") que hi vivien en cadascun d'ells.

Els estudis que s'han dut a terme però, ens indiquen que probablement la majoria dels actuals nuclis tradicionals del Pirineu ja existien a l'Alta Edat Mitja, i que molts d'ells provenien de l'època preromana: eren assentament ibèrics, sovint situats en llocs elevats o bé remots com a resposta a la inseguretat d'aquells temps. En aquest sentit, els treballs arqueològics realitzats en algun cas (per exemple, en les restes de l'antic assentament de *Sta. Creu de Llagunes*) ho han confirmat.

L'origen preromà d'un bon nombre d'assentaments és una hipòtesi força plausible. Si més no així ho hem d'entendre si ens adonem de la gran quantitat de topònims de tipus basc que hi ha arreu de la comarca (Esterri, Gerri, Surri, Estaon, Tavascan,...), ja que els dialectes èuscars van ser el mitjà d'expressió oral de les comunitats indígenes fins que en Plena Edat Mitja (S. XI-XII) van anar essent substituïts pel Llatí-Català.

És més: sabem que fins i tot en aquells temps medievals alguns topònims de caire preromà van desaparèixer, essent canviats per noms de tipus llatí o germànic. Seria aquest el cas de les actuals Bordes de Botella (Rialp), un assentament denominat antigament "*Etxasoe*".¹

Però de segur que n'hi va haver d'altres, com ara *Sant Romà de Tavèrnoles*, que molt probablement era el nucli que apareix als documents més vells amb el nom de "*Karag*" o "*Charay*"¹. O bé el desaparegut poblat de *Cuberes*, que segons Marià Ribas s'havia anomenat per abans "*Etxa*"².

La permuta de topònims èuscars per altres d'al·lòctons sembla que en un principi hauria estat més intensa a la meitat sud del Pallars Sobirà: el sector que suposadament va ser romanitzat abans o més intensament al llarg de l'Edat Mitja o potser encara anteriorment. En canvi, les denominacions basques han perdurat més a les altes valls del nord (*Àneu, Cardós, Ferrera*), un detall que ens pot dur a pensar en una romanització més dèbil o tardana d'aquesta zona, o bé a un procés feudal menys profund.

Per tant doncs, donem per bona la creença que l'arribada dels romans i dels visigots no devia suposar un gran canvi en el model i tipus de poblament, el qual devia ja estar format prèviament en bona mesura.

El cert però és que no en tenim notícies: desconexem per exemple, si els romans es van apropiat d'algun assentament previ estratègicament situat (com podrien ser *Sort* o *Llavorsí*) i el van utilitzar (els indicis apunten cap aquí), o bé en van crear de nous. O fins a quin punt van contribuir a variar la estructura econòmica i social del país. Tots els indicis indiquen que, en realitat, no van dur a terme una veritable colonització.

Tampoc en sabem gairebé res de l'època visigòtica (segles V-VII), tret de l'aparició d'alguns primers cristians vivint en rudimentàries ermites o agrupats en primitius cenobis. Sí que sembla demostrat el fet que en aquests temps hi va haver un creixement de les terres rompedes, acompanyat d'una certa expansió i diversificació dels conreus.

La ocupació de la Península Ibèrica per part dels musulmans (any 711), no degué comportar cap trasbals excessiu en quan a la situació socioeconòmica de la comarca. El Pallars Sobirà mai va quedar realment integrat en els dominis sarraïns, i de fet no van passar massa anys fins la seva conquesta per part de Carlemany cap a l'any 800. Es dona per cert però que l'arribada dels àrabs va fer fugir de la plana adjacent un considerable nombre de gent que es refugiaria a la muntanya, un fenomen que quedaria confirmat pels estudis que assenyalen un creixement de població cap el segle VII-VIII. És més: s'ha constatat que la població del Pallars Sobirà va anar progressivament en augment des de mitjans del VII fins a començaments de la Baixa Edat Mitja (S. XIII), alternant períodes d'evident creixement amb d'altres d'estancament.

Els assentaments humans, a l'Alta Edat Mitja, no devien ser més que petits llogarets rurals situats allà on hi havia un mínim espai apte per a ser aprofitat. Eren majoritàriament nuclis oberts, sense muralles, si bé també n'hi havia algun de clos. En aquell moment, com hem dit, ja existien molts dels pobles pallaresos actuals, però també d'altres que quedarien abandonats amb la crisi demogràfica dels segles XIV-XV.

Tampoc es pot descartar en absolut l'aparició de nous assentaments en un llarg període (segles VII-XIII) en que la població va anar a l'alça. La qüestió és –devien ésser convertits en aquells temps assentaments temporals d'usos ramaders (cabanes, bordes,...) en fixes? Realment no ho sabem, però és una hipòtesi molt lògica, més si pensem que en els segles de l'Alta Edat Mitja, a més de l'augment demogràfic es va produir una lleugera pujada de les temperatures que permetria una colonització humana a majors altituds (òptim climàtic medieval).

Una hipòtesi en sentit oposat, ens portaria a preguntar-nos si en aquests temps, per contra, ja hi va haver en casos puntuals un cert trasllat de la població cap a les parts més baixes, fet que donaria lloc a poblacions com *Ribera de Cardós*, presumptament originada per habitants provinents d'antics llocs com el *Pui de Sant Martí*, *Manaut*, *Borrente* o *Ansui*, o bé si aquests processos de reorganització del poblament cap als llocs més acollidors es van produir només més endavant, a la Baixa Edat Mitja.

La conquesta del Pallars Sobirà per part de la Casa de Tolosa segurament va fer bastir alguns castells, però en realitat, al segle IX només ens en consten uns pocs: *Peramea*, *Cortscastell*, *Gilareny* (sobre *Llavorsí*) i *Llort* (entre *Escaló* i la *Guingueta*). Tot i així és força probable que n'hi haguessin alguns més, sobretot al sud de la comarca, on com ja hem dit la proximitat dels dominis sarraïns feia necessària una protecció de les terres recent conquerides.

El que sí que hi va haver a gairebé tota la comarca va ser una destacable construcció d'esglésies i monestirs, un procediment destinat a afermar la cristianització del país.

Però la major proliferació de castells per arreu tindrà lloc més tard, a partir del segle XI, coincidint amb la consolidació del sistema feudal i les constants guerres que assolen la comarca. És en aquest període anomenat *Plena Edat Mitja* (S. XI/principis del XIV) quan apareixen fortificacions per tot arreu i quan una bona part dels assentaments són progressivament emmurallats.

L'aixecament sistemàtic de castells (molts dels quals passarien a ser "*castells termenats*", que dominaven un territori contigu ben delimitat) i d'esglésies té molt a veure amb la mateixa lògica feudal: organitzar el territori per a controlar la renda camperola.

Resulta prou curiós el fet que, en uns segles d'instabilitat general, episodis de fam, violència i una enorme pressió sobre els pagesos, la població anés a l'alça o si més no, no patís una continuada caiguda des de molt abans de l'arribada de la *Crisi de la Baixa Edat Mitja*.

El cas és que, el gairebé constant clima bèlic que es viu a la zona a partir del Segle XI va obligar a fortificar molts pobles.

A "*l'Spill Manifest del Vescomtat de Castellbò*"³ (1519) queda clar que un bon nombre d'assentaments, especialment els més importants, o bé han estat emmurallats en la seva totalitat o bé disposen d'un castell amb un recinte fortificat al voltant ("*força*") que moltes vegades inclou algunes cases. També són molt freqüents els casos en que les mateixes cases fan de muralla ("*vila closa*").

A mitjans del segle XIII el Pallars Sobirà és una àrea molt poblada, sobretot si la comparem amb les terres de la Plana. Hi ha un alt nombre d'assentaments escampats per tota la contrada fins a alçades considerables (1600-1700 metres), que aprofiten els mínims recursos que ofereix el territori. Però l'equilibri és molt precari.

Així, en començar el Segle XIV ja s'ha iniciat la traumàtica crisi social, econòmica i demogràfica que castigarà durament la comarca fins a finals del Segle XV.

Les guerres seran continues durant aquest període (invasions dels gascons als segles XIII i XIV, enfrontaments dels comtes pallaresos amb els Foix, els Bellera, i finalment, amb els reis de Catalunya i Aragó, ...) i contribuiran decisivament a delmar els efectius i fins i tot a despoblar alguns nuclis.

En realitat, són molts els factors que incideixen i agreugen la dinàmica negativa en la que s'ha entrat: males collites, pressió senyorial sobre les rendes dels pagesos, epidèmies (pesta negra), emigracions, És en definitiva, l'esfondrament d'un sistema feudal insostenible.

El nombre de nuclis que al Pallars Sobirà queden abandonats o a frec del despoblament en aquest període excedeix els 80, més d'una tercera part del total. La lleugera però continuada baixada de les temperatures que conduiria a la *Petita Edat de Gel* al Segle XVII ja començava deixar-se a notar a les acaballes de l'Edat Mitja, impossibilitant certs conreus a determinada altitud i l'explotació de nombrosos trossos. És per això que la majoria d'assentaments que quedaren deshabitats foren els situats a major altitud, els més inaccessibles o simplement els que disposaven d'uns terrenys massa ingrats per a ésser treballats.

Es dona per cert que va ser molta la gent que emigrà fora de la comarca (cap a les noves terres conquerides als musulmans: planes de Lleida, Castelló i València), però també se sap que una bona part dels que deixaven els assentaments més inhòspits es van traslladar a d'altres nuclis més ben situats o que oferien millors possibilitats. Aquest seria el cas dels habitants de *Vilamflor* i de *Biuse*, que van anar a viure a *Sort* i a *Llavorsí* respectivament.

El creixement demogràfic previ a la crisi, i posteriorment l'arribada de gent que marxava dels nuclis més desfavorits, de ben segur devien fer créixer alguns pobles del fons de les valls principals (*Sort*, *Rialp*, *Esterri d'Àneu*, *Gerri*,...), que van començar a desenvolupar una certa estructura de casc urbà. També hi va ajudar de vegades la concessió de franqueses o privilegis per part de l'autoritat comtal.

Per contra, el destí dels assentaments deshabitats va ser molt divers. En la majoria de casos, els antics llogarets no van quedar llavors del tot abandonats: serien reconvertits en nuclis de bordes i quadres emprats com a suport a tasques agràries i ramaderes. Això significa doncs que els camps, pastures i boscos dels seus voltants o del seu terme van passar a ser explotats per la gent d'altres nuclis veïns on encara hi havia vida. En tenim nombrosos exemples que han perdurat fins als nostres dies: les *Bordes de Botella*, *Tressó*, *Nibrós*, *Arnui*,....

En d'altres ocasions, els edificis dels assentaments sí que van quedar abandonats, però en canvi es va conservar l'antiga església, reconvertida en ermita. És aquest el cas del nucli de *Colinos*, a la muntanya de *Sobac*, prop de *Rialp*, on el temple d'antany restava dempeus fins no fa massa temps, i on s'hi celebrava un aplec anual. També hi va haver casos en que van passar ambdues coses: la vella església va passar a ser una ermita, i els edificis adjacents a ser bordes. Exemples prou notables són els de l'antic poble de *Biuse* (no gaire lluny de *Llavorsí*) o el de les *Bordes de Surp*, on hi havia l'ermita de Sant Esteve.

De totes maneres, molts llogarets i caserius van quedar absolutament abandonats i que aviat van esdevenir tant sols un record: *Castellarnau*, *Serret* i *Colomers* (a la *Ribalera*), *Solans*, *Alanis* o bé *Sta. Creu de Llacunes* (*Vall de Siarb*), el qual recentment ha estat objecte de treballs arqueològics.

En no poques ocasions, molts nuclis van quedar reduïts a una o dues cases, que posteriorment, segons el cas, quedarien també abandonades. Així va succeir amb llocs com *Vilamflor*. Fins i tot hi va haver assentaments dels quals només en va quedar una sola vivenda, si bé aquesta ha sobreviscut com a masia aïllada fins els nostres dies o fa relativament poc temps. Un exemple d'això el trobem a *Sarroca de Baén* i a *Recallers* (Baix Pallars) o *Santponi* (Rialp).

Finalment hi va haver alguns pobles que, després de ser abandonats, anys més tard tornarien a ser repoblats. Dos d'ells van ser *Romadriu* (a la *Ribalera*) i *Baiasca*, aquest darrer habitat de nou per immigrants gascons.

L'apropiació dels anomenats “*termes rònecs*” o deshabitats per part dels pobles limítrofs va provocar de vegades durs enfrontaments entre els aspirants a obtenir el dret a aprofitar uns recursos naturals sense explotar. En tenim una mostra a l'article “*Els béns comunals al Pallars Sobirà en el seu context històric*”,⁴ de l'historiador Josep Mª Bringué, on es relata la lluita entre les gentes d'*Escaló*, *Estaron* i *Baiasca* per a apoderar-se del terme rònec d'*Auressi*.

La davallada de població al Pallars Sobirà va ser considerable al llarg dels segles XIV i XV. Creiem que el conjunt de la comarca va perdre gairebé el 50% dels seus efectius, tocant fons cap el 1485 aproximadament: són xifres no semblen exagerades si atenem a les descripcions dels pobles de “*l'Spill Manifest de Castellbó*”, on força nuclis no tenen habitades més de dues o tres cases.

A l'inici de l'Edat Moderna hi hauria una certa recuperació, afavorida per la relativa estabilitat dels nous temps del *Marquesat*. El model depoblament tradicional d'origen remot patiria ja pocs canvis fins gairebé l'arribada del capitalisme a finals del XIX. Si més no, en els períodes de bonança econòmica i creixement demogràfic els nuclis veuran augmentar el nombre de cases i habitants.

Deduir el veritable origen (quan van aparèixer i perquè) del gruix de nuclis tradicionals del Pallars Sobirà no és una tasca fàcil.

Relacionat amb les necessitats de protecció (bé enfront dels sarraïns, d'altres senyors feudals o d'invasions per part de pobles forasters) per exemple, és molt probable que alguns pobles tinguin el seu origen al voltant o als peus d'una mena de castell, ja fos a l'Alta Edat Mitja o amb anterioritat. Són els pobles d'*origen castral*, entre els quals hi hauria *Peramea*, *Rialp*, *Malmercat* o *Montardit* entre d'altres.

Si atenem a diversos factors, intuïm la presència de fortificacions en força nuclis, especialment si ens fixem en la toponímia d'alguns llocs com ara *Tornafort* o *Vilamur*, prou reveladora, però en realitat determinar si la construcció d'un castell va ser el veritable origen de determinats assentaments és molt complicat de saber.

L'emplaçament d'alguns llogarets del municipi de Baix Pallars, com *Baén*, *Useu* o *Bresca*, sobre un promontori rocallós on sabem que hi havia una fortificació, també ens indica la possible gènesi d'aquests assentaments: un tret molt distintiu del poblament ancestral en el Prepirineu sud.

Tot i així, reiterem que és molt complicat saber del cert si el castell va ser veritablement l'inici del nucli, o si prèviament ja hi havia algunes vivendes.

Un altre tipus d'assentaments són els d'origen monàstic o eclesiàstic.

En tenim un exemple en el llogaret de *Sant Pere de Burgal*, habitat fins a mitjans del segle XIX. I possiblement així es va originar la vila de *Gerri de la Sal*, encara que tampoc coneixem si abans del monestir ja existia algun poblat.

També sembla que és aquest l'origen del nucli de la *Torre de Llessui*, on l'església, aixecada en un principi fora del recinte urbà original, acaba per formar un nou focus de població al seu voltant.

Molts dels pobles situats al fons de les valls principals, en llocs estratègics, probablement es van formar o van començar com a punts d'intercanvi de productes i mercat. Localitats com *Sort* o *Llavorsí* sorgirien inicialment atenent a aquesta funció comercial de llocs de trobada entre les gentes que baixaven de nuclis més remots.

En circumstàncies diferents es devien formar els assentaments constituïts per dos nuclis homònims (o desdoblats) situats no gaire lluny l'ún de l'altre però situats a diferent altitud per a aprofitar millor els recursos propis de cada gradient altitudinal. No sabem en realitat quin és l'origen d'aquest peculiar model, però -Quin dels dos nuclis va néixer primer? -Perquè aquesta dualitat de poblament?

El que és veritat, en tot cas, és que es tracta d'un patró que reflecteix la clara flexibilitat que caracteritza l'ocupació i explotació de territori de muntanya: l'existència de llogarets que segons l'època i les circumstàncies són ocupats de forma permanent o temporal, i on la diferència d'altitud permet un o altre conreu en el moment més òptim, així com aprofitar els trossos aptes per a l'agricultura o el pasturatge.

Actualment no queden a la comarca massa exemples de nuclis desdoblats. Boldís Jussà/Boldís Sobirà i Berrós Sobirà/Berrós Jussà en són els dos casos que coneixem. Però sabem que segles enrere aquest fou un fenomen més habitual, el qual va quedar molt desdibuixat amb la crisi de la Baixa Edat Mitja, en van desaparèixer assentaments com ara *Aidí Sobirà* o *Alòs Sobirà* entre d'altres.

Un altre tipus d'assentaments desdoblats molt propi de la comarca, però d'una naturalesa diferent, tenen a veure amb la construcció de fortificacions feudals. Així, diversos nuclis presenten un sector d'edificacions situats a un nivell inferior i més accessible (la “*vila*”) i un altre sector bastit al costat d'un castell (la “*Força*”) aixecat en un lloc elevat a poca distància (100-200 m) de l'assentament inicial. El resultat final van ser l'aparició d'assentaments bicèfals o de dos nuclis: l'inferior, i a poca distància, el superior (“*força*”) al costat del castell, englobant algunes cases dins llur recinte protegit.

La presència de pobles bicèfals, formats per la “*vila*” per un costat i la “*força*” per l'altre era quelcom molt habitual a la Baixa Edat Mitja, tal i com ho assenyala l'”*Spill Manifest del Vescomtat de Castellbó*”. Actualment, algunes de les antigues “*forces*” han desaparegut (*Tor*, *Glorieta de Montesclado*, *Alins*,...) D'altres amb el temps van quedar integrades en conjunt urbà. Però n'hi ha que han arribat als nostres dies més o menys tal i com eren, separades de la “*vila*” o poble inicial. La *Força d'Olp* o la *Força d'Àreu* en són dos bons exemples.

Una vegada més, cal preguntar-se en aquests casos quin va ser l'assentament inicial: la “*vila*” o la “*força*”. Segons C. Marugan i J. Oliver⁵ les anomenades “*forces*” possiblement es van originar a la Baixa Edat Mitja, en un període d'intensa construcció de fortificacions duta a terme als Segles XIII i XIV per defensar el Comtat de les invasions gascones.

Però per altres autors sabem que algunes forces, en realitat, eren més antigues. En seria un exemple la de *Tor*, amb una església i una torre originals del Segle XI, o la d'Àreu, amb una església del Segle IX-X. De nou ens trobem amb un dilema. Segons Xavier Sudrià⁶, referint-se a *Tor*, l'assentament inicial era a dalt, a la *Força*, tot guaitant el camí que puja al *Port de Cabús*. No ho tenim clar. Si ens atansem a la lògica, en el cas de *Tor* cal suposar que en un inici i si és que el nucli té un origen preromà, les construccions devien ser aixecades a baix (el clima extrem del lloc no deixa gaire marge) i que només en el marc del feudalisme es degué bastir la *Força*. Però de fet, això només és una suposició.

A dalt, els nuclis de *Boldís Jussà* (a l'esquerra) i *Boldís Sobirà* (a la dreta), bon exemple d'assentament desdoblament en dos nuclis situats a diferent altitud, d'origen remot, probablement previs a l'Edat Mitja.

A sota, el poble d'*Àreu*, dividit en dos sectors: la *vila*, a la part inferior, i la *força*, sobre una petita elevació. Exemple d'assentament amb una part de la trama urbana fortificada, i l'altra extramurs. (Fotografies: Josep Mª Bosch, 2015)

Un tipus d'hàbitat molt peculiar però força habitual a tota la franja prepirinenca va ser el troglodític.

Al Pallars Sobirà pràcticament només en trobem vestigis al municipi de Baix Pallars, situat al sud, on el clima i la pedra calcària faciliten la vida en les cavitats naturals. Aquest és l'origen del llogaret de *Solduga*, situat al peu d'una penya en la qual hom pot veure les coves que inicialment constituïen les vivendes i l'antiga església. Un exemple semblant és el de l'*Espluga de Cuberes*, una enorme cova amb una ermita, una vivenda i uns corrals en el seu interior, habitada fins els anys 1930's.

Possiblement aquesta també va ser la gènesi d'altres nuclis, com ara *Balestui* o *Sellui*, ambdós a la *Vall d'Ancs*, aquest darrer emplaçat sota un esperó rocallós on sabem que antigament hi havia habitatges en el seu interior (*Casa Xamora*).

Aquestes són les escasses restes del *Castell de Gilareny*, a prop de *Llavorsí*, que sobre l'Estret de Vellànega vigilava el trànsit d'entrada a les altes valls. Està documentat ja al Segle IX, abans de l'inici de l'època feudalisme. (Fotografia: Josep Mª Bosch, 2015)

Nuclis tradicionals d'origen conegut

Es tracta d'aquells que sorgeixen i es consoliden en el període que va de la Baixa Edat Mitja a mitjans del segle XIX, just abans no trobem en la comarca les primeres manifestacions pròpies del capitalisme contemporani. Són relativament pocs en comparació amb els anteriors d'origen remot: ja hem dit que el poblament tradicional queda força definit cap el segle XV i a partir d'aquí pateix pocs canvis.

Bàsicament, al llarg de l'Edat Moderna el que es produeix és un cert desplaçament des de els nuclis situats en les parts altes de vessants o al capdamunt d'un esperó o turó (amb un accés un tant difícil) cap el fons de la vall principal, on la supervivència és menys ingrata, sempre i quan es trobi un mitjà per a guanyar-se la vida. Una dinàmica que s'inicia a la Baixa Edat Mitja i que més tard s'accelerará amb l'arribada del capitalisme, les noves activitats i les modernes comunicacions.

Així, l'aparició de nous nuclis a la vora del curs de la Noguera Pallaresa anirà certament lligada a un progressiu desenvolupament de nous camins i vies d'accés: en aquest sentit serà d'especial importància la obertura del camí pel *Congost de Collegats* l'any 1687. De retruc, el comerç del qual en seran especials protagonistes els traginers i llurs mercaderies (ferro, sal, aliments,...) es veurà força incrementat. També hi contribuïren els raiers que des de les altes valls transportaven la fusta cap a la Plana de Lleida.

En la “*Descripció del Comtat de Pallars*” d’Onofre Timbau,⁷ de 1628, per exemple, s’ens parla de les “*begudes*” de *Morreres* i del *Comte*, pertanyents al terme de Peramea. És a dir, aquest autor recull l’existència de dos hostals o tavernes: el de *Morreres*, a l’entrada de *Collegats* (i un dels més mítics de la comarca) i el de la *Pleta del Comte*, un kilòmetre més amunt de *Gerri de la Sal*, al costat del camí cap a Sort. Doncs bé, el 1777 Marià Ribas⁸ ja es refereix a “*les Cases del Comte*” com un conjunt de 5 vivendes, una de les quals és un hostel. Més tard, cap el 1840, Pascual Madoz⁹ parla d’el Comte com un llogaret de 12 cases amb església, i el 1860 el Nomenclator ens informa del “*lugar*” del Comte, on hi ha 14 cases, mentre que l’*Hostal de Morreres* és encara una “*casa-mesón*”.

Comprovem per tant com el pas dels anys comporta la formació i el desenvolupament un nou poblet a partir d’un establiment on traguers i viatjants hi fan parada. De ben segur la necessitat de satisfer nous serveis (basters, proveïdors de menjar, ferrers,...) va fer créixer el nucli a mida que l’activitat augmentava.

Una evolució semblant van tenir d’altres nuclis sorgits a peu d’aquest camí principal que segles més tard esdevindria la N-260: *Baro* (anomenat per abans “*les Cases de Baro*”), *Ribera de Montardit* o la *Guingueta d’Àneu*. Tots ells es van anar formant a partir d’un indret on hi havia un hostel i alguna borda o cabana. És destacable el cas de la *Guingueta d’Àneu*, el mateix nom del qual significa “cantina” o “*xiringuito*”, pel desenvolupament més recent que ha tingut aquest nucli. Vers el 1840 Madoz ens indica que és un “*mesón con una casa herreria y 5 o 6 chozas de paja de los vecinos de Jou*”.⁹

Avui, la *Guingueta* és el cap del municipi que duu el seu nom, sorgit de la fusió dels antics ajuntaments de Jou, Unarre i Escaló. Un nou estatus degut als canvis socioeconòmics que ha viscut el Pallars Sobirà en el Segle XX. La mateixa morfologia del nucli, consistent en un seguit d’edificis arrencats a banda i banda de la carretera, amb una evident manca de consistència i compacitat de la trama urbana, posa de manifest un desenvolupament un tant erràtic, del tot diferent als nuclis convencionals del país.

A part d’aquests casos, poques novetats hi ha fins a finals del XIX. Només cal destacar el període que va de la 2ª meitat del XVIII i fins el 1860-70, en que es produeix l’explosió demogràfica prèvia a la primera gran crisi econòmica i social de l’Era Contemporània.

Aquest ràpid augment de població, evidentment, es va veure reflectit en la grandària i la configuració dels nuclis. Ja ho acabem de comprovar en el cas del Comte, i el cert és que l’aparició de noves cases va esdevenir una constant en la majoria d’assentaments. Hi va contribuir el fet que alguns fills cabalers van romandre a la comarca en lloc d’emigrar.

En les viles i pobles més grans, el creixement demogràfic fins i tot es traduirà en l’aparició d’alguns nous barris adjacents als cascs antics, com ara els *ravals* de Gerri, Sort o Rialp, sectors desenvolupats des de finals del Segle XVIII i al llarg del XIX que avui ens semblen part del nucli vell, però que de fet no ho són.

Però el lapse de temps que hi ha entre l'Edat Mitja i la irrupció del Capitalisme, també deixarà, per altre costat, alguns pobles i llogarets deshabitats. Alguns eren nuclis que havien quedat força afectats per la crisi de la Baixa Edat Mitja: havien aconseguit sobreviure precàriament amb una o unes poques cases obertes.

Però mentre que hi va haver assentaments que es van recuperar després de la sotragada demogràfica dels Segles XIV i XV, d'altres no ho aconseguirien, quedant abocats a la desaparició. Aquest va ser el cas de *Vilamflor*, antic poble al que ja ens hem referit, situat no massa lluny de Sort, i que sembla que va patir una forta davallada de població a la Baixa Edat Mitja. Anys més tard, en la "*Descripció del Marquesat de Pallars*" (1628), O. Timbau⁷ ens dona a entendre que a *Vilamflor* hi queden dues cases on ja no hi viu ningú. Avui, uns pocs vestigis ens recorden l'existència d'aquest vell assentament.

Un exemple diferent és el de *Sant Pere de Burgal*, llogaret format al voltant del monestir del mateix nom, prop d'Escaló. El 1770 Marià Ribas ens informa que en aquest lloc, a més d'una església i el monestir, "*hay cuatro casas harto pobres*".⁸ Cap el 1840 Madoz s'hi refereix dient que "*no tiene en la actualidad más que una casa miserable, si bien en otro tiempo tuvo más población, y una iglesia parroquial cuyo edificio está derruido*".⁹

En el Nomenclator de 1860, encara hi apareix com a una "*masia-casa de labor*" habitada. Ara, a Sant Pere de Burgal només hi resta dempeus part de l'antiga església, restaurada recentment.

Nuclis tradicionals d'origen indeterminat

En un context territorial on el poblament, condicionat per un medi difícil, ha estat des de temps immemorials quelcom dinàmic, trobarem un seguit de nuclis de població amb un origen incert, molt difícil d'establir.

Inclourem en aquesta categoria aquelles bordes (aïllades, agrupades o concentrades) de les quals no en tenim referències històriques com a nuclis convencionals, però sí que tenim coneixement que van ser utilitzades com a vivendes principals durant algun lapse de temps al llarg de l'Era Contemporània (amb anterioritat a la quasi total liquidació del gruix d'elements de la societat tradicional, concretament abans del decenni 1960-70) sense perdre la seva estructura original.

Segons alguna gent, l'origen de les bordes és un misteri, si bé sembla que fou en els Segles XII i XIII quan, coincidint en els temps de creixement demogràfic i econòmic medieval, va començar a generalitzar-se llur construcció.

En realitat, cada cas és diferent. Hem vist com molts nuclis concentrats de bordes són d'origen remot, ja que eren antics llogarets o caserius que van quedar deshabitats a la Baixa Edat Mitja.

D'altres exemples tenen una gènesi més incerta. A més, cal distingir l'època en la qual una o un grup de bordes van ser aixecades, del moment (si es produeix) en que van ser utilitzades com a primera vivenda o, en determinats casos, definitivament convertides en habitatges estàndards.

Dos exemples de nuclis tradicionals sorgits a l'Edat Moderna.

A dalt, vista parcial de Baro, assentament bicèfal (*Baro* i la *Mola de Baro*) situat al fons de la Vall de la Noguera Pallaresa sorgit a l'Edat Moderna, presumiblement al Segle XVIII, al lloc on hi havia unes bordes del veí poble d'Arcalís i algun hostel de traginers.

A sota, la Guingueta d'Àneu, nucli d'origen un xic posterior (finals del Segle XVIII-inicis del XIX) que trobem al fons de la Cubeta d'Esterri d'Àneu, al costat del camí (avui carretera) que es dirigia al Port de la Bonaigua. Es va crear a partir d'unes bordes pertanyents al proper poble de Jou i d'alguna hostatgeria. *(Fotografies: Josep Mª Bosch, 2015)*

Hem comentat com moltes bordes, especialment aquelles que quedaven lluny del nucli convencional i/o tenien cabana adjacent, feien eventualment la funció d'habitatge aquelles temporades (setmanes o fins i tot mesos) en que llurs propietaris s'hi desplaçaven a treballar les terres circumdants. Però desconexem del cert quantes d'elles van passar a ser emprades com a habitatge principal durant algun període més o menys perllongat.

Tant el Nomenclàtor de 1860, com diversos llibres i publicacions més la memòria històrica dels autòctons ens han ajudat força a esbrinar nombroses bordes que van ser utilitzades com a vivenda principal. O bé el contrari: habitatges avui consolidats sabem, pel Nomenclàtor de 1860, per la memòria històrica o simplement per la denominació que conserven (*Borda de...*) que abans havien estat construccions auxiliars.

Comentarem la circumstància, com a exemple, de les *Bordes de Malmercat*: un veïnat que en el seu origen eren un seguit de construccions de suport a les activitats rurals pertanyents a cases del poble de *Malmercat*, situades de forma esparsa entre aquest poble i el curs de la Noguera Pallaresa, ocupant una franja de terreny d'uns 900 m² aproximadament.

En el Nomenclàtor de 1860 no consta que cap d'elles estigui permanentment habitada. Però sabem que ja a mitjans del Segle XIX a la *Borda de Lluch* hi vivia gent: en parla Pascual Madoz. Avui però, a la *Borda de Lluch* fa temps que no hi viu ningú i té un ús exclusivament agrari i ramader.

Un altre habitatge, la *Masia de Nadal*, va ser bastit cap a finals del Segle XIX o començaments del XX: possiblement havia estat borda per abans.

Després, alguna altra borda (*Soligué*) va ser transformada en un habitatge convencional. Recentment algunes més han estat convertides en habitatges. Quin és, per tant, l'origen d'aquest nucli?

No ho sabem, per que a mitjans del Segle XIX ja hi havia viscut gent, i moltes de les edificacions segurament ja existien prèviament.

Avui no ho podem demostrar, però si ens atenim a la lògica, sospitem que en els anys de màxim poblament (a mitjans del Segle XIX) i fins i tot després, van ser utilitzades com a vivenda principal moltes més bordes de les que tenim documentades.

Ha estat aquest un tema espinós per a nosaltres. Hem optat finalment per a incloure en aquest estudi només aquells casos dels quals tenim la certesa que hi va viure algú.

A la imatge superior, les *Bordes de Conflent* (les Valls de Valira, Alt Urgell), exemple de nucli d'edificis agraris/ramaders concentrats a mode de poblet. Situat al tram alt de la *Ribalera*, es troba en un bon estat de conservació.
(Fotografia extreta de la pàgina web del municipi de les Valls de Valira)

A la imatge inferior, la *Borda de Baró*, de Rodès, típica borda aïllada situada en aquest cas a la riba de la Noguera Pallaresa, a l'entrada de l'*Éstret de Vellànega*.

Es troba a més de 300 m per sota del llogaret al qual inicialment pertanyia: un exemple de que aquest tipus de construccions no sempre eren aixecades més amunt dels nuclis convencionals, si no allà on hi havia terreny apte per a ser conreat.

Observem les dues grans obertures a la part superior de la façana ("*gaials*"), molt típiques d'aquest sector central de la comarca, que acceleraven l'assecatge de l'herba, els farratges i els cereals. (Fotografia, J.M. Bosch, 2014)

b) El poblament tradicional al Pallars Sobirà: principals trets

Els nuclis de població: les seves característiques

Avui en dia, el model de poblament de tipus tradicional segueix essent el predominant al Pallars Sobirà. Malgrat els segles transcorreguts i els constants impactes i transformacions que un sistema econòmic com el capitalista, depredador en essència, ha provocat directa o indirectament en el territori, els nombrosos i antiquíssims llogarets i pobles d'antany són encara un element primordial en el paisatge muntanyenc.

El que primer crida l'atenció és el difícil emplaçament on molts d'ells estan situats.

-Per quin motiu l'home va decidir instal·lar-se en llocs a priori tant ingrats, amb un accés complicat?

La resposta no és senzilla, ja que cada cas és diferent, però d'hipòtesis n'hi ha unes quantes.

Una de les més creïbles és la que afirma que el poblament es va afermar sobretot allà on hi havia a prop recursos per explotar: terreny apte per a ser cultivat, pastures, fusta, caça, aigua, ...

Això explicaria l'escampall de poblets i bordes per tots els racons susceptibles de ser colonitzats. Un clar reflex d'un país amb un relleu accidentat i fortes pendents.

I el cert és que gairebé tots els assentaments tradicionals van ser aixecats prop de terrenys vàlids per a ser treballats, però sobre llocs concrets que no eren aptes per al conreu, de manera que qualsevol sector susceptible de ser cultivat es pogués aprofitar al màxim. Aquesta fixació per a preservar les superfícies i els terrenys més adequats per a cultius i pastures la podem comprovar fàcilment: poblets aturonats, al capdamunt d'esperons rocallosos, o bé arrapats en costers de forta pendent. Tots ells en fi, en àrees marginals.

Un bon exemple el trobem al Pla de Corts, on totes les poblacions (*Peramea, Bretui, Puïol, Llaràs, Cortscastell,...*) són situades en els extrems de l'altiplà, allà on no fan nosa per a explotar les terres més fèrtils. Un altre de semblant el trobem a la cubeta glacial d'*Esterri d'Àneu*.

Podem intuir aquesta tendència fins i tot en el fons de les valls principals, on els pobles inicialment estaven apartats en un costat, tocant el coster, deixant lliures les terres més bones. Així estaven emplaçats abans nuclis com *Sort* o *Rialp*, viles que només en els darrers anys s'han expandit ocupant antics terrenys agrícoles adjacents.

D'altres teories atribueixen el complicat emplaçament de molts nuclis a necessitats defensives, en uns temps en que la inseguretat i l'exposició a invasions, atacs i ràtzies per part de forasters era molt alta. Una forma de divisar de lluny els visitants i de rebutjar-los amb més facilitat en cas d'atac.

Possiblement aquestes dues explicacions tenen quelcom de cert i vàlid, però també hi ha d'altres motius que influeixen a l'hora de determinar el lloc on l'home s'instala: la estabilitat del terreny, l'aixopluc respecte a allaus i esllavissades, la protecció del vent, i especialment, la exposició al sol.

La exposició al sol era antigament una qüestió molt important, ja que les cases no disposaven de calefacció. Si ens hi fixem, ens adonarem que la majoria de nuclis tradicionals estan situats en el vessant de solana, encarats cap al sud, o en alguns casos a sobre d'un promontori: l'important era rebre el màxim d'insolació, que a més d'escalfar les vivendes, fa que la neu desaparegui ràpidament dels carrers i les culties circumdants.

Fins i tot els pobles del fons de les valls principals, construïts (com acabem de dir) lleugerament enretirats cap un costat, van aixecar-se desplaçats cap al vessant de solana: en són testimonis els cascs antics de *Sort*, *Rialp*, *Ainet de Besan*, *Ribera de Cardós* o *Llavorsí*.

Els nuclis d'obaga en canvi són minoria, i en determinades èpoques de l'any les hores de sol hi són escasses: *Roní*, *Montenartró*, *Mallolís*, *Burgo*,...

Si més no, el cert és que els nuclis tradicionals presenten una notable diversitat, i apareixen assentats en superfícies, terrenys i altituds molt diverses. N'hi ha un bon nombre que els trobem al bell mig de vessants ben drets, fet que es tradueix en carrers molt costeruts que salven considerables desnivells. Aquesta mena de nuclis abunden molt en el sector central de la comarca (municipis de Soriguera, Sort, Rialp, Llavorsí,...) on hi manca l'empremta glacial, de manera que en absència o escassetat d'espais horitzontals, el poblament s'ha arrapat en els costers. *Enviny*, *Soriguera*, *Beraní*, *Caregue* o *Montenartró* en són alguns.

D'altres pobles estan situats en petits replans a mitja muntanya, més grans i freqüents a les altes valls modelades pels gels quaternaris (*Gavàs*, *Cerbi*, *Arrós de Cardós*, *Sorpe*) i més xics i escadussers a la resta del país.

És freqüent que de vegades aquests replans s'acabin bruscament pel costat exterior. Per això, quan presenten una superfície petita, els nuclis que s'hi han assentat al damunt, segons la perspectiva en que són observats, sembla que estiguin "penjats" sobre un penyal: *Puialt*, *Mencui*, *Rodès*, *Estaon*, *València d'Àneu* o *Surri* en són bons exemples.

Determinats nuclis per contra es van aixecar ja directament en el capdamunt de petits turons, pujols o serrats, especialment a la meitat sud de la comarca. Seria aquest el cas d'assentaments com *Romadriu*, *Tornafort*, *Capestany*, *Tírvia* o *Bresca*.

A mig camí entre els dos darrers tipus, en els vessants de valls fluvials, hi ha assentaments que, com *Malmercat*, *Escàs*, *Estaron* o *Montesclado*, més que sobre un replà o en un turó es troben pròpiament asseguts sobre una de les protuberàncies que dibuixen els costers i el muntanyam: per això, malgrat donar la aparença d'una certa solidesa, en realitat presenten també notables desnivells.

Els fons de les valls principals allotja un nombre baix d'assentaments si el comparem amb els que trobem enlairats. Són més abundants a les tres grans valls de capçalera (*Àneu*, *Cardós* i *Ferrera*), on el glacialisme va eixamplar el terreny, si bé fins i tot aquí els trobem retirats a un costat.

En general els pobles situats al fons de les valls principals són els que amb el pas del temps han anat adquirit més protagonisme i han tingut un major desenvolupament urbanístic: *Sort*, *Rialp*, *Llavorsí*, *Alins*, *Esterri d'Àneu* o bé *Ribera de Cardós*.

També en la base de les valls secundàries de vegades hi trobem nuclis pròxims al tálveg. El relleu i la morfologia del muntanyam determina aquí l'encaix i la disposició de les cases i els carrers. Per tant, pobles com *Escós*, *Unarre*, *Tor* o *Glorieta*, malgrat coincidir en aquest sentit, en realitat són molt diferents.

La part sud de la comarca és on el relleu assoleix altures més modestes. Aquí la disposició de l'hàbitat sobre el terreny és marcadament diferent com s'ha comentat abans, possiblement influït a més per les necessitats defensives d'antany. Per tant, en els sectors on hi predomina la pedra calcària, de vegades els replans en alçada ja adopten descaradament la forma d'un esperó rocallós tallat verticalment per un o més costats. A sobre s'hi despleguen poblacions com *Useu* o *Peracalç*.

Així mateix, la presència de diversos altiplans ha possibilitat que al damunt s'hi establissin alguns nuclis. El cas més evident, com no, el trobem al Pla de Corts (*Peramea*, *Puiol*, *Bretui*,...). Fins i tot de vegades hi ha pobles cavalcant en la divisòria de petits interfluvis: *Montcortés* o *Sant Sebastia de Buseu* per exemple. No podem deixar de recordar tampoc els assentaments situats al peu d'un roca o bauma, com ara *Sellui* o *Solduga*.

Hi ha dues característiques que són molt pròpies del conjunt d'assentaments del Pallars Sobirà: el seu pendent i la seva compacitat. La majoria de nuclis es caracteritza pel seu notable desnivell, i són minoria els que estan assentats en un terreny pla o poc costerut. Aquest fet ha quedat reflectit en el llenguatge popular, de manera que en les poblacions hi ha dos punts bàsics de referència: el “*cap*” del poble (extrem superior) i els “*sòls*” del poble (extrem inferior).

Així mateix, a la comarca hi predominen els nuclis compactes enfront d'aquells amb una morfologia més irregular o esparsa. Els assentaments del tot dispersos típics de les regions atlàntiques, on les cases, absolutament separades, com a molt s'agrupen en forma de veïnat (el que abans hem qualificat com a *dispers agrupat*), són aquí gairebé inexistents. En tota la comarca només coneixem un cas de nucli tradicional dispers de tipus *veïnat*: la *Bana*, conjunt de cases aïllades situades en la confluència de la *Vall Ferrera* i la *Vall de Cardós*. D'aquest recompte hi hem exclòs, és clar, les bordes de muntanya, que sovint sí que presenten aquesta disposició, però que de fet no podem considerar com a habitatges habituals i convencionals, almenys no de manera generalitzada.

Dins del conjunt de nuclis compactes, cal distingir aquells que adopten majoritàriament una morfologia de casc urbà, del tipus *edificació tancada amb cases enfrontades* tal i com l'hem definit anteriorment. Són sobretot els pobles més destacats, molts emplaçats a tocar de la Noguera Pallaresa, els que presenten aquest disseny.

Podem reconèixer aquesta estructura en els barris antics de *Sort*, *Rialp*, *Gerri de la Sal*, *Peramea* o fins i tot *Esterri d'Àneu*: cases de planta rectangular, altes, estretes i profundes, enganxades (fent paret mitgera), de manera que formen fileres d'edificis confrontats a banda i banda d'estrets carrers. La façana per tant és situada en el costat estret que dona al carrer, amb la coberta (de vegades a un sol vessant) caiguent-hi a sobre.

És un model que, com sabem, és més propi de la terra baixa (*Conca de Tremp*, per exemple) on no hi ha tant pendent i els nuclis han tingut un major desenvolupament urbà. Per tant doncs, tendeix a desaparèixer muntanya amunt. Però el cert és que en el Pallars Sobirà penetra bastant endins, encara que en els llocs on el desnivell s'accentua queda desdibuixat.

Acabats els temps insegurs, amb les fortificacions ja innecessàries, fa dies que aquesta mena de trama urbana sovint és menyspreada en perdre llur sentit, més encara en els darrers anys si pensem que de vegades presenta trets considerats com a impropis de l'alta muntanya (façana arrebossada, teulada de teules de vegades inclinada a un sol costat,...).

Sovint és associada a vivendes velles, fosques i poc funcionals, que a més, entren en contradicció amb la imatge turística de la casa de pedra amb llosses de pissarra de l'Alt Pirineu.

Mossèn Agustí Coy comenta ja a principis del Segle XX que el casc antic de Sort pateix una certa degradació i que caldria una reforma.

És per tot això que avui nombrosos edificis han estat abandonats i enderrocats. Ha estat una constant en moltes poblacions, com el mateix *Sort* o el veïns nuclis de *Bressui* i *la Bastida*, víctima aquest darrer d'una demolició quasi integral i posteriorment reconstruït amb vivendes adaptades als estàndards i gustos que marquen els nous temps.

Molts dels nuclis amb edificació tancada, havien estat de fet viles closes medievals, amb un traçat molt característic: un o dos carrers principals, estrets però allargats, cercats per dues fileres de cases (a banda i banda) que al mateix temps fan de muralla. És força comú que els edificis presentin pòrtics a la planta baixa, fet que compensa l'angostura del carrer, aportant un caire molt particular.

Els assentaments ubicats a més alçària, bé sigui en vessants, valls secundàries o turons, i molt especialment aquells de la meitat septentrional de la comarca, tenen ja una morfologia lleugerament diferent. Són nuclis generalment més petits que els anteriors i sovint també consistents, però molt condicionats pel pendent, l'espai i les activitats ramaderes. Aquí hi predomina la *casa rural pirinenca*, la clàssica casa d'alta muntanya feta de pedra amb llosat de pissarra a dues aigües.

Tot i tenir, igual que la casa de poble amb parets confrontades, una planta més o menys rectangular, hi ha un element que la diferencia clarament de l'anterior: el sostre quasi sempre cau sobre les parets allargades (al contrari que en el cas anterior). La façana normalment és situada en un dels costats que acaben en angle per la part superior. Els habitatges amb la façana ubicada en una de les parets perpendiculars a l'esquena d'ase, amb el llosat caient a sobre, són minoria. Les cobertes a un sol vessant, són aquí quasi inexistent.

El desnivell del terreny comporta que les cases rurals pirinenques s'arreglerin formant diferents pisos o *grades*, fet que possibilita la insolació de cadascuna d'elles. Els edificis, entre els quals hi ha quadres i pallers, depenen de la disponibilitat d'espai, poden estar més o menys encaixats, tocant-se, però apareixen disposats de manera més irregular, de vegades fent paret mitgera, de vegades amb espais entre ells. Tot plegat implica una xarxa viària amb carrers també força estrets però més desendreçada.

Dos exemples de pobles compactes d'edificació tancada, amb carrers estrets i allargats, delimitats a ambós costats per una filera d'edificis que fan paret mitgera, generalment amb la teulada caiguent sobre la façana principal.

A dalt, Sort a principis del Segle XX. Veiem com el poble, situat al fons de la vall, està lleugerament enretirat al costat de solana. En aquest cas, la Noguera Pallaresa fa de fossar que ajuda a la protecció del conjunt urbà.

(Fotografia: A. Bortomeus, 1902, cedida pel Centre Excursionista de Catalunya)

A sota, Peramea, vila closa medieval on les mateixes cases fan de muralla, emplaçada en el vorell de l'Altiplà de Corts.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2009)

La fesomia d'aquests *nuclis compactes d'alta muntanya* per tant, no és la mateixa que la dels de casc urbà anteriors. Tot i que cada poblet té les seves particularitats, n'hi ha molts que presenten una forma aproximadament quadriculada o rectangular amb una trama de tipus més o menys ortogonal: *Surp, Saurí, Estaís, Enviny*,...

D'altres per contra tenen una figura més indefinida, amb una xarxa mig radial o amb els carrers adaptant-se a les inclemències del terreny: *Estac, Sorre, Montardit, Aidí*,...

Un tercer tipus de nuclis, poc o gens compactes, serien els de tipus lineal. N'hi ha una gran varietat, depenent de com es succeeixen els edificis i què és el que determina la filera.

Així, trobem pobles les cases dels quals simplement es disposen en filera: en superfície plana i del tot arreglats al llarg d'un camí o carretera (*la Guingueta d'Àneu, Tor*), o bé en un vessant horitzontalment (*Àrreu, Sant Romà de Tavèrnoles*) o quasi verticalment (*Lleret*).

En d'altres situacions veiem per exemple, que a partir d'un eix viari principal a banda i banda hi ha crescut una trama urbanística més consolidada que no pas la simple "filera de cases": sobre una replà (*Sorpe*) o en un coster, d'amunt cap avall (*Estaron*).

Hi ha un bon nombre de poblacions que apareixen dividides en diversos conjunts de cases o barris. Són assentaments que poden estar formats per dos o més parts físicament separades. Són nuclis bicèfals *Espot* (el *Solau* i el *Bago*), *Àreu* i *Olp* (formats per la *Vila* i la *Força*), *Llarvén*, *Berrós Sobirà* o *Mallolís* (el *Barri Major* i el *Barri Menor*) per exemple.

Són tricèfals pobles com *Lladorre* (format per les barriades de la *Vila de Dalt*, la *Vila de Baix* i la *Rectoria*), *Tavascan* (la *Vila*, el *Raval* i les *Cases*) o *Llessui* (*Llessui*, la *Torre* i la *Barceloneta*).

Finalment tenim els nuclis amb una morfologia del tot irregular, on les construccions es disposen de manera força anàrquica fregant el que podríem considerar una certa dispersió: *Escart*, *Cortscastell*, *Benante* per exemple, o aquells d'origen troglodític (*Sellui*, *Solduga*).

En un bon nombre de pobles crida l'atenció l'aparició de pòrtics en determinats carrers estrets: petits túnels ("forats") que passen per sota d'una o varies cases comunicant dos carrers més amples. O bé edificis amb porxos a la planta inferior. La presència d'aquests elements arquitectònics, associada amb el traçat dels cascs antics era antigament del tot habitual, no només aquí en el Pirineu si no en moltes poblacions i ciutats, ja que anava associada a una societat on no hi havia automòbils i tothom utilitzava la tracció animal, i on una major inseguretat aconsellava una edificació més compacta.

El pòrtic, com el carrer estret del que forma part, és doncs avui un vestigi del passat, associat a la vella arquitectura, i es fa més evident en els nuclis d'estructura urbana amb les cases confrontades. Però aquest element, amb la vinguda dels nous temps poc a poc va caure en desgràcia, ja que dificultava el pas dels vehicles. És així com, des de el moment en que la carretera va començar a arribar als pobles, molts dels vells pòrtics es van anar enderrocant. Una destrossa que s'ha accelerat des dels anys 1950-60's amb la emigració i l'abandó de nombroses cases velles.

Malgrat tot, el cert és que n'han sobreviscut no pocs, essent encara una curiositat que dona personalitat a llogarets i viles.

Dos bons exemples de nuclis compactes d'alta muntanya situats en un coster amb un fort pendent. Les cases, escalonades en forma de grades, estan ben orientades al sol, la majoria d'elles amb la façana en el costat exterior acabat en angle per la part superior. A dalt, Enviny (Batlliu de Sort) poble molt desenvolupat verticalment. A sota, Surp (Vall d'Àssua), extès horitzontal i verticalment de manera més proporcionada. *(Fotografies, Josep Mª Bosch, 2013)*

A grans trets, al Pallars Sobirà la grandària dels assentaments tendeix a ser més variable a la meitat sud de la comarca.

Les altes valls glacials presenten un poblament més regular, amb nuclis de trets més homogenis i una certa entitat: els llogarets minúsculs i caserius hi són minoria. De Llavorsí en avall per contra, la grandària dels pobles és fa més dispar, i les diferències arriben al màxim als municipis de Sort, Soriguera i sobretot, Baix Pallars: en aquest sector hi trobem des de pobles de notable magnitud (*Gerri, Peramea, Vilamur,...*) fins a caserius de dues o tres cases i fins i tot masies del tot aïllades.

L'hàbitat totalment dispers de caire tradicional (*dispers aïllat*), com hem assenyalat abans, és quelcom minoritari al Pallars Sobirà. Sense arribar a ser el model de poblament predominant, si més no assoleix una certa presència en algunes zones, especialment en la part meridional de la comarca.

Dins d'aquesta tipologia cal distingir les masies i mansos pròpiament: es tracta de grans cases rurals amb llurs edificis annexes (quadres, era i pellers) i capella o esglésiola, i terreny adjacent per a ser treballat. Són més abundants a tot el vast municipi de Baix Pallars, on n'hi ha algunes de molt antigues: la *Masia de Pasqual*, la *Masia de Peracalç*, el *Pui de Butxaca*, *Vilesa*, *Sarroca de Baén*, ...

Al municipi de Soriguera hi destaquen la *Masia de Copons*, *Santa Creu d'Enviny* i molt especialment *Saverneda*, una de les pairalies més boniques del país.

A la resta de la comarca, la casa rural aïllada tradicional és quasi inexistent. Només podem mencionar la *Masia de la Colomina* (prop de Llavorsí) i tres casos molt excepcionals: el *Manso Serra* (mas amb una església), a la *Vall de Cardós*, i *Santa Maria d'Àneu* i *Aurós* (aquest darrer, un mas amb dues esglésies), a les *Valls d'Àneu*.

Val a dir que històricament hi ha hagut etapes en que el poblament isolat ha tingut més protagonisme que en d'altres.

El poblament, més enllà dels models socioeconòmics, és quelcom sempre dinàmic, subjecte a canvis continus. De la mateixa manera que les proporcions dels pobles varia amb el temps, hi ha nuclis que depenent del moment han estat compostos per una sola casa o per diverses. És quelcom propi d'alguns dels llogarets més petits: *Capestany*, *Benante*, *Llavaners* o *Alendo*.

Un altre mena d'edificis aïllats força comuns són els molins hidràulics, situats a les ribes de rius i torrents, i dels quals ja n'hem parlat abans.

Al Pallars Sobirà n'hi havia hagut un munt, i a diferència de les masies, es trobaven repartits per tota la comarca.

A l'Alta Edat Mitja, i qui sap si potser abans, ja hi havia molins fariners ("moles") i serradores ("moline") en determinats llocs, però va ser a partir del Segle XVII quan proliferen per tota la geografia comarcal. Més endavant, a partir del 1900, molts seran aprofitats de nou per a produir la precària electricitat que fins no fa gaire ha portat la llum a tants poblets. Sovint moltes antigues moles van ser utilitzades al mateix temps com a molí fariner i com a minicentral.

A la imatge superior, el poble de Gavàs, a la Vall d'Àneu, situat a uns 1400 m d'alçada, sobre un petit replà lateral d'origen glacial.

A sota, el poblet de Surri (Vall de Cardós), sobre el replà final que la Coma d'Estaon dibuixa abans de precipitar-se sobre la vall principal de la Noguera de Cardós: observem com una de les principals construccions, *Casa Pubill* (l'antiga casa forta del nucli) cau en vertical, donant l'efecte de "poble penjat".

(Fotografies, Josep Mª Bosch, 2013 i 2015)

Actualment una bona part dels antics molins ja han desaparegut, i els que encara existeixen generalment estan abandonats i enrunats després de perdre llur funció. Només uns pocs, com la *Mola de Riumajor* (Bresca) o la de *Montardit* han estat rehabilitats. Però sabem que antigament un bon nombre d'ells eren també utilitzats com a habitatge. No tant sols pels testimonis orals del país: ho podem constatar en el Nomenclàtor de 1860.

Un tercer tipus de vivenda aïllada a la qual també ens hem referit eren els hostals de camí o carrerada. Eren menys nombrosos que els molins hidràulics, ja que estaven quasi tots situats al llarg de la via principal que segueix el curs de la Noguera Pallaresa: *Morreres*, *el Comte* (que va donar lloc al poble, com hem vist), *Cassovall*, *l'Hostal Nou*, *Gulleri*, *l'Hostal del Rei*, *l'Hostal del Cargol*,... En fi, tot un rosari d'establiments per a assistir els soferts traginers d'antany.

Generalment van quedar en desús en el moment en que el transport rodat va substituir la tradicional tracció animal com a mitjà de transport de mercaderies.

En el present, de gran part dels vell hostals no en queda rastre: llurs enderrocs han anat desapareixent amb les successives millores i ampliacions de la N-260 i la C-13: un dels darrers testimonis, les dues cases que romanen dretes al *Comte*, han estat derruïdes amb la excusa de la realització de la variant de *Gerri*, la qual de moment no s'ha dut a terme.

Un fenomen apart seria el de antigues bordes convertides, transitòria o definitivament, en vivendes principals en algun moment del segle XIX o XX, associades a l'activitat ramadera o recentment, al turisme i a les segones residències.

De vegades les bordes de muntanya s'ens presenten aglomerades, com si fossin un de tants llogarets que trobem al país. De fet, molts d'aquests "*nuclis de bordes*" es sap del cert o es sospita que segles enrera havien estat pobles convencionals: *Tressó*, *Botella*, *Noarre*, *Quanca*, *Nibrós*,...

En d'altres ocasions les bordes apareixen disseminades en el territori però relativament properes entre elles, adoptant la forma de veïnat (dispers agrupat). Aquesta tipologia, en la qual d'alguna manera hom tendeix a agrupar una sèrie d'edificis més o menys esparsos, és molt habitual al Pallars Sobirà en el cas de les bordes: *Bordes de Burg*, *Bordes de Llarvén*, *Bordes de Buscallado*, *Bordes de Llossau*,...

Finalment hi ha la borda del tot aïllada, no associada a cap denominació col·lectiva. És també força freqüent en tota la comarca.

Per abans moltes bordes s'utilitzaven eventualment com a vivenda: majoritàriament de manera puntual, o bé durant períodes de l'any que es podien allargar uns mesos. Depenent de llur situació i de cada cas, una borda podia estar habitada només molt de tant en tant o bé al llarg d'una època determinada (generalment la temporada estival). Per això algunes bordes tenien al costat una *caseta* utilitzada com a habitatge precari, on cuinaven, menjaven i dormien els estadants.

De totes maneres no era excessivament comú que una borda tingués la funció de residència principal o habitual, si no més aviat una excepció. Amb tot, el Nomenclàtor de 1860 ens revela que en aquell moment de màxim poblament un bon grapat de bordes van esdevenir la llar primera de nombroses famílies.

Antigament, quan predominava l'economia d'autosubsistència, en alguns sectors del Pallars Sobirà la vida en les bordes s'allargava força.

Particularment en aquells pobles que disposaven de poc espai aprofitable al seu voltant, però que tenien accés a algunes altes valls properes: a la *Vall de Cardós*, veïns de nuclis com *Aineto* o *Tavascan* s'estaven bona part de l'any instal·lats a *Noarre* o *Guidal* entre d'altres, on hi havia pastures abundants i espai per al conreu de cereals, patates i llegums.

Més tard, amb la decadència de l'autarquia molts d'aquests cultius d'alta muntanya foren abandonats, i les terres ja només eren aprofitades com a pastures, amb la qual cosa, l'estança a les bordes quedà limitat a períodes més curts.

Més enllà de la percepció general, la borda, aïllada o agrupada, no és un element propi només dels sectors més elevats, per damunt del pobles. De fet, la trobem en qualsevol racó amb terreny susceptible de ser aprofitat. Per tant, també n'hi ha a les parts baixes, per dessota dels nuclis i fins i tot a tocar del fons de les valls principals. Per això, amb el pas dels anys, algunes bordes ben comunicades i situades, amb bones terres per a treballar, van passar a exercir la funció de vivenda principal, substituint com a tal la casa d'algun nucli proper enlairat on originalment hi residia llur família. Així va succeir amb la *Borda de Casa Felip* (Besan), convertida en vivenda en obrir-se la carretera de la Vall Ferrera, al costat de la qual avui la trobem. Exemples semblants són els de la *Borda de Xica* (Castellvíny) o la *Borda de Joan* (Àreu).

En certes ocasions, si una o diverses bordes agrupades situades al fons de la vall principal de la Noguera Pallaresa, al costat del camí principal que travessa la comarca, eren convertides en habitatges principals, amb el temps podia formar-se un nou nucli de població concentrat, més si prop hi havia algun hostal o establiment de serveis. Ja hem comprovat en l'apartat anterior com aquesta va ser la gènesi d'assentaments com *Baro*, la *Mola de Baro*, *Ribera de Montardit* o la *Guingueta d'Àneu*.

Avui, senceres o caigudes, les velles bordes han perdut quasi totes la seva funció tradicional, i el cert és que tant la societat i les administracions no saben què fer amb elles. En els darrers anys algunes han estat habilitades exclusivament com a habitatges, sense estar vinculades a cap explotació rural. Però la Llei d'Urbanisme de 2005 de moment dificulta que es facin més reconversions d'aquest tipus si no van associades a alguna activitat agrària o ramadera, una decisió que ha encetat una agra polèmica i que ja ha donat lloc a tota mena de picaresques.

Perspectiva de la *Mola de Sellui*, a la riba del riu d'Àncs, avui en runes, abandonada de fet. Havia exercit al mateix temps com a molí de gra de dia i minicentral hidroelèctrica de nit, donant llum a diversos poblets del *Pla de Corts* i la *Vall d'Àncs*. Va estar en funcionament fins els anys 1980's. (Fotografia, Jose Mª Bosch, 2011)

A la imatge superior, el bonic poble de *Tornafort* (*Vall de Siarb*, municipi de Soriguera), exemple d'assentament aixecat al capdamunt d'un petit turó.

A la imatge inferior, el nucli d'*Escàs*, a la *Vall d'Àssua*, emplaçat sobre una protuberància d'un coster en una vall fluvial. (*Fotografies: Josep Mª Bosch. 2009*)

Els edificis tradicionals al Pallars Sobirà: una breu ullada

La casa (i per extensió el conjunt de l'edificació) tradicional del Pallars Sobirà no és massa diferent de la que trobem a les comarques veïnes del vessant sud.

Majoritàriament es tracta de la típica vivenda de pisos, amb el pis inferior antigament destinat a corral o quadres i més tard a rebost. Si el pendent del terreny és acusat, la casa pot tenir dues entrades: la inferior per l'antic corral, i la superior per la part posterior del primer o fins i tot segon pis.

Per poc que la casa tingués un nivell econòmic acceptable, hom procurava tenir alguna quadra i/o paller en edificis separats de l'habitatge, específics per a tal ús. Per això encara avui trobem dins els pobles tantes construccions que han tingut aquesta funció.

Amb tot, la proliferació de quadres fora de l'*edifici/habitatge* però és un fenomen que va tenir a veure amb l'especialització ramadera de principis del Segle XX, com podem comprovar més endavant.

Algunes vivendes tenen els edificis per a les tasques rurals al costat, adoptant el model de "*casa-granja*" que ja hem descrit. De vegades el conjunt presenta una forma quadrada o circular, de manera que enmig hi queda un pati o era ("*batedor*").

La presència d'eres pròpiament és major al sud de la comarca, allà on l'agricultura cerealista tenia més importància. De totes maneres, sorprèn que en les altes valls aquest element no desapareix: és força comú en moltes de les cases.

En d'altres ocasions, les quadres i palleres es troben del tot separades de la casa.

La forma dels edificis pot variar força: uns presenten una figura absolutament allargada, mentre que d'altres que són del tot quadrats. Si més no, com hem deixat entreveure, hi predomina la planta de tipus rectangular però ample, tant al sud de la comarca com a les altes valls.

Les parets són gruixudes o molt gruixudes (de vegades de poc menys d'un metre), fetes de pedres bastes unides per una argamassa de sorra, cal o argila. Val a dir que el tipus de pedra emprat és diferent segons la zona degut a que cada poble disposava de material autòcton, el qual s'extreia directament de pedreres properes. Per això els edificis antics són un clar reflex del paisatge i la geografia local: pissarra de color fosc, argila vermellova, calcària,....

El mateix podem dir de l'argamassa, que en cap cas (o en pocs) era ciment, si no de sorra, argila o cal depenent de la disponibilitat. En les construccions velles de vegades criden l'atenció algunes parets on, a manera de pedaça, per damunt de l'antic morter hom hi ha afegit recentment pegats de ciment per a afermar-les.

Tradicionalment les cases eren fetes a pedra vista. Només les cases fortes, en alguns casos, solien tenir les parets arrebossades amb calç ("*ges*"). En els pobles grans si més no, era més freqüent trobar una part dels edificis emblanquinats, més si disposaven d'alguna pedrera de guix prop (és el cas de *Sort*).

Avui, irònicament, les construccions del tot revocades amb calç no són ben vistes per que s'aparten de la imatge idíl·lica de la clàssica casa pirinenca de pedra que l'ideari col·lectiu ha adoptat.

Les obertures de les construccions tradicionals, originalment eren molt petites, però amb el temps es van anar engrandint. Així, les finestres de les vivendes inicialment havien estat minúscules i amb forma quadrada, reforçades per una taula de fusta a la part superior: un vestigi que ara encara perdura en quadres i bordes.

Més endavant, hom les va anar eixamplant, convertint-les en les clàssiques “finestres” que coneixem, que sovint eren revocades amb calç. Amb el temps moltes van esdevenir balcons. Segons el cas, els balcons podien ser molt rudimentaris i bàsics: un petit sortint de pedra o fusta amb una barana. Excepcionalment, en casos concrets algun dels balcons podia estar recobert pels costats i per sobre (amb un petit llosat), donant l’efecte “d’estructura sortint” respecte a la paret.

En algunes àrees (més aviat en el sector nord de la comarca: *Vall Ferrera, Cardós, Coma de Burg*,...) els balcons s’ampliaven, fins a donar lloc en determinades ocasions, a espectaculars balconades que s’allarguen per la façana, comunicant exteriorment dues o més finestres. Aquí hi trobem també uns pocs habitatges on la façana queda enretirada cap a l’interior respecte les parets laterals i el llosat. Llavors, l’espai que deixa la façana és ocupat per diverses galeries fetes de fusta, una per a cada pis. Les portes d’accés als edificis, per la seva part, normalment són quadrades o rectangulars, i amb menys freqüència de mig punt.

La utilització de la fusta en les construccions és molt dispar en tota la comarca, i depèn bàsicament de llur disponibilitat. Per tant, en les cases de les valls de capçalera (*Àneu, Cardós, Ferrera i Coma de Burg*), on hi ha frondosos boscos, era freqüent l’ús de la fusta no només per a les bigues, si no també per al terra dels diferents pisos, per a les escales i per a les finestres, portes i balcons com hem dit. En canvi, al *Pla de Corts* o al sector de *Sobre Gerri*, per citar uns exemples, la fusta és emprada de manera més limitada, ja que hi és més escassa.

Perspectiva de les cases *Segalàs* (dreta) i *Quim de Segalàs* (esquerra), al llogaret de *Norís* (*Vall Ferrera*).

Bons exemples de casa tradicional de pisos de l’Alt Pirineu, fetes de pedra i cobertes amb llosat autòcton.

Observem com la presència de la fusta és generosa: amplies balconades que esdevenen galeries exteriors i sostre que sobresurt notablement.

(Fotografia, *Josep Mª Bosch*, 2013)

De vegades, en poca distància la fesomia de les construccions pot canviar notablement . A la imatge superior, *Casa Gravat*, (*Romadriu, Ribalera*) presenta ja els típics elements de les altes valls de capçalera, en especial una major utilització de la fusta.

Al mig, les cases fortes *Barbal* i *Aitès* (*Enviny, Batlliu de Sort*), situades uns pocs kilòmetres al sud de l'anterior, malgrat estar cobertes també per llossat, es caracteritzen per una presència molt menor de la fusta, pràcticament inexistent en balcons i finestrals. En aquest cas, a més, tenen la façana revocada amb calç, quelcom indicatiu de poder econòmic.

A sota, la majestuosa *Casa Rei*, a *Mentui*, en mal estat i abandonada de fet malgrat haver estat, anys enrere, una destacada casa forta. Constitueix però un bon exemple de construcció tradicional de la franja més meridional de la comarca, situada ja al Prepirineu, amb teulada en lloc de llossat.

(Fotografies, Josep Mª Bosch, 2013 i 2014 i 2015)

Alguns dels màxims problemes que ens planteja la edificació tradicional pallaresa, sorgeix en tractar la qüestió del sostre o coberta de les construccions.

Per a començar, recordem que els edificis normalment tenen la coberta a dues aigües. La coberta a un sol vessant és minoritària i quasi només apareix en les edificacions que tenen el sostre revestit amb teules.

Les cobertes a tres o quatre aigües en general també són una excepció, però fan acte de presència en els pobles més septentrionals, influenciats per les comarques veïnes del vessant nord com el *Pays de Couserans* francès, com per exemple a l'alta *Vall d'Àneu*. En aquest sentit, les informacions de que disposem ens indiquen que al Pallars Sobirà les cases, quadres i bordes mai han tingut una coberta massa inclinada. La raó inicial és el material predominant amb que s'hi recobreix el sostre.

Les lloses de pissarra i les teules han estat, quasi exclusivament, els dos elements emprats per a cobrir les construccions de la comarca. Com que antigament no estaven massa subjectats a la base del sostre, no hi podia haver un pendent excessiu. El llossat de pissarra és un dels elements més característics de l'alta muntanya, i certament, al Pallars Sobirà sempre hi ha predominat, excepte en el sector sud. Un detall molt propi de la comarca és que, de vegades més, de vegades menys, aquest sobresurt per damunt de les parets i la façana, donant a la casa un aspecte molt particular.

Per abans, les construccions més arcaiques tenien les lloses soltes, sense pràcticament cap subjecció. Més tard hom hi va començar a fer un forat pel costat més prim per on s'hi passava un clau que es clavava a les taules de fusta que per sota aguantaven el sostre.

Fins no fa gaire les llosses s'extreien artesanalment de diverses pedreres ("*lloseres*") de la mateixa comarca. Actualment totes han deixat de ser explotades, per la qual cosa s'importen de Galícia o de l'estranger unes lloses uniformes, tallades industrialment, clarament diferents de les del país: són les que trobem en els edificis moderns.

Les teulades només són abundants al municipi de Baix Pallars, i amb certa freqüència al de Soriguera. A Baix Pallars hi són gairebé exclusives, mentre que al vast municipi de Soriguera apareixen combinades amb els llosats.

Anys enrere sembla que la teula penetrava més cap endins, arribant a alguns nuclis situats més al nord. Segons Joan Lluís "*abans a Sort les cases tenien la teulada de teula*".¹⁰

Els sostres fets amb palla han estat quelcom molt minoritari, almenys des de que s'en tenen notícies històriques. Només se'n van documentar uns pocs a l'alta *Vall de Cardós* fa uns anys, concretament a *Tavascan*, *Noarre* i a les *Bordes de Graus*, que a hores d'ara ja han desaparegut.

Probablement en el passat van ser més habituals, però creiem que ni de bon tros tant com a la Val d'Aran o al Coserans.

La xemeneia típica de l'habitatge pallarès, a diferència de les comarques aragoneses del Sobrarbe i el Serrablo, tendeix a ser més petita i senzilla, amb una forma quadrada, rectangular o de piràmide truncada. És feta dels mateixos materials que la resta de l'edifici.

Les xemeneies, si més no, no són en absolut uniformes. La seva grandària i la seva figura depenen de molts factors: l'emplaçament i l'estructura de la casa, i dins d'aquesta, la situació de la llar de foc.

Les vivendes de les altes valls del Pallars Sobirà solen exhibir xemeneies més grans. En canvi, al sud, allà on predominen les teulades, les xemeneies sovint són minúscules, molt semblants entre elles. Les bordes no tenen cap mena de xemeneia: el fum del foc acostumava a sortir per alguna obertura del llossat. És d'aquest fet d'on deriva aquest nom: "*cases bordes*" considerades "no legítimes", és a dir, diferents de la vivenda habitual.

En definitiva, la casa tradicional pallaresa, amb els seus edificis auxiliars, era fruit d'una època i d'unes necessitats particulars. Estava pensada per a un model de família, per a un model de societat i per a unes activitats econòmiques concretes. Per això, malgrat les aparents i enganyoses semblances superficials de moltes noves construccions, avui la podem considerar una autèntica relíquia del passat.

A la fotografia superior, llossat tradicional a *Rubió (Vall de Siarb)*

A la imatge central, llossat industrial, de construcció recent, a *Surp (Vall d'Àssua)*

A sota, teulat tradicional a *Peracalç*, al sud del *Pla de Corts*, a la part més meridional de la comarca.

(Fotografies, Josep Mª Bosch, 2014 i 2015)

El nom de la casa

El costum de referir-se a les diferents vivendes amb un nom és quelcom molt generalitzat al Pallars Sobirà encara avui, sobretot en els nuclis petits. El nom d'una casa no té necessàriament perquè coincidir amb el del cognom dels seus estadants actuals: en molts casos la denominació prové de temps molt llunyans (diversos segles!!) i s'ha transmès de generació en generació.

Un detall de l'importància que el nom de la casa tenia en la societat tradicional el comprovem quan, encara actualment la família que en té la propietat són més coneguts pel sobrenom que s'en deriva de la designació de la casa que no pas per llur cognom o nom de pila. Així, en *Bolunya*, la *Sisqueta*, el *Roi* o la *Felipa*, és el mot que prenen els habitants o amos/mestresses de *Casa Bolunya*, *Sisquet*, *Roi* i *Felip* respectivament. Antigament el fet de ser conegut pel nom d'una determinada casa forta implicava una plusvàlua de prestigi, ostentació i respecte dins l'entramat social del país.

Conèixer l'origen del nom d'una casa és veritablement complicat. Per documents antics sabem que molts provenen del cognom d'un antic cap de família. A l'”*Spill Manifest del Vescomtat de Castellbó*” (1519) per exemple, hi trobem caps de família que duïen per cognom denominacions de cases que encara existeixen actualment: *Palanca*, *Sansa*, *Cerdà* (Tor), *Morera* (Surp), *Esplendiu* i *Mallol* (Norís), *Alegre* i *Bringué* (Bernui), etc...³

El cert és que, si no disposem de vells escrits que ho testifiquin és impossible saber si la designació d'una casa té la seva causa en el cognom d'algun avantpassat o es deu a d'altres raons. En realitat, la majoria de cognoms de persona tenen una gènesi semblant a la dels noms de casa: un motiu que es va adjudicar a determinat individu en el seu moment, i per extensió, a la seva família.

Així doncs, independentment de la provenença o no d'un antic cognom, avui podem classificar els diferents noms de casa atenent al seu possible origen: noms de pila (*Joan*, *Pere*, *Andreu*, *Miquel*...), procedència (*Goserans*, *Gallego*, *Andorrà*, *Gabatxó*,...), càrrec públic (*Batlle*, *Jutge*, *Escolà*,...), característiques físiques o personals (*Roi*, *Ros*, *Menut*, *Coix*...), oficis (*Músic*, *Cardaire*, *Sastre*, *Farré*,...), estatus social (*Baró*, *Sinyor*, *Castellà*,), relació de parentiu (*Cabaler*, *Pubill*, *Casat*, *Hereu*,...), renoms referits a fets diversos (*Macareno*, *Curiós*, *Peret de les Hòsties*, ...) o renoms referits a animals o plantes (*Trementina*, *Llop*, *Mosquit*, *Cabirol*,...).

Com veiem, és habitual que aquests noms sobrevisquin als canvis de propietaris o dels residents. Però també ha passat que, al canviar de mans de mans una casa, els nous estadants han decidit unilateralment canviar-li el nom, o si provenen d'un altre poble, han portat amb ells la denominació de la seva antiga casa, que passa a ser també la de la que han adquirit.

Tot això es donava en un context en el que normalment el nom de la casa es referia al concepte d'*habitatge* pròpiament, si bé aquest anava molt lligat a una realitat física (edifici/vivenda+annexes) amb l'excepció potser dels pobles més grans, on hi podia haver edificacions ocupades per més d'una família.

Els efectes del despoblament en l'arquitectura tradicional

Les contínues onades emigratòries que ha patit el Pallars Sobirà –i el Pirineu en general- des de mitjans del Segle XIX han significat, com és lògic, un gran trasbals en els entramats urbans dels nombrosos nuclis de població de la comarca. En el millor dels casos, les vivendes i annexes de les famílies marxades han estat conservades per aquestes amb alguna nova funció (2ª residència, per exemple) o venudes. Però desgraciadament, moltes antigues cases van quedar del tot abandonades en desaparèixer els seus habitants. Això va ser molt freqüent sobretot en la primera crisi, la de finals del XIX, quan els que van fugir van ser més aviat les famílies més pobres amb dificultats per a sobreviure. Malauradament, l'abandó de la vivenda, com comprovarem, va ser quelcom bastant habitual almenys fins l'inici de la darrera gran etapa emigratòria (1960-80).

Es tracta d'una actitud molt pròpia d'abans de la completa implantació del capitalisme, quan la casa sovint no era concebuda com un actiu econòmic important (no com ara, si més no) en una època en que no hi havia plans urbanístics, on moltes vivendes eren de dubtosa o nul·la titularitat a efectes legals i en un territori considerat marginal, lluny de les grans ciutats. I encara amb posterioritat, un bon nombre de construccions han patit una absoluta desídia per part de llurs propietaris fins quedar reduïts a un munt d'enderrocs.

Els edificis tradicionals tenen generalment unes parets mestres molt gruixudes a mode d'aïllants, però presenten un punt feble: la teulada o llossat. L'entramat constituït per les bigues de fusta, els taulons i les teules o lloses superiors resulta molt fràgil, més si aquestes són pesades. Un cop de vent pot fàcilment desplaçar algunes llosses i fer un foradet per on quan plou hi cau una gotera que va podrint el bigam. A la llarga, el resultat serà l'esfondrament del sostre. En les teulades i llossats antics, i més en els llocs on el vent hi sol bufar amb força, és freqüent encara avui posar rocs damunt dels sostres per a evitar moviments sobtats.

La rapidesa amb que una construcció antiga abandonada es pugui degradar depèn doncs de factors molt diversos, de vegades fortuïts: la situació de l'immoble, l'estat del mateix en el moment de l'abandó, els fenòmens meteorològics a que pugui estar exposat, els actes de furt o vandalisme per part de visitants ocasionals i la solidesa del llossat o teula. Per tant, al llarg i ample de tota la geografia comarcal ens podem trobar amb situacions molt diferents: edificis que en pocs anys han esdevingut un munt de runes, i d'altres que, malgrat romandre sense cap ús una pila de temps continuen dempeus.

En certa manera l'abandonament de moltes construccions era, fins a meitats del Segle XX, comprensible i fins i tot en part lògica: es tractava llavors d'una renúncia absoluta, de fet i de dret, ja que els propietaris sovint deixaven també de pagar la contribució, deslligant-se efectivament dels seus llocs d'origen. Posteriorment, en les darreres dècades, la degradació de vells edificis ha esdevingut un fenomen més complex, que pot respondre a causes molt diverses.

Una d'elles és la simple manca de manteniment, que si bé es pot deure a motius econòmics (no disposar de diners per a conservar una casa en condicions acceptables), poden amagar estratègies especulatives a llarg termini: és més rendible deixar caure un edifici de grans proporcions, tot i el seu possible valor històric, sentimental o cultural, amb l'expectativa d'aixecar en el futur un bon nombre d'apartaments de caire turístic en el solar resultant.

Un altre motiu poden ser interminables litigis entre els membres d'una mateixa família, més preocupats per l'accés a un bé econòmic que per la salvaguarda de l'immoble en sí.

Però també es pot deure a una impossibilitat real de preservar el patrimoni: per exemple, en nuclis on no hi ha accés rodat i on a més les cases han patit reiterades violacions i saquejos que han malmès el seu estat.

El tret més distintiu i gairebé comú de les situacions d'abandó d'uns anys ençà és que els amos, a diferència d'antigament, generalment continuen pagant la contribució urbana i els altres impostos corresponents, amb la qual cosa segueixen sent els propietaris de dret.

En qualsevol cas, el que no podem ignorar és que tots els edificis i terrenys tenen un propietari encara que aquest no en tingui cura, sigui un particular o una entitat jurídica. La idea, difosa entre alguns forasters, de que *“la muntanya és de tots”* és una total fal·làcia. Per tant, si bé aquí ens referirem a “tal casa” o “tal poble” com a *“total o parcialment abandonat”*, ha de quedar clar que l'adjectiu es refereix exclusivament a llur estat o manca de manteniment i no a la inexistència d'un titular.

Un cop ha perdut la seva funció i el propietari ha deixat de tenir-ne cura, una construcció pot passar de presentar un estat no gaire bo però acceptable a quedar del tot enrunada en només uns pocs anys.

La Borda de Socampo, a Bonabé (Alta Vall d'Àneu) n'és un trist exemple.

(Fotografia superior: autor desconegut)

(Fotografia inferior: Josep Mª Bosch, 2014)

c) El model de poblament recent: el reflex de la nova realitat social i econòmica

A la segona meitat del Segle XX apareix al Pallars Sobirà un model de poblament totalment nou i diferent del tradicional, vinculat a les necessitats de l'actual economia de mercat cada cop més globalitzada i als esquemes d'una societat moderna sorgida en els àmbits urbans.

Més tard, el període d'emigració massiva (1960-80) significa de fet la liquidació dels vells patrons socioeconòmics, i de retruc, dels darrers vestigis d'una cultura ancestral. La nova realitat implica doncs una classe d'habitatges i d'assentaments que tenen poc a veure amb els anteriors.

Així, les vivendes que, bàsicament, es construeixen al Pallars Sobirà en la 2ª meitat del Segle XX responen ja a les noves pautes i exigències residencials.

Per a començar, hi ha una clara separació entre els conceptes “*casa-edifici*” i “*casa-vivenda*”.

En efecte, ja hem comprovat que, en la societat tradicional, la noció de “*casa*” com a element físic (“*edifici*”) equivalia, amb poques excepcions, al concepte de “*vivenda*” i al de “*família*” (una casa=una família).

En el nou context això canvia, i els edificis que s'aixequen freqüentment hostatgen diverses vivendes, igual que passa a la ciutat.

Es tracta a més d'habitatges que en la seva majoria no tenen cap relació amb explotació rural alguna, i que estan dotats amb tots els serveis de qualsevol vivenda urbana: electricitat convencional, aigua corrent tractada, telèfon, lavabo,...

Tots aquests edificis d'origen recent, han estat construïts sobretot degut a dues causes: el naixement i creixement del sector turístic (que a la fi ha esdevingut el motor econòmic de la comarca) i les migracions internes que es produeixen des de els llogarets enfilats muntanya amunt cap als nuclis més grans situats al fons de les valls principals.

Deixant de banda l'èxode que a les dècades de 1960 i 1970 va portar a emigrar a uns 5.000 paisans, es produeix al mateix temps un desplaçament interior de gent que abandona llurs petits assentaments natals i s'estableix als pobles més ben emplaçats: es tractava de fugir de nuclis mal comunicats, amb pocs o cap servei, buscant les comoditats i el benestar de la “vida moderna”. Es dirigien sobretot a *Sort*, però també a *Rialp*, *Llavorsí*, *Esterri d'Àneu*, *la Pobla o Tremp*.

La construcció de nombrosos blocs de pisos en terrenys abans agrícoles (*la Pallissa a Sort*, *la Cultia de l'Anís a Rialp*, *Prat del Nando*, *Prat de la Trainera* i el *Prat de Burguerol a Esterri d'Àneu*,...) va canviar per sempre la fesomia d'aquestes viles.

El turisme relacionat amb l'alta muntanya per la seva part també ha contribuït a l'aparició de nous edificis destinats als visitants ocasionals o a la segona residència: hotels, apartaments, cases adossades,...

Apart del creixement físic dels nuclis que acabem de nombrar, es produeix també el naixement d'alguns nuclis de població nous de trinca.

Val a dir que al Pallars Sobirà, a diferència d'altres comarques, els nuclis de població d'origen recent són relativament pocs: l'activitat constructora residencial s'ha concentrat més en assentaments ja existents prèviament. Però això no vol dir que no n'hi hagi.

Alguns exemples en són *Berrader* i *Super-Espot*, vinculats a l'esquí, o bé els *Baiürsos* (Rialp), assentament sorgit els anys 1960's.

Tots ells es caracteritzen per ser complexes d'apartaments i hotels destinats al turisme.

Les darreres lleis d'urbanisme, així com el Pla Urbanístic del Pallars Sobirà posen èmfasi en el fet d'evitar la futura proliferació de nuclis de nova planta tal i com va passar fa unes dècades en moltes comarques del litoral i prelitoral català (les omnipresents “*urbanitzacions*”, algunes encara pendents de legalitzar). Més en un territori que ja té a priori un poblament força esmicolat.

I és en aquest punt on sorgeix la problemàtica de les bordes, un tema espinós en el qual hi ha avui incertesa i molts interrogants: en quins casos poden ser arreglades i utilitzades com a vivenda i fins a quin punt pot ser transformada llur estructura exterior.

Igual que passa amb els nuclis tradicionals, els assentaments d'origen recent els podem classificar atenent a diverses variables.

Nosaltres bàsicament en considerarem dues: el *tipus de poblament*, el qual pot ser “*concentrat*”, “*dispers aïllat*” o “*dispers agrupat*”, i la *naturalesa*, la qual pot ser “*convencional*” o “*no convencional*”.

El nucli de Baquèira, a la Val d'Aran, és un bon exemple d'assentament d'origen recent Vinculat a la nova activitat turística d'alta muntanya.

(Fotografia d'autor desconegut extreta de la pàgina web Escapadarural)

d) El concepte de “nucli” o “unitat de població”. Referències prèvies i definició adoptada en el context d’aquest treball

Per a estudiar el poblament d’un territori determinat amb detall i de manera sistemàtica, com ho estem fent aquí, el primer inconvenient que s’en presenta és quina ha de ser la unitat bàsica a partir de la qual poder dur a terme el nostre treball, la cèl·lula essencial que constitueix cadascun dels elements que configuren la xarxa de distribució dels assentaments humans.

Tant abans com avui resulta quelcom complicat l’estudi del poblament d’una forma rigorosa i sistemàtica. A nivell oficial, dins de cada cens de població existeix un recull estadístic específic que es refereix al poblament d’una forma molt detallada: el Nomenclàtor de Població.

El Nomenclàtor recopila dades sobre el poblament a nivell inframunicipal. És a dir, ofereix una informació a una escala molt petita sobre els assentaments que existeixen dins de cada municipi i com estan distribuïts, així com les seves principals característiques. Fins no fa gaire, aquest document s’actualitzava cada 10 anys conjuntament amb el Cens, si bé això, com veurem, en els darrers temps ha canviat.

El Nomenclàtor per tant, té com a funció principal el coneixement del poblament i llurs característiques. Per això pren com a referència una unitat territorial bàsica de poblament, la *entitat singular de població*.

Segons la definició que en fa l’Institut Nacional d’Estadística, una *entitat de població* és “*qualsevol àrea habitable del terme municipal, habitada o excepcionalment deshabitada, clarament diferenciada dintre del mateix i que és coneguda per una denominació específica que la identifica sense possibilitat de confusió*”.

Aquesta definició però, ja des d’un començament, està subjecta a interpretacions varies que poden distorsionar el que trobem sobre el terreny o, si més no, presentar la realitat d’una determinada forma que pot ser més o menys correcta segons el criteri de cada persona. En veritat, la concepció que cadascun de nosaltres tenim del territori és diferent, quelcom un tant subjectiu que no sempre ha de ser coincident simplement per que els ésser humans perceben les coses de manera diversa.

A més, la definició general d’entitat singular de població resulta canviant en els successius nomenclàtors degut a la introducció de determinats condicionants: per exemple, el primer Nomenclàtor (1857) només considerava com a entitats les localitats de més de 12 habitants.

El de 1860 reconeixia com a entitat qualsevol edifici o grups d’edificis, habitats o no.

El Nomenclàtor de 1887 especificava que una entitat singular de població, per a ser considerada com a tal, havia d’estar formada per un mínim de 2 edificis: la resta, les construccions que es disposen de forma individual i aïllada en el territori quedarien recollits en un apartat específic de “*edificios diseminados*”. El Nomenclàtor de 1900 limita el reconeixement d’entitat singular de població als grups de 10 edificis com a mínim.

Per a acabar-ho de complicar, a partir dels anys 1940 i 1950 el concepte d'*entitat de població* passa a tenir un significat diferent, més associat al d'un determinat espai o part del terme municipal: una *unitat territorial acordada i definida per límits precisos que conté edificació habitable*, la qual estarà composta per un nucli (edificis agrupats formant una trama urbana) i un disseminat (resta d'edificis dispersos pel territori de l'entitat, situats a més de 500 m dels límits exteriors del nucli).

Amb tot aquest seguit de variacions i criteris canviants, no cal dir que les entitats de població que hi trobem en un mateix municipi poden ser molt diferents d'un nomenclàtor a l'altre, fet que no ajuda en absolut a copsar el poblament d'un municipi o comarca.

Dos aspectes més contribueixen a dificultar encara més la tasca. En primer lloc, la enorme diversitat que presenta el poblament tradicional a Espanya: a més de la tipologia majoritària d'assentaments formats per un grup d'edificis concentrats, hi ha també cases que es disposen de forma aïllada en el territori (per exemple, les masies a Catalunya).

De la mateixa manera hi trobem agrupacions d'habitatges que, tot i estar físicament separats els uns dels altres, no estan massa allunyats entre ells i a més tenen algun vincle comú, com pot ser la pertinença a una mateixa parròquia, compartir un temple religiós comú o bé ocupar un espai determinat físicament ben delimitat: són els que anomenem *assentaments dispersos agrupats*, coneguts popularment com a *veïnats* en bona part de Catalunya, o com a "*concejos*" o "*parroquias*" en d'altres regions de l'Estat.

En segon lloc, la variable temporal: la forma com la població colonitza un espai. Aquesta evoluciona amb el pas del temps, de manera que el nombre, la grandària i les característiques dels assentaments canvien progressivament.

En general, per a l'estudi del poblament, el Nomenclàtor agafa com a referent la toponímia popular, però sovint sense arribar a concretar i sistematitzar excessivament. Per això i pels motius exposats, els criteris a l'hora d'acabar de precisar què constitueix o no una entitat de població són diferents d'un recull a un altre.

Uns quants autors han posat de manifest les dificultats que genera l'estadística del poblament.

Vidal i Bendito, per exemple, reflexiona sobre la poca coincidència entre les entitats reconegudes pels Nomenclàtors i la toponímia present en els mapes i plànols.

Albert Esteve, en el seu treball de recerca sobre el Nomenclàtor, compara l'"entitat de població" espanyola amb els seus equivalents en l'estadística de diversos països.

Identifica algunes de les qüestions que generen confusió quan s'aplica l'estadística al poblament: elements diferents com a referència per a l'estudi de les unitats o entitats mínimes de població, lindars divergents per al reconeixement de les entitats de població, el tema de la distància mínima entre els assentaments, la cobertura territorial de les entitats i la seva relació amb els límits administratius.

Vistos els desiguals criteris, a nivell internacional, a l'hora de definir l'àmbit mínim d'estudi del poblament, aquest autor proposa una definició molt essencial i simple: una entitat de població és un "*agregat de població en el territori clarament diferenciat de la resta*".¹¹

Es tracta d'un criteri molt semblant al que temps abans ja havien proposat altres autors com Enric Morera i Joan Tort, els quals van qüestionar la forma com el Nomenclàtor històricament havia abordat la temàtica del poblament, posant de manifest la manca de rigor i les contradiccions en que ha caigut aquesta eina estadística des que existeix. Segons Morera i Tort, la realitat geogràfica és diferent a la realitat estadística. És per això que aquests dos geògrafs, davant el buit previ existent en aquesta matèria, van introduir el concepte “*unitat de població*” per a reconèixer i delimitar els diferents assentaments que hi ha en un territori.¹²

Així, defineixen la unitat de població com “*qualsevol centre de població de caràcter col·lectiu d'un determinat municipi, individualitzable sobre el territori i identificat subjectivament amb un topònim específic*”.

Nosaltres, tenint en compte la singularitat del poblament tradicional de les comarques pirinenques, així com l'aparició de nous assentaments d'origen recent, hem decidit anar encara més enllà.

Per això proposem com a punt de partida per a l'estudi del poblament del Pallars Sobirà el concepte d’*“assentament”* o *“nucli de població”*, el qual definim com “*cadascun dels indrets habitats o habitables format per un o per diversos habitatges agrupats o concentrats, o bé que en el passat va disposar d'alguns habitatges ocupats regularment almenys en un 5% del període històric al que es refereix l'estudi (1850-2016). Aquest indret, a més de tenir una identificació evident en el territori i una denominació pròpia, es troba a una mínima distància física dels nuclis més propers (350 m en els casos de nuclis concentrats, 50 m en els casos dels dispersos aïllats i agrupats), tot i que en casos excepcionals s'els considerarà com a tals si històricament han tingut un reconeixement continuat i inequívoc.*”

Val a dir que es tracta d'un concepte, tal i com l'entnem i l'hem definit, molt generós, amb semblances al d'*entitat de població* que pren el Nomenclàtor de 1860 o al de “*localidad*” amb que treballa l'estadística mexicana.

La distància de separació entre dos assentaments o nuclis de població concentrats (350) és a mig camí entre la màxima (500 m) i la mínima (200 m) que hi trobem en els censos a escala internacional.

En quan als dispersos aïllats i agrupats, la distància mínima respecte a d'altres nuclis reconeguts com a tals, amb qualsevol tipus de poblament, serà de 50 m.

Amb això pretenem assolir una anàlisi del poblament tant acurada com sigui possible, i que té per objectiu apropar-se al màxim a la realitat, tot reflectint-la d'una manera ponderada i equilibrada malgrat que la manera com els individus conceben el territori és molt diversa.

Tot i que en la definició d'aquest concepte hem posat èmfasi en la variable espacial (distància) de manera força precisa, en cap cas hem menystingut o ignorat ni la història ni les denominacions tradicionals ni la singularitat del territori en el que ens movem. Així, en casos on hem trobat una certa ambigüitat o confusió, hem recorregut tant als coneixements populars com al sentit comú per a resoldre les dificultats de la manera més objectiva i assenyada, sempre amb el màxim de respecte i consideració per a les referències prèviament existents.

El fet de crear i utilitzar aquest concepte de *nucli* o *assentament de població* en referència a un territori concret (el Pallars Sobirà) i a un lapse de temps determinat (el període 1850-2016) ha facilitat les coses.

Això no ha evitat haver de fer front a situacions un tant complexes. Per exemple, nuclis de poblament concentrat que, tot i tenir històricament una denominació i un tractament essencialment diferenciat, es troben físicament a menys de 350 m entre ells.

Aquest seria el cas dels nuclis de *Boldís Jussà* i *Boldís Sobirà*. Es tracta de dos assentaments de la *Vall de Cardós* separats entre ells per menys de 350 m en línia recta. Comparteixen ambdós una part del topònim (*Boldís*), fet que dona a entendre una clara vinculació entre ells. I encara que tenen cadascun el seu propi temple religiós, almenys des del segle XVI formen una sola parròquia.

Històricament, de vegades han estat tractats de forma conjunta (*Boldís*) o separada, depenent del moment i l'autor. Per exemple, el primer document que en parla (Segle X) esmenta els llocs de "*Buslis superiore atque subteriore*".¹³ Posteriorment, d'altres escrits medievals, així com el Fogatjament de 1553 i els censos d'Aparici i Floridablanca (Segle XVIII), esmenten simplement el lloc de "*Boldís*".

Francisco de Zamora (1790) es refereix al "*lugar de Boldis, Corregimiento de Talarn, Província de Barcelona*", si bé puntualitza, en la seva enquesta, que "*el pueblo está dividido en dos vizendarios, llamados el uno Boldis Josa y otro Boldis Subira*".¹³

Pascual Madoz tracta els dos llocs de forma separada ("*Boldís de Baix*" i "*Boldís de Munt o de dal*")⁹, si bé especifica que ambdós comparteixen ajuntament.

Els dos primers nomenclàtors (1857 i 1860) els tracta conjuntament, com una sola entitat ("*Boldís*"), si bé a partir del de 1887 sempre més han estat tractats de forma separada. Actualment, quasi totes les obres que s'hi refereixen els tracten com dos pobles diferents.

Davant d'aquesta situació, i valorant tots aquests antecedents, hem decidit considerar-los dos assentaments diferents: apareixen com a tals en tots els nomenclàtors (excepte en els dos primers) i avui són reconeguts com dues entitats de població diferents en quasi totes les obres i a nivell popular.

Val a dir que, com a norma general, hem decidit reconèixer un assentament de manera independent encara que estigui a menys de 350 m d'un altre, si apareix anomenat com a entitat de població en un mínim de 3 nomenclàtors.

Pel que fa als edificis aïllats, situats entre 50 i 350 m de la trama urbana d'un nucli de poblament concentrat, hem decidit considerar-los com a part del nucli concentrat, si bé els distingirem qualificant-los com a "*edificis aïllats*" en el context de dit nucli de població.

L'excepció a això seran aquells edificis aïllats que, tot i trobar-se a menys de 350 m de la trama urbana d'un nucli concentrat, els reconeixem com a assentaments de població propis, diferents del concentrat: aquest tipus de construccions aïllades, en general, només seran considerades un nucli per sí mateixes si allotgen o han allotjat alguna vivenda i si apareixen reconegudes com a *entitat* en un mínim de 3 nomenclàtors.

De manera puntual, una vivenda aïllada es considerarà com a part d'un nucli concentrat proper si, estant situada una mica més lluny de 350 m (360 m com a molt), queda comprovat que hi ha una vinculació històrica i geogràfica evident i continuada amb el nucli concentrat veí.

Si ens trobem amb el cas d'una edificació aïllada que estigui a més de 350 m d'un nucli concentrat veí però a menys de 500 m d'aquest nucli, considerarem la edificació com a part del nucli concentrat si es troba a menys de 150 m d'una altra edificació aïllada que al seu temps estigui situada a menys de 350 m del nucli concentrat.

Per norma general, dues *cases/habitatge* properes obligatòriament formaran un nucli concentrat si es troben físicament a menys de 50 m. L'excepció seran aquells casos en que dues cases/habitatge, tot i estar separades per menys de 50 m, formin part d'un dispers agrupat en el que hi hagin implicats més habitatges.

Un altre exemple encara més espinós el trobem en un seguit de bordes disperses situades entre els pobles d'*Estac* i *Escós* (actual municipi de Soriguera). No es troben físicament gaire allunyades entre elles (menys de 350 m) i tres d'elles han estat rehabilitades com a habitatges convencionals recentment i una altra avui caiguda va estar permanentment habitada en el passat. A nivell estadístic ho han tingut mai cap mena de reconeixement, i en els diferents plànols que hem consultat són anomenades col·lectivament amb la denominació "*Bordes d'Escós*", i encara que es troben més a prop d'*Escós*, la veritat és que per abans totes elles pertanyien a cases d'*Estac*.

Davant d'aquest atzucac teníem 3 opcions: tractar-les de forma individual (com a diferents nuclis de població), agrupar-les com un sol nucli o assentament sota el nom que apareix en els plànols (*Bordes d'Escós*) o bé, tractar-les com un sol assentament de tipus *dispers agrupat* i buscar una denominació inèdita que s'ajustés al màxim a la realitat.

Finalment, hem optat per aquesta tercera solució, i el nom triat ha estat "*Bordes Inferiors d'Estac*", bàsicament per a distingir-les d'un altre grup de bordes d'*Estac* situades per damunt d'aquest poble.

Els nuclis de tipus dispers agrupat que adopten el model de *veïnat* descrit al començament d'aquest capítol, creiem que és imprescindible per al seu reconeixement que compleixin una sèrie de requisits: primer, que les construccions dempeus estiguin a menys de 500 m l'una de l'altre.

Una altra condició és que hi hagi més de 150 m de separació entre dos edificis com a mínim la meitat de vegades del nombre de construccions dempeus. És a dir, si tenim un dispers agrupat format per 6 edificis, la distància de separació entre ells haurà de ser superior a 150 m un mínim de 3 cops.

A més, serà imprescindible que les construccions tinguin alguna vinculació entre elles: per exemple, una denominació comuna, o bé en el cas d'un conjunt de bordes reconvertides en habitatges, que originàriament fossin propietat de cases d'un mateix nucli tradicional proper.

L'exemple nº 1 (*fotografia aèria Vall d'Àssua*) ens serveix per a il·lustrar els principis que hem seguit. Som situats a la *Vall d'Àssua*, i veiem 3 nuclis tradicionals de poblament concentrat que hem reconegut com a tals (*Bernui*, *Llessui* i *Seurí*).

-Hi ha però un altre nucli de poblament tradicional de poblament concentrat (la *Torre de Llessui*) situat a menys de 350 m de *Llessui* i que històricament ha estat només ha estat reconegut dues vegades com a entitat de població pels nomenclàtors. No arriba per tant als 3 cops necessaris que hem establert per a que el reconeguem com a nucli de població per ell mateix. A més, popularment sempre se l'ha considerat com un “*barri*” o una “*extensió*” del poble de *Llessui*.

Degut a tot això, la *Torre de Llessui* no el tractarem com a assentament independent, si no com a part del nucli de *Llessui*. En aquest cas, l'assentament de *Llessui* serà qualificat, pel que fa al tipus de poblament, com a “*Concentrat bicèfal*” (2 trames urbanes de tipus concentrat veïnes que són considerades com un sol nucli de població).

-Al voltant de l'entramat urbà de *Bernui* hi ha diverses edificacions aïllades a menys de 350 m . Algunes són habitatges (*el Capmàs*, *Casa Verdaguer*, *Cases de Bagués*) i una altra havia estat habitatge per abans (*Borda d'Alegre*). Tots ells seran considerats com a part del nucli de població de *Bernui*, si bé especificant que es tracta d'habitatges aïllats. Un altre edifici aïllat (*Borda de Pessó*) és també a menys de 350 m de l'entramat urbà: serà igualment considerat com a part del nucli de *Bernui*.

-Als voltants del nucli tradicional de *Seurí* hi ha dos edificis aïllats que no són habitatge: com que són a menys de 350 m de l'entramat urbà, els considerarem com a part d'aquest assentament.

-Uns 380 m al nord-est de *Bernui*, hi ha un nucli de formació recent. Es tracta de diversos habitatges permanentment habitats, amb un restaurant, pertanyents a una família originària del llogaret de *Bernui* que als anys 1970's van traslladar la seva residència aquí, al peu de la carretera.

El lloc se'l coneix avui simplement com a *Casa Joana*, si bé aquesta denominació pot induir a l'error (dins el nucli de *Bernui* hi ha la *Casa Joana antiga*).

Per aquest fet, i per que es tracta de 3 habitatges adossats, hem anomenat aquest nucli “*Cases noves de Joana*”. El considerarem com a nucli de població propi per que és a més de 350 m de *Bernui*, tot i la vinculació que hi té.

Una edificació que no és habitatge aïllada a menys de 350 m al sud-est de les *Cases Noves de Joana* la afegim com a part d'aquest nucli.

El bonic llogaret de *Bernui*, a la *Vall d'Àssua*, un dels nuclis que apareixen en l'exemple nº 1.
(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2014)

Exemple nº 1: fotografia aèria de la Vall d'Àssua (ICC)

En l'exemple nº 2 (*fotografia aèria Montardit de Baix*) tenim un nucli tradicional de poblament concentrat (*Montardit de Baix*).

-Molt a prop seu, en direcció sud, a l'altre costat de la N-260, tenim un altre nucli de poblament concentrat de formació recent (*la Borda d'Arnaldo*) situat a menys de 350 m de *Montardit de Baix*.

La *Borda d'Arnaldo* constitueix un entramat urbà compost per un seguit de xalets. Històricament, només apareix com a entitat en un sol nomenclàtor, el de 1860, quan era una borda habitada permanentment ("masía de Arnaldo, casa de labor constantement habitada"): en la resta de reculls, els seus habitants són comptabilitzats com a pertanyents a l'entitat de *Montardit de Baix*.

A nivell popular, majoritàriament es percebut com una mena d'eixample de *Montardit de Baix*.

Degut a tot això, nosaltres no el considerarem com a nucli de població independent, si no com a part del nucli de *Montardit de Baix*, el qual tindrà un poblament concentrat de tipus bicèfal.

-També molt a prop de *Montardit de Baix*, al nord hi ha un edifici aïllat (habitatge). Com que és a menys 350 m de l'entramat urbà del poble, el considerarem com a part del mateix.

-Al nord de *Montardit de Baix*, al costat de la carretera N-260, hi ha un seguit d'edificis. El primer d'ells, que no és habitatge, és a menys de 350 m del poble, i per tant, el prendrem com un aïllat que pertany al nucli concentrat.

El darrer edifici però és un habitatge: és a més de 350 m de *Montardit de Baix*, però com que es troba a menys de 150 m de l'edifici anterior, el qual es troba a menys de 350 m del poble, considerarem aquest habitatge com a part del nucli de població de *Montardit de Baix*.

-No gaire lluny d'aquest conjunt de construccions, a la part superior de la fotografia, hi ha un altra edificació que no és habitatge.

Es troba a més de 350 m de *Montardit de Baix* i a més de 150 m de l'edifici que es troba a menys de 350 m d'aquest poble. Per això, considerarem que aquesta edificació no forma part de *Montardit de Baix*.

Exemple nº 2: fotografia aèria de Montardit de Baix (ICC)

NOTES AL CAPÍTOL 4

- ¹-OLIVER, J. , “Llavorsí. Dels orígens al capbreu de 1669” (Pagès Editors, Lleida, 2000).
- ²-MOLINÉ, E., “El monestir de Gerri i el seu territori: una descripció de l’any 1777” (Collegats, Anuari del Centre d’Estudis del Pallars, 1992-93).
- ³-TRAGÓ, P. , “*Spill Manifest de totes les coses del Vescomtat de Castellbò*”, (Societat Cultural Urgel.lana, 1982).
- ⁴-BRINGUÉ I PORTELLA, J.M. , “Els béns comunals al Pallars Sobirà en el seu context històric”, dins “Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu Català” (Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003).
- ⁵-MARUGAN, C. M. i RAPALINO, V. (coordinadores), “*Història del Pallars. Dels orígens als nostres dies*” (Pagès editors, Lleida, 2005).
- ⁶-SUDRIÀ, X. , “*La Vall Ferrera. Recull d’història, geografia i cultura*” (Pagès editors, Lleida, 2011).
- ⁷-BRINGUÉ, J.M., CASES, M.Ll., MARUGAN, C.M., RABASA, M.I. , “*Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)*”, (Pagès editors, Lleida, 2001).
- ⁸-MOLINÉ, E., “El monestir de Gerri i el seu territori: una descripció de l’any 1777”, Collegats, Anuari del Centre d’Estudis del Pallars, 1992-93.
- ⁹-MADOZ, P. , “*Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*”, Madrid, 1845-50.
- ¹⁰-LLUÍS, J. Ll. , “*El meu Pallars*”, Volum II, (Editorial Barcino, 1966).
- ¹¹-ESTEVE, A. , “*El Nomenclàtor com a font per a l’estudi territorial de Catalunya*”, (Tesi inèdita, 2003)
- ¹²-MORERA, E. , i TORT, J. , “*Estudi de les unitats de població dels municipis de Catalunya*”, a “*Treballs de la Societat catalana de Geografia*”, volum 15, (IEC, 1988)
- ¹³-SUDRIÀ I ANDREU, X. , “*La Vall de Cardós. Recull d’història, geografia i cultura*”, volum 2 (“*el Municipi de Lladorre*”), (Garsineu edicions, Tremp, 2003)

CAPÍTOL 5

ELS NUCLIS DE POBLACIÓ PETITS DEL PALLARS SOBIRÀ A L'ERA CONTEMPORÀNIA: APROXIMACIÓ, ANÀLISI I ESTUDI

a) El concepte de “nucli petit” en el context pirinenc: referències i tractament

Poblament pirinenc i nuclis petits: una aproximació a priori des del subjectivisme i la percepció general

És veritablement complicat definir què és un *nucli petit*, o si més no destriar-ne les característiques en funció d'unes variables. En general, identifiquem un nucli petit quan aquest disposa d'una superfície física reduïda, un baix nombre d'habitants i en conseqüència, estar format per un nombre limitat d'edificacions. Igualment, presenta una manca o absència de determinades infraestructures o serveis.

Però al agafar una vall o fins i tot una comarca del Pirineu, ens adonarem que, si ens situem en un context territorial ampli (Província, Comunitat Autònoma,...) gairebé tots el nuclis de població poden ser qualificats com a *petits* si els apliquem els distintius descrits.

Ara bé, si ens centrem únicament dins l'àmbit de la Serralada, prenent com a referència el model de poblament propi, aviat es poden establir –a grans trets - una sèrie de rangs o categories amb els quals, si més no, distingirem un seguit d'assentaments que amb força seguretat poden ser qualificats com a *petits* o fins i tot minúsculs.

Les característiques més bàsiques que a priori presenta un nucli petit pirinenc a primera vista són: unes proporcions físiques molt reduïdes, amb una estructura formada per unes poques edificacions i vivendes, un volum de població exigü (de vegades inexistent) i una manca o absència de determinats serveis bàsics (comerços sobretot, però de vegades d'altres com clavegueram o enllumenat públic convencionals, accés per carretera asfaltada, recollida d'escombreries,...).

Sovint però es fa complicat delimitar el punt a partir del qual un assentament pot qualificar-se com a *petit*, ja que això és quelcom molt subjectiu i un tant arbitrari: les consideracions personals molts cops no s'ajusten a la realitat si no es té un coneixement acurat de la mateixa.

Però a més les valoracions que es facin poden centrar-se en un o uns determinats paràmetres i en canvi deixar-ne de banda d'altres igualment vigents.

Històricament, les terres del Pirineu Central han estat la reraguarda del país, tant en el cas d'Espanya com de França: les informacions i documents antics que ens han arribat sovint no són ni de bon tros tant abundants com en d'altres parts del territori que, amb el temps, han anat prenent més protagonisme. És una realitat que s'ha accentuat durant bona part de l'Era Contemporània, amb la irrupció i consolidació del capitalisme, amb la concentració de recursos, població i activitats econòmiques en determinades regions allunyades del muntanyam pirinenc més feréstec.

Tant en el cas del Pallars Sobirà com en d'altres, avui no és fàcil saber com eren exactament molts pobles per abans. És cert que, per un costat, molts no s'han vist massa afectats a nivell urbanístic pels canvis constants i radicals que l'economia capitalista ha produït en els usos del sòl de les àrees més desenvolupades, evidents en les metròpolis i en la franja costanera.

Però no podem oblidar que els pobles pirinencs no són quelcom estàtic. Amb més o menys intensitat, també experimenten transformacions amb el pas del temps, derivades bé de les necessitats econòmiques imperants en cada moment, de la implantació de noves activitats, serveis o també de les dinàmiques demogràfiques i migratòries.

En aquest sentit, la manca de fotografies o plànols de 50 ó 100 anys enrere és un fet bastant habitual en molts nuclis, més en el vessant sud.

Avui, d'alguns dels poblets del Pallars que hem estudiat, per exemple, ningú en disposa de cap imatge o cap referència gràfica antiga (ni tant sols els ajuntaments o l'Arxiu Comarcal). Qualsevol troballa d'aquest tipus esdevé un autèntic tresor per als actuals estadants o descendents.

Això és una clara mostra de l'oblit en que va caure l'alta muntanya durant moltes dècades, fruit de l'aïllament, els difícils accessos, l'emigració, l'abandó i en definitiva, el desplaçament de l'atenció cap a les regions capdavanteres en la producció de béns que generaven més innovació i valor afegit.

Generalment eren els mateixos habitants els que menyspreaven el valor cultural i històric del seu paisatge amb llurs construccions: ells prou feina tenien per a tirar endavant les explotacions familiars agràries i/o ramaderes, i tampoc hi veien res de positiu en un mode de vida molt dur i sacrificat. Tot plegat, fruit d'una lògica manca de coneixement i d'estudis i d'una realitat percebuda només des d'un únic punt de vista.

Així, els primers en interessar-se pel món de l'alta muntanya van ser alguns dels turistes i viatgers pioners que es van endinsar fins el cor de la Serralada. A França, amb la prompta construcció de carreteres i la moda dels balnearis, van arribar abans: artistes, uns quants científics, però sobretot joves romàntics atrets per la incipient pràctica de l'excursionisme. Al vessant sud, els visitants ocasionals van fer acte de presència més tard: al Pallars Sobirà en general només a partir de l'obertura de la carretera pel *Congost Collegats*, a començaments del Segle XX.

Encara en l'actualitat la percepció que molta gent de ciutat té de la vida al Pirineu (al contrari que els autòctons) és freqüentment un tant equivocada, del tot allunyada de la realitat. Hi ha un desconeixement bastant notable per part de visitants i nouvinguts del model d'assentaments autòcton i la tradicional societat autàrquica en que es van desenvolupar nuclis de població dels quals, en la majoria de casos, no s'en sap realment l'antiguitat i l'origen.

Tanmateix, la informació de que disposen avui els organismes públics (ajuntaments, consells comarcals, ...) és limitada, donats els pocs recursos de que disposen, i després d'anys de desatenció en general.

En la nostra recerca per tant, el treball de camp i les indicacions que ens ha aportat la gent del país, residents o emigrats, han estat del tot fonamentals: la base i el gruix de la tasca realitzada.

Només en els temps recents previs a la crisi econòmica dels anys 2009-10, un cop s'havia consolidat la millora de les infraestructures i serveis, es va produir una certa apreciació del patrimoni immobiliari. Però no ens enganyem: com veurem, es va tractar fonamentalment d'una revaloració estrictament econòmica, en el marc de l'actual capitalisme avançat on el comerç i les operacions amb béns arrels urbans o susceptibles de ser urbanitzats constitueixen un dels motors del sistema.

Una dinàmica que en un estat com el nostre (Espanya) ha esdevingut més intensa i perversa per diverses raons (culturals, econòmiques i polítiques), i que en les comarques del Pirineu s'ha intensificat per la mentalitat dels muntanyencs i per la pèrdua de rendibilitat de les explotacions agràries i ramaderes.

Per contra, s'han realitzat pocs estudis o iniciatives destinades a valorar objectivament i preservar determinats nuclis, cases o d'altres construccions amb un cert valor històric, ni tant sols amb la voluntat d'atorgar-los noves funcions.

Nombrosos edificis antics són avui més una molèstia que altra cosa, i molts estan ja condemnats en el corredor de la mort, esperant el moment oportú en que les condicions econòmiques permetin llur enderrocament i la posterior obtenció de beneficis amb la construcció d'habitatges més petits però adaptats a les necessitats (o modes) actuals.

L'administració pública s'ha desentès d'aquesta problemàtica, acollint-se a una planificació urbanística que de fet legitima aquesta mena d'actuacions amb normalitat, no només aquí si no de manera generalitzada per tot arreu.

L'abandó i l'enrunament per tant, en moltes ocasions han estat veritables aliats d'aquells amos que veuen la propietat exclusivament com un actiu o un recurs econòmic, trobant així l'excusa perfecte per a desfer-se de construccions obsoletes amb l'esperança de veure en el futur revalorat el solar.

Exemples extrems d'operacions immobiliàries a gran escala han destacat especialment al Pirineu Aragonès, on el consorci *Aramón*, constituït a mitges per *Ibercaja* i el govern autonòmic, havia previst nombrosos projectes per a transformar radicalment la funció, la fesomia i la naturalesa (i el valor econòmic, el més important) d'un bon grapat de petits assentaments, des de l'Alto Gállego fins la Ribagorça.

Tot plegat amanit amb grans ampliacions de les pistes d'esquí existents (*Sarllé*, *Candanchú*...) com a excusa o al·licient, i la sospita de que en alguns ajuntaments han estat els mateixos promotors immobiliaris els que han pagat (i en conseqüència, han dirigit) la planificació urbanística.

En fi: un episodi més de la coneguda bombolla immobiliària de la primera dècada de Segle XXI, que en esclatar el 2008 ha deixat aplaçades indefinidament nombroses actuacions previstes, el paradigma de les quals és el complex d'apartaments que l'empresa "*Martinsa-Fadesa*" havia d'aixecar a la Vall Fosca.

Val a dir que al llarg del Segle XX i encara avui, la desídia o l'abandó total l'han patit tota mena de construccions antigues: civils o religioses. Privades o públiques. Amb funcions del tot diverses: esglésies, habitatges, pellers, bordes, forns, moles, molines,... Hi ha hagut, això sí, per part de les autoritats, una certa prioritat per a protegir i preservar dels edificis religiosos, una postura que a Espanya va encaixar del tot amb l'essència de l'anterior règim franquista i que tímidament avui segueix vigent: en els recents Plans d'Ordenació Urbanística Municipal esglésies i ermites constitueixen a priori el gruix d'elements arquitectònics a conservar.

Malgrat això però, són molts els temples que avui amenacen ruïna o senzillament estan ja del tot caiguts. L'actitud dels bisbats d'Urgell i Barbastro és en aquest sentit molt ambigua i un tant cínica, i no són pocs els casos en que, sobretot en els darrers anys, petites esglésies locals han estat de fet abandonades a la seva sort, sense el més mínim interès per part del propietari legítim (l'Església), el qual fins i tot ha posat traves de tota mena si un grup de veïns ha manifestat la voluntat de refer un temple.

La percepció dels petits nuclis i els seus edificis doncs, per part tant de propietaris com de visitants, ha anat canviant força al llarg del temps, i actualment continua essent diferent depenent del lloc, cadascun amb les seves circumstàncies particulars. En general, la societat tradicional considerava les construccions simplement com a eines dins d'una unitat de producció i consum (la casa amb llur família), i al seu temps les diferents cases (habitatge més terres i edificis auxiliars) eren part d'un sistema, que era el poble o llogaret amb el seu terme. A un nivell major, la xarxa de nuclis tenia per objectiu aprofitar òptimament els recursos que oferia el territori.

Més tard, en irrompre l'economia capitalista, la manca de serveis i infraestructures respecte a la ciutat, la caiguda de valor de les activitats agràries i ramaderes i l'emigració van fer que moltes d'aquestes construccions tradicionals quedés en desús. En general, un bon grapat de nuclis sencers van ser del tot marginats en presentar una ubicació i unes característiques contradictòries amb els valors i necessitats de la naixent societat consumista i les noves activitats industrials i de serveis, del tot inexistents al Pirineu.

En els darrers anys, amb la integració definitiva dels petits nuclis de muntanya en el sistema (fruit de la millora de comunicacions i serveis, la total liquidació del món tradicional i la progressiva desaparició del sector primari) aquests han passat a tenir una funció bàsicament residencial i una millor valoració tant social com econòmica, esdevenint símbols de benestar i qualitat de vida. Una valoració això sí, feta en base a una notable renovació urbana, on el nou model d'habitatge és el predominant.

Fins i tot en els darrers anys, nombrosos edificis han estat abandonats si estaven ubicats en àrees poc accessibles o mancades de valoració econòmica i social.

Casa Anclaverol, situada a *Peracalç*, un nucli remot del Prepirineu Interior apartat dels sectors més turístics de la comarca n'és un exemple: havia estat la casa més forta del poble i va estar habitada fins el 1997.

Han calgut tant sols uns pocs anys per a que hagi caigut en un avançat estat d'enrunament.

(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2010)

Antecedents en l'estudi dels nuclis petits del Pirineu Central. El cas del Pallars Sobirà.

Com acabem d'assenyalar, al llarg dels segles, partint de l'època dels romans, les notícies que ens han arribat dels poblets escampats per les terres del Pirineu Central, així com de la vida i costums de llurs habitants, han estat més aviat minses, tret d'algun cas excepcional. Les informacions primeres que en tenim de molts nuclis provenen de l'Edat Mitja, i no són si no documents que es refereixen a possessions de tipus senyorial per part de nobles, reis o monestirs.

Els primers censos de població (*fogatges*) en aquest sentit van ser realitzats amb la finalitat de saber el nombre de famílies (*focs*) que habitaven en una jurisdicció d'origen feudal i així conèixer el nombre de productors que quedaven sota el domini d'un noble o monestir.

Reculls d'aquesta mena, però més complets, en serien els *capbreus* o els textos derivats d'aquests: llibres on es determinen els drets que un senyor té sobre els habitants del seu territori, fets amb la finalitat de tenir un control exhaustiu de llurs subordinats i facultar la recaptació de rendes.

Al Pallars Sobirà per exemple, tenen gran importància l'”*Spill Manifest del Vescomtat de Castellbò*” (1519) escrit per Pere Tragó, la “*Descripció del Marquesat de Pallars i Vescomtat de Vilamur*” (1628), redactada per Onofre Timbau o “*el Capbreu de Llavorsí*” (1669).

Malgrat el seu caràcter fiscal, els capbreus i similars, amb llurs descripcions, ens aporten coneixements sobre el poblament des de la Baixa Edat Mitja: els nuclis existents, llur grandària i d'altres característiques interessants.

Els bisbats eclesiàstics així mateix, seran també fonamentals a l'hora de recollir diverses dades sobre les parròquies i la gent que hi viu.

A partir del Segle XVIII comencen a arribar-nos informacions més consistents i diverses, algunes de fonts fins llavors gairebé inèdites. Les observacions provinents d'alguns viatgers, excursionistes i científics que s'aventuren a endinsar-se fins el cor de la Serralada, com ja s'havia començat a fer poc abans als Alps, suposen tota una novetat. En aquest sentit, el gran precursor de l'excursionisme pirinenc va ser el francès Louis Ramond de Carbonnières (1755-1827).

Al Principat, cal destacar les descripcions que fa l'anglès Arthur Young de les comarques del Pirineu Central (Pallars/Aran/Ribagorça) entre d'altres, a partir de les quals escriu “*Viatge a Catalunya*” (1787).

Un document força interessant i molt complet, específic del Pallars Sobirà, és l'”*Historial de todas las villas y lugares del abadiato de Gerri*” (1777) redactat per Marià Ribas, sagristà del Monestir de Gerri en les darreres dècades del XVIII. En aquest escrit, Ribas fa una acurada descripció de tots els nuclis de població i llurs termes que, en major o menor grau, tenen una dependència o vinculació amb el cenobi. Avui ens és d'enorme importància per a conèixer la realitat del país en aquells anys. Més importància encara tindrà el testimoni del funcionari i escriptor *Francisco de Zamora*, que després de recórrer durant uns dies el Pirineu Central Català, envia a nombrosos pobles una mena d'enquesta amb la suposada finalitat de realitzar una “*Història de Catalunya*”.

Les respostes als “*qüestionarios*” de Francisco de Zamora esdevenen així una de les principals eines a l’hora de conèixer el poblament de l’època, ja que de cada nucli escollit s’en recullen força dades de tota mena: geografia, economia, administració, història,... Malgrat tot, en el cas del Pallars Sobirà no hi estan estudiats tots els pobles, si bé el cert és que encara avui bona part de la feina resta sense publicar.

Amb l’arribada del Segle XIX, els coneixements es fan més nombrosos i dispars. Per un costat, la influència del Romanticisme porta més excursionistes i viatgers a la Serralada, captivats per la bellesa i bravesa del paisatge, un punt de vista inèdit fins llavors en que de ben segur hi va influir els canvis i les condicions de vida que la primera industrialització havia portat a moltes ciutats. Però també hi van fer acte de presència naturalistes, topògrafs àvids de cartografiar àrees poc rastrejades, i alguns antropòlegs i etnòlegs.

En qualsevol cas, la llista d’autors que han dut a terme obres científiques o de divulgació al llarg dels darrers dos segles és prou llarga: Franz Schrader, Henry Russell, Juli Solé i Santaló, Lluís Marià Vidal, Lucien Briet... A aquests i d’altres caldria afegir les memòries de viatges realitzades per escriptors reconeguts com Camilo José Cela, Víctor Hugo, Mossèn Cinto Verdaguer o Josep Mª Espinàs.

En canvi, els treballs que es refereixen de forma exclusiva i detallada al poblament i la vida dels habitants són escassos. La realització de censos moderns, com el d’*Aparici* (1718) o el de *Floridablanca* (1787) desprenen sensacions ambigües: aporten algunes dades de l’època però no estan fets amb mètodes prou fiables (especialment el d’*Aparici*) ni sistemàtics.

Per això resulta d’enorme transcendència el “*Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*”, de Pascual Madoz, publicat entre 1845 i 1850. En aquesta impressionant obra hi trobem informació sobre cadascun dels nuclis que conformen la geografia nacional: situació, clima, activitats productives, n° de cases i habitants...

Però fins i tot en el cas de Madoz, les dades aportades són de vegades un xic estranyes o contradictòries, la qual cosa ens porta a formular-nos diverses preguntes:

-Perquè en cada poble de vegades el nombre de cases existents i el de famílies (*vecinos*) és tant diferent? -Es considera que allò que Madoz anomena *cases* són realment vivendes?

-Comptabilitza Madoz totes les llars o només aquells considerats com a *veïns de dret*?

-Té en compte els habitants presents, o també els que, per un o altre motiu, estan absents?

En fi, un seguit d’incògnites que difícilment podem deduir o saber i que ens provoquen una certa incredulitat o desconfiança. Un exemple de la dificultat que comporta l’estudi del poblament i els dubtes que pot generar.

No es fins el Segle XX quan comencen a fer-se treballs específics sobre etnologia del Pirineu, i que en conseqüència, aborden de manera prou exhaustiva el tema de l’habitat en relació amb unes activitats econòmiques tradicionals que ja llavors havien entrat en decadència i no trigarien a ser purament residuals.

Per això resulta del tot fonamental l'obra de l'alemany Fritz Otto Krüger, un personatge del tot excepcional que va arribar al Pirineu als anys 1920's per a realitzar una obra magna que mai ha estat igualada. No és cap exageració afirmar que gràcies a "*Die HochPyrenäen*" ("*Els Alts Pirineus*") avui sabem de manera acurada com era la societat precapitalista a la Serralada i la lògica del poblament amb llurs construccions.

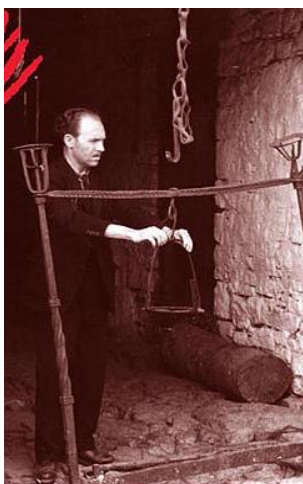
En la mateixa línia de Krüger, a casa nostra hi trobem el pallarès Ramón Violant i Simorra (1903-1956), que realitzà nombrosos estudis etnològics al llarg dels anys 1930's i 1940's centrats especialment en l'activitat pastoral, en un moment en que l'economia ramadera tradicional basada en el sector oví i la transhumància ja estava en crisi i patia notables transformacions. El llibre cabdal d'aquest autor, "*El Pirineo Español*", és també imprescindible a l'hora de conèixer tant la geografia de la Serralada com la vida, mitjans, recursos i organització social de llurs habitants. En el nostre cas, ens ha estat de gran utilitat l'obra "*La comarca del Pallars*" per a aprendre aspectes inèdits de la comarca referents a l'economia tradicional, el medi físic i els nuclis de població entre altres.

Un caire més literari i menys científic tenen els relats del folklorista Joan-Lluís Lluís i Pallarès (1912-1999), que en els 4 volums del seu treball més notable, "*El meu Pallars*", duu a terme un viatge per alguns dels poblets del seu Pallars Sobirà natal entre el 1950 i el 1970 aproximadament. Una visió un tant romàntica d'una societat tradicional que s'esfondra de manera irremeiable. No obstant, la seva aportació és prou important en recollir el testimoni dels darrers representants d'una cultura ancestral que és a punt de desaparèixer.

Joan-Lluís Lluís i Pallarès (a la fotografia superior) ens va deixar retrats literaris d'el Pallars Sobirà tradicional així com també el testimoni de mitjans del Segle XX, quan la comarca es trobava ja plena decadència.

(Fotografia: Ajuntament de Rialp)

Ramón Violant i Simorra (a sota) va realitzar una tasca impressionant que ens permet conèixer com era el cicle vital i les activitats agràries i ramaderes en el Pirineu d'antany.

(Fotografia extreta de la pàgina web "El Castell de Malmercat, autor desconegut)

Anys més tard, a causa del volum de població que marxa del Pirineu en el període de la 2ª gran emigració (1960-80), nombroses cases i pobles sencers queden abandonats; això provoca en intel·lectuals i filantrops de diversos camps un interès sobtat pels nuclis de població petits en general, molts del quals han vist com en poc temps han passat de la glòria a la desolació. Es tracta d'una fixació no mancada de fortes dosis de romanticisme i nostàlgia que enyora formes de viure ja perdudes en les que la relació entre l'home i la natura era molt estreta, en contrast amb la nova economia de consum urbana on el desarrelament i la superficialitat han esdevingut la realitat present.

A l'Aragó, la magnitud del despoblament tant al sector pirinenc com al de la Serralada Ibèrica, de proporcions catastròfiques, fa que s'engeguin un seguit d'iniciatives destinades a debatre sobre la problemàtica i a conscienciar de l'existència d'un territori a la reraguarda de la metròpoli de Saragossa absolutament erm.

Hi contribueix l'interès de professionals de les ciències socials (entre els quals hi ha professors universitaris), associacions d'antics habitants i la aparició d'algunes novel·les (per exemple *"La lluvia amarilla"*, de Julio Llamazares) que evoquen alguns dels nuclis que han quedat deserts.

Així neix el CEDDAR (*"Centro de Estudios sobre la Despoblación y el Desarrollo de Áreas Rurales"*), una institució que posa en marxa estudis, diverses publicacions i articles relacionats amb aquests temes, amb una especial atenció a les comarques i pobles que més han patit els estralls de l'emigració. El CEDDAR centra les seves activitats fonamentalment en 3 tasques: la investigació, la difusió d'informacions i idees i la assistència tècnica als gestors públics.

En general, en els darrers anys, degut a l'intens despoblament patit en les zones rurals, molts instituts i centres de recerca en ciències socials (amb major o menor vinculació a l'administració pública segons cada cas) han posat la mirada en l'abandó de nuclis de població i antics camps de conreu.

S'han publicat nombrosos llibres, articles i treballs de tota mena: des de aquells de caire descriptiu i literari fins a d'altres que han abordat el tema de manera més metòdica, analitzant l'estat del poblament cas per cas, destriant els elements arquitectònics més destacats i les possibilitats de rehabilitació. Passant, evidentment, pels estudis sobre la dinamització de les diferents àrees rurals.

Aragó ha estat potser la Comunitat Autònoma pionera en debat, publicacions i moviment en aquest sentit. A partir dels anys 1980's han anat apareixent alguns llibres que es refereixen específicament als nuclis de població petits i llur problemàtica, posant èmfasi en aquells que havien quedat despoblats. Alguns d'ells són *"Pueblos deshabitados del Alto Aragón. Estudio de la comarca del Sobrarbe"*¹ o *"Estudio de viabilidad para la revitalización de núcleos deshabitados en la provincia de Huesca"*² de caire més científic. Hi ha autors com José Luís Acín o Enrique Satué han dedicat una àmplia bibliografia a la qüestió.

Fins i tot s'hi ha dut a terme diverses iniciatives per a recuperar i repoblar alguns pobles, com el de l'associació *"Artiborain"*, que ha portat nous habitants a 3 nuclis abandonats de l'Alto Gállego amb la conseqüent rehabilitació d'edificis. Més tard, d'altres comunitats autònomes (Galícia, Castella i Lleó,...) han passat a interessar-se pel fenomen del despoblament a mesura que l'emigració i l'envelliment han anat erosionant el món rural en general.

Al Pallars Sobirà, en concret, l'atenció cap als nuclis de població petits comença a augmentar a finals dels anys 1980's. En la nostra comarca no s'havia arribat a una situació tant extrema com a la del Pirineu Aragonès, però en aquell moment el cert és que les circumstàncies de molts poblets eren molt preocupants: després de més d'un segle perdent estadants, molts conservaven un minúscul volum de població i alguns ja eren del tot buits.

Al marge de guies excursionistes i turístiques, va ser la Generalitat de Catalunya qui va engegar un seguit d'iniciatives per a estudiar el problema i intentar trobar possibles solucions. Així, agafant l'exemple del que passava a la comunitat veïna, l'any 1988 el *Departament de Política Territorial i Obres Públiques* va realitzar l'estudi "*Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu*"³, un tipus d'obra del tot inèdita a casa nostra i que, per la seva transcendència respecte al tema que tractem, examinarem amb més cura.

En aquest treball es consideren els casos de 257 nuclis de població petits del Pirineu i Prepirineu Català, dels quals 110 estan deshabitats i la resta en risc de quedar-hi. L'estudi consta de dos volums, el primer dels quals presenta una visió general de la problemàtica, com ara les causes i raons del despoblament, els motius que han contribuït o accelerat l'emigració, les condicions, característiques i entorn dels assentaments.

Es posa especial atenció en remarcar les lamentables condicions de tota mena que presenten molts: a un emplaçament remot s'hi ha d'afegir, en molts casos, una quasi total manca d'infraestructures i serveis més bàsics.

Es parla també de les possibilitats a nivell econòmic, així com del patrimoni arquitectònic, del tipus d'estructura de la propietat i fins i tot de l'incipient fenomen dels nous rurals, del qual ja n'havien aparegut alguns casos.

Finalment es fa una diagnosi i una mena de classificació en 5 categories: des de aquells nuclis deshabitats i amb un alt grau d'abandó que es consideren pràcticament irrecuperables fins a aquells que, conservant un mínim de població, es creu que poden conservar-se o remuntar la situació.

El segon volum de l'obra consisteix en fitxes individuals de cadascun dels nuclis, on es recull informació molt diversa. Així l'anvers de la fitxa informa de l'emplaçament, municipi al que pertanyen, la població permanent tant real com empadronada, la població eventual, l'any d'abandó (si no hi viu ningú), estat dels accessos, nombre i estat dels edificis...

En el revers hi trobem dades respecte a les activitats econòmiques de tot tipus (i la 2ª residència, si és que n'hi ha), les infraestructures i els equipaments. També es fa finalment una valoració general.

Respecte al Pallars Sobirà, el nombre de nuclis estudiats són 38 (taula 1). No s'anomenen els criteris que s'han seguit a l'hora de seleccionar els assentaments, però es dedueix que s'ha pres com a indicador les dades de població del Nomenclàtor (un reduït nombre de gent empadronada). I aquí és on comencen els primers dubtes: -Fins a quin punt l'estadística ens serveix per a conèixer la realitat a priori? -S'han agafat els nuclis correctes que veritablement s'havien de prendre en consideració?

Bé. Amb la distància del temps, i després d'haver trepitjat i conegut la comarca en profunditat, podem afirmar que el gruix dels nuclis analitzats és més o menys el correcte, però per altre costat, hi ha poblets que perfectament podrien haver entrat en l'estudi i en van quedar fora, i d'altres que hi van ser inclosos sense ser estrictament necessari.

Dels 38 assentaments, aquell 1988 n'hi havia 11 que estaven ja deshabitats i 27 en risc de despoblament (pocs habitants i una estructura demogràfica envellida, un cert abandó i mancances diverses). No es tracta doncs de xifres excessivament dolentes si les comparem amb comarques veïnes (Ribagorça, Sobrarbe o el Pallars Jussà).

Si bé en el text s'ens emplaça a distingir els pobles simplement *deshabitats* (sense població permanent) d'aquells que anomena *despoblats* (que estan del tot abandonats), el cert és que en el llibre no s'hi fa una distinció pràctica d'aquests dos casos, ja que es tracta d'un tema espinós: un nucli pot estar encara habitat però patir una situació d'abandó generalitzada, o per contra no tenir població permanent i conservar-se en un magnífic estat. En realitat, el mateix títol "*Revitalització de Pobles Deshabitats*" indueix a una certa confusió.

El municipi que té més nuclis inclosos en el treball és, de llarg, Baix Pallars, amb 13. També és el municipi on hi ha més assentaments deshabitats (5). El segueixen la Guingueta d'Àneu (5 nuclis inclosos, dels quals 1 deshabitat) i Soriguera (4 pobles, dels quals 1 deshabitat).

Del conjunt d'assentaments estudiats n'hi ha 4 (Ancs, Peracalç, Sellui i Mencui) que al Segle XIX havien arribat a sobrepassar els 100 habitants, tots ells situats al sector sud de la comarca (Baix Pallars/Soriguera). És quelcom habitual en tot el vessant ibèric de la Serralada: moltes de les àrees que més han s'han vist maltractades són el Prepirineu i la franja de transició Prepirineu/Pirineu Axial, mentre que les altes valls, pels efectes del turisme i el tipus d'assentaments (de més grandària en general) han quedat més salvaguardades de la desatenció i l'oblit.

Per mitjà d'aquest estudi, es fan paleses les greus deficiències que pateixen la majoria dels llogarets del Pallars Sobirà: una realitat que de fet és la mateixa que hi trobem a tot el Pirineu Central Espanyol.

Serveis avui habituals a les llars com són l'electrificació convencional, l'abastiment d'aigua corrent, el clavegueram o un accés mínimament condicionat són més l'excepció que la norma.

Igualment, podem comprovar el notable deteriorament que presenten molts poblets després d'anys d'emigració i abandó, independentment de si encara tenen població permanent o no. Malgrat això, crida l'atenció que en 25 dels 38 nuclis hi ha 2ª residència, molta de la qual són antics habitants ja emigrats que passen les vacances en les seves localitats natsals o familiars. Es manté per tant un cert vincle per part de molts dels que han marxat.

Un o dos anys després de publicar-se "*Revitalització del Pobles Abandonats*", veu la llum el "*Pla Comarcal del Pallars Sobirà 1990-94*", el primer que es realitza. Es tracta d'una iniciativa del Govern Autònom que pretén determinar les principals mancances de la comarca amb l'objectiu de dur a terme diversos programes d'actuació que ajudin a millorar l'estat de la mateixa.

A partir d'aquí, s'aniran elaborant nous plans comarcals amb una vigència de 4 anys cadascun, el termini establert per a realitzar les accions previstes.

El primer, el de 1990-94⁴, és molt complet. Inclou com a treball previ una anàlisi acurada del Pallars Sobirà en tots els seus aspectes: històric, econòmic, demogràfic, social.... Es posa una atenció especial en temes com les comunicacions, equipaments, serveis i infraestructures, on òbviament s'hi detecten mancances considerables que s'agreugen molt més quan es tracta dels nombrosos nuclis de població petits escampats per tota la geografia comarcal.

Aquest Pla Comarcal, és doncs el primer pas per a començar a millorar la dotació d'un model de poblament que havia quedat marginat en el marc del nou capitalisme.

Des d'una perspectiva molt diferent a la dels estudis de caire més tècnic engegats per l'administració pública, en el tram final dels 1980's i la dècada dels 1990's aniran apareixent llibres i escrits diversos on d'una manera o altra el peculiar poblament hi té un cert protagonisme.

Així, el *Centre d'Estudis del Pallars* edita la revista *Collegats*, on autors de tots el camps de coneixement (història, geografia, biologia,...) publiquen articles força interessants.

En la mateixa línia, el *Consell Cultural de les Valls d'Àneu*, fundat el 1983, ha realitzat una incansable tasca que va començar amb la creació de l'Arxiu Històric de les Valls d'Àneu el 1985. Posteriorment han anat posant en circulació diferents revistes com "*Àrnica*", "*Nabius*" o els "*Quaderns del Consell*."

A començaments dels 1990's l'escriptor Francesc Bellmunt publica l'obra "*Fets, costums i llegendes del Pallars Sobirà*"⁵ en 3 volums. L'autor viatja per tots els nuclis de població de la comarca recollint informació diversa, sobretot aquella referent al món tradicional pallarès.

Malgrat la visió purament nostàlgica i romàntica que hi predomina i la celeritat amb que es trepitgen alguns nuclis, el cert és que Bellmunt, depenent del lloc, troba testimonis prou interessants que expliquen les seves vivències i fins i tot de vegades reuneix dades dels pobles (habitants i cases habitades en aquell moment, o el nom de les cases d'alguns nuclis).

Un altre treball d'aquest tipus és *Camins de Quietud*⁶, de l'escriptora Maria Barbal, la qual recorre alguns pobles total o parcialment abandonats dels dos Pallars. És aquest un text de caire literari, amb un resultat un tant desigual: la visió que aporta de certs nuclis és subjectiva i la informació dels llocs no es exhaustiva. La impressió és que de vegades les visites han estat fugaces, sense temps per a aprofundir en la història i realitat dels llogarets.

Més interessant i original és la col·lecció de 8 llibres que l'urgellenc Joan Obiols ha publicat entre 1987 i el 2009.⁷ Igual que Bellmunt, Obiols es centra en els nuclis de població de manera individualitzada de les comarques del Pirineu Central Català (Cerdanya, Alt Urgell, Aran, Alta Ribagorça i els dos Pallars). De cada poble n'explica una o varies històries o anècdotes populars que l'autor ha recollit. Sovint el resultat és prou satisfactori i agradable per al lector.

Un detall però molt remarcable, és que Obiols té el costum de recopilar el nom de les cases tradicionals de cada nucli amb força cura i notable credibilitat. La seves aportacions en aquest sentit han estat fonamentals per a nosaltres a l'hora de dur a terme aquest estudi.

Nom nucli	Municipi	Accés	Nº cases	Nº cases sense ús	Habitants permanents	Famílies residents	Famílies eventuais
Besan	Alins	A peu	6	5	0	0	1
Tor	Alins	Pista	10	5	0	0	5
Àrreu	Alt Àneu	A peu	9	9	0	0	0
Ancs	Baix Pallars	Pista	5	2	2	1	2
Balestui	Baix Pallars	Pista	6	3	0	0	3
Buseu	Baix Pallars	Pista	7	6	1	1	0
Canals	Baix Pallars	A peu	-	-	0	0	0
Castellnou	Baix Pallars	Pista	1	0	6	1	0
El Comte	Baix Pallars	Carretera	3	1	0	0	2
Cortscastell	Baix Pallars	Pista	2	1	4	1	0
Enseu	Baix Pallars	Pista	3	0	5	1	2
Peracalç	Baix Pallars	Pista	7	4	4	3	0
Pujol	Baix Pallars	Pista	3	1	6	1	1
Sant Sebastià de Buseu	Baix Pallars	Pista	6	6	0	0	0
Sellui	Baix Pallars	Pista	11	6	4	2	3
Solduga	Baix Pallars	A peu	11	10	0	0	1
Benante	Esterri Cardós	Carretera	2	0	7	1	1
Ginestarre	Esterri Cardós	Pista	7	1	4	2	4
Alendo	Farrera	Pista	2	0	4	1	1
Glorieta	Farrera	Pista	6	2	1	1	3
Mallolís	Farrera	Pista	6	2	4	2	2
Berrós Sobirà	La Guingueta	Pista	6	4	0	0	2
Burgo	La Guingueta	Pista	5	0	4	1	4
Dorve	La Guingueta	A peu	9	8	3	1	0
Estaron	La Guingueta	Pista	8	3	2	2	3
Llavorre	La Guingueta	Pista	4	0	2	2	2
Lleret	Lladorre	Pista	13	5	5	3	5
Romadriu	Llavorsí	A peu	8	4	1	1	3
Sant Romà de Tavèrnoles	Llavorsí	A peu	6	5	2	1	0
Beraní	Rialp	Pista	5	2	4	2	1
Rodés	Rialp	Pista	6	3	9	3	0
Embonui	Soriguera	Pista	3	1	13	2	0
Freixa	Soriguera	Pista	6	5	0	0	1
Mencui	Soriguera	Pista	5	1	3	1	2
Puigforniu	Soriguera	Pista	3	2	6	1	0
Bernui	Sort	Carretera	12	5	12	2	5
Bressui	Sort	Carretera	6	1	11	4	1
Pernui	Sort	A peu	4	4	0	0	0

Taula 1- Nuclis del Pallars Sobirà inclosos en l'estudi "Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu". La informació correspon a l'any 1988. (Elaboració pròpia)

Precisament, un petit llibre dedicat exclusivament a salvaguardar la nomenclatura urbana dels assentaments és "*Noms de cases antigues de la comarca del Pallars Sobirà*",⁸ de Sílvia Montaña. Es tracta d'un simple compendi dels noms de les cases tradicionals de cada poble (com el títol indica). Tot i la valoració positiva que s'ha de fer d'aquest treball, la veritat és que la compilació de denominacions és poc exhaustiva i presenta nombrosos, per a no dir constants, errors, amb la qual cosa resulta poc fiable.

Força més interessant resulta una obra veritablement excepcional, tant per la seva profunda documentació com pels testimonis que l'acompanyen. Es tracta de "*La Vall de Cardós. Recull d'història, geografia i cultura*", de l'enginyer i intel·lectual Xavier Sudrià i Andreu.⁹

Editat en 3 volums, aquest prodigiós treball podria considerar-se gairebé com una *enciclopèdia* sobre la *Vall de Cardós*. El tractament que l'autor fa d'aquesta subcomarca és del tot inèdit en cap altre sector no només del Pallars Sobirà, si no de tot el Pirineu en general.

Primer, Xavier Sudrià ens realitza una acurada presentació de la *Vall de Cardós* com a entitat geogràfica, on s'ens parla dels elements naturals que la caracteritzen, així com de llur història, del poblament i la demografia. A continuació, l'autor passa a tractar cadascun dels municipis i pobles amb força detall: referències en documents antics, noms de les cases tradicionals, plànols dels nuclis, tradicions i costums de cada lloc, itineraris turístics, ... En fi, una producció on hi ha recollida tota la memòria popular i etnològica d'aquest ens territorial.

Posteriorment, aquest autor repetiria el mateix model amb un llibre dedicat a la *Vall Ferrera* de característiques molt semblants i amb aportacions molt satisfactòries també.

Finalment, comentar un parell de llibres apareguts recentment i molt relacionats entre ells, ja que comparteixen temàtica, format i han estat publicats per la mateixa editorial: "*Els pobles perduts*" i "*Els pobles oblidats*",¹⁰ un recull de relats, redactats per diversos autors, en els que s'ens presenten diversos assentaments tradicionals de Catalunya que han quedat deshabitats o gairebé. S'hi expliquen aspectes relacionats amb la història i la geografia dels indrets, així com vivències personals d'antics habitants i dels que hi viuen encara (si és que n'hi ha) i el mode de vida que s'hi feia per abans, quan eren plens de gent. Hi apareixen determinats nuclis del Pallars Sobirà com ara *Dorve*, *Solduga* o *Sant Romà de Tavèrnoles*, i tot el seu caire literari i descriptiu, els escrits constitueixen una bona forma d'apropar-nos a un seguit de llocs desconeguts pel gruix de lectors.

Així, com veiem doncs, des de fa unes dècades ençà l'estudi del Pirineu Central, en tots els seus aspectes, ha anat a més fins a arribar a nivells veritablement insospitats abans. Potser cal interpretar-ho com un cert enyor d'un tipus de vida rural vinculada estretament a un territori i als cicles de la natura, que encara que era molt dura, austera i sacrificada, possiblement amagava una sèrie de valors que trobem a faltar en l'actual societat consumista d'origen urbà. O senzillament, ho hem de veure com un intent de rescatar de l'oblit una cultura mil·lenària avui per avui ja pràcticament morta.

Els trets característics i distintius que caracteritzen els nuclis petits en la nostra comarca

Per a l'identificació d'un nucli que pot ser considerat com a "*petit*" al Pallars Sobirà hem de començar atenent a les variables més fonamentals, que són essencialment les mateixes que a tot el Pirineu Central : una superfície urbana petita o minúscula formada per uns pocs habitatges i construccions auxiliars i, un volum de població escàs. Fins aquí tot sembla molt senzill.

Però no podem oblidar que, com ja hem dit, aquestes dades les hem de valorar dins del context comarcal, on, si comparem els assentaments amb el conjunt de Catalunya, gairebé tots es podrien classificar com a “*petits*”.

Per tant, parlar de nuclis petits en el Pallars Sobirà (i per extensió, en tot el Pirineu Central) és referir-nos a pobles i llogarets veritablement molt xics, les proporcions dels quals durant segles han respòs a la lògica de la supervivència: la quantitat de famílies o individus que podien viure dels recursos existents en el *terme* local, en el sentit més tradicional.

En el nostre estudi veurem que hi ha nuclis que, al llarg de l'Edat Contemporània (des de el Segle XIX) sempre han estat petits, en quant a grandària i població.

Però també n'hi ha alguns que anys enrere havien assolit unes certes dimensions i actualment han quedat reduïts a unes poques edificacions: són els pobles que, més que xics en essència han patit un procés de “*minorització*” degut a anys d'emigració i abandó.

Per contra, també hi ha hagut assentaments que antigament no van arribar a tenir unes proporcions destacables i que, degut a alguna circumstància (situació física, impacte del turisme, ...) han conegut un cert desenvolupament o si més no, s'han conservat força bé, sense canvis destacables en la seva estructura urbana.

Un altra característica força comuna en tots els nuclis petits és, com hem dit abans, la manca d'infraestructures o serveis respecte als assentaments amb més entitat.

Val a dir que des de finals dels anys 1980's els llogarets i poblets del Pallars Sobirà progressivament han anat millorant molt en aquest sentit, de manera que avui la majoria ja disposen dels serveis bàsics propis de les àrees urbanes.

Així, actualment el subministrament d'electricitat o aigua corrent generalment (amb algunes excepcions) és convencional, similar al de qualsevol poble o ciutat. També els accessos han millorat significativament, tot plegat una tasca en que hi han intervingut molt positivament les administracions (des de els ajuntaments fins a la *Unió Europea*, passant per la *Generalitat* amb els seus plans comarcals o la *Diputació*).

Però malgrat això, els nuclis petits continuen sense disposar d'un seguit de dotacions i avantatges que sí tenen els assentaments més grans.

Per exemple: comerços, indústries, serveis especialitzats, assistència mèdica pròpia, transport públic, locals o espais d'oci,...

Actualment només hi és habitual la presència d'algun establiment de turisme rural i, en comptades ocasions, d'un bar o restaurant.

En canvi, en alguns poblets, llogarets i caserius encara hi trobem explotacions ramaderes dins el casc urbà, veritables símbols del medi rural, relíquies d'una activitat abans omnipresent i que desgraciadament aviat potser serà només un record.

A mode de concreció doncs, un nucli petit en el context del Pallars Sobirà, queda definit per un seguit de paràmetres, en primer lloc de tipus físic: un perímetre urbà reduït compost per un nombre molt baix –de vegades ínfim– de construccions, de tipologia sovint diferent als dels nuclis de més entitat, com ara una menor alçada o una data de construcció més antiga, en conjunt, a la de les edificacions dels nuclis més grans o dels centres urbans.

Els nuclis petits a més, freqüentment presenten un percentatge superior d'edificis que no són habitatge i tenen una funció agrària o ramadera (quadres, pallers, corrals,...) o bé no en tenen cap.

També hi ha un predomini del tradicional edifici/habitatge (edifici que allotja un sol habitatge) en contrast amb les construccions que contenen diverses vivendes, més propis dels assentaments més grans i les ciutats.

Igualment, es caracteritzen, encara avui, per presentar alguna mancança o limitació en els serveis i infraestructures bàsiques, i una total absència de serveis especialitzats. I a nivell demogràfic venen definits sobretot per un escàs nombre d'habitants permanents o habituals, que a més sovint són inferiors a la xifra oficial d'empadronats.

Més enllà de tot aquest seguit d'elements que identifiquen en general el que és o pot ser un *nucli petit*, la realitat és que delimitar el punt o la frontera (o fronteres) que separin de manera inequívoca els assentaments de menys entitat de la resta resulta un exercici realment complex, ple de dificultats i no exempt d'una certa subjectivitat quan no arbitrarietat.

Si, com assenyalen alguns autors, ja és de per sí complicat definir el que és un nucli de població, més difícil és distingir de forma inequívoca el que és un *nucli petit*.

El nostre estudi i anàlisi dels nuclis de població petits del Pallars Sobirà va començar amb un apropament indirecte, aprofitant la bibliografia existent, que ens va permetre conèixer a priori alguns aspectes del present i el passat de molts dels poblets: la situació, característiques físiques, els habitants, les cases, anècdotes,.. No cal dir que algunes de les obres anomenades en l'apartat anterior ens han estat de molta ajuda.

Però com que de cap manera volíem quedar-nos amb una visió superficial i distorsionada, aviat vam decidir anar a trepitjar el terreny i entrar en contacte directe amb la realitat dels poblets, llogarets i caserius del Pallars Sobirà. S'han realitzat nombroses entrevistes a persones autòctones amb la finalitat d'obtenir informació inèdita fins al moment o senzillament per a confirmar-ne les que ja teníem.

Al mateix temps, es va començar una acurada consulta dels documents històrics existents, i amb especial atenció als nomenclàtors que s'han dut a terme des de mitjans del Segle XIX aproximadament.

S'han emprat també d'altres eines disponibles, com plànols municipals, fotografies aèries tant actuals com d'anys passats, articles i escrits extrets revistes especialitzades en geografia, història o en l'àmbit local del Pallars i la bibliografia existent que d'alguna manera ens podia ajudar.

I per a ajudar a completar la feina, quan s'ha pogut, hem analitzat fotografies antigues dels nuclis varis per a intentar solucionar els dubtes que anaven sorgint.

Els resultats de tot plegat els hem reflectit en la confecció d'una gran quantitat de fitxes, una per a cada nucli estudiat, on hi ha recollida tota la informació recopilada corresponent a cadascun dels assentaments.

En certa manera, amb la elaboració de fitxes s'ha volgut reproduir el format que trobem en l'obra "*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*", però de forma una mica diferent.

Per a començar, el nombre de nuclis ara estudiats serà ara molt més elevat que en els que trobem en aquell estudi, escollits a partir d'uns criteris molt metòdics i uniformes. Pel que fa a la informació continguda en cada fitxa, en absolut el que s'ha pretès és només posar al dia les dades que en el seu moment va aportar el treball de l'any 1988: comparativament, s'han abordat una quantitat d'aspectes de tota mena superiors, referents tant al període global que comença a mitjans del Segle XIX (1850-50) i acaba el present 2016, com pels 27 anys que han transcorregut des de la elaboració dels informes que hi trobem a "*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*". A més, les nostres fitxes vindran acompanyades de plànols que ajuden a entendre com eren els nuclis en el moment de màxim poblament o una mica després: de vegades es refereixen a mitjans del Segle XIX, d'altres a finals del XIX i començaments del Segle XX.

És evident que existeix un cert paral·lelisme entre l'estudi de 1988 i aquest: no ens en amaguem, si no que de fet una de les intencions primeres, com s'ha posat de manifest, és realitzar una comparació de la situació individual i general dels nuclis petits amb un poblament precari 28 anys després, i comprovar fins a quin punt s'han complert les perspectives formulades en el seu dia. Però tampoc ens hem quedat aquí: hem anat molt més enllà, plasmant tots el seguit de canvis referents al poblament de cadascun dels nuclis triats en els darrers 165 anys, agafant com a punt de partida el moment històric de màxim poblament.

b) Els nuclis petits del Pallars Sobirà. Principals documents estadístics que hem utilitzat per al seu estudi: els nomenclàtors

Els reculls de dades al llarg de la Història. Una mirada enrere.

La recopilació d'informació sobre un territori determinat per part dels representants del poder sempre ha tingut una finalitat essencial: obtenir uns coneixements que permetin exercir un major control sobre la població i llurs activitats. Més enllà del fet d'aconseguir una relació de dades, al darrera hi ha hagut en gairebé tots els casos un interès propi en assolir unes finalitats concretes que poden ser diferents: rendes susceptibles de ser sostretes, cobrament d'impostos, reclutament de personal per als exèrcits,...

És cert si més no que a l'Edat Contemporània, a partir del Segle XIX, els censos moderns assumeixen noves funcions, com ara proporcionar una base estadística per a prendre decisions en el terreny polític, o possibilitar la realització d'estudis i treballs de recerca molt diversos.

En general, a mesura que han passat els anys, amb l'aparició de nous i sofisticats mitjans de control, els vells reculls estrictament geogràfics han anat perdent el motiu inicial amb que van ser creats, i per això avui no tenen ja la importància d'antany.

Ja hem parlat anteriorment dels recomptes de població que a les edats Mitja i Moderna el poder (reis, nobles i església) realitzà per a identificar els productors que vivien en els seus dominis així com les rendes que estaven obligats a entregar: els *fogatges*, els *capbreus* o els *documents parroquials* són alguns d'aquests documents els quals, irònicament, ens serveixen avui com a font de coneixement del poblament en aquells temps llunyans.

En concret, els fogatges, que eren el recompte de famílies ("*focs*") residents en un poble o nucli, servien per a la recaptació de l'impost del mateix nom per part de la monarquia. Alguns, com el de 1497 o el de 1553 han estat estudiats i reproduïts pel geògraf Josep Iglésies.

En referència al Pallars Sobirà, per mitjà del fogatge de 1553 per exemple podem comprovar com la majoria dels nuclis tradicionals ja hi apareixen, si bé és cert que en manquen alguns per raons que ens són desconegudes.

Posteriorment, al llarg del Segle XVIII i en ple trànsit de l'Antic Règim al Capitalisme, es van dur a terme un seguit de recomptes poblacionals que, si bé es poden qualificar com a "moderns", no van ser fets encara amb tècniques i mètodes del tot fiables. El primer fou el *Cens de Josep Aparici* (1718), utilitzat per les autoritats de Felip V com a instrument de tipus fiscal. Després, entre 1768 i 1769 es va elaborar el d'*Aranda*. Cap d'aquests dos sembla massa fiable, essent susceptibles de presentar nombrosos errors.

Més acurat fou el *Cens de Floridablanca* (1787), realitzat pel comte del mateix nom. Es tracta d'un document força complert i sistemàtic, que mereix ja una major confiança. S'hi recull el nombre d'habitants de cada poble (de cada "*terme*" antic) de tot l'estat, els quals són diferenciats segons el sexe, l'estat civil, l'edat i la classe social a la que pertanyen.

El de Floridablanca va ser l'antecedent més immediat als censos contemporanis, que a Espanya no es van començar a produir fins a mitjans del Segle XIX.

El primer cens que es considera com a contemporani (ja que seguia les pautes dels congressos internacionals d'estadística) va ser el de 1857. En els països més avançats d'Europa ja feia anys que es realitzaven aquesta mena de documents, però aquí diverses circumstàncies havien aplaçat successivament l'inici de la tasca: la invasió napoleònica, la inestabilitat política, la manca de diners o l'escassa coordinació dels ens administratius entre d'altres.

Al mateix temps que comença el llarg procés de posada en marxa dels serveis estadístics, sorgeixen els antecedents de l'actual Catastre: es tracta dels “*amirallaments*”, que no eren si no reculls dels propietaris de tots els terrenys i edificis de cadascun dels municipis amb la finalitat de conèixer la riquesa que generaven. Així, l'Estat podia procedir a recaptar els tributs corresponents de forma àmplia i correcta.

La elaboració dels *amirallaments* i els seus precedents va ser complexa i problemàtica. En el marc de l'Antic Règim, i especialment en moltes àrees rurals, la propietat privada plena com la coneixem avui quasi no existia. O si més no, estava restringida.

Ja hem vist que al Pallars Sobirà (i per extensió a tot el Pirineu), sobre nombroses finques i immobles hi tenien drets adquirits diverses parts. Per exemple, en el cas de les terres comunals, en que un noble, rei o comunitat de clergues hi tenien el domini, però els habitants en tenien drets d'ús i explotació. O el de finques en principi pertanyents a un particular, però sobre la qual els altres veïns del lloc hi tenien drets (de pas, de pastura,...)

No cal dir que, al llarg del convuls Segle XIX, amb la progressiva introducció de la legislació liberal, les desamortitzacions i les guerres carlines com a detonants dels conflictes d'interessos, la posada en marxa d'un nou sistema contributiu sobre els béns immobles i llurs rendes va esdevenir una tasca força difícil.

Només publicar-se el primer cens contemporani l'any 1857, l'aparell estatal es posa a treballar en el següent, que s'anirà publicant a partir de 1860. Després, no es tornarà a fer un nou cens fins el 1888.

Des de l'any 1900, el cens s'actualitza cada deu anys. Fins el 1970, la renovació censal es duu a terme en els anys acabats en zero. A partir dels anys 1980's, es fa en els anys acabats en 1.

El Nomenclàtor: una font fonamental per a conèixer l'evolució o involució dels nuclis de població.

En el capítol anterior hem parlat ja de com els censos contemporanis que es comencen a realitzar a partir de la segona meitat del XIX incorporen un document del tot excepcional per la informació que aporta: el *Nomenclàtor*.

El Nomenclàtor, que s'elabora i apareix conjuntament amb cadascun dels censos, podríem qualificar-lo, com bé diu Albert Esteve, com una “*font estadística la principal característica de la qual és la escala territorial que empra*”.¹¹

En efecte, el Nomenclàtor té la particularitat d'oferir una visió detallada del poblament, més enllà del que formalment són els límits administratius municipals. Una peculiaritat molt important si tenim en compte que en el moment en que es comencen a elaborar els primers censos contemporanis ja s'havia dut a terme la supressió dels vells termes provinents de l'Antic Règim.

En el cas del Pallars Sobirà (i de moltes altres comarques rurals), el resultat de la nova reorganització administrativa local va ser municipis que incloïen diversos nuclis de població, una realitat que s'accentuava a les àrees amb un poblament del tot dispers. Sense el Nomenclàtor doncs, avui només disposariem de dades a nivell estrictament municipal i desconixeríem la situació particular de cadascun dels pobles, llogarets, veïnats o fins i tot cases aïllades que s'escampen pel territori.

Les dades del nomenclàtor estan recollides en relació a una data concreta, que és la mateixa que la del cens. En general, els successius nomenclàtors al llarg del Segle XX es van anar realitzant cada 10 anys, en paral·lel amb el censos. En un principi, en la segona meitat del Segle XIX, la seva realització va ser més irregular, però a partir de l'any 1900 es va anar publicant cada 10 anys.

La data concreta de referència del primer nomenclàtor (1857) és el 21 de Maig. Però a partir de l'any 1887 i al llarg de tot el Segle XX és el 31 de Desembre. Això és de vital importància en el cas d'una comarca com el Pallars Sobirà, on sabem que per abans hi havia gent que emigrava estacionalment a treballar a fora, sobretot a l'hivern, quan l'activitat agrària i ramadera s'aturava a causa de les condicions climatològiques. En realitat, el nomenclàtor en sí prové dels treballs preliminars del cens, en els quals és inevitable recollir el nombre d'habitants de cada municipi i llurs característiques distribuïts pels diversos nuclis i veïnats.

Degut a les dificultats existents, en molts casos, a l'hora de decidir què és i què no és una entitat de població (veure capítol 4, apartat d), la decisió final dependrà de les directrius bàsiques que s'estableixen en cada nomenclàtor, però també de les pautes del o dels funcionaris (municipals o estatals) que en darrera instància fan el recull. Així, quan ens hem posat a estudiar la informació que els diferents nomenclàtors ens aporten sobre cadascun dels municipis de Pallars Sobirà, una de les primeres coses que veiem és que el nombre d'entitats de població tractades de vegades pot variar significativament d'un nomenclàtor al següent. En bona part dels documents a més (del 1887 al 1930 concretament), trobarem la denominació "*edificios diseminados*" per a comptabilitzar aquelles construccions i vivendes que apareixen isolades en el territori, sense una clara vinculació a cap entitat.

Deixant a part els criteris de reconeixement de les entitats de població, els nomenclàtors presenten un defecte més: la informació que hi trobem respecte a les entitats de població és diferent en cadascun d'ells, i de vegades és ambigua. En realitat, les dades recollides, així com la manera com cal interpretar-les, poden variar força d'un nomenclàtor al següent.

Normalment però, els aspectes que de forma més habitual apareixen en un nomenclàtor per a cada entitat de població són: la categoria assignada a l'ens (vila, ciutat, lloc, llogaret,...) la població de fet i de dret (de vegades desglossada per sexe), el nombre d'edificis segons els pisos que tinguin, i segons estiguin habitats, accidentalment inhabitats o deshabitats. En alguns casos, s'hi recull també el nombre de cèdules i llars.

Tot i la valuosa informació que ens han aportat els nomenclàtors i que ha estat fonamental per a poder completar aquest treball, la veritat és que la tasca d'abordar una comarca rural com el Pallars Sobirà, amb les seves especificitats i sotmesa (com qualsevol territori) a una evolució constant, genera uns problemes d'interpretació notables.

La feina d'interpretar els nomenclàtors ha estat per a nosaltres un vertader repte, més si pensem que la informació oficial s'ha comparat amb les aportacions fetes pels naturals del país.

Les dades d'un nomenclàtor, es vulgui o no, estan sotmeses a la lògica del seu temps i a la del territori al que fan referència. Si no hi ha un coneixement profund previ de l'àrea que s'estudia així com dels canvis històrics que ha patit és impossible fer una correcta comprensió de les mateixes. És per aquest motiu que creiem necessari aprofundir en la manera com els successius nomenclàtors han reflectit el poblament del Pallars Sobirà en els darrers 150 anys, fent simultàniament una valoració de la informació recollida amb l'avantatge que ens dona el fet d'haver conegut directament el país en qüestió.

Els nomenclàtors del Segle XIX al Pallars Sobirà: 1857, 1860 i 1887.

Com ja sabem, l'any 1857 s'elabora el primer cens contemporani, i amb ell, el primer nomenclàtor. El Nomenclàtor de 1857, referit al 21 de Maig d'aquell any, serà publicat el 1858.

Es tracta d'un document molt bàsic, on per cadascuna de les entitats de població només s'hi recullen tres tipus de dades: la "*categoria*" de l'entitat (segons sigui lloc, llogaret, vila o ciutat), la població de fet i el nombre de "*cèdules*", enteses aquestes com a famílies, llars o establiments.

Tot i així, els treballs duts a terme per a llur realització van ser força complicats: si només el fet d'identificar les entitats de forma més o menys correcte ja va ser en moltes regions una tasca complexa, quan va arribar el moment de classificar la informació els responsables del projecte van quedar confosos: la quantitat d'entitats a considerar era absolutament desigual entre les diferents províncies fins al punt de convertir-se en un problema si el que es pretenia era fer una publicació convencional.

A grans trets, en aquest primer Nomenclàtor la definició d'entitat de població ve condicionada pel nombre d'habitants: més de 12 persones. Qualsevol nucli o àrea que no superi aquest mínim de població no serà considerat una entitat. Val a dir que en les províncies amb població disseminada, el mínim per a ser un nucli reconegut com a entitat augmenta fins a 50 habitants.

Què hi trobem en el cas del Pallars Sobirà?

Bé, atenent el resultat del document en qüestió, podem afirmar que hi ha una notable incoherència a l'hora d'identificar les entitats de població: n'hi ha unes quantes que tenen menys de 50 habitants, per la qual cosa hem de pensar que la comarca no ha estat declarada de "població disseminada".

Per altre costat, diversos nuclis que de ben segur que en aquell moment superaven els 12 habitants no hi apareixen: per les mateixes dades deduïm que llur població ha estat agregada a nuclis veïns. Aquest seria el cas d'assentaments com *Buseu*, *Besan*, *Bresca*, *Glorieta de Montesclado*, *Canals de Corts* o *Aineto*.

De tant en tant ensopeguem amb algunes dades que necessàriament són fruit d'errors flagrants. Per exemple, els 89 habitants assignats al llogaret de *Cortscastell*: de ben segur aquí s'hi comptabilitzen també els de *Canals* a més d'altres vivendes disseminades pels voltants.

O els 131 habitants de *Sant Sebastià*, que possiblement corresponen conjuntament als nuclis de *Buseu*, *Castellnou*, *Sarroca* i *Recallers*, a més del mateix *Sant Sebastià de Buseu*. Quan anem a observar l'estructura de l'exposició doncs, hom té la sensació que simplement s'han agafat com a entitats de població els antics termes tradicionals, amb alguna variació i poc més.

Un altre fet que crida l'atenció és la pèssima toponímia que utilitza aquest Nomenclàtor, plena d'incorreccions fruit d'una mala castellanització de molts noms. Des del Segle XVIII, l'aplicació de l'estat centralista fins a l'última conseqüència havia comportat suposades traduccions a la llengua oficial que acabaven distorsionant la denominació original: *Usen* per *Useu*, *Montcuarts* per *Montenartró*, *Selley* per *Sellui* entre d'altres.

Si ens centrem en les dades, crida l'atenció que el Pallars Sobirà ha estat agrupat amb la denominació "*Partido Judicial de Sort*". Aquest ens territorial englobava l'actual comarca més la Vall Fosca: els llavors municipis de Mont-rós, la Torre de Cabdella i la Pobleta de Bellveí.

En total, el que avui és el Pallars Sobirà l'any 1857 tenia 18.762 habitants, segons aquest primer recull estadístic contemporani.

Figura 1-
Detall del Nomenclàtor de 1857,
en l'apartat del "Partido
Judicial de Sort", corresponent a
l'actual Pallars Sobirà.

AYUNTAMIENTOS.	NOMBRE de los Pósitos, Aldeas, Caseríos y demás Lugares comprendidos en su jurisdicción.	CLASE de los poblamientos.	NÚMERO de cédulas nucleares.	NÚMERO de cédulas subnucleares.	TOTAL de CÉDULAS.	TOTAL de HABITANTES.
ESTERRE DE CAR-	Arros.....	Pueblo.....	15	74	66	514
DOS.....	Benante.....	Caserío.....	3	21		
	Esterc de Cardos.....	Pueblo.....	37	45		
	Ginestraro.....	Pueblo.....	11	74		
FABRERA.....	Burch.....	Pueblo.....	35	187	116	391
	Farrera.....	Pueblo.....	42	224		
	Montescladó.....	Pueblo.....	26	125		
	Mallols.....	Lugar.....	15	58		
GERRI.....	Encu.....	Lugar.....	43	72	107	716
	Geri.....	Villa.....	164	644		
ISIL.....	Alós.....	Pueblo.....	51	304	147	824
	Arreu.....	Pueblo.....	13	75		
	Isil.....	Pueblo.....	80	445		
JOU.....	Berrós Josa.....	Pueblo.....	16	94	78	445
	Berrós Solirà.....	Lugar.....	10	52		
	Dorbe.....	Pueblo.....	20	88		
	Jos.....	Pueblo.....	32	209		
LIABORSI.....	Arostuy.....	Pueblo.....	48	89	207	956
	Aydi.....	Pueblo.....	19	74		
	Bayasca.....	Pueblo.....	39	230		
	Llavoca.....	Villa.....	72	328		
	Montcuarts.....	Pueblo.....	37	103		
	Romadriu.....	Pueblo.....	20	77		
	San Joan de Talecan ó Ta-	Pueblo.....	9	49		
	lernolas.....					
LLESUY.....	Llesuy.....	Pueblo.....	123	600	432	746
	Sauri.....	Pueblo.....	29	446		
MONCORTS.....	Ancha.....	Pueblo.....	49	131	151	711
	Bretay.....	Pueblo.....	44	94		
	Brentay.....	Caserío.....	4	37		
	Moncorbis.....	Pueblo.....	33	175		
	Peracals.....	Pueblo.....	37	163		
	Selley.....	Pueblo.....	24	111		
MONRÓS.....	Brenuy.....	Pueblo.....	48	426	128	691
	Cramencl.....	Pueblo.....	8	45		
	Monrós.....	Pueblo.....	46	237		
	Pauls.....	Pueblo.....	24	127		
	Povelid.....	Pueblo.....	32	156		
NORIS.....	Noris.....	Pueblo.....	44	65	14	63
PERAMBA.....	Balastuy.....	Lugar.....	8	62	108	605
	Comple.....	Caserío.....	14	60		
	Coscastell.....	Pueblo.....	47	89		
	Perambá.....	Villa.....	64	336		
	Pujol.....	Lugar.....	5	56		

Només un any més tard, el 1858, s'aprova un Reial Decret per a la elaboració d'un nou cens l'any 1860, amb el qual, evidentment, s'adjuntarà un nou nomenclàtor. El *Nomenclàtor de 1860* constitueix un testimoni absolutament insòlit que ens ha estat de gran ajuda, bàsicament per una raó: el detall amb que s'estudia el poblament de l'època.

La *Comisión de Estadística*, en el seu afany per a obtenir un retrat del territori el més minuciós possible va acabar executant una tasca de gran magnitud que va veure la llum feixugament: es va començar a publicar el 1863, i no es va acabar fins el 1871. La raó principal de tanta complexitat va ser la definició que es fa de la *Entitat de Població*, que aquí esdevé "*Entidad Topográfica*": qualsevol població o nucli poblat, grup de construccions o construccions aïllades habitades, habitables o deshabitades. El nombre d'entitats topogràfiques resultant per tant, va acabar lògicament essent altíssim en molts municipis.

No cal dir que en el cas del Pallars Sobirà, amb un poblament esmicolat en minúsculs llogarets i innumerables bordes habitades temporalment, escampades per tots els racons de la comarca, la compilació d'entitats sovint es va fer interminable.

Molt probablement, un bon grapat construccions van quedar fora de la llista de manera conscient o inconscient davant la impossibilitat material d'escorcollar el terreny o d'allargar encara més el fitxer de dades.

Només hem de fer una ullada a la informació de municipis com Estaon o Tavascan, on els grups de bordes situades a les valls de capçalera (*Noarre, Quanca, Graus, Perafita, Nibrós,...*) no hi apareixen, tot i que sabem que devien estar habitades com a mínim uns mesos cada any.

Per tant, el resultat a l'àrea objecte del nostre estudi és força desigual, depenent de la persona/persones responsables de facilitar els coneixements: determinats municipis presenten una gran quantitat d'entitats (per exemple, Llavorsí: més de 60) i d'altres tant sols unes poques.

Malgrat els defectes que pugui presentar el Nomenclàtor de 1860, la veritat és que té un enorme valor documental: hi són recollits tots els nuclis convencionals de l'època i molts dels assentaments ocupats eventualment, vinculats a les tasques rurals.

La informació que ofereix per entitat és notable (especialment, si el comparem amb el nomenclàtor anterior) i es referix bàsicament a les construccions que componen l'assentament: nombre d'edificis segons estiguin habitats constantment, temporalment o inhabitats, i segons el nombre de plantes que tenen.

També s'enumeren allò que s'en diuen "*albergues*", que no són si no les cabanes, coves i barraques entesos aquests com a vivendes i aixoplucs de tipus precari o bé provisional, un índex de la considerable misèria existent llavors en moltes regions del país. A més, s'indica per primer cop, la distància de cada entitat al nucli que ostenta la capitalitat municipal.

Una dada fonamental que incomprensiblement s'hi troba a faltar però, és el nombre d'habitants per entitat. I tot i que els redactors intenten justificar-ho, el cert és que aquesta variable hauria arrodonit un treball esplèndid.

El de 1860 per tant, és un nomenclàtor del tot diferent del seu predecessor, encara que si en una cosa coincideixen ambdós és en els constants errors toponímics, que continuen fent acte de presència : *Envany* per *Embonui*, *Peruny* per *Pernui*, *Alondó* per *Alendo*, *Bausen* per *Buseu*, etc...

Analitzant les dades corresponents a la nostra comarca, sorprèn el relatiu baix nombre de cases habitades permanent o temporalment en molts nuclis de poblament concentrat, especialment si tenim en compte que ens trobem en el moment del zenit demogràfic pallarès.

Si atenem a les dades recollides sobre el terreny i als nomenclàtors adjacents, arribem a la conclusió que probablement en molts assentaments hi devia haver més cases que les estrictament recollides.

Una altre aspecte destacable, és la quantitat de “*masias*” que hi són recollides en cada municipi. En realitat es tracta de simples bordes, la majoria de les quals ocupades només temporalment. Tot i així, crida l’atenció que algunes d’elles estan habitades permanentment: creiem que és un fenomen que va ser força general a la comarca en un moment de sostre poblacional.

Figura 2-
Fragment del Nomenclàtor
de 1860 en la part
corresponent a l’actual
Pallars Sobirà.
Es tracta del document
d’aquest tipus més complet
que s’ha realitzat mai.

AYUNTAMIENTOS.	POBLACIONES, GRUPOS, EDIFICIOS, VILLEROS, ALBERGUES, ETC.	SU CLASE.	NÚMERO DE CASAS HABITADAS PERMANENTEMENTE.	EDIFICIOS, VILLEROS, ALBERGUES, ETC. según que están:				REFUGIOS, según que son:					TOTAL DE CASAS HABITADAS PERMANENTEMENTE.
				según que están:				según que son:					
				RENTES.	RENTES.	RENTES.	RENTES.	RENTES.	RENTES.	RENTES.	RENTES.	RENTES.	
LLESTY.	Masia del Alegre.....	Casa de labor.....	4/4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia del Ballés.....	Casa de labor.....	0/6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia del Farré.....	Casa de labor.....	0/4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia del Sabatè.....	Casa de labor.....	0/5	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia de Lloany.....	Casa de labor.....	0/6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia de Masà.....	Casa de labor.....	0/5	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia de Montornès.....	Casa de labor.....	0/2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia de Peratès.....	Casa de labor.....	4/4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia de Rogel.....	Casa de labor.....	7/7	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia de Trilla.....	Casa de labor.....	7/2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Masia de Vian.....	Casa de labor.....	0/6	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Moli de Ballés.....	Molino harinero.....	0/4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Sant Jaume.....	Santuario.....	0/5	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Sant Domingo.....	Santuario.....	1/1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Sant Salvadó.....	Santuario.....	0/5	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Sauri.....	Lugar.....	1/1	24	1	4	15	5	1	1	1	1	1
				143	16	17	43	86	30	3	14		
NOVARTES. (767 habitantes).	Ancha.....	Lugar.....	7/5	19	1	4	6	10	3	1	4		
	Bretay.....	Lugar.....	0/9	15	1	8	4	10	2	1	7		
	Cabestany.....	Casero.....	0/9	3	1	3	1	9	1	1	3		
	Masia (La).....	Casa de labor.....	7/5	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Mentay.....	Casero.....	1/8	4	3	3	3	1	1	1	3		
	Moli de Castells.....	Molino harinero.....	0/6	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Mencortès.....	Lugar.....	0	87	3	5	3	99	7	13	5		
	Peratés.....	Pujades.....	0	37	5	11	16	18	4	1	8		
	Pietas de Guixó.....	Cerrol de ganado.....	1/3	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Pietas de la Vinya.....	Cerrol de ganado.....	7/5	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Pietas del Taulis.....	Cerrol de ganado.....	0/6	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Santa Seula.....	Capilla.....	7/5	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Sant Miquel.....	Capilla.....	0/9	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Sant Quirze.....	Capilla.....	0/2	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Selluy.....	Lugar.....	2/2	96	1	8	30	6	1	1	8		
				195	9	64	70	70	17	1	41		
NOVÉS. (778 habitantes).	Berany.....	Lugar.....	7/3	16	1	3	1	13	4	1	2		
	Cabana de bestia.....(b).....	Allergues.....	0	1	6	14	1	1	1	1	1		
	Grammet.....	Lugar.....	0/5	6	1	1	1	4	2	1	1		
	Masia de Antemà.....	Casa de labor.....	0	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Masia de Batlle.....	Casa de labor.....	7/1	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Masia del Rap.....	Casa de labor.....	8/9	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Molina (Les).....	Casero.....	0/1	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Momros.....	Lugar.....	0	47	1	10	1	64	4	1	9		
	Muriera (La).....	Masia (casa de labor).....	0/5	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Paua.....	Lugar.....	1/1	88	1	4	1	82	1	1	4		
	Plaça (La).....	Santuario y casa.....	0/5	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Pobellà.....	Lugar.....	1/4	30	1	3	1	30	1	1	3		
	Santa Eulària.....	Capilla.....	1/3	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Sant Esteve.....	Capilla.....	3	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Sant Martí.....	Capilla.....	1/2	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Sant Salvadó.....	Capilla.....	0/1	1	1	1	1	1	1	1	1		
				86	9	41	8	119	10	1	29		
NOVÍS. (82 habitantes).	Cabana de pastora y de bestia.....	Allergues.....	0/5	1	11	9	1	1	1	1	1		
	Moli de las Segalas.....	Molino harinero.....	0/9	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Morria.....	Lugar.....	0	8	6	5	1	13	1	1	4		
	Pietas de Gerví.....	Cerrol de ganado.....	1/1	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Pietas de Pontanó.....	Cerrol de ganado.....	0/1	1	1	1	1	1	1	1	1		
	Pietas de Prats.....	Cerrol de ganado.....	11/3	1	1	1	1	1	1	1	1		
			8	18	16	2	13	1	1	28			

Després del complicat i llarg procés que comportà el recompte de 1860, el següent cens, que es va elaborar l'any 1877, sorprenentment no va portar associat cap nou nomenclàtor. No en sabem les raons exactes d'aquest fet, però la realitat és que fins l'any 1887 no es duu a terme la realització d'un nou cens, acompanyat aquest cop sí del seu corresponent nomenclàtor.

El Nomenclàtor de 1887, referit al 31 de Desembre d'aquest any, pretén oferir una visió fidel del poblament sense arribar al detallisme extrem del seu predecessor: és a dir, un terme mig als criteris del tot oposats que hi trobem entre els treballs de 1857 i el de 1860.

La nova definició d'*entitat de població* serà: "*tots els llocs habitats (ja sigui constant o temporament) i els inhabitats de tota mena i categoria*".

Ara bé, per que una entitat aparegui en el Nomenclàtor individualment, haurà d'estar composta per un mínim de dos edificis. La resta de construccions aïllades en el territori, dins de cada municipi seran agrupats en una sola categoria amb el nom d'"*edificios diseminados*".

El tractament del Pallars Sobirà en el Nomenclàtor de 1887 però (el mateix deu passar en d'altres àrees i regions) deixa que desitjar.

Per a començar, la comarca ja no és agrupada de manera individual en un únic partit judicial: queda del tot diluïda dins d'una classificació que agafa tots els municipis de la província de Lleida, ordenats per ordre alfabètic.

Quan analitzem la informació referent als ajuntaments del territori que ens ocupa, ens adonem que el document recull bàsicament els nuclis habitats de manera permanent o habitual mentre que evita tractar els assentaments d'hàbitat temporal.

De cadascuna de les entitats de població en recull el nombre d'edificis segons els pisos que tenen, i també el nombre d'*albergs* segons la definició que hem fet abans. Ara bé, s'oblida d'enumerar quants habitatges reals hi ha per entitat. Si tenim en compte que la quantitat d'edificis per nucli recollida és alta en comparació amb el nomenclàtors previs, deduïm que en alguns casos s'han comptabilitzat tant cases pròpiament com edificacions d'ús agrari/ramader o simplement inutilitzades.

Es tracta d'un defecte que, almenys en el cas del Pallars Sobirà, impedeix conèixer la quantitat de famílies o vivendes que veritablement hi ha en cadascun dels assentaments en un moment en que la crisi de finals del XIX (i la conseqüent emigració) ja havia començat a afectar la comarca, deixant buides diverses llars.

En canvi, sí que deixa constància de la població per entitat, tant la de fet com la de dret, cosa que ens dóna un índex de la grandària i el grau d'ocupació de cada nucli.

El de 1887 si més no, és el primer document d'aquesta sèrie que, en referència al Pallars Sobirà, presenta una llista d'entitats que podríem qualificar com a "convencional", és a dir, força semblant a la que d'ara en endavant trobarem en els successius nomenclàtors del Segle XX.

Els primers nomenclàtors del Segle XX: 1900, 1910, 1920 i 1930

Passats deu anys, el 1897 veu la llum el cens ulterior, però un altre cop no va acompanyat del nomenclàtor corresponent. La raó és que la Comisión de Estadística havia decidit realitzar els censos en els anys acabats en zero d'ara en endavant: per això es prefereix esperar tres anys, fins el 1900, per a elaborar un nou cens, amb el qual, aquest cop sí, es publicarà l'actualització del nomenclàtor.

Els quatre primers censos del Segle XX, abans de la Guerra Civil i l'inici del règim franquista, són molt similars, especialment pel que fa a la definició de l'entitat de població: grup de 10 o més edificis i albergs.

Els nuclis de població constituïts per menys de 10 edificis i les edificacions que apareixen aïllades en el territori seran agrupades en la categoria especial de "*edificios diseminados*" dins de cadascun dels municipis estudiats.

Igualment, els nomenclàtors de 1900, 1910, 1920 i 1930 també ofereixen entre ells una informació semblant per entitat: distància al nucli major del municipi, població de dret i de fet, nombre d'edificis segons els pisos que tinguin, nombre d'edificis destinats a habitatge (desglossats en "*habitados*" i "*accidentalmente inhabitados*"), edificis inhabitats i "*albergues*".

Es tracta doncs d'un seguit de nomenclàtors que presenten semblances entre ells però poques coincidències amb el document precedent de 1887: tant sols la diferenciació entre els dos tipus de poblacions (de fet i de dret) i que es refereixen a la mateixa data (31 de Desembre de l'any corresponent).

Veiem com, si des del 1857 fins el 1900 la concepció del que és una entitat de població ha anat canviant amb cada nomenclàtor, ara la novetat és que fins el 1930 aquesta serà teòricament la mateixa, si bé nosaltres hem comprovat que en els nomenclàtors de 1920 i 1930 la condició d'un mínim de 10 edificacions no es compleix: hi són reconegudes entitats compostes per menys construccions.

El Nomenclàtor de 1930 en concret, presenta si més no una altra important diferència: informa dels edificis teòricament destinats a vivenda, però no de les vivendes habitades. Aquest detall és de gran importància per a nosaltres, ja que no ens permet saber amb un mínim de precisió el nombre de famílies residents a cada nucli, cosa que sí passa en els recomptes anteriors de 1900 a 1920.

El nou requisit de considerar com a "*diseminados*" els assentaments amb menys de 10 edificacions, farà que diversos nuclis del Pallars Sobirà desapareguin dels nomenclàtors de 1900 i 1910 (sobretot els del sector meridional de la comarca, on el poblament està més esmicolat) si bé molts tornen a ser presents en els de 1920 i 1930.

Dels quatre primers nomenclàtors del Segle XX, cal destacar el de 1900. Aporta una informació molt ajustada a la realitat i amb la informació del treball de camp que hem realitzat, ja que distingeix el que són habitatges "*accidentalmente deshabitados*" per la raó que sigui d'aquells edificis "*inhabitados por razón del uso a que se destinan*", és a dir, no habitats degut a que tenen una altra funció.

Si pensem que en aquest moment encara no hi havia hagut una reconversió massiva d'antigues vivendes deshabitades en quadres i pallers (com passarà després), les dades del Nomenclàtor de 1900 reflecteixen molt bé l'estat del poblament en aquell instant.

Figura 3-
Nomenclàtor de 1930.
Com veiem, els municipis de la Província hi aparèixen seguits, ordenats alfabèticament. L'absència dels apartats "viviendas habitadas" i "viviendas accidentalmente inhabitadas" impossibilita saber el nombre de famílies residents a cada nucli.

- 18 -
PROVINCIA DE LÉRIDA

AYUNTAMIENTOS	ENTIDADES DE POBLACIÓN		Distancia al mayor núcleo de población	NÚMERO DE EDIFICIOS										TOTALES		POBLACIÓN en el de diciembre de 1930	
				Distribución por tipo de edificio										De edificios		De habitantes	
				De viviendas habitadas	De viviendas accidentalmente inhabitadas	De edificios públicos	De edificios privados	De edificios religiosos	De edificios industriales	De edificios comerciales	De edificios de servicios	De edificios de otros usos	De edificios de otros usos	De edificios	De habitantes	De edificios	De habitantes
	NOMBRES	CLASES	Metros														
ELLAR	Cortés	Lugar	2.000	8	1	4	5	*	*	*	*	9	1	10	33	37	
	ELLAR	Idem		31	3	15	25	*	*	*	*	33	3	36	74	80	
				39	4	20	30	*	*	*	*	42	4	46	106	117	
ENVINY	Castellví	Caserío	500	3	3	5	1	*	*	*	*	5	1	5	15	15	
	Enviny	Idem	4.500	13	4	10	13	*	*	*	*	37	0	37	109	111	
	Llarví	Idem	6.000	11	12	4	12	7	*	*	*	35	3	38	76	78	
	Montañó	Idem	6.000	21	12	2	20	12	*	*	*	31	0	31	119	138	
ENOLÉS	Enolés	Idem	2.000	33	13	5	10	14	*	*	*	35	3	38	150	151	
	Pujal	Idem	2.000	13	5	6	12	*	*	*	*	18	2	20	53	50	
	Enolés	Idem	2.000	13	5	6	12	*	*	*	*	18	2	20	53	50	
	Edificios diseminados, cuya distancia al mayor núcleo de población.	No excede de 500		4	13	13	4	*	*	*	*	17	15	32	33	33	
				110	67	43	73	62	*	*	*	177	30	207	616	634	
ESCALÓ	Escaló	Lugar	2.000	34	19	18	31	4	*	*	*	53	35	88	171	184	
	Escaló	Idem	2.000	34	19	18	31	4	*	*	*	53	35	88	171	184	
	Escaló	Idem	2.000	34	19	18	31	4	*	*	*	53	35	88	171	184	
	Edificios diseminados, cuya distancia al mayor núcleo de población.	No excede de 500		19	11	11	17	4	*	*	*	30	4	34	54	56	
				141	76	74	111	30	*	*	*	113	53	166	325	340	
ESCALÓ	Escaló	Lugar	2.000	18	13	1	52	17	*	*	*	71	1	72	137	157	
	Escaló	Idem	2.000	18	13	1	52	17	*	*	*	71	1	72	137	157	
	Escaló	Idem	2.000	18	13	1	52	17	*	*	*	71	1	72	137	157	
	Edificios diseminados, cuya distancia al mayor núcleo de población.	No excede de 500		1	7	4	4	*	*	*	*	8	1	9	11	11	
				19	20	5	60	21	*	*	*	79	2	81	148	168	
ESCUAR	Escuar	Lugar	2.000	13	38	1	39	33	*	*	*	71	3	74	134	141	
	Escuar	Idem	2.000	13	38	1	39	33	*	*	*	71	3	74	134	141	
	Escuar	Idem	2.000	13	38	1	39	33	*	*	*	71	3	74	134	141	
	Edificios diseminados, cuya distancia al mayor núcleo de población.	No excede de 500		1	7	4	4	*	*	*	*	8	1	9	11	11	
				14	45	5	43	37	*	*	*	79	4	83	145	152	
ESPLUGA CALVA	Espluga Calva	Villa	2.000	313	78	68	61	101	54	*	*	381	15	396	1.330	1.375	
	Espluga Calva	Idem	2.000	313	78	68	61	101	54	*	*	381	15	396	1.330	1.375	
	Espluga Calva	Idem	2.000	313	78	68	61	101	54	*	*	381	15	396	1.330	1.375	
	Edificios diseminados, cuya distancia al mayor núcleo de población.	No excede de 500		4	108	105	6	1	*	*	*	112	67	179	286	291	
				317	186	173	67	102	54	*	*	493	82	575	1.616	1.666	
ESPLUGA DE SECA	Espluga de Seca	Lugar	2.000	6	8	9	3	1	*	*	*	14	1	15	28	28	
	Espluga de Seca	Idem	2.000	6	8	9	3	1	*	*	*	14	1	15	28	28	
	Espluga de Seca	Idem	2.000	6	8	9	3	1	*	*	*	14	1	15	28	28	
	Edificios diseminados, cuya distancia al mayor núcleo de población.	No excede de 500		19	11	21	13	8	*	*	*	40	3	43	65	68	
ESPOT	Esport	Lugar	2.000	8	1	3	3	3	*	*	*	10	1	11	20	21	
	Esport	Idem	2.000	8	1	3	3	3	*	*	*	10	1	11	20	21	
	Esport	Idem	2.000	8	1	3	3	3	*	*	*	10	1	11	20	21	
	Edificios diseminados, cuya distancia al mayor núcleo de población.	No excede de 500		3	6	2	4	1	*	*	*	9	1	10	14	17	
				11	7	5	7	4	*	*	*	19	2	21	34	38	
ESTACH	Estach	Lugar	2.000	20	9	4	10	11	*	*	*	30	1	31	53	53	
	Estach	Idem	2.000	20	9	4	10	11	*	*	*	30	1	31	53	53	
	Estach	Idem	2.000	20	9	4	10	11	*	*	*	30	1	31	53	53	
	Edificios diseminados, cuya distancia al mayor núcleo de población.	No excede de 500		4	8	1	8	1	*	*	*	11	1	12	13	13	
				24	17	5	18	12	*	*	*	41	2	43	66	66	

Els Nomenclàtors de la dictadura franquista

Just acabada la Guerra Civil el 1939, el nou règim aviat s'interessa per a reprendre les feines de tipus estadístic. Al contrari del que es podria pensar, el conflicte no va afectar la periodicitat en la elaboració de censos, però sí que va tenir una gran incidència en l'estructura del poblament i en la forma d'elaborar els nomenclàtors. No sabem el perquè però la realitat és que el Nomenclàtor realitzat l'any 1940 inclou algunes novetats amb els predecessors.

Per a començar, torna a canviar el concepte d'entitat de població en dos sentits: per un costat aquesta deixa d'associar-se a un nucli de població en concret per a esdevenir una part del terme municipal. És a dir, una entitat està formada per un nucli principal més un territori al seu voltant que agafa una part del municipi. Per això, desapareix la categoria de "edificios diseminados" i totes les construccions passen a formar part d'una o altra entitat. En segon lloc, la mateixa definició del que constitueix una entitat és molt vague: una "unidad territorial acordada i definida por unos límites precisos que contiene edificación habitable".

Sembla que la nova administració no està per reflexions conceptuals massa complexes i tira pel dret: una entitat de població és allò que sempre ho ha estat o el que els mateixos ajuntaments decideixen que ho és. D'alguna manera doncs, el nombre d'entitats existents dins un municipi queda a criteri de l'alcaldia.

A efectes pràctics, almenys pel que fa al Pallars Sobirà, la veritat és que les entitats que apareixen en el Nomenclàtor de 1940 són gairebé les mateixes que hi trobàvem en el de 1930, amb poquíssimes variacions. La data de referència també és la mateixa: 31 de Desembre.

Respecte a les variables estudiades per entitat, aquestes són molt semblants a les del document de 1930: es consolida la desaparició de la distinció entre edificis habitats, accidentalment deshabitats o inhabitats. Simplement es diferencia entre edificacions destinades a habitatge i les que tenen altres usos.

Aquest petit canvi aparentment menor, en realitat té una gran importància, ja que amaga la crua realitat que la Guerra Civil ha deixat en molts assentaments: una evident alteració del poblament, amb nombroses vivendes buides temporal o definitivament.

En general, considerem que el Nomenclàtor de 1940 no és massa fiable per a nosaltres: cada entitat presenta un nombre de vivendes major del que realment hi havia, ja que moltes famílies havien marxat a l'exili o a d'altres llocs de l'Estat i ja mai més tornarien a ocupar les seves antigues llars. Hom té la impressió que el nou règim vol aparentar una sensació de normalitat que per a res existeix després del traumàtic conflicte armat.

Els dos següents nomenclàtors, realitzats el 1950 i el 1960, presenten similituds amb el de 1940 però també algunes variacions.

El concepte d'entitat continua essent el mateix: un ens territorial dins el municipi. Aquest cop però, dins de cada entitat s'hi distingiran dos components: el *nucli* i el *disseminat*. Es considera *nucli* el conjunt format per un mínim de 10 edificacions agrupades de manera que formin carrers i places. Es consideren també part d'un nucli totes les construccions aïllades situades a menys de 500 m del mateix.

Així doncs una entitat podrà tenir una part dels edificis formant part del nucli i una altra part formant part del disseminat, o bé tots ells només en una de les dues divisions. Comprovem per tant que la idea de nucli que presenten els reculls de 1950 i 1960 en realitat és semblant a la noció d'entitat que es prenia en els quatre nomenclàtors de 1910 a 1930. Per tant, en aquests dos nomenclàtors gran part de les dades hi estan desglossades, donada la distinció entre *nucli* i *disseminat* en cada ens.

En relació a la informació disponible per entitat, la principal novetat que presenten els Nomenclàtors de 1950 i 1960 respecte als anteriors és la desaparició dels edificis classificats segons el nombre de plantes. Possiblement la causa és l'imperatiu d'haver de desdoblar les dades de cada entitat, fet que significaria un excessiu allargament del text.

Per contra, hi trobem una variable nova: l'altitud a la que es troben les entitats, referida evidentment al *nucli*.

Ambdós documents però, presenten entre ells algunes diferències. El Nomenclàtor de 1950 distingeix, en el context de cada entitat, els edificis destinats a habitatge i els destinats a altres usos, i conserva un apartat denominat “*otras construcciones*” referit als habitatges precaris. Finalment, dóna la xifra d’habitatges en total.

El de 1960 no en diu res dels edificis pròpiament: distingeix el que són habitatges i el que són “*alojamientos o albergues*” i introdueix dues noves dades: el nombre de llars privades i el de llars col·lectives.

El concepte de “llar” (“*hogar*”), pel que es dedueix, aquí és afí al de “*família*” o “*grup familiar*”, una informació molt vàlida en el cas del Pallars Sobirà per a saber un altre cop la quantitat de cases veritablement habitades en els assentaments.

Resulta interessant igualment comprovar com, d’una manera molt discreta, canvia el tractament que es vol donar al poblament entre aquests dos treballs.

Mentre que el Nomenclàtor de 1950 analitza per separat els edificis (pròpiament) del que són construccions i habitatges provisionals o més arcaics, el de 1960 senzillament distingeix el que són vivendes convencionals del que són “*alojamientos y albergues*” (hotels, residències, o potser encara barraques i coves??).

El darrer nomenclàtor de la dictadura franquista va ser el de 1970, referit a 31 de Desembre d’aquest any. Es tracta d’un document similar al seu predecessor, amb poques variacions. La definició d’entitat de població segueix essent la mateixa. També es manté la distinció entre nucli i disseminat, cosa que implica de nou un desdoblament de les dades per entitat.

Determinades coses però sí que canvien, com ara la substitució del concepte “*hogares*” pel de “*familias*”. D’aquesta manera sembla que es fa explícita la voluntat de conèixer les vivendes habitades de forma permanent o habitual (1ª residència), ja que l’apartat “*viviendas*” és general i no destria aquells que estan buits o ocupats ocasionalment. És possible que, tant l’aparició del fenomen de la 2ª residència com la massiva emigració cap a les ciutats des de les zones rurals aconsellés aquesta diferenciació. Sembla que per primer cop les autoritats es troben amb el fet d’un extens parc de vivendes buides o poc utilitzades.

També es fa un esforç en distingir el que són “*edificios destinados a vivienda familiar*” del de “*vivienda familiar*”. Aquesta puntualització s’explica per la generalització de la casa de pisos amb diversos habitatges com l’estàndard d’hàbitat ja no només en les grans ciutats, sinó també en molts pobles.

Fins no feia massa anys, amb l’excepció de les grans àrees urbanes, la tipologia més corrent era la de la *casa/habitatge* (un edifici, una vivenda), un model que entra en decadència amb la implantació dels ascensors i la definitiva adopció per part de l’Estat d’un model econòmic ja plenament capitalista, on el sòl urbà o urbanitzable (i les rendes que genera) esdevé un dels motors de l’economia.

No serà però aquest el cas del Pallars Sobirà, on els habitatges de caire tradicional continuen essent majoritaris i on els nous edificis que allotgen diverses vivendes només comencen a aparèixer als nuclis més desenvolupats (*Sort, Rialp, Esterri d’Àneu,...*).

No oblidem que en aquest moment, a principis dels 70's, la manca d'infraestructures i serveis que pateix el Pallars Sobirà tant a nivell general com local és un dels factors que impossibilita l'obtenció de plusvàlues mitjançant la massiva substitució de les velles edificacions tradicionals per construccions que compleixin bàsicament dues funcions: atendre les necessitats d'un nou patró de vida i sobretot, treure el màxim profit econòmic a la propietat immobiliària.

Els nomenclàtors de la democràcia (1981-2015): característiques principals

Al contrari del que hom podria creure, l'arribada de la democràcia no va comportar en un primer moment canvis substancials en l'elaboració dels nomenclàtors. El més destacat és que a partir d'ara es realitzaran en referència als anys acabats en "1".

Per tant, el primer nomenclàtor de la nova etapa serà el de 1981: un document pràcticament idèntic a l'anterior (1970), amb el mateix concepte d'entitat singular i la diferenciació entre "nucli" i "disseminat" dins d'aquesta. També és igual la definició del que s'ha de considerar "nucli": un mínim de 10 edificacions contigües o pròximes, a les quals cal afegir aquelles que estiguin aïllades a menys de 500 m del límit exterior de la trama urbana compacte.

Pel que fa als municipis del Pallars Sobirà, aquests continuen essent tractats conjuntament amb tots els de la província de Lleida. El nombre d'entitats per municipi és pràcticament el mateix que en el Nomenclàtor de 1970, i els topònims locals segueixen castellanitzats.

De manera un tant sorprenent, l'any 1986 es duu a terme la elaboració d'un nou nomenclàtor, però que no està vinculat a cap cens, si no al Padró Municipal. És una iniciativa un tant estranya, ja que fins llavors la informació referida al poblament havia estat vinculats a l'activitat censal. El cas és que el 1986 veu la llum una mena de "mininomenclàtor" tal i com el podríem anomenar, ja que es tracta d'un document amb una informació molt bàsica, destinat a fer d'enllaç o pont entre les publicacions convencionals elaborades cada 10 anys. El Nomenclàtor de 1986 així, tant sols inclou unes poques dades: nom i categoria de cada entitat, altitud, distància a la capital, població de dret i població de fet per sexe.

El següent nomenclàtor, el de 1991, tornarà a estar vinculat al cens que es realitza aquell any, i per tant, presenta de nou informació referida als habitatges: nombre i classificació segons siguin principals o no principals. Continua vigent la diferenciació, dins de cada entitat, del que és el "nucli" i el que és el "disseminat".

La definició de "nucli" no canvia substancialment. Només cal remarcar que ara la distància per a que una edificació aïllada sigui considerada com a part d'un nucli (i per tant no quedi inclosa dins l'apartat de "disseminat") es redueix: menys de 200 m respecte els límits exteriors de la trama urbana del nucli en qüestió. A més, podran ser considerats com a nuclis aquells conjunts urbans de menys de 10 edificacions la població de dret de les quals superi els 50 habitants.

En analitzar el Nomenclàtor de 1991 si més no, sí que hi trobem diferències substancials, almenys en els municipis del Pallars Sobirà. Per exemple, la toponímia ha estat catalanitzada per primer cop des de que es realitzen els censos (quasi 140 anys!!!) i hi trobem noves entitats que rarament havien estat reconegudes anteriorment, quelcom molt visible en municipis com Baix Pallars, amb un poblament més disseminat i nuclis de proporcions ínfimes.

Desgraciadament, després del document de 1991 la publicació dels nomenclàtors es difumina. L'any 1996 veu la llum un document molt semblant al de 1986, vinculat també al Padró Municipal.

Amb l'arribada del nou mil·lè i les noves tecnologies de la informació, irònicament els nomenclàtors com a tal deixen de publicar-se en un moment en que les dades són més accessibles que mai. Hi té a veure la desaparició de la diferenciació a nivell oficial del que és població de dret i de fet.

L'INE redueix els nomenclàtors al més bàsic: entitats dins de cada municipi on s'hi diferencia el que és “*nucli*” del que és “*disseminat*” amb la població en cadascun dels casos i en total i res més. Això sí: les dades es renoven anualment i estan disponibles per la xarxa digital, per la qual cosa, per als darrers anys, ens hem estalviat haver de recórrer a fotocòpies o a microfitxes.

Comprovem com malauradament la estadística oficial es desentén d'una informació que pot resultar molt útil a nivell local i d'estudis: un retrat del poblament i els seus canvis al llarg del temps. D'alguna manera es trenca amb una tradició centenària i una font sense la qual difícilment hauríem pogut dur a terme el present treball.

El petit nucli de Benante, a la *Vall de Cardós*, és un bon exemple de la incoherència i la manca de criteris unificats que trobem en els successius nomenclàtors. Aquest caseriu és reconegut com a entitat de població en els nomenclàtors del Segle XIX (1857, 1860 i 1887) però no en els de 1900 i 1910. Torna a fer acte de presència en els reculls de 1920, 1930 i 1940, però no hi és en els de 1950, 1960 i 1970. Finalment, l'any 1981 torna a ser reconegut com a entitat, i ja mai més ha deixat de ser-ho. *(Fotografia: Josep Mª Bosch, 2013)*

c) Els nuclis petits del Pallars Sobirà. Altres fonts d'informació que hem consultat

Fonts d'informació visuals: fotografies i plànols

El treball tant amb plànols com amb fotografies aèries, ha estat, com hem assenyalat abans, una altra eina molt important. Hem procedit a utilitzar dos tipus de mapes i fotografies aèries: els de tipus físic (impresos en paper) i els de tipus digital, utilitzant la xarxa virtual.

Els plànols físics emprats per a l'estudi dels nuclis petits provenen essencialment de 4 fonts: l'*Institut Cartogràfic de Catalunya* (ICC), l'*Instituto Geográfico Nacional* (IGN), mapes de tipus excursionista (editorials Alpina i Piolet) i plànols municipals facilitats pels mateixos ajuntaments.

Els mapes habitualment utilitzats per a tot el treball han estat els de l'ICC (escales 1:25.000 i 1:50.000), mentre que els de l'IGN i els de finalitat excursionista han estat consultats més puntualment, en situacions específiques.

Els plànols municipals per la seva part ens han estat de gran utilitat per a la confecció dels croquis dels nuclis estudiats.

Les fotografies aèries en paper que s'han fet servir han estat subministrades per l'ICC. Es tracta d'imatges relativament antigues, obtingudes a partir dels anys 1960's i fins els 1980's, i en general tenen una bona qualitat, per la qual cosa ens han estat molt útils. De totes maneres, la proximitat o llunyania dels edificis és molt variable en cada fotografia, depenent del moment en que van ser preses.

Aquestes imatges ens han permès en molts casos visualitzar l'estat de molts assentaments tradicionals temps enrere, comprovant la morfologia de molts edificis avui enrunats o desapareguts, o de trames urbanes actualment desdibuixades o renovades.

La cartografia digital consultada ha estat quasi en la seva totalitat provinent de l'ICC. Els plànols i fotografies aèries actuals, lliurement disponibles a la xarxa, ha estat un recurs utilitzat de forma gairebé constant. També ho han estat algunes imatges aèries d'anys anteriors (des del començament dels 1990's) que ens han vingut a completar la visió històrica de les fotografies en paper abans esmentades.

Molt més puntual ha estat en canvi el treball amb fotografies digitals del mateix ICC realitzades a mitjans dels anys 1950's també disponibles a la xarxa: la seva baixa qualitat i distorsió ens han limitat molt el seu ús.

Fora de la informació digital proporcionada per l'ICC, només hem arribat a fet servir la informació del cadastre virtual en situacions molt concretes, amb la intenció de resoldre dubtes o confusions.

Si més no però, alguns dels plànols que ens han proporcionat els ajuntaments han estat directament en format digital.

L'anàlisi duta a terme amb material de gènesi aèria ha estat complementada, en certes ocasions amb fotografies antigues convencionals. Abans que res, és necessari recordar que l'existència d'imatges de pobles, llogarets i caserius preses en el passat són molt escasses.

En el seu gruix, les fotografies convencionals antigues provenen de l'arxiu del Centre Excursionista de Catalunya i de l'Arxiu Històric de les Vall d'Àneu, i en menys ocasions, de l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà.

En alguns casos, si és que s'ha tingut la oportunitat, hem recorregut a imatges proporcionades per particulars, absolutament inèdites.

Fonts d'informació d'origen bibliogràfic

No ens allargarem massa en aquest apartat, degut a que ja s'han comentat molts de referents bibliogràfics utilitzats. Com és evident i s'ha reiterat, “*Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu*”³ constitueix una de les principals fonts de referència.

Algunes dades puntuals i d'altre informació addicional provenen d'altres obres, com els citats de Xavier Sudrià⁸ (monografies sobre la *Vall Ferrera* i la *Vall de Cardós*), Francesc Bellmunt (“*Pallars Sobirà. Fets costums i llegendes*”⁵) i Ferran Rella (“*Les Valls d'Àneu*”¹²), així com del llibre “*La Vall d'Àssua*”¹³ de Núria Garcia, Josep Colom i Eva Lluich i d'altres ja anomenats.

De especial utilitat ens han estat el conjunt d'obres de l'urgellenc Joan Obiols⁷, particularment per que el recull de noms de les cases dels pobles dels que parla aquest escriptor és molt exhaustiu i curós, amb pocs errors. Gràcies a ell hem pogut rescatar i confirmar l'existència de determinats habitatges desapareguts fa ja un munt de temps.

A nivell més històric, llibres com “*La comarca del Pallars*”¹⁴, escrit l'any 1945 per Ramón Violant i Simorra, l’”*Atles dels Comtats del Pallars i la Ribagorça*” (Jordi Bolòs i Víctor Hurtado)¹⁵, la “*Descripció del Marquesat de Pallars per Onofre Timbau*”¹⁶ o la enciclopèdia “*Catalunya Romànica*”¹⁷ entre d'altres, han aportat aspectes referits a les edats Mitja i Moderna.

I no podem deixar d'anomenar “*Història del Pallars*”¹⁸, que ens ha aportat una visió temporal de conjunt, des de la Prehistòria fins l'actualitat.

La memòria popular com a font d'informació

Més enllà de la informació convencional extreta de llibres, articles, plànols i pàgines web, en el nostre treball de camp hi ha tingut un destacat protagonisme un element immaterial de gran transcendència: la memòria popular.

Les dades aportades pels autòctons, especialment els de més edat, ha significat poder comptar amb una informació d'un valor impagable, sovint absolutament inèdita.

La quantitat de gent que han participat en les nostres entrevistes ha estat força nombrosa. Han estat molts els que han aportat el seu gra de sorra, i malauradament, alguns ja no hi són entre nosaltres. Només tenim prou paraules d'agraïment per a tots ells.

Respecte a cadascun dels nuclis estudiats, s'ha procurat consultar un mínim de dues persones per a poder confirmar les nostres perquisicions.

Una de les feines més feixugues, en aquest sentit, ha estat haver de fer encaixar les dades estadístiques i bibliogràfiques amb les informacions dels nostres interlocutors. Per exemple, l'existència de les diferents cases dels nuclis tradicionals, a partir dels llibres ja citats, ha estat consultada sempre amb les persones del país, la qual ens han confirmat o desmentit llur existència i a més, ens les han proporcionat la seva ubicació dins l'entramat urbà.

Els mateixos de vegades ens han comentat notícies sobre cases antigues desaparegudes fa molt de temps, oblidades ja per tothom i absents fins i tot en els reculls consultats.

Encara més difícil ha estat fer coincidir les dades dels nomenclàtors amb la quantitat d'habitatges existents en cada període històric segons els que ens ha dit la gent. Inevitablement, la informació referida als habitatges tancats al Segle XIX i a començaments del XX és aproximada, per que és avui impossible saber del cert en quin any, en concret, van ser tancades les cases que van quedar deshabitades més aviat. Estem convençuts que desgraciadament no hi manquen alguns errors, malgrat que s'ha estat molt persistent i atent a cada detall.

El més complicat doncs, ha estat, per un costat, poder situar correctament determinades cases antigues desaparegudes i intuir el seu contorn. I per l'altre, conèixer l'època en que van quedar buides cases avui inexistents, del tot enrunades i/o que van quedar sense estadants molt temps enrere, i comparar aquesta informació amb les informacions dels nomenclàtors: quelcom força complex, que ens ha suposat molts maldecaps i que en alguna ocasió hem resolt de la millor manera que hem pogut, apel·lant a la lògica, el sentit comú i la experiència que hem anat adquirint a mida que tractàvem el poblament de la comarca.

Més senzills han resultat d'altres aspectes tractats, com ara l'estat de les infraestructures i serveis i la seva evolució en els darrers anys. Però darrere de tot hi ha hagut un treball de camp molt intens, concretat en contactes amb els homes i dones que sabíem que ens podien lliurar noves dades, nuclis inclús en casos complicats, i freqüents visites als diversos nuclis estudiats, inclús quan aquests es trobaven en llocs de difícil accés que requerien un mínim de preparació física.

d) Una aportació inèdita: el mètode de classificació dels nuclis de població del Pallars Sobirà

Introducció al mètode de classificació dels nuclis

En el moment de plantejar-nos quins nuclis entrarien a ser estudiats en aquest treball, és a dir, quins consideràriem com a “*petits*”, van començar a sorgir tota mena d’interrogants i dubtes. Una possibilitat era simplement agafar el seguit de nuclis que havien estat analitzats a l’estudi “*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*”: així, el nostre camp d’acció hauria quedat del tot acotat des del començament i ens hauríem estalviat força maldecaps.

Però el mateix fet de qüestionar la manera com aquesta obra havia escollit els nuclis que hi són tractats, ens va dur a plantejar-nos una tria molt més ambiciosa, fonamentada en criteris tan objectius com fos possible.

De seguida ens varem adonar que ens enfrontàvem a una tasca força complicada, plena d’interrogants i dubtes:

-Havíem de fonamentar la nostra tria en la població empadronada, en la població de fet, o bé en el nombre d’edificacions existents?

-Havíem de centrar-nos en els nuclis en pitjor estat, o bé en aquells que presentessin unes proporcions físiques i un poblament més ínfim?

-S’hauria de prendre en consideració només els nuclis tradicionals, excloent així aquells de formació recent?

-Però a més. Quin tractament havien de tenir les bordes rehabilitades o que en el passat van estar permanentment habitades?

Per altre costat, al llarg dels darrers 160-65 anys la realitat dels nuclis ha estat canviant: hi ha assentaments que, a partir del que veiem en els nomenclàtors, sempre han estat petits, però també n’hi ha d’altres que van arribar a assolir una certa grandària i amb el pas del temps s’han anat encongint degut a l’abandonament de moltes construccions.

És per tot això, i per que el coneixement directe del poblament a mesura que anàvem entrant en contacte amb la comarca ens permetia tenir una visió molt més propera i real, que varem decidir començar per a dur a terme la creació d’un mètode propi per a la classificació dels nuclis de població.

Es tracta d’una iniciativa absolutament inèdita segons les notícies de que disposem, i que, tot i estar pensada en un principi només per a la comarca del Pallars Sobirà, es podria fer extensible a tot el Pirineu Central. O al seu vessant sud, si més no.

Hi va ajudar, a l’hora d’engrescar-nos, la constatació de que les categories que el Nomenclàtor assigna a cada entitat segons llur grandària (“*masia*”, “*lugar*”, “*aldea*”, “*villa*”,...) en veritat sovint són qualificatius un tant arbitraris, sense cap fonament objectiu.

La que presentem aquí és una classificació molt treballada i acurada, amb una peculiaritat molt notable: incorpora la variable “temporal” o “històrica” a l’hora de distingir els diversos casos. En realitat, el que es pren en consideració és l’evolució de cada nucli partint de mitjans del Segle XIX, o dit d’una altra manera: des del moment de màxim poblament (mitjans del Segle XIX) fins l’actualitat (primeries del Segle XXI).

Mitjançant el sistema que proposem, tot nucli que es presti tindrà associat un codi que aportarà informació sobre les seves característiques físiques, demogràfiques i funcionals tant passades com actuals, així com sobre els canvis que hagi patit des del punt històric que constitueix el nostre punt de partida (mitjans del Segle XIX). El codi també aportarà informació sobre el tipus d’hàbitat que presenta cadascun dels nuclis: concentrat, dispers aïllat, dispers agrupat,...

Val a dir que aquesta és una classificació pensada i més adequada pels assentaments petits, que de fet són l’objecte del nostre treball. Però com es veurà, ben desenvolupada, també hi tenen cabuda els nuclis de més grandària, fins i tot aquella minoria d’assentaments que, en el cas del Pallars Sobirà, podem qualificar com a “grans”. Evidentment, no es tracta d’una fórmula perfecta, absolutament inqüestionable. Però creiem que s’ajusta força a la realitat i que aconsegueix una aproximació molt fidel al poblament de la comarca.

Establir una classificació tenint en compte el concepte “temps” no és quelcom senzill: els nuclis de població són realitats dinàmiques, en constant transformació, ja sigui en un context autàrquic o en un de capitalista.

Per tant, la primera qüestió que va sorgir fou la necessitat de limitar el procediment a un període concret que incorpori unes variables determinades, que en el nostre cas, com hem dit pren com a punt de partida l’any 1850-60, quan s’arriba al màxim de població: es pren com a referència aquest marc històric que va constituir el moment més àlgid de la societat tradicional.

A partir d’aquí podrem conèixer l’evolució de cada nucli posant èmfasi bàsicament en dos fenòmens que des de llavors han afectat força els assentaments fins al dia d’avui, i que constitueixen un clar reflex de llur evolució: primer, l’emigració i el despoblament (amb el conseqüent abandó i desaparició de cases) que comença a la 2ª meitat del XIX, i després la rehabilitació/creació de noves vivendes sobretot després del període de transició que van ser els anys 1980’s (és a dir, a partir dels anys 1990’s).

La grandària d’un nucli no ens vindrà donada només per la quantitat de població censada, si no que també valorarem el seu volum físic, és a dir, el nombre de cases que el componen.

Com que el moment històric que agafem com a inici (mitjans del XIX), en plena societat autàrquica, el nombre d’edificis auxiliars (quadres/pallers) no era especialment elevat, podem determinar amb força aproximació les proporcions de cadascun dels assentaments.

Lligat amb tot això sorgeixen una sèrie de problemes a l’hora de plantejar aquesta classificació: què hem de considerar com a casa actualment, ja que molts edificis que havien estat vivendes antigament ara romanen buits i no són habitables, tenen una altra funció (magatzems, quadres,...) o simplement en un moment donat van passar a formar part d’una altra vivenda veïna.

En el sentit contrari hi ha les noves edificacions que allotgen més d'una vivenda (pisos, apartaments,...).

Finalment hi ha la qüestió sobre si comptabilitzar com a tals aquelles cases antigues amb un cert grau de deteriorament i abandó, o només donar per desaparegudes les que estan ja del tot caigudes, o simplement no en queda cap rastre d'elles.

A tot plegat hem cregut adequades unes solucions generoses, que tinguin en compte el que havien estat les *cases tradicionals* de cada assentament, recollides de la memòria popular i contrastades amb els censos i nomenclàtors de població. Amb aquest criteri pretenem ajustar l'estatus de cada nucli dins la classificació amb el seu volum físic real.

Per tant, un edifici que antigament fou un habitatge tradicional (amb una denominació específica), el considerarem encara com a tal si conserva avui una identificació física clara i diferenciada, encara que exerceixi una funció diferent o no tingui cap ús. No serà comptabilitzat però com a vivenda.

Per contra, si una antiga casa tradicional ha estat físicament incorporada a una vivenda veïna com a part d'aquesta (és a dir, ha estat directament fusionada amb un altre habitatge) donarem per fet que ha desaparegut, ja que ha perdut llur independència i a més difícilment tornarà a ser separada en el futur.

Les vivendes construïdes de nova planta o les velles quadres o pallers habilitats com a vivenda ja no van tant necessàriament vinculades al fet "*físic*". És a dir, ens podem trobar un edifici nou compost per 5 vivendes o una antiga quadra o casa dividida recentment en 2 o més habitatges: aquí caldrà distingir el que és la construcció utilitzada com a habitatge, del que és el nombre de vivendes en sí.

Així, un edifici nou aïllat el comptabilitzarem com a una sola casa encara que allotgi un o diversos habitatges. Serà diferent el cas de cases adossades o d'edificis que fan paret mitgera: en aquests casos els edificis es comptabilitzaran de manera independent.

Hem pres la decisió que a l'hora de recopilar el nombre de cases tradicionals que són o han estat habitatge, considerarem que una antiga casa computa com a tal si no està del tot abandonada i en un avançat estat de deteriorament: allò que qualificaríem d'estat clarament "ruïnós". O sigui, si conserva encara les parets i com a mínim el 50% del llosat sencer l'any 2016.

Si no és així, donarem per fet que la casa de fet ha desaparegut, o millor dit: ja no és una casa tradicional, si no un munt d'enderrocs, i a l'hora de realitzar el codi haurem de considerar que avui ja no existeix.

Mètode de classificació dels nuclis de població del Pallars Sobirà

El mètode de classificació dels nuclis es resoldrà doncs en un codi que aportarà informació sobre les seves característiques i evolució des de mitjans del Segle XIX.

Primer de tot, realitzarem una jerarquització prèvia dels nuclis.

Inicialment varem pensar en una numeració de l'1 al 8 per a destriar els nuclis, des d'un *edifici-habitatge aïllat* (1) fins al que denominaríem una *vila* (8): aquesta xifra vindria a indicar la categoria inicial a la que pertanyia cada nucli en el punt de partida inicial (mitjans del Segle XIX): *casa-habitatge aïllada* (1), *caseriu* (2), *llogaret* (3), *poble molt petit* (4), *poble petit* (5), *poble mitjà* (6), *poble gran* (8) i *vila* (8).

Posteriorment, analitzant acuradament aquesta jerarquització prèvia, vàrem veure que podria millorar-se i arrodonir-se de manera que pogués incloure nuclis de totes les proporcions, distribuint-los de forma equitativa entre diferents rangs.

Per a arribar a una distinció de categories prou satisfactòria i equilibrada, que reflectís encertadament el poblament de la comarca tant en el moment de zenit de cadascun dels nuclis com posteriorment, de seguida ens vam adonar que agafar com a model una simple successió aritmètica qualsevol, o bé seguir alguna successió numèrica diferent (*Fibonacci, Jacobstahl*,...) no ens aportava resultats prou satisfactoris.

És per això que, després de molts maldecaps i proves, es va optar per una jerarquització de tipus “*rank/size*” pròpia, basada en una combinació de les successions aritmètiques de factors 2 i 3 i en l’anomenat “*número o successió de Jacobstahl*”.

El resultat va ser aquest:

Habitatge aïllat (1): 1 e/h *Caseriu* (2): 2-6 e/h *Llogaret* (3): 7-12 e/h
Poble molt petit (4): 13-21 e/h *Poble petit* (5): 22-32 e/h *Poble Mitjà* (6): 33-43 e/h
Poble gran (7): 44-64 e/h *Poble molt gran* (8): 65-85 e/h *Vila petita* (9): 86-128 e/h
Vila grandària mitjana (10): 129-256 e/h *Vila gran* (11): 257-512 e/h
(e/h= edificis/habitatge).

Com veiem, ens hem fonamentat essencialment en el nombre d’edificis/habitatge existents més que no pas en la població de fet o de dret per a dur a terme aquesta jerarquització. Per què? Doncs per que a l’incorporar la variable històrica, molts nuclis, com veurem més endavant, amb les successives onades d’emigració anirien quedant força buits de gent malgrat conservar unes proporcions físiques considerables que en absolut es corresponien amb el nombre d’habitants que s’hi allotjaven.

Per a entendre millor aquesta jerarquització prèvia i, al mateix temps,, acabar de concretar-la, passem ara a desenvolupar-la de manera completa:

-Una *casa/habitatge aïllada* (rang 1) estarà formada per un sol edifici que és o ha estat habitatge, o bé per diversos edificis només un dels quals és o ha estat habitatge. El nombre màxim de vivendes per edifici serà de 2. La població màxima de fet o de dret serà de 20 persones.

-Utilitzarem la denominació de *caseriu* (rang 2) per a referir-nos a un nucli concentrat compost per un mínim de 2 edificis que són o han estat habitatge, i un màxim de 6. És a dir, la paraula *caseriu* (que, convencionalment, significa “*conjunt de cases d’un nucli de població*”) la farem servir en el nostre context com a sinònim de “*llogaret petit*”: un assentament diminut a mig camí entre un habitatge aïllat i el que seria un nucli concentrat amb un mínim de consistència, equivalent al que en els nomenclàtors és anomenat “*caserío*” o “*lugar*”.

El màxim d’*edificis/habitatge* seran 6, i el nombre de vivendes no podrà excedir les 8, agrupant 60 habitants de fet o de dret com a molt.

-El que definirem com a *llogaret* pròpiament, (rang 3) serà una assentament compost per un mínim de 7 edificis que són o han estat habitatge i un màxim de 12, amb uns 65 habitants de dret com a molt. No podrà excedir les 15 vivendes i els 100 habitants de fet o de dret.

-Un *poble molt petit* (rang 4) estarà format per un mínim de 13 edificis que són o han estat habitatge i un màxim de 21, amb no més de 160 habitants de fet o de dret. El nombre màxim de vivendes serà de 25.

-Un *poble petit* (rang 5) agruparà un rang d'edificis que són o han estat habitatge d'entre 22 i 32. El nombre màxim total de vivendes serà de 37, i haurà de tenir un màxim de 220 habitants de fet o de dret.

-Un *poble mitjà* (rang 6) tindrà de 33 a 43 edificis que són o han estat habitatge, amb un màxim de 49 vivendes i 300 habitants de fet o de dret.

-Un *poble gran* (rang 7) estarà format per un mínim de 44 edificis que són o han estat habitatge, i un màxim de 64. No podrà excedir les 71 vivendes i els 420 habitants de fet o de dret.

-Un *poble molt gran* (rang 8) estarà format per un mínim de 65 edificis que són o han estat habitatge, i un màxim de 85. No podrà excedir les 93 vivendes i els 540 habitants de fet o de dret.

A partir d'aquí, podríem seguir definint rangs (vila petita, vila mitjana,...) successivament.

Vàrem començar a dissenyar aquesta jerarquització dels nuclis partint dels precedents que trobem en el Nomenclàtor i la parla popular, però sobretot del sentit comú, de la observació i anàlisi minuciosa del poblament de la comarca.

Si ens fixem, veiem que el nombre màxim d'edificis/habitatge segueix una progressió aritmètica de factor "3" en els 3 primers rangs. A partir del rang 4, el màxim d'edificis habitatge ve definit per una alternança entre la progressió de Jacobstahl i la progressió aritmètica de factor "2" (21, 32, 43, 64, 85). A partir del rang "9" creiem que el més adequat seria ja seguir senzillament la progressió aritmètica de factor "2".

Normalment nosaltres ens mourem sobretot en les categories inferiors (de la 1 a la 5), com veurem en el següent apartat. No hem tractat cap cas de les categories 7 i 8, per que no tenim constància de cap nucli tradicional arribés a assolir aquest rang a mitjans del Segle XIX i posteriorment hagi reduït tant bruscament la seva trama urbana fins a categories inferiors de manera que avui pugui ésser considerat com a *petit*.

Darrera d'aquesta numeració, indicativa del punt de partida, cadascun dels nuclis portarà una o varies lletres o expressions que donaran informació dels canvis que ha patit al llarg dels darrers 160-65 anys.

Així, la lletra "A" és indicativa d'estabilitat: un nucli que darrera la numeració dugi la lletra "A" significa que no ha canviat de categoria en aquest període de temps. Per exemple, el nucli de *Mentui*, situat a l'actual municipi de Baix Pallars, duu el codi "2A": això vol dir que aquest és un nucli tradicional de poblament concentrat que des del 1855 fins avui sempre ha estat un *caseriu* (categoria 2).

La lletra "B" significarà el pas a una categoria inferior degut a una reducció del nombre de cases/habitatges, vivendes i, en conseqüència, d'habitants.

Així, el nucli d'Ançs duu el codi "5B2", que indica que es tracta d'un nucli tradicional de poblament concentrat que en el moment de màxim poblament va arribar a tenir més de 21 cases/habitatge, i una població no superior als 160 habitants. Posteriorment, per l'enrunament i/o desaparició de cases/habitatge i la pèrdua d'efectius ha baixat fins a la categoria 2.

La lletra "C" per contra és indicativa de pas a una categoria superior per increment del nombre de cases/habitatge i vivendes en l'època recent (darrers 55 anys). Si trobem un nucli que duu la lletra "C" directament al darrera de la lletra inicial significarà que l'assentament va conservar la categoria assolida en el moment de màxim poblament abans de la total consolidació del capitalisme (any 1960), i que recentment (des de principis dels anys 1960's ençà) ha crescut de nou, de forma que ha pujat de categoria.

També trobarem nuclis que, després d'arribar inicialment a un màxim de poblament, després van baixar de categoria i, recentment, amb la revaloració dels actius immobiliaris de la comarca i el procés de rehabilitacions associat, ha recuperat o superat el seu estatus inicial.

Associarem la lletra "C" doncs, al augment del parc immobiliari produït els darrers 55 anys en relació a l'activitat turística i residencial. Excepcionalment, Per exemple, el nucli de Llavorre, a les Valls d'Àneu, duu el codi 4B3C4, el qual informa que és un nucli tradicional de poblament concentrat que, en aquest cas, a mitjans del Segle XIX va arribar a la categoria 4 per a després baixar fins a la 3. Recentment aquest poblet, degut a la reconstrucció d'habitatges enrunats o a la habilitació d'antigues quadres com a vivendes ha recuperat la categoria 4.

L'expressió "Ru" indica situació d'enrunament total d'un nucli. Un assentament que porti el codi 4Ru vol dir que va assolir la categoria 4 però que actualment és del tot enrunat, caigut i despoblat.

Les expressions "Am" i "Ai" són específiques de la categoria 1 (*dispers aïllat*). La expressió "Am" indica un dispers aïllat tradicional format per diversos edificis només un dels quals allotja o ha allotjat una vivenda. Per exemple, una masia o casa pairal: un habitatge rodejat d'edificis auxiliars (quadres, pallers,...) i un pati/batedor. La partícula "Ai" en canvi informa d'un sol edifici aïllat que exerceix o ha exercit d'habitatge.

La expressió "Now" és aplicada als nuclis de formació totalment recent (55 anys ençà): és a dir, nuclis que no són considerats com a "tradicionals". El nucli de "Port-Ainé" per exemple, duu el codi "1Now", el qual informa que es tracta d'un habitatge aïllat construït recentment.

La partícula "Disp" anirà associada a aquells nuclis, tradicionals o de formació recent, que presentin un poblament del tipus "*dispers agrupat*": edificis, alguns dels quals o tots són habitatge, que estan físicament separats en el territori però que tenen algun vincle històric o geogràfic, de manera que els tractem com un sol nucli que adopta el qualificatiu de "veïnat". La distància màxima entre dos edificis d'un *dispers agrupat* no podrà superar els 500 m en aquests casos (veure el capítol 4).

Per exemple, el nucli denominat “*Bordes de Malmercat*” porta associat el codi *2Disp*. Això vol dir que es tracta d’un nucli tradicional de tipus dispers agrupat que sempre ha estat compost per entre 2 i 6 habitatges: és a dir, una grandària de caseriu, però amb morfologia de dispers agrupat. Com a norma general posarem sempre la partícula “*Disp*” al final del Codi, per a evitar confusions.

Finalment, hi haurà un seguit de casos un tant especials, que vindran identificats amb la partícula “*Esp*”. Les expressions “*EspSC*” i “*EspC*” es referiran a nuclis compostos exclusivament per edificacions concebudes inicialment per a usos agraris i/o ramaders que recentment (55 anys ençà) han estat convertides en habitatge convencional.

“*EspSC*” indicarà un edifici aïllat inicialment utilitzat per a usos agraris i/o ramaders que recentment ha estat transformat en habitatge convencional de tipus *dispers aïllat*. Per exemple, qualsevol borda aïllada habilitada com a vivenda en algun moment dels darrers 55 anys, o bé al costat de la qual s’hi ha aixecat algun habitatge addicional.

El qualificatiu “*EspC*” per contra anirà associat a conjunts de construccions concebudes i emprades inicialment per a usos agraris i ramaders (grups de bordes, essencialment), una o diverses de les quals recentment (darrers 50 anys) han estat convertides en habitatge convencional. Ens podem trobar aquí en casos molt diversos: des de nuclis de bordes disposades de forma concentrada (*nucli de bordes concentrades*) o bé disposades de forma dispersa però agrupades entre elles (*nucli de bordes disperses agrupades*) una o diverses de les quals han estat recentment convertides en habitatge, fins a habitatges aïllats del tot nous aixecats al costat d’una antiga borda amb algun vincle amb aquesta.

Així, el nucli de “*Biuse*” duu el codi *EspC1*. Això significa que es tracta d’un nucli de bordes concentrades una de les quals han estat recentment convertides en vivenda. El nucli que hem denominat “*Bordes Solanes de Seuri*” porta el codi *EspC2Disp*, el qual indica que es tracta d’un grup de bordes esparses però amb algun vincle entre elles (*dispers agrupat*), vàries de les quals ha estat en els darrers anys convertida en habitatge convencional sense que hagi sobrepassat la quantitat equivalent a la categoria de *caseriu* (màxim de 6 vivendes).

Les expressions “*EspSG*” i “*EspG*” tenen un significat més complex. Com en el cas anterior, la primera es refereix a una construcció aïllada inicialment d’ús agrari/ramader, i la segona a un conjunt de construccions d’aquest tipus. Informen sobre edificis de caire agrari i/o ramader (normalment bordes) que abans de la total consolidació del capitalisme (més de 55 anys enrere) tenim notícies o sospites fonamentades que van estar habitual o permanentment habitats durant un període de temps superior al 5% del total (que és 160-65 anys) però inferior al 50% (percentatge a partir del qual ja esdevenen habitatges convencionals) sempre associats a una explotació rural i sense que l’estructura original de la construcció fos significativament alterada, havent posteriorment reprès la seva funció exclusivament agrària/ramadera original.

És a dir, una o vàries bordes, aïllades, concentrades o agrupades, que, abans de l’any 1965 sabem o sospitem que van ser utilitzades com a vivenda de forma habitual o permanent un mínim de temps, sense que després s’hagin arribat a consolidar com a habitatges convencionals.

Malgrat la generositat que s'ha tingut a l'hora d'incloure determinats casos en aquest treball, tenim pocs dubtes que segurament hi va haver moltes més bordes de les que hem recollit que van arribar a ser emprades com a habitatges habituals en els anys de màxim poblament, si bé nosaltres ens hem cenyit a les situacions que de les quals en tenim notícies o que presenten més evidències.

Per exemple, la *Borda de Menal*, a l'actual municipi de Soriguera, sabem que abans del 1965 va estar permanentment habitada uns anys: el seu codi és *EspSG*. Quelcom semblant pot passar en un conjunt de bordes, una o varies de les quals estigués permanentment habitada un temps.

En aquells casos en que la borda en qüestió, un cop perduts els seus estadants fos abandonada i s'hagi enrunat, comptabilitzarem el temps que va estar habitada mentre va romandre dempeus per a decidir si l'hem de qualificar com a *SG* o *G* o com a habitatge consolidat.

Així mateix i per a evitar embolics, considerarem com a assentament consolidat qualsevol nucli que hagi allotjat alguna vivenda en actiu al llarg dels darrers 55 anys, encara que en global no hagi estat ocupada més del 50% del període 1855-2016.

Per a ajudar a entendre la lògica de la classificació, passarem ara posar alguns exemples més:

-El nucli anomenat “la Bana” duu el codi *2C3Disp* (veure Volum II).

Això significa, abans que res, que és un nucli de tipus dispers agrupat, el qual originalment tenia el rang equivalent a un caseriu (màxim de 6 cases/habitatge) però que en època recent ha augmentat el seu estatus fins a equivaldre al d'un llogaret (7-12 cases/habitatge).

-El nucli denominat “Romadriu”(veure Volum II) porta el codi *4B2C3*, el qual informa que inicialment, en el moment de màxim poblament a mitjans del Segle XIX, va arribar a assolir la categoria “4” (*poble molt petit*), per a més tard perdre'n dues fins a la “2”. Posteriorment, ha recuperat una posició dins el rang de la classificació fins a la “3”, de manera que avui és un llogaret.

-L'assentament que anomenem “la Bonaigua de Baix” té associat el codi *2C3* (veure Volum II).

Aquest ens indica que és un nucli tradicional el qual, abans de que finalitzés la etapa tradicional (any 1960) era un caseriu, però que degut al seu creixement recent ara té el rang de llogaret.

Anem a veure casos més complexes:

-El nucli denominat “Tressò” duu el codi *EspGC2* (veure Volum II).

Aquest, ens diu primer que es tracta d'un nucli concentrat de bordes del qual tenim notícia o serioses sospites que alguna o algunes de les construccions van estar habitual o permanentment habitades en un període superior al 5% del total.

En aquest cas no en tenim notícies, però per la magnitud de l'assentament, les característiques de les terres circumdants i la distància que hi ha respecte al poble del qual eren propietat (*Farrera*) sospitem que van estar habitades si més no la meitat de l'any (o potser més) fins ben entrat el Segle XX. Per això l'hi hem afegit la lletra “G”.

Recentment, algunes de les construccions han estat habilitades com a vivenda convencional: entre 2 i 6 bordes (categoria de *caseriu*) i aquest és el motiu que el codi dugui l'expressió "C2".

-Un exemple semblant seria el de les *Bordes de Burg* (*EspGCIDisp*, Volum II). Aquí s'ens diu que aquest és un nucli espars de bordes, del tipus "*dispers agrupat*", que en el qual alguna o algunes construccions van estar habitual o permanentment habilitades en el passat en un període superior al 5% del total, però inferior al 50% ("G"). A més, recentment n'hi ha hagut una que ha estat convertida en vivenda ("CI").

-El nucli de *Pernui*, al sector del *Batlliu i Ribera de Sort*, porta el codi *3Ru*, el qual vol dir que va arribar a la categoria de llogaret en el moment de màxim poblament contemporani, si bé ara es troba del tot despoblat i enrunat (veure volum II)

-L'assentament que anomenem "*els Baiürsos*" per la seva part du el codi *2Nou*. Això significa que es tracta d'un nucli d'origen recent que ha assolit el rang de caseriu (entre 2 i 6 habitatges).

En fi: així podríem posar molts més exemples, però creiem que amb aquests és suficient per a entendre la lògica de la classificació que hem ideat.

La tria de nuclis duta a terme per al nostre treball

Un cop hem desenvolupat la classificació de nuclis per al Pallars Sobirà, el més fàcil, a l'hora d'escollir els assentaments que entren en l'estudi, hauria estat agafar una determinada quantitat de rangs: per exemple, les categories que van de la nº 1 a la nº 4. Però no ho hem fet així per que ens semblava excessivament simple i no podia resultar efectiu per a una tria exhaustiva i del tot correcta.

Senzillament, hem decidit intentar afinar al màxim. És per això que hem determinat que seran analitzats en el nostre treball 3 grups de nuclis:

a)-Tots aquells assentaments del Pallars Sobirà que van ser inclosos en la obra "*Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu*".

b)- Tots aquells nuclis que, tot i que no van ser inclosos en l'obra citada, des del moment que assoleixen el poblament màxim contemporani en algun moment del Segle XIX fins a l'actualitat han perdut físicament (enrunades, enderrocades, desaparegudes) més de la meitat de les cases (cases/habitatge s'entén), comptant-hi aquelles de creació recent.

c)- Aquells nuclis que no van ser inclosos en l'obra citada i que no han arribat a perdre més de la meitat de les cases però que compleixen un seguit de condicions atenent a dues variables:

-Una de tipus històrica, a partir de la classificació exposada:

-Tots els nuclis de les categories 1,2,3 i 4. És a dir, aquells qualificats com a *casa aïllada/mas, caseriu, llogaret i poble molt petit*.

-Aquells qualificats com a 5B, 5Ru, 6B, etc...i que posteriorment han tornat a créixer, seran inclosos si compleixen les condicions referents al període 1995-2016.

-En el cas de tractar-se d'un grup de bordes (concentrades o disperses però vinculades entre elles) en cap cas el nombre de vivendes habilitades (antiga o recentment) pot superar el nombre de 21, que de fet equivaldria a la categoria "4".

-Una altra referent al període 1994-2016:

-Tenir un màxim de 23 cases físiques, tradicionals o de nova formació dempeus i un màxim de 26 vivendes. Quan parlem de cases ens referim a edificis dempeus que són o han estat habitatge en algun període dels darrers 160 anys. No es comptabilitzaran com a tals cases físicament del tot afegides a d'altres.

-Tenir un màxim de 6 cases/habitatge físiques, amb un màxim de 8 vivendes, obertes permanent o habitualment al llarg de tot el període. Si un nucli ha superat el nombre de 6 cases/habitatge o 8 vivendes obertes de forma permanent o habitual en algun moment, quedarà fora de la tria.

-Tenir un màxim de 35 habitants de dret (empadronats) de mitja al llarg d'aquests 20 anys.

-Tenir un màxim de 18 habitants de fet permanents o habituals de mitja entre 1995 i 2016: és a dir, aproximadament la meitat del màxim d'habitants de dret.

-No tenir cap establiment comercial, exceptuant ARIs, Residències/Casa de Pagès o un restaurant com a molt.

Si analitzem les condicions per al període 1994-2016, veurem que el límits que hem establert per als nuclis són, a nivell físic, les d'un *poble molt petit* (categoria 4), i a nivell de població, les d'un *caseriu* pel que fa al nombre d'habitatges màxim i població de dret (categoria 2), i la meitat de les d'un caseriu pel que fa a població de fet.

Pensem que la utilització d'aquest triple sedàs, amb el nombre de requisits que s'exigeixen, ens permetrà apropar-nos al màxim als que realment poden ser considerats avui com a "*nuclis de població petits*" del Pallars Sobirà.

Aplicant aquesta fórmula doncs, hem examinat un seguit d'assentaments que comparteixen aquestes condicions, malgrat que puguin ser nuclis d'una tipologia molt diversa, començant pels nuclis tradicionals convencionals (els anomenats "*pobles*", més les cases aïllades que van ser concebudes i han estat fonamentalment utilitzades com a vivenda), fins a d'altres:

- Bordes o agrupacions de bordes que en el passat van ser utilitzades com a vivenda permanent o habitual en el passat durant algun període d'entre el 5 i el 50% del total entre 1860 i 2015, associades a tasques rurals com a activitat econòmica principal dels seus estadants.
- Bordes o agrupacions de bordes que en els darrers 50 anys han estat habilitades com a habitatges convencionals (ja sigui de 1^a o 2ª residència), amb o sense una vinculació a les tasques rurals com a activitat principal dels estadants o propietaris.
- Nuclis de població de creació recent, presentant totes les formes d'hàbitat existents: edificació concentrada, edificació dispersa agrupada, edificació dispersa aïllada,...

És necessari remarcar que prèviament no es coneixien veritablement quins nuclis entrarien a ser considerats com a petits (i en conseqüència, inclosos en l'anàlisi). Per això, el treball de camp ens ha dut a tractar un nombre d'assentaments superior a l'estrictament necessari, havent de fer la tria un cop en sabíem llurs característiques i s'havien acabat de definir els condicionants de la tria. El resultat ha estat un nombre molt alt de nuclis a estudiar (195 assentaments), però no hi havia alternativa si volíem ser coherents respecte a aquests principis.

Les fitxes dels 195 nuclis de població s'adjunten en el capítol 8, en els Volums II i III de la obra. Com veurem, els diferents assentaments no han estat agrupats per municipis, si no per 13 sectors geogràfics o subcomarques que són aquests:

- Sobre Gerri*
- Pla de Corts i Vall d'Ancs*
- Baronia d'Estac*
- Alta Vall de Castellàs*
- Vall de Siarb*
- Batlliu i Ribera de Sort*
- Vall d'Àssua*
- Ribalera i Costers de Vellànega*
- Coma de Burg*
- Vall Ferrera*
- Vall de Cardós*
- Costers de Llavorsí i Escaló*
- Vall d'Àneu*

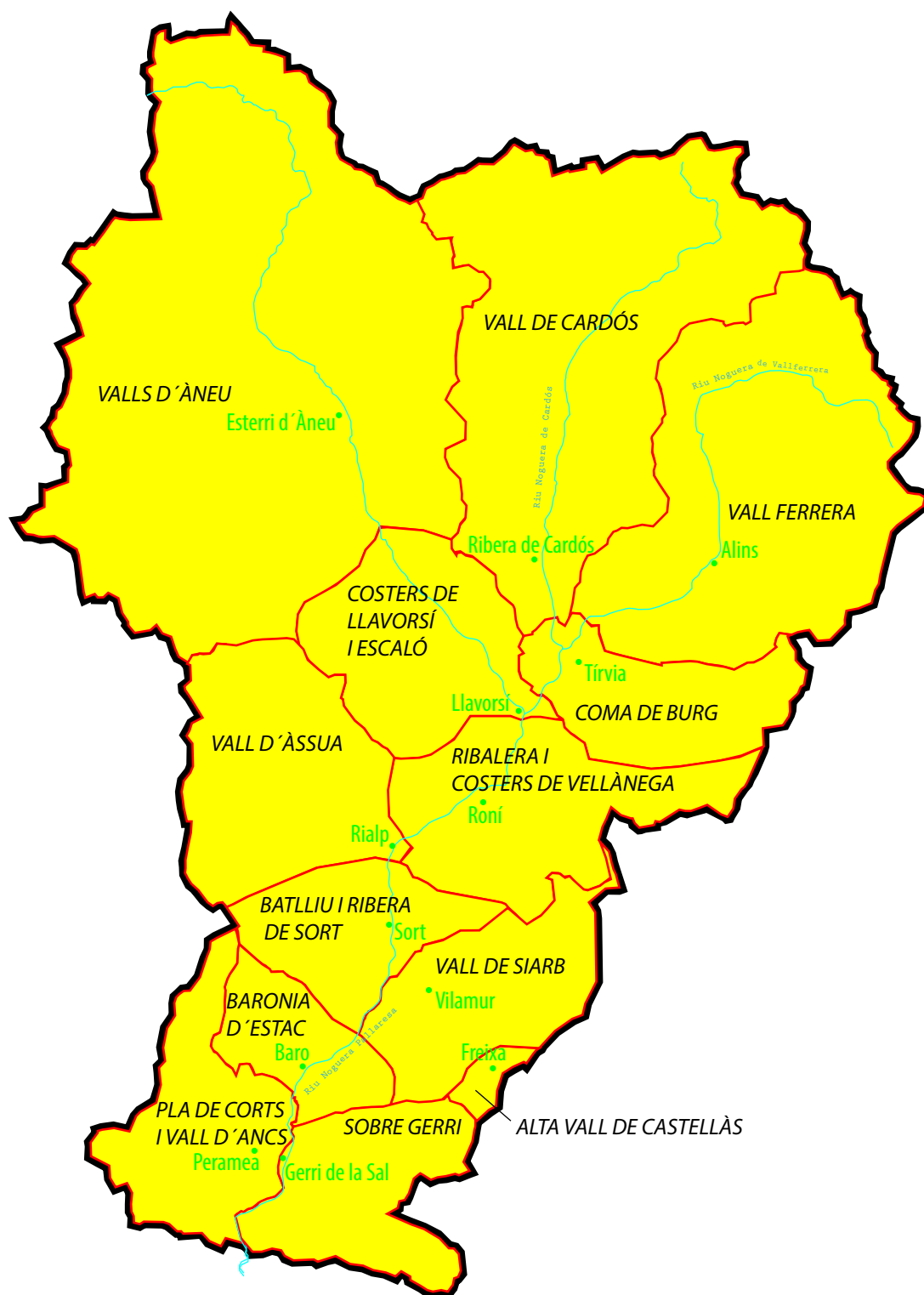
Ho hem fet així senzillament per que hem cregut que, d'aquesta forma, faríem una aproximació al territori molt més d'acord amb la lògica geogràfica interna i històrica de la comarca, així com de les referències populars (plànol n°1)

Almenys més que no pas a partir d'una divisió municipal sorgida de diversos processos de fusions, i que és, de vegades, un tant irracional i del tot irregular.

Malgrat les dificultats afegides que això ha suposat, creiem que els resultats de tota la tasca realitzada queda exposada d'una forma molt més harmònica i equilibrada.

Els resultats, tant del treball de camp com del bibliogràfic, han estat els que veurem tot seguit, en els capítols 6 i 7.

Plànol nº1: sectors geogràfics en que ha estat dividida la comarca

NOTES AL CAPÍTOL 5

- ¹-BERNAD, P.M i CASTELLANOS, J.M. , “Pueblos deshabitados del Alto Aragón. Estudio de la comarca del Sobrarbe”, (Gráf. Guirao, Zaragoza, 1982).
- ²-GOBIERNO DE ARAGÓN, “Estudio de viabilidad para la revitalización de núcleos deshabitados en la Provincia de Huesca”, (Gobierno de Aragón, Zaragoza, 1985)
- ³-LÓPEZ PALOMEQUE, F. (Coordinador), “Revitalització de nuclis deshabitats del Pirineu”, (Generalitat de Catalunya, 1996)
- ⁴-DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES, “El Pallars Sobirà. Pla comarcal de muntanya 1990-94”, (Generalitat de Catalunya, 1995)
- ⁵-BELLMUNT, J. , “Fets, costums i llegendes. El Pallars Sobirà”, (Pagès Editors, Lleida, 1994)
- ⁶-BARBAL, M. , “Camins de quietud”, (Edicions 62, Barcelona, 2001)
- ⁷-OBIOLS, J. , “El desert verd /Fulls de Pergamí/la Cucota/la Gramola/l’Infern dolç/Marrades/Nits de Taverna, (Garsineu Edicions, Tremp
- ⁸-MONTAÑA, S. , “Noms de cases antigues de la comarca del Pallars Sobirà”, (Espot, 2004)
- ⁹-SUDRIÀ I ANDREU, X. , “La Vall de Cardós. Recull d’història, geografia i cultura”, (Garsineu edicions, Tremp, 2003)
- ¹⁰-CORTADELLAS, X. I PUJADÓ, J. , “Els pobles perduts/Els pobles oblidats” , (Edicions Sidillà, la Bisbal d’Empordà, 2012 i 2013)
- ¹¹-ESTEVE, A. , “El Nomenclàtor com a font per a l’estudi territorial de Catalunya”, (Tesi inèdita, 2003)
- ¹²-RELLA, F. , “Les Valls d’Àneu”, (Edicions el Mèdol, Tarragona 1993)
- ¹³-GARCIA, N. , COLOM J. , LLUVICH, E. , “La Vall d’Àssua” , (Ajuntament de Sort i Editorial piolet, Sort, 2000)
- ¹⁴-VIOLANT I SIMORRA, R. , “La comarca del Pallars (1945)” (Garsineu Edicions, Tremp, 2015)
- ¹⁵-BOLÓS, J. , HURTADO, V. , “Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998), (Rafael Dalmau, Editor, Barcelona, 2012)
- ¹⁶-BRINGUÉ, J.M., CASES, M.LI., MARUGAN,C.M., RABASA, M.I. , “Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)”, (Pagès editors, Lleida, 2001)
- ¹⁷-VIGUÉ, J. , PLADEVALL, A. , “Catalunya romànica”, (Fundació Enciclopèdia Catalana 1985-1998)
- ¹⁸-MARUGAN, C. M. i RAPALINO, V. (coordinadores), “Història del Pallars. Dels orígens als nostres dies”, (Pagès editors, Lleida, 2005)

CAPÍTOL 6

ANÀLISI DE LA DINÀMICA I DELS PROCESSOS D'INVOLUCIÓ I EVOLUCIÓ DELS NUCLIS DE POBLACIÓ PETITS DEL PALLARS SOBIRÀ AL LLARG DE L'ERA CONTEMPORÀNIA

a) La dinàmica dels nuclis petits del Pallars Sobirà al llarg dels segles XIX i XX: crònica d'un llarg procés d'involució

La primera meitat del Segle XIX. L'assoliment del màxim de població i el desenvolupament dels nuclis estudiats.

Els nomenclàtors de 1857 i 1860 deixen clar que a la primera meitat del Segle XIX té lloc al Pallars Sobirà un ràpid i notable increment de població a la comarca. Malgrat que els reculls de població previs a l'estadística oficial contemporània de que disposem (*Cens de Floridablanca*, *Cens de 1830*, "*Diccionario Estadístico-Geográfico*" de Madoz) no són massa fiables, tenim pocs dubtes que el creixement demogràfic d'aquest període fou considerable.

Donant per bones les dades que tenim calculem que entre 1785-90 i 1860 el Pallars Sobirà incrementa el nombre d'habitants en un 50% aproximadament. Les raons d'aquesta explosió demogràfica són diverses. Malgrat que hi continuen havent conflictes violents diversos (Guerra del Francès, Guerres Carlines, ...) i pandèmies, s'incrementa l'extensió de conreus: un fet important és la consolidació de la patata i els llegums com a aliments bàsics. També es redueix lleugerament la mortalitat (per aquests anys es creen les primeres vacunes i es difonen les idees dels higienistes).

Per altre costat, la independència de moltes de les colònies espanyoles frena l'emigració. Intuïm però que, en el cas del Pallars Sobirà, hi hagueren factors locals que permeteren el creixement: per exemple, la condició d'absentistes de la vella elit senyorial, que ja no controlava directament les produccions agràries, es tradueix en una optimització dels conreus que permet una major càrrega demogràfica, però també en un increment del poder de les famílies pageses més riques, les *cases fortes*, que requerien de nombrosos treballadors al seu servei.

Tenim pocs dubtes que les cases fortes pallareses són les grans protagonistes d'aquest període de trànsit entre el decadent Antic Règim i l'incipient Estat Liberal, la veritable època daurada de la Societat Tradicional Pallaresa: produeixen un seguit de béns que es comercialitzen i s'exporten i que tenen encara un valor relatiu alt (la carn, per exemple), disposen de mà d'obra barata i quantiosa, i paguen pocs impostos. A més, acceleren i s'aprofiten del progressiu desmantellament de la vella organització comunal.

El sostre demogràfic històric de la comarca s'assoleix cap el 1860, amb més de 20.000 habitants. Els dos primers nomenclàtors resulten fonamentals per a copsar aquest moment històric. Segons aquests documents, l'any 1857 el Pallars Sobirà té 18.762 habitants. Tres anys més tard són ja més de 20.112. es tracta d'un moment del tot excepcional des de el punt de vista demogràfic.

Al mateix temps, és lògic pensar que molts nuclis de població van experimentar una apreciable expansió entre mitjans/finals del Segle XVIII i mitjans del XIX. En realitat, no disposem de cap document que ens ho confirmi de manera directa ni que ens parli explícitament de la creació de nous habitatges i llur situació. Per tant, totes les hipòtesis que formulem al respecte són això: pures suposicions més o menys fonamentades.

Sabem, com ja s'ha comentat en el capítol 4, que va ser en aquest període quan es van crear nous ravals en les poblacions més grans (Sort, Gerri o Rialp, per exemple) però molt probablement també van aparèixer incipients ravals en nuclis de menys grandària, com ara a Freixa, Baiasca, Romadriu o Sellui: sovint, minúscules prolongacions de la trama urbana compostes per només un parell o tres edificacions o poc més. Tampoc seria un disbarat pensar que alguns dels assentaments compostos per dos agrupacions d'edificis (Mallolís, Glorieta de Montesclado) quedés consolidada en aquests anys. Hi ha casos de nuclis bicèfals com Àrreu o Llarvén, dels quals coneixem del cert que adquireixen aquesta estructura entre finals del Segle XVIII i començaments del XIX, època en que també es desenvolupen alguns nuclis d'origen modern, com el Comte, Baro o Montardit de Baix.

Fent una ullada als pocs testimonis que ens descriuen alguns dels pobles del Pallars a finals del Segle XVIII, com ara Marià Ribas o Francisco de Zamora, veiem que molts nuclis tenien un nombre de cases molt inferior al que assenyalen els primers nomenclàtors de 1857 i 1860.

Sospitem que moltes parelles de cabalers, a diferència del que havia estat un costum molt generalitzat com fou emigrar quan es casaven per l'existència de recursos limitats, per alguna raó van optar per quedar-se als seus llocs d'origen i hi van aixecar noves vivendes. Els noms de casa que no són si no diminutius d'altres denominacions (*Carrera/Carrereta* a Ancs, *Casanova/Casanoveta*, *Sord/Sordetes* o *Jan/Janet* a Baiasca, *Birosta/Birosteta* a Sellui, per a posar només uns exemples) podria tenir el seu origen en aquesta dinàmica.

De ben segur que la explosió demogràfica de la primera del Segle XIX més les altres circumstàncies comentades són les que van contribuir al creixement físic de molts poblets.

Respecte als nuclis tradicionals que han entrat en el nostre estudi, el Nomenclàtor de 1857 ens diu que aquell any aquests sumaven un total de 658 habitatges ocupats. Cal remarcar però que aquesta xifra és inferior a la real. Això es deu a diverses raons. Per a començar s'ha de tenir en compte que en aquest document diversos nuclis petits no hi apareixen, ja que només són considerats com a entitats de població les localitats amb més de 12 habitants.

Si més no, en el cas del Pallars Sobirà no hi són reconeguts nuclis que de ben segur tenien en aquell moment més 12 habitants: quelcom un tant estrany i contradictori. Nosaltres interpretem que els habitants i vivendes dels assentaments tradicionals que hi manquen van ser inclosos en nuclis més grans propers. Aquest seria el cas de *Besan* (suposadament comptabilitzat conjuntament amb Ainet), *Glorieta* (comptabilitzat amb Montesclado), *Alendo* (amb Farrera), *Bresca* (amb Gerri), *Bressui* i *Pernui* (amb Sort), *Embonui* (amb Vilamur) o *Aineto* (amb Tavascan). En realitat, alguns d'aquests llogarets i caserius compartien terme amb el nucli gran veí i segurament van ser considerats com a simples barris, ravals o extensions urbanes. Tampoc hi són recollides, consegüentment, les nombroses bordes que segurament devien estar habitual o permanentment habitades en un moment que la comarca tenia un volum de població ja considerable.

Si afegim als 658 habitatges recollits els que presumiblement devien tenir aquest seguit de minúsculs nuclis que hi manquen de manera independent, calculem (a partir de les informacions del posterior Nomenclàtor, el de 1860, i de les que hem recollit nosaltres sobre el terreny) que el nombre d'habitatges en assentaments petits convencionals l'any 1857 pujarien a ser entre 717 i 723. A aquesta xifra caldria sumar-li els de les diverses bordes i d'altres habitatges aïllats que de ben segur eren ocupats de manera permanent o habitual: en total, a grans trets, creiem que el nombre d'habitatges en nuclis petits estaria pel cap baix entre 750 i 800.

Val a dir que, malgrat la manca de detall que presenta el Nomenclàtor de 1857, les dades estan referides a una data, el 21 de Maig d'aquell any, en que la majoria de vivendes, si no quasi totes, eren ocupades. És a dir, l'habitual emigració temporal d'algunes famílies o persones durant l'època hivernal no hi queda reflectida en aquest primer document.

Molt més complex resulta l'anàlisi de la informació que ens proporciona el següent Nomenclàtor, el de 1860, ja que es tracta d'un document absolutament únic en la estadística espanyola. A grans trets, en aquest document es considera com a *entitat de població* qualsevol nucli de població format per diverses construccions, habitades o no, més totes les edificacions o habitatges aïllats, estiguin també habitats permanent o temporalment, o bé deshabitats. Es tracta doncs d'una definició extremadament generosa que intenta reflectir el poblament al més mínim detall i que, inevitablement, va generar un volum de feina enorme, absolutament desproporcionat.

Prova d'això és que dit Nomenclàtor no està referit a una data concreta i no es va acabar de publicar fins l'any 1871, fets que suposen un problema per a nosaltres donades les característiques del poblament de la nostra comarca: molts habitatges de nuclis tradicionals de tipus concentrat (caserius, llogarets, pobles,...) i un munt d'edificis aïllats (masies, bordes, moles,...) van ser registrats com a "*habitados temporalmente*", una expressió que genera molts dubtes i una certa incertesa i indefinició. Particularment, en el cas del Pallars Sobirà hi són recollides una gran quantitat de "*masias*" que sabem que en realitat eren simples bordes: un exemple del desconeixement que els agents censals tenien del territori que analitzaven.

En total, el Nomenclàtor de 1860 recull uns 600 habitatges permanentment habitats que hem situat en els nuclis petits que han entrat en el nostre estudi. D'aquests però, només 538 són vivendes situades en nuclis tradicionals convencionals: és a dir, pobles, llogarets, caserius i masies.

La resta corresponen a bordes (55), hostals (7), més una caseta de carrabiners situada en el terme d'Àreu.

A més, el document assenyala 88 habitatges habitats només temporalment en nuclis tradicionals concentrats: dit d'una altra manera, en els pobles petits convencionals que han entrat en l'estudi. De bordes habitades temporalment n'hi ha recollides moltes més, però ja sabem que això és el més normal i per tant, no les hem pres en consideració.

El que sí que és remarcable són les 88 vivendes en nuclis convencionals que són assenyalades com a habitades només temporalment: quelcom indicatiu de les migracions que es donaven en els períodes hivernals.

En realitat, si sumem els 538 habitatges permanentment habitats en nuclis convencionals, més els 88 habitatges temporalment i les 7 hostatgeries, i deixem al marge les bordes assenyalades com a constantment habitades, el resultat (633 vivendes) no és massa diferent al del Nomenclàtor previ de 1857, però sí lleugerament inferior. Si hi afegim les 55 bordes que en principi estaven permanentment habitades, la xifra pujaria fins a poc menys de 690 vivendes.

Estudiant les diverses bordes que, segons aquest Nomenclàtor, eren habitades tot l'any, veiem que quasi la meitat (unes 20) corresponen al municipi de Farrera. Resulta quelcom rar, més si observem que moltes no tenen nom de cases dels nuclis convencionals de la Coma de Burg, com és habitual en el cas de les bordes. És més, algunes duen el nom de cases de pobles de l'actual municipi de les Valls de Valira (es tracta de les bordes de Tressó, Bedet o la Plana??).

En qualsevol cas, no és lògic que el gruix de bordes permanentment habitades es concentri en el municipi de Farrera. Segur que n'hi havia moltes en d'altres municipis habitades de forma permanent o habitual: força més que les recollides.

En realitat és molt complicat saber del cert si una borda ha estat utilitzada com a habitatge principal per un determinat període de temps a no ser que s'en tingui una constatació per testimonis directes. Per lògica, en un moment en que la població arriba a màxims històrics, hem de pensar que nombroses bordes eren utilitzades com a habitatge permanent o habitual.

En fi: si la població entre 1857 i 1860 ha augmentat, resulta difícil creure que el nombre d'habitatges sigui inferior. Sospitem, de manera prou fonamentada, que les dades corresponents a vivendes del Nomenclàtor de 1860 són inferiors a les reals, o bé són recollides com a "*inhabitados*" o "*temporalmente habitados*" habitatges que en realitat estaven buits de manera només eventual. El mateix hem de dir respecte a les bordes. Deixant de banda el cas del municipi de Farrera, les xifres de població de l'any 1860 i els testimonis directes o indirectes ens duen a creure que van ser moltes les construccions d'aquest tipus que van arribar a estar ocupades durant tot o quasi tot l'any.

Algunes van consolidar la seva nova funció, i amb el temps, esdevindrien cases pairals convencionals: així va passar amb les bordes de *Xica* o *Cebrià* al Sector del Batlliu de Sort, la *Borda de Miquel* (o *Xineta*) prop d'Aidí, la de *Badia* (al peu del camí que duu a Dorve), la *Borda del Tort d'Escaló* o bé la de *Salito* (Esterri d'Àneu). D'altres posteriorment tornarien a quedar deshabitades, passant de nou a desenvolupar llur funció tradicional.

Nosaltres hem recollit i situat entre 835 i 840 noms de casa tradicional, inclosos hostals de camí i algunes bordes que hem identificat i sabem que eren habitades, que en principi existien en el moment de màxim poblament (mitjans del Segle XIX). És una xifra més alta que la recollida pels dos primers nomenclàtors, i hi hauríem de sumar les diverses bordes que de ben segur eren habitades tot l'any o quasi bé (si bé les desconexem) i unes poques cases de les quals no en sabem el nom.

En conclusió doncs, estimem que el nombre d'habitatges permanent o habitualment ocupats en els nuclis petits (de poblament concentrat, agrupat o dispers aïllat) que entrarien el nostre estudi, segons la definició que hem fet, estaria aproximadament al voltant de les 880-900, o fins i tot més, en el moment de màxim poblament.

El període 1860-1910: primera crisi econòmica i demogràfica

Entre 1860 i 1910 el Pallars Sobirà passa de tenir 20.112 habitants de fet a allotjar-ne 12.475. És a dir, veu desaparèixer quasi el 38% dels seus efectius, una xifra força significativa.

La caiguda més forta es produeix entre 1860 i 1877: en aquests 17 anys la comarca perd quasi 5.000 estadants (de 20.112 a 15.322 habitants de fet l'any 1877), aproximadament el 24% de la població.

A partir del 1877, la davallada demogràfica progressivament es suavitza, però en absolut s'atura. En els següents 10 anys (1877-87) la població passa de 15.322 habitants de fet a 13.878 (pèrdua del 9,4% dels efectius), i entre el 1887 i el 1900 cau fins als 12.990 habitants de fet (pèrdua del 6,4% de la població). Finalment, entre 1900 i 1910 desapareixen 515 persones (pèrdua del 4%), fins a assolir 12.475 habitants de fet aquest darrer any.

	Any 1857	Any 1860	Any 1877	Any 1887	Any 1900	Any 1910
ALINS	332	376	229	185	230	216
ALTRON	360	399	274	307	264	270
ÀREU	380	484	290	264	215	237
AINET DE BESAN	395	425	339	280	234	225
BAEN	416	426	378	257	233	283
ENVINY	891	919	841	801	743	685
ESCALÓ	506	591	468	221	277	289
ESLOT	464	552	347	281	310	306
ESTAC	707	710	505	425	383	382
ESTAON	552	623	402	431	409	321
ESTERRI D'ÀNEU	762	847	687	693	707	698
ESTERRI DE CARDÓS	314	342	315	281	192	190
FARRERA	591	627	494	401	444	453
GERRI	716	762	682	573	499	519
ISIL	824	749	480	415	530	548
JOU	443	484	260	304	308	284
LLADORRE	780	798	657	563	592	467
LLAVORSI	956	1017	869	811	662	757
LLESSUI	746	846	552	540	525	452
MONTCORTÈS	711	767	635	492	478	482
NORÍS	65	82	62	51	62	62
PERAMEA	603	648	461	470	352	341
RIALP	760	750	658	608	506	451
RIBERA DE CARDÓS	491	530	364	327	279	202
SON	449	468	218	243	237	230
SORIGUERA	863	928	838	727	579	487
SORPE	464	510	251	247	262	278
SORT	1.194	1.241	1060	1.026	946	998
SURP	513	546	465	457	384	350
TÍRVIA	465	516	448	414	405	308
TOR	78	116	80	64	85	63
UNARRE	770	836	579	580	541	496
VALÈNCIA D'ÀNEU	201	197	134	139	117	145
TOTAL	18.762	20.112	15322	13.878	12.990	12.475

Taula 1- Evolució de la població de fet 1857-1910 (Font: elaboració pròpia)

La Crisi de l'Economia de Subsistència, de la qual ja hem parlat detalladament en el capítol 3, colpeja amb força tota la comarca, i pràcticament cap racó en queda lliure de la seva afectació. Val a dir que hem optat en primer lloc per examinar les dades tal i com les presenten els successius nomenclàtors i censos: és a dir, municipi per municipi i no pas utilitzant els sectors en que hem dividit la comarca a l'hora d'estudiar individualment els nuclis petits, tot i que després en farem una interpretació.

La taula 1 presenta la evolució de la població entre 1857 i 1910 prenent com a referència els ajuntaments tradicionals, aquells que hi havia inicialment al Pallars Sobirà abans de les nombroses fusions dutes a terme als anys 1960's i 1970's. A primera vista, veiem que l'any 1910 tots els municipis han perdut població respecte al moment de màxim poblament, el qual en gairebé tots casos s'assoleix el 1860: només 3 ajuntaments (Isil, Rialp i València d'Àneu) presenten el zenit demogràfic una mica abans, l'any 1857.

En general, els sectors del Pallars Sobirà que es veuen més afectats per aquesta primera crisi són els situats en els territoris septentrional i meridional de la comarca, mentre que l'àrea central pateix una incidència menor.

Al nord, la *Vall de Cardós* i la *Vall Ferrera* són les que presenten una pèrdua de població més accentuada: del 48,54% la primera, i del 45,85% la segona, mentre que a les *Valls d'Àneu* es produeix una pèrdua més desigual, en funció del municipi.

Al sud, la *Baronia d'Estac* i la *Vall de Siarb* (actual municipi de Soriguera) són els sectors que es veuen més afectats, amb una caiguda d'entre el 45,5 i el 46% dels efectius. El *Pla de Corts* i la *Vall d'Ancs* per la seva part, perd quasi un 42% dels seus habitants.

La taula 2 i el gràfic 1 ens presenten el percentatge de població que hi havia a cadascun dels vells municipis l'any 1910 respecte al màxim històric. Veiem com a les altes valls, ajuntaments com Ribera de Cardós, Escaló, Àreu o Son han perdut més de la meitat dels habitants, mentre d'altres com Estaon, Soriguera o Peramea s'hi acosten.

Aquestes dades però cal matisar-les. A la *Vall de Cardós*, com veurem, són molts els nuclis que, en el Nomenclàtor de 1910, presenten una gran diferència entre la població de fet i la de dret: tot indica que aquí hi queda reflectida de manera evident la emigració temporal hivernal, en un sector fronterer amb França.

A manera d'exemple, el recull de 1910 evidencia com pobles com Tavascan, Lladorre, Ribera de Cardós o Cassibrós, a data de 31 de Desembre, tenen aproximadament el doble de població de dret (empadronada) que de fet.

Això no significa que la *Vall de Cardós* no hagués perdut força població respecte a mitjans del Segle XIX, però de ben segur la realitat que mostra el Nomenclàtor de 1910 és un tant exagerada.

En el cas de la *Vall Ferrera*, la forta davallada demogràfica segur que té a veure amb el tancament de les fargues. El municipi d'Àreu, perd en 50 anys més del 50% dels efectius, mentre que d'altres com Ainet de Besan o Alins s'hi acosten.

A les *Valls d'Àneu*, com hem dit, la incidència de la Crisi és més dispar. Hi ha pobles que en resulten afectats de manera moderada. En canvi n'hi ha d'altres com *Son*, *Llavorre* o *Estaís* que perden més del 50% de la seva població.

	Màxim històric (1860) excepte* (1857)	Any 1887	Any 1910
ALINS	100	49,2	57,45
ALTRON	100	76,9	67,7
ÀREU	100	54,6	49
AINET DE BESAN	100	65,9	53
BAEN	100	60,3	66,4
ENVINY	100	87,2	74,5
ESCALÓ	100	37,4	48,9
ESPOT	100	50,9	55,4
ESTAC	100	59,9	53,8
ESTAON	100	69,2	51,5
ESTERRI D'ÀNEU	100	81,8	82,4
ESTERRI DE CARDÓS	100	82,2	55,5
FARRERA	100	63,9	72,2
GERRI	100	75,2	68,1
ISIL*	100	50,4	66,5
JOU	100	62,8	58,7
LLADORRE	100	70,5	58,5
LLAVORSÍ	100	79,7	74,4
LLESSUI	100	63,8	53,4
MONTCORTÈS	100	64,1	62,8
NORÍS	100	62,2	75,6
PERAMEA	100	72,5	52,6
RIALP*	100	80	59,3
RIBERA DE CARDÓS	100	61,7	38,1
SON	100	51,9	49,1
SORIGUERA	100	78,3	52,5
SORPE	100	48,4	54,5
SORT	100	82,7	80,4
SURP	100	83,7	64,1
TÍRVIA	100	80,2	59,7
TOR	100	55,2	54,3
UNARRE	100	69,4	59,3
VALÈNCIA D'ÀNEU*	100	64,7	72,1
TOTAL COMARCA	100	68,7	61,75

*Taula 2- Comparació del percentatge de població els anys 1887 i 1910 respecte al moment de màxim poblament assolit l'any 1860, excepte *assolit l'any 1857 (Font: elaboració pròpia)*

La part meridional de la comarca presenta els pitjors resultats a l'actual municipi de Soriguera, tant al sector de la *Vall de Siarb* i l'*Alta Vall de Castellàs* com al de la *Baronia d'Estac*.

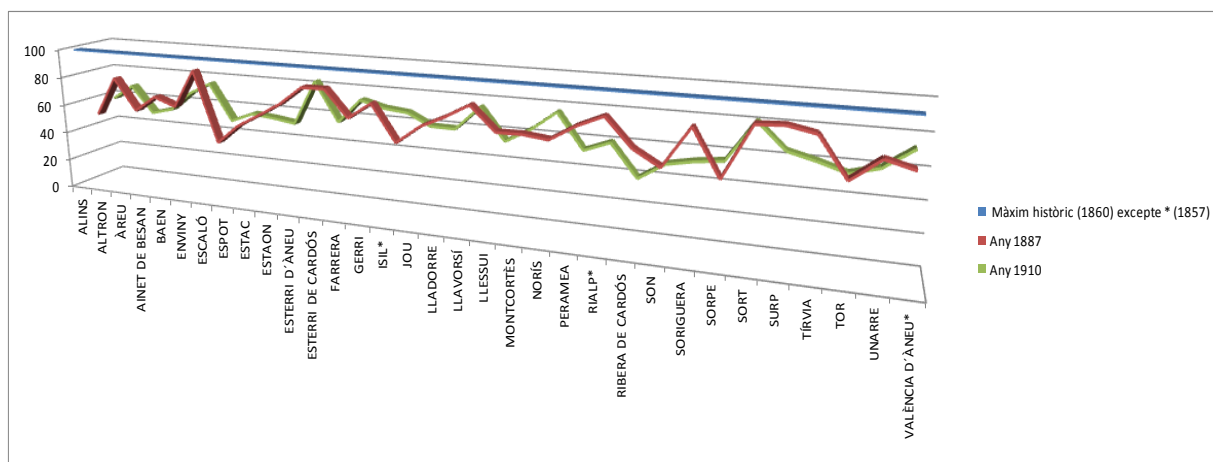
No sabem els motius pels quals la davallada demogràfica va ser aquí tant intensa, però hi ha nuclis pateixen una sagnia veritablement dramàtica: *Escós* i *Freixa* de més del 60%. *Arcalís*, *Malmercat*, *Tornafort*, *Puiforniu* i *Estac* al voltant del 50%.

Alguns pobles com *Escós* o *Mencui* tenen una fortíssima sotragada demogràfica entre 1857 i 1887, encara que després es recuperaran lleugerament (*Escós* ja no tornarà a allotjar mai més de la meitat dels habitants que havia assolit l'any 1857).

En els dos sectors situats a l'extrem sud del Pallars Sobirà, el *Pla de Corts* i el *Sobre Gerri* (actual municipi de Baix Pallars) trobem també alguns casos puntuals força significatius. El llogaret d'*Enseu* constitueix l'exemple més punyent, ja que entre 1857 i 1900 perd més del 60% dels seus efectius (passa de 72 a 26 habitants).

D'altres nuclis com *Useu, el Comte, Sellui, Balestui, Mentui* o *Pujol* veuen com desapareixen al voltant del 50% dels seus estadants.

Si més no, el poblament esmicolat típic d'aquests dos sectors impedeix conèixer amb més detall què va passar realment en molts caserius i llogarets (recordem que el Nomenclàtor de 1857 ignora diversos petits nuclis, els quals suposadament van ser comptabilitzats com a part d'altres entitats veïnes).

Gràfic 1 - Comparació del percentatge de població els anys 1887 i 1910 respecte al moment de màxim poblament assolit l'any 1860, excepte *assolit l'any 1857. Dades per municipis (Font: elaboració pròpia)

Per contra, el sector del *Batlliu i Ribera de Sort* i alguns nuclis del municipi de Llavorsí (Gràfic 1), al centre de la comarca, són els que, percentualment, en surten més ben parats.

Malgrat tot, aquesta àrea central de la comarca, especialment a la vall mitja de la Noguera Pallaresa, tot i la menor incidència general de la crisi, hi trobem alguns exemples on es produeix una notable caiguda demogràfica: la *Vall d'Àssua* perd en total un 40% de població (l'antic municipi de Llessui, quasi el 47%).

D'altres nuclis com *Baiasca, Rodès, Roní* o *Sant Romà de Tavèrnoles*, al sector dels *Costers de Vellànega*, arriben a patir caigudes al voltant del 50%, si bé alguns d'ells toquen fons l'any 1900 per a recuperar-se lleugerament cap el 1910.

En general, en el primer decenni del Segle XX la caiguda de població, com hem comprovat, s'atenua força. Determinats municipis que s'havien vist força afectats per l'èxode veuen com ja l'any 1900 la caiguda d'efectius s'atura. Fins i tot n'hi ha, com ara Baén, Escaló o Llavorsí, que coneixen una revifalla significativa entre 1900 i 1910. Puntual i aleatòriament doncs, uns quants assentaments escampats per tota la geografia comarcal veuen incrementar llur població, anticipant-se així a la tènue recuperació general que es produirà més tard: *Romadriu, Aidí, Esterri de Cardós, les Llagunes, Bretui, Baro* o *Mencui*, a més dels ja dits de *Baiasca* o *Sant Romà*, en són alguns.

Les dues qüestions que ara ens formulem són: -van patir els que llavors eren els nuclis més xics (en població) una major davallada demogràfica que el conjunt de nuclis? -Van conèixer els nuclis que han entrat en el nostre estudi (*petits* ja en origen, o bé *minoritzats* al llarg dels darrers 160 anys en població i superfície) també una major caiguda de la població que el conjunt?

Són ambdues preguntes difícils de respondre per que el Nomenclàtor de 1860 (moment de màxim poblament) no presenta les xifres de població per entitats. A més, com hem vist, en el Nomenclàtor previ (1857) hi manquen alguns dels nuclis més xics. La única opció que s'ens ha acudit és agafar una mostra de nuclis que l'any 1857 tenien com a molt 80 habitants i que també apareixen en el de 1910 i analitzar llur involució (taula 3).

Tenint en compte que entre els dos primers nomenclàtors (1857 i 1860) la població augmenta en general un 6,7%, podem aplicar a la xifra del 1857 (1.021 habitants) aquest percentatge corrector i obtenim en total uns 1.089 habitants teòrics l'any 1860. Comparant ara els habitants teòrics de 1860 (1.089) amb els de 1910 (658), trobem que la població d'aquesta mostra cau un 39,58%, un percentatge no massa diferent del total comarcal (quasi el 38%). Per tant, a partir d'aquest mostreig i a manca de dades més exhaustives, podem afirmar que el percentatge de població que perden els nuclis petits entre 1860 i 1910 és força similar al del conjunt de nuclis.

	Any 1857	Any 1910	% de pèrdua
Aidí	74	66	10,8
Àrreu	75	45	40
Balestui	62	32	48,4
Berrós Sobirà	52	35	32,7
Bonestarre	59	38	35,6
el Comte	60	30	50
Burgo	69	48	30,4
Enseu	72	27	62,5
Llavorre	80	35	56,2
Ginestarre	74	48	35,1
Mallolís	58	42	27,6
Norís	65	62	4,6
Pujol	56	27	51,8
Romadriu	77	62	19,5
Sant Romà de Tavèrnoles	49	36	26,5
Soriguera	39	25	35,9
TOTAL	1021	658	35,5

Taula 3- Canvis de de la població entre 1875 i 1910 en una mostra de nuclis petits (menys de 80 habitants l'any 1857) (Font: elaboració pròpia)

No vindria ara de més esbrinar què va passar amb els nuclis de més grandària. Perden menys població que el total de nuclis? Són aquests els nuclis que menys població perden? Per a respondre a aquestes qüestions hem elaborat la taula nº 4, que reflecteix com canvia el nombre d'habitants entre 1857 i 1910 en els nuclis que l'any 1857 tenien més de 350 habitants.

Nuclis més grans 1857		Nuclis més grans 1910	
Àreu	380	Àreu	237
Espot	361	Espot	248
Esterri d'Àneu	762	Esterri d'Àneu	694
Gerri de la Sal	644	Gerri de la Sal	454
Isil	445	Isil	274
Llessui	600	Llavorsí	255
Rialp	519	Llessui	352
Son	449	Rialp	319
Sort *	1091	Sort *	935
Tírvia*	465	Tírvia*	308
TOTAL	5336		4076
% disminució 1857-1910			-23,60%
% del total de població comarcal		28,73	32,67%

Taula 4- Comparació de la població dels nuclis més grans els anys 1857 i 1910

*Inclou els caserius veïns de Bressui i Pernui

*Inclou el caseriu i el veïnat de Terveu i la Bana

(Font: elaboració pròpia)

Veiem com el percentatge de població que perden els 10 nuclis més grans de la comarca entre els anys 1857 i 1910 és del 23,6%. Si apliquem el percentatge corrector respecte l'any 1860, en el moment de màxim poblament els 10 nuclis més grans assoleixen els 5.693 habitants. L'any 1910 doncs, n'han perdut 1.617, un 28,4%.

És a dir, els nuclis de més entitat perden menor volum de població (un 11% menys) respecte als nuclis petits, i també respecte al total comarcal. Però això cal analitzar-ho bé: mentre que hi ha viles com *Sort* o *Esterri d'Àneu* on la davallada demogràfica és molt inferior a la total (del 14,3% i del 8,9% respectivament), veiem com n'hi ha d'altres com ara *Llessui*, *Rialp* o *Isil* que tenen pèrdues per sobre de la mitja (41,3%, 38,5% i 38,4% respectivament), i n'hi ha com *Tírvia* o *Àreu* que queden lleugerament per sota de la mitja. Per tant, en prendre aquest punt de vista més detallat, els pobles més grans en general perden menys població, però no pas tots ells, ja que hi ha situacions molt diverses. També veiem (taula nº 4) com aquests 10 nuclis augmenten en un 4% la proporció de població que allotgen respecte al total de la comarca.

Ara bé, -Quins són els nuclis, en termes generals, que menys població perden? Després d'una acurada revisió dels nomenclàtors, la llista que s'ens presenta és força dispar: són nuclis molt diferents i variats, generalment de proporcions mitjanes (*Olp*, *Farrera*, *Gavàs*, *Montenartró*,...) o grans (*Sort*, *Esterri d'Àneu*, *Llavorsí*), si bé també n'hi ha algun de petit (*Norís*). En cap cas, podem establir una tipologia pròpia respecte als nuclis que perden menys població, ni en quant a la grandària ni a llur situació geogràfica.

Creiem que a nivell local foren diverses les circumstàncies que afavoriren una major retenció de la població. Per exemple, la quantitat de recursos disponibles: grandària del terme, proporció de trossos susceptibles de ser treballats, intensitat de la pressió senyorial o de les cases fortes en l'apropiació de rendes o terres.

A partir del Nomenclàtor de 1887, com hem vist abans, cada entitat de població té dues xifres d'habitants: la de fet i la de dret. Com s'ha dit, la població de fet és aquella que es troba residint en el seu domicili en una data concreta, la qual des de el 1887 en endavant, és el 31 de Desembre. La població de dret és aquella que està empadronada en un domicili concret: per circumstàncies diverses però, pot ser que una part d'ella estigui absent en el moment en que es fa el cens (31 de Desembre).

En el cas del Pallars Sobirà, la diferència entre població de fet i població de dret ens pot donar indicis de fins a quin punt és important la emigració temporal en l'època hivernal. Els primers Nomenclàtors (1857 i 1860) només recullen la població de fet: aquí doncs no hi podem establir cap comparació, més tenint en compte que aquests documents no estan referits a 31 de Desembre. Però els nomenclàtors de 1887, 1900 i 1910 sí que diferencien ja ambdós conceptes. La taula nº 5 compara població de fet i de dret en aquests 3 nomenclàtors. En els dos primers comprovem com hi ha al voltant d'un 10% més de població de dret que de fet, mentre que en el de l'any 1910 aquesta diferència augmenta fins al 12%.

És prou evident doncs la magnitud de la emigració temporal a l'hivern. Unes migracions que en alguns casos poden arribar a ser força importants. Així, l'any 1887 els sectors que presenten majors diferències entre població de fet i de dret són les 4 altes valls: *Àneu*, *Cardós*, *Ferrera* i *Coma de Burg*: es tracta de l'àrea més propera a França, destí del gruix dels emigrants. La *Coma de Burg* i les *Valls d'Àneu*, amb un 23% i un 17% més de població de dret respectivament, són les que reflecteixen el fenomen amb més intensitat.

L'any 1900 la *Coma de Burg* torna a ser el sector que més diferències presenta: un cop més, quasi un 23% més de població de dret. La segueixen la *Baronia* (o municipi) d'*Estac* i la *Vall Ferrera* (amb un 15,6% més de població de dret), i la *Vall de Cardós* (amb un 14,7% més de població de dret), dades que indicarien també una forta emigració estacional. En canvi, a les *Valls d'Àneu* el fenomen queda més esmorteït.

Pel que fa al Nomenclàtor de 1910, els municipis de la *Vall de Cardós* destaquen clarament a l'hora de presentar majors diferències entre població de fet i de dret: en conjunt, a la *Vall de Cardós* aquell moment (31 de Desembre de 1910) hi havia un 40% més de població de dret que de fet!! Una xifra veritablement espectacular que posa de manifest la importància de la emigració en aquells temps. La segueixen la *Baronia d'Estac* i la *Coma de Burg*, amb diferències del 24,7 i el 21,9% respectivament, força notables.

La següent qüestió és comprovar, aproximadament, si les xifres percentuals de pèrdua de població es corresponen amb les de tancaments d'habitatges. A partir dels coneixements que tenim i de les dades del Nomenclàtor de 1860, hem identificat uns 870 habitatges permanent o habitualment ocupats en nuclis petits en el moment de màxim poblament. Però sabem que n'hi va haver més.

El Nomenclàtor de 1860 anomena diverses “*masias*” (bordes en realitat) i d’altres habitatges (hostals) que no hem aconseguit identificar o dels quals simplement avui no en queda cap rastre. Particularment, crida l’atenció el cas del municipi de Farrera, on el document recull 19 bordes suposadament habitades tot l’any de les quals no n’hem pogut esbrinar res (creiem, com hem dit, que potser eren situades a Tressò, a Bedet o a les bordes de Burg: no ho podem confirmar). En canvi, no hi són recollides com a permanentment habitada cap de les bordes de la capçalera de la Vall de Cardós, moltes de les quals sabem que per abans eren ocupades tot l’any o quasi bé.

Tenint en compte tots aquests factors, hem estimat que hi va arribar a haver cap a uns 900 habitatges (potser fins i tot més) habitats en nuclis petits en el moment de màxim poblament. D’aquests, calculem que van ser tancats al voltant de 245-250 habitatges en aquest període Això significa al voltant d’un 27-28% del total de vivendes.

Percentualment doncs, en el conjunt de nuclis petits es perd més població (un 10% més) que no pas nombre de vivendes habitades. És quelcom lògic si pensem que els que majoritàriament emigraven eren la gent jova. Aquest fet ens duu a pensar que a més de les cases tancades, n’hi va haver un nombre considerable que van quedar precàriament habitades per unes poques persones, sobretot gent de més edat: una dinàmica que es repetirà a la següent gran onada emigratòria de la segona meitat del Segle XX. Malgrat el temps que ha passat (més de 100 anys!!) encara hem pogut trobar testimonis que ens han dit que en “*aquesta*” o “*aquella altra*” casa hi havia quedat només una persona sola, ja gran, mentre els joves havien marxat.

-Què va passar amb el seguit de cases tancades? Segons les informacions de que disposem, gairebé la meitat (unes 120-125) van ser directament abandonades. Al voltant de 44 construccions més van passar a tenir altres usos (paller, quadra, afegida a una altra casa,...) si bé posteriorment també s’acabarien enrunant. En total doncs, calculem que més d’un 65% (un 67-68% més o menys) de les cases dels nuclis petits que estudiem tancades entre 1850 i 1910 avui físicament han desaparegut o es troben caigudes, en runes.

Dels habitatges desapareguts al llarg d’aquells 50 anys l’edifici dels quals avui encara roman dret (en millor o pitjor estat, amb funció de vivenda o no), és a dir, del 32% restant, la majoria (al voltant d’un 75%) van ser en aquell moment destinats a altres usos, mentre que el 25% van ser afegits a d’altres cases veïnes.

Dels habitatges que llavors van ser destinats a altres usos (uns 80-82), només uns 10-12 (14-15%) han estat recentment rehabilitats com a vivenda.

Hi ha prou indicis per a pensar que la majoria d’immobles directament abandonats, ho van ser de fet i de dret. És a dir, la gent va marxar i no només es van despreocupar per l’estat de l’edifici, si no que va renunciar també a llur propietat en un context en que la legislació liberal no estava del tot consolidada i on la propietat immobiliària no era considerada un actiu de gran valor, no almenys en un territori com en el que estudiem. És una teoria que no podem demostrar per que no disposem de documents ni informació que ens ho confirmi (seria molt complicat estudiar cas per cas) però els indicis apunten cap aquí.

En quan a les construccions reconvertides en pallers o quadres, sospitem que hi va haver apropiacions per part d'altres veïns o si més no, transaccions un tant irregulars no registrades administrativament, si bé això també seria molt difícil de demostrar.

	1887 fet	1887 dret	1900 fet	1900 dret	1910 fet	1910 dret
ALINS	185	208	230	242	216	213
ALTRON	307	305	264	270	270	263
ÀREU	264	289	215	274	237	270
AINET DE BESAN	280	323	234	301	225	308
BAEN	257	263	233	257	283	301
ENVINY	801	828	743	729	685	642
ESCALÓ	221	228	277	307	289	297
ESPOT	281	370	310	371	306	362
ESTAC	425	473	383	454	382	507
ESTAON	431	488	409	470	321	452
ESTERRI D'ÀNEU	693	742	707	721	698	704
ESTERRI DE CARDÓS	281	320	192	242	190	327
FARRERA	401	595	444	601	453	585
GERRI	573	566	499	531	519	525
ISIL	415	501	530	574	548	587
JOU	304	344	308	327	284	307
LLADORRE	563	618	592	718	467	773
LLAVORSÍ	811	858	662	716	757	816
LLESSUI	540	658	525	537	452	471
MONTCORTÈS	492	494	478	474	482	486
NORÍS	51	56	62	66	62	65
PERAMEA	470	450	352	353	341	350
RIALP	608	643	506	560	451	664
RIBERA DE CARDÓS	327	376	279	342	202	421
SON	243	345	237	296	230	266
SORIGUERA	727	796	579	642	487	492
SORPE	247	270	262	291	278	298
SORT	1026	1051	946	946	998	953
SURP	457	469	384	427	350	374
TÍRVIA	414	467	405	501	308	389
TOR	64	70	85	96	63	75
UNARRE	580	771	541	672	496	533
VALÈNCIA D'ÀNEU	130	138	117	146	145	143
TOTAL	13869	15373	12990	14454	12475	14219

diferència: 1504 (9,8%)

diferència: 1464 (10,1%)

diferència: 1744 (12,3%)

Taula 5- Diferència entre la població de fet i la dret els anys 1887, 1900 i 1910

(Font: elaboració pròpia)

Quin tipus de cases van ser les que van quedar sense gent? Majoritàriament van ser habitatges petits ocupats per gent pobra que vivien o sobreviuen precàriament en un territori superpoblat i explotat fins al límit. Ho constatem analitzant les diverses vivendes tancades: grandària, situació, tinença o no d'edificis auxiliars,... En aquest context, qualsevol desequilibri o incidència directa o indirecta abocava els estadants a l'emigració. Especialment els joves.

Per contra, entre 1850 i 1910 són creats uns 21-22 nous habitatges que es consolidaran com a tals. Molts d'ells (la meitat aproximadament) són antigues bordes reconvertides en primera residència, associades a l'activitat agrària/ramadera.

Per tant, continua la tendència a la creació de nous nuclis de tipus “*dispers aïllat*” que ja havíem vist que havia començat a mitjans del Segle XIX: famílies que inicialment viuen en un nucli tradicional concentrat i que per diverses raons es traslladen a residir als afores, generalment allà on hi tenen una borda i terres de cultiu. O bé bordes que són arrendades a masovers i que amb el temps acaben esdevenint nous habitatges convencionals.

Tot això és en bona part producte de la creació de l'estat liberal amb una certa estabilitat associada (caiguda del perill d'invasions) i sobretot, la creació de la Guàrdia Civil, que va fer disminuir la inseguretat a les àrees rurals, fet que va propiciar que alguna gent es decidís a anar a viure al costat d'on tenien la feina. Hem anomenat abans casos com els de les bordes de *Xica*, *Badia*, *Salito*, *Miquel* o alguna altra que ja apareixen en el Nomenclàtor de 1860 com a permanentment habitades. A aquestes s'hi sumaran d'altres habitatges de tipus *dispers aïllat* que es creen a finals del Segle XIX o a començaments del XX: la *Masia del Portaler* (que acull una família provinent de Tornafort), el *Crac* i la *Borda de Serrado* a prop d'Escós, la *Casa o Masia de Nadal* (Malmercat), la *Masia o Borda de Camacrua* (família provinent de Bresca), la *Borda de Visa* d'Isavarre, la *Borda de Batlle* a Botella (Rodès), la *Borda de Fort* d'Estaís o la de *Botja* (Batlliu de Sort). Totes elles es converteixen de fet en cases pairals.

Finalment, ja a les acaballes del Segle XIX i a començaments del XX és creat ja un nucli de nova formació relacionat amb activitats inèdites fins llavors a la comarca: l'assentament de tipus industrial que es va anomenar “*les Cases de Bonabé*” a l'Alta Vall d'Àneu, associat a l'explotació de fusta, que la societat “*Matussière et Forest*” enviava, mitjançant un cablejat que travessava el Port de Salau, a la seva fàbrica del vessant nord (França), per a la fabricació de paper. L'existència d'aquest caseriu, compost per diversos edificis, alguns d'ells vivendes (5 ó 6) seria efímera: fou del tot abandonat l'any 1921 i destruït per un incendi més tard.

El període 1910-1930. Anys de relativa estabilitat demogràfica

Entre 1910 i 1930 el procés de caiguda demogràfica s'atura. La població de fet de la comarca s'estabilitza al voltant dels 12.500 habitants, i la de dret al voltant de les 14.000 persones. Si analitzem les dades d'aquest període amb més detall, hi podem distingir dues petites etapes.

La primera, entre 1910 i 1920, es caracteritza per un clar augment dels efectius: la població de fet augmenta en 1.159 habitants fins a assolir més 13.600 estadants l'any 1920: un creixement de més d'un 9% (taula 6). La de dret s'incrementa una mica menys (957 habitants, arribant als 15.176 empadronats).

Els motius d'aquesta interrupció de l'èxode són diversos, però n'hi ha un d'essencial: l'esclat de la 1ª Guerra Mundial, de la qual Espanya en queda al marge. El conflicte internacional, en el que hi està del tot implicat França, estat veí i destí de molts pallaresos, atura la sortida d'emigrants temporals o definitius i fins i tot molt probablement fa retornar alguns dels que havien marxat.

Un altre factor que ajuda a retenir població és una incipient modernització de la comarca en uns anys en que la Mancomunitat de Catalunya s'esforça per a la millora de les condicions de vida de les àrees rurals.

L'arribada d'alguns serveis i infraestructures bàsiques va resultar fonamental: carreteres (Port de la Bonaigua a mitjans dels anys 1920's, valls de Cardós i Ferrera un xic més tard,...), telèfon, escoles públiques, electricitat (precària, això sí),...

També es produeix una especialització de l'economia comarcal envers la ramaderia, sobretot cap a la vaca de llet i carn i la cria de bestiar. Tal i com defensa Francesc Farràs, “*va ser la modernització de les estructures agrícoles i ramaderes el factor determinant d'aquest període. Aquesta, va trencar definitivament amb l'autoconsum i va anar integrant els muntanyencs a l'economia de mercat*”¹.

L'augment de la població beneficia especialment molts dels sectors del Pallars Sobirà que s'havien vist força perjudicats per la caiguda demogràfica dels anys previs. Aquest seria el cas de la *Baronia* (o municipi) d'*Estac* i la *Vall de Siarb* (el que avui és el municipi de Soriguera), i l'*Alta Vall de Castellàs* (nucli de *Freixa*), que després d'haver patit pèrdues demogràfiques de gairebé el 50% dels efectius en continuades caigudes de població des del 1860, en el decenni 1910-20 incrementen llurs estadants en el 26,4% (la primera), el 38% (la segona) i el 51% (la tercera).

Quelcom semblant va passar en alguns sectors de la meitat septentrional de la comarca. La *Vall de Cardós* per exemple, va guanyar 430 habitants (un 36,4%) després d'haver perdut entre 1860 i 1910 més del 48,5% de la seva població. Només en la dècada anterior (1900-10), a la *Vall de Cardós* els habitants de fet havien disminuït més del 16,3%. Els sectors de la *Coma de Burg* i els *Costers de Llavorsí i Escaló* per la seva part coneixen un increment demogràfic més modest, del 17,3% en el primer cas, i del 15,3% en el segon. La *Vall Ferrera* en canvi es manté estable amb una població al voltant dels 800 habitants, mentre que els municipis de les *Valls d'Àneu* presenten situacions més disperses: alguns, com Isil o Esterri d'Àneu pateixen una nova caiguda demogràfica. La resta, no pateix canvis remarcables.

A la part central de la comarca, el sector de la *Vall d'Àssua*, amb un increment dels efectius d'un 20,3%, també en surt força beneficiat.

La segona etapa, entre 1920 i 1930, es caracteritza per una represa general de la davallada demogràfica. Es perden en aquest decenni 1.127 habitants de fet (el 8,3% del total: pràcticament el mateix que prèviament s'havia guanyat. Veure taula 6) i 1.380 de dret. Els sectors que en surten més damnificats són de nou la *Baronia* o municipi d'*Estac*, la *Coma de Burg* i el *Sobre Gerri* (municipis de Gerri i Baén), que perden, respectivament, el 19%, el 15,6% i el 14,2% de llur població. Els demés sectors tenen pèrdues inferiors, i n'hi ha dos (*Pla de Corts* i *Vall de Cardós*) que no tenen variacions significatives. En l'extrem oposat, la *Vall de Siarb* i l'*Alta Vall de Castellàs* continuen guanyant efectius.

Així per tant, entre 1910 i 1930 hi ha 3 sectors (*Alta Vall de Castellàs*, *Vall de Cardós* i *Vall de Siarb*) que tenen un clar increment de població (taula 7). Especialment significatiu és el cas del nucli de *Freixa*, l'únic de l'*Alta Vall de Castellàs*, que passa de 37 a 62 habitants (increment del 67,5% de la població). A la *Vall de Siarb*, el total d'efectius creixen quasi un 46%, i a la *Vall de Cardós*, quasi un 37%.

Alguna altra subcomarca, com la *Vall d'Àssua*, coneix un lleuger increment de població, si bé la majoria, es mantenen estables, sense gaire variacions. Només hi ha un sector, el *Sobre Gerri*, que pateix una significativa pèrdua de gent, amb una caiguda d'un 24,5% de la població.

Quina és la tipologia de nuclis que en el primer terç del Segle XX aconseguix retenir millor la població, o fins i tot incrementar-la?

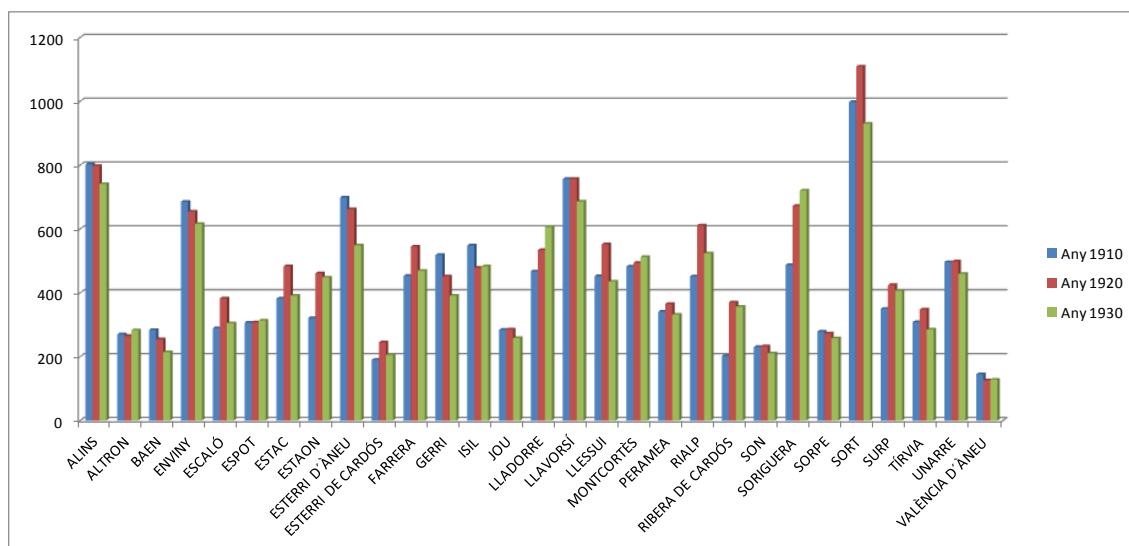
Després d'estudiar les dades estadístiques cas per cas, hem de concloure que es tracta, en general, de nuclis de proporcions mitjanes amb almenys dues o tres d'aquestes 4 característiques: relativament ben situats, amb una incipient disposició dels serveis més bàsics (carretera, llum, aigua corrent,...), amb accés a bones extensions de terreny susceptibles de ser aprofitades (tant al fons de les valls com a les capçaleres), i que havien patit prèviament un sobtat i notable despoblament i que ara, amb més recursos disponibles, permeten la subsistència de més càrrega de personal.

Alguns exemples en serien *Son, Escaló, Escart, Aineto, Arròs de Cardós, Tavascan, Lladorre, Anàs, Estaon, Ribera de Cardós* o *Montesclado* a les altes valls, o bé *Rialp, Escàs, Sorre, Malmercat, Vilamur, Estac, Baro* o *Montcortès* a la meitat meridional de la comarca.

En canvi, algunes viles com *Gerri de la Sal* o *Esterri d'Àneu*, de més grandària i ben situades, però amb termes petits, perden població de forma destacada.

	Any 1910	Any 1920	Any 1930
ALINS	803	797	741
ALTRON	270	265	282
BAEN	283	254	214
ENVINY	685	654	616
ESCALÓ	289	382	304
ESPOT	306	307	313
ESTAC	382	483	391
ESTAON	321	461	448
ESTERRI D'ÀNEU	698	662	548
ESTERRI DE CARDÓS	190	245	205
FARRERA	453	545	469
GERRI	519	451	391
ISIL	548	478	483
JOU	284	285	258
LLADORRE	467	534	606
LLAVORSÍ	757	757	686
LLESSUI	452	552	435
MONTCORTÈS	482	494	512
PERAMEA	341	365	331
RIALP	451	611	523
RIBERA DE CARDÓS	202	370	356
SON	230	232	210
SORIGUERA	487	672	720
SORPE	278	273	257
SORT	998	1109	930
SURP	350	424	406
TÍRVIA	308	348	285
UNARRE	496	498	459
VALÈNCIA D'ÀNEU	145	126	128
TOTAL	12475	13634	12507

Taula 6 - Evolució de la població de fet 1910-1930 (Font: elaboració pròpia)

Gràfic 2 – Evolució de la població de fet per municipis 1910-30 (Font: elaboració pròpia).

	Màxim històric (1860) excepte* (1857)	1910	1920	1930
ALINS	100	54,14	53,74	50
ALTRON	100	67,7	66,41	70,7
BAEN	100	66,4	59,62	50,2
ENVINY	100	74,5	71,16	67
ESCALÓ	100	48,9	64,63	51,4
ESPOT	100	55,4	55,61	56,7
ESTAC	100	53,8	68,02	55,1
ESTAON	100	51,5	74	71,9
ESTERRI D'ÀNEU	100	82,4	78,16	64,7
ESTERRI DE CARDÓS	100	55,5	71,64	59,9
FARRERA	100	72,2	86,92	74,8
GERRI	100	68,1	59,19	51,3
ISIL*	100	66,5	58	58,6
JOU	100	58,7	58,88	53,3
LLADORRE	100	58,5	66,92	75,9
LLAVORSÍ	100	74,4	74,4	67,4
LLESSUI	100	53,4	65,2	51,4
MONTCORTÈS	100	62,8	64,4	66,7
PERAMEA	100	52,6	56,3	51,1
RIALP*	100	59,3	80,4	68,8
RIBERA DE CARDÓS	100	38,1	69,8	67,2
SON	100	49,1	49,6	44,9
SORIGUERA	100	52,5	72,4	77,6
SORPE	100	54,5	53,5	50,4
SORT	100	80,4	89,4	74,9
SURP	100	64,1	77,7	74,4
TÍRVIA	100	59,7	67,4	55,2
UNARRE	100	59,3	59,6	54,9
VALÈNCIA D'ÀNEU*	100	72,1	62,7	63,7
TOTAL	100	61,75	67,79	62,2

*Taula 7- Comparació del percentatge de població els anys 1910, 1920 i 1930 respecte al moment de màxim poblament assolit l'any 1860, excepte *assolit l'any 1857 (Font: elaboració pròpia)*

En realitat, si agafem per un costat una mostra de nuclis petits, i per l'altra, els 10 nuclis de més grandària de la comarca (taules 8 i 9), veiem que en aquests 20 anys ambdós grups pateixen una davallada demogràfica, encara els nuclis a priori més grans, amb un descens d'un 9,7%, perden més població que la mostra de nuclis petits (5,6%): per tant, proporcionalment el poblament s'ha reequilibrat una mica tenint en compte que en període anterior va caure un 11% més en els nuclis petits.

	Any 1910	Any 1920	Any 1930	% de guany o pèrdua
Aidí	66	52	46	-30,3
Àrreu	45	63	38	-15,5
Balestui	32	35	32	0
Berrós Sobirà	35	38	35	0
Bonestarre	38	38	44	15,8
el Comte	30	34	30	0
Burgo	48	47	34	-29,2
Enseu	27	27	23	-14,8
Llavorre	35	45	46	31,4
Ginestarre	48	50	47	-2,1
Mallolís	42	66	40	-4,8
Norís	62	68	72	16,1
Pujol	27	33	32	18,5
Romadriu	62	46	27	-56,5
Sant Romà de Tavèrnoles	36	44	35	-2,8
Soriguera	25	41	40	60
TOTAL	658	727	621	-5,62

Taula 8- Evolució/Involució de la població entre 1910 i 1930 en una mostra de nuclis petits (Font: elaboració pròpia)

Per tant, el percentatge de població que resideix en els 10 nuclis més grans s'ha reduït també en proporció al total de població de la comarca fins a una xifra semblant a la de l'any 1857 (28,7%).

Si comparem els 10 nuclis del Pallars Sobirà de més grandària els anys 1857 i 1910, comprovem com en aquests 50 anys la seva població també ha anat a la baixa: si el 1857 els 10 pobles de més entitat es situaven, més o menys, entre els 350 i els 1100 habitants, sumant un total d'uns 5.700 habitants, l'any 1910, els 10 nuclis més grans tenien entre 230 i 900 habitants, sumant menys de 4.000 habitants. I el 1930, aquests 10 mateixos nuclis sumaven 3.588 estadants: tots ells, excepte Espot i Llavorsí, havien vist disminuir llur població respecte l'any 1910.

En quan al seu volum de població respecte al total comarcal, aquesta no havia variat gaire al llarg d'aquests 73 anys, mantenint-se al voltant del 30%.

Així doncs, agafant el lapse històric que va del 1860 fins el 1930 i prenent les conclusions dels dos primers períodes (1860-1910 i 1910-30), podem afirmar de manera prou sòlida que els pobles més grans de la comarca perden un percentatge de població menor a la dels nuclis petits, però tampoc excessivament inferior: al voltant d'un 5-6% menys.

Comprovem també com l'any 1930 els sectors del Pallars Sobirà que més població havien perdut des de que s'assoleix el màxim demogràfic històric (taula 7) eren la *Vall Ferrera* i bona part de les *Valls d'Àneu*, inclòs el municipi d'Escaló, al nord de la comarca, i els sectors més meridionals d'aquesta: el *Sobre Gerri* i el *Pla de Corts* (actual municipi de Baix Pallars) i el municipi d'Estac. En canvi, bona part de la *Coma de Burg*, la *Vall de Cardós* i la *Vall d'Àssua*, amb accés a considerables extensions bones per a ser treballades, així com la *Vall de Siarb*, són les que retenen més volum d'estadants.

Nuclis més grans 1910		Nuclis més grans 1930	
Àreu	237	Espot	253
Espot	248	Esterri d'Àneu	533
Esterri d'Àneu	694	Gerri de la Sal	342
Gerri de la Sal	454	Isil	241
Isil	274	Llavorsí	279
Llavorsí	255	Llessui	333
Llessui	352	Rialp	355
Rialp	319	Sort	800
Sort	896	Tavascan	224
Tírvia	245	Tírvia	233
TOTAL	3974		3593
% variació 1910-30			-9,60%
% del total de població comarcal		31,85%	28,72%

Taula 9- Evolució/Involució de la població entre 1910 i 1930 en els 10 nuclis més grans (Font: elaboració pròpia)

En quan a les diferències entre població de fet i de dret, entre 1910 i 1930 aquestes continuen essent importants a favor de la població de dret, si bé després d'assolir un màxim l'any 1910 (12,3%), van baixant poc a poc fins a situar-se al 9,3% l'any 1930. Una tendència que podria indicar un lleuger canvi d'hàbits: una certa disminució de les emigracions temporals hivernals en favor de les definitives (taula 10).

Pel que fa als habitatges, es produeix en aquest lapse de temps una doble dinàmica, un tant contradictòria: mentre que per un costat determinades cases que havien quedat buides prèviament són reocupades, es continua produint un degoteig de vivendes que són tancades.

Sospitem que la reobertura d'habitatges que havien quedat sense gent va ser quelcom gens rar. Malauradament, han passat molts anys i no disposem de gaire informació respecte a aquest fenomen, que ja havia començat abans, cap el 1900, però sí n'hem recollit algun testimoni, com ara cases habitades de nou per fills cabalers o per una part d'alguna família que ja vivia als nuclis (per exemple, *Casa Baró de Sant Sebastià de Buseu* o *Casa Queló de Peracalç*), per gent provinent d'altres pobles (*Casa Engerri de Castellví* o *Casa Consolet de Rodès*) o per determinada família d'una altra casa del mateix poble que s'hi va traslladar a viure (*Casa Forner de Baiasca*, ocupada de nou per la família provinent de *Casa Casanova*).

Puntualment, algun vell habitatge buit seguirà ocupat, emprat per a noves funcions: escola i habitatge del mestre (*Casa Arnauet d'Ancs*, *Casa Rabassa de Baén*), o bé cases de guardes forestals (*Casa Molinot*, a *Cuberes*, o la *Masia de Copons*).

Però tot i la estabilització i lleuger increment de la població, el tancament d'habitatges continua. Hem comptabilitzat que l'any 1910 hi havia uns 670 habitatges permanent o habitualment ocupats en nuclis petits. Uns 81 (12%) quedaran buits al llarg d'aquests 20 anys. A diferència de la etapa anterior, on el percentatge de vivendes tancades va ser inferior al percentatge de pèrdua d'habitants, comprovem que ara passa el contrari: mentre el nombre d'efectius en la mostra de nuclis petits cau un 5,6%, més d'un 10% del total de les cases dels nuclis petits passaran a estar deshabitades.

	1910 fet	1910 dret	1920 fet	1920 dret	1930 fet	1930 dret
ALINS	803	931	797	929	741	820
ALTRON	270	263	265	273	282	267
BAEN	283	301	254	258	214	217
ENVINY	685	642	654	699	616	634
ESCALÓ	289	297	382	403	304	354
ESPOT	306	362	307	378	313	364
ESTAC	382	507	483	542	391	420
ESTAON	321	452	461	611	448	563
ESTERRI D'ÀNEU	698	704	662	723	548	609
ESTERRI DE CARDÓS	190	327	245	287	205	256
FARRERA	453	585	545	562	469	561
GERRI	519	525	451	448	391	403
ISIL	548	587	478	580	483	525
JOU	284	307	285	320	258	273
LLADORRE	467	773	534	765	606	706
LLAVORSÍ	757	816	757	851	686	786
LLESSUI	452	471	552	550	435	498
MONTCORTÈS	482	486	494	505	512	525
PERAMEA	341	350	365	380	331	338
RIALP	451	664	611	704	523	593
RIBERA DE CARDÓS	202	421	370	419	356	430
SON	230	266	232	267	210	248
SORIGUERA	487	492	672	702	720	740
SORPE	278	298	273	285	257	263
SORT	998	953	1109	1110	930	976
SURP	350	374	424	446	406	421
TÍRVIA	308	389	348	503	285	391
UNARRE	496	533	498	546	459	475
VALÈNCIA D'ÀNEU	145	143	126	130	128	140
TOTAL	12475	14219	13634	15176	12507	13796
diferència:	1744 (12,3%)		1542 (10,1%)		1289 (9,34%)	

Taula 10- Diferència entre la població de fet i la dret els anys 1910, 1920 i 1930.

(Font: elaboració pròpia)

Una de les raons, de ben segur, és que hi havia hagut algunes cases que havien sobreviscut a la crisi prèvia habitades precàriament per només una o dues persones, generalment gent gran.

Però tampoc podem oblidar que el gruix d'habitatges tancats en aquest període, ho van ser entre 1920 i 1930, decenni en que la comarca reprèn la davallada demogràfica perdent un 8,3% de la població.

De les 81 cases que, aproximadament, hem comptabilitzat que van ser tancades, 56 van ser directament abandonades o convertides en quadres que avui són caigudes. És a dir, el 68-69% de les cases tancades avui es troben enrunades o han desaparegut físicament, xifra semblant a la del període previ.

En canvi, només dues cases, menys del 3%, són físicament ajuntades a d'altres vivendes veïnes.

Per contra, unes 21 vivendes (26%) seran destinades a altres usos (majoritàriament pallers o quadres) i avui l'edifici continua dret. D'aquestes 21, n'hi ha 7 que recentment han estat convertides de nou en habitatge.

Finalment, dos habitatges més quedarien abandonats, però recentment han estat rehabilitats.

En total, només un 11% de les vivendes tancades tornarien més tard a ser vivenda.

També en aquest període hi trobem alguns casos de vivendes i nuclis nous de trinka. Moltes escoles, com ara les de *Freixa* o *Sorre*, van ser construïdes per aquests anys. I també algunes cases forestals, com ara la del *Soi* o la de les *Comes de Rubió*, així com refugis com el de *Cap de Port*, al Port de la Bonaigua.

I evidentment, continua la tendència a la creació de nous nuclis dispersos aïllats en bordes situades fora dels assentaments convencionals, especialment aquelles emplaçades en lloc ben situats, properes a les noves vies de comunicació, com ara la *Borda de Felip* de *Besan*, convertida en vivenda a finals dels anys 1920's en obrir-se la carretera de la Vall Ferrera.

-La etapa de la Guerra Civil i la Postguerra (1931-1959): una nova sotragada econòmica i social

La trentena d'anys que analitzarem en aquest apartat agafen el període de la Guerra Civil i la seva llarga Postguerra. Una etapa caracteritzada per una nova i considerable caiguda de la població: una dinàmica negativa que contrasta amb l'estabilització o fins i tot creixement demogràfic de comarques veïnes de l'Alt Pirineu, com ara l'Alt Urgell, la Val d'Aran o l'Alta Ribagorça.

El Pallars Sobirà perd poc més de 2.250 habitants, un 18,1% de la població. Ni tant sols la posada en marxa de les primeres grans obres hidroelèctriques de la comarca l'any 1953, concretament a la Vall d'Espot, poden aturar la davallada.

La caiguda serà força generalitzada (taula 11) i només alguns municipis i nuclis molt concrets en quedaran al marge.

La pèrdua demogràfica es produeix essencialment en el decenni 1931-40, en el transcurs del qual té lloc la Guerra Civil. El conflicte tindrà una enorme incidència en tots els àmbits de la comarca (econòmic, social, paisatgístic,...), segurament més del que reflecteixen les estadístiques, creant un veritable trauma en la població.

Es pot dir, sense exagerar, que hi ha un abans i un després de la Guerra: un bon nombre de persones moriran en el front o com a conseqüència de represàlies i venjances, mentre que d'altres es veuran obligats a fugir o simplement seran evacuats. Diversos pobles i llogarets quedaran força afectats i ja res tornarà a ser igual.

La Postguerra no va significar quelcom gaire millor. La repressió franquista, tal i com explica Manel Gimeno², va ser especialment dura al Pallars Sobirà. La escassetat de tota mena de productes fruit de la política autàrquica i la destrucció complicava l'activitat econòmica i la vida diària, i va suposar a una certa tornada a l'autoconsum. Tot plegat va fer, si més no, que el nombre d'habitants s'estabilitzés entre 1940 i 1960, però amb un clar dualisme: mentre que els pobles de més grandària, millor situats i amb més serveis retenen i fins i tot guanyen població, la resta, en la seva majoria, segueixen perdent població. També hi va contribuir l'arribada temporal de grups de gent forana per a treballar en les primeres grans obres hidroelèctriques que es començaven a construir.

	Any 1930	Any 1940	Any 1950	Any 1960
ALINS	741	719	635	567
ALTRON	282	249	199	169
BAEN	214	174	174	143
ENVINY	616	550	509	417
ESCALÓ	304	245	256	254
ESPOT	313	295	607	380
ESTAC	391	386	312	259
ESTAON	448	352	308	302
ESTERRI D'ÀNEU	548	501	511	720
ESTERRI DE CARDÓS	205	171	154	121
FARRERA	469	330	334	234
GERRI	391	360	326	347
ISIL	483	355	302	313
JOU	258	260	262	250
LLADORRE	606	412	397	445
LLAVORSÍ	686	638	588	601
LLESSUI	435	348	387	322
MONTCORTÈS	512	430	373	304
PERAMEA	331	276	236	203
RIALP	523	441	365	491
RIBERA DE CARDÓS	356	286	285	421
SON	210	181	194	160
SORIGUERA	720	525	538	503
SORPE	257	218	193	198
SORT	930	808	874	1209
SURP	406	299	230	263
TÍRVIA	285	162	213	219
UNARRE	459	407	350	305
VALÈNCIA D'ÀNEU	128	105	111	120
TOTAL	12507	10483	10223	10240

Taula 11 - Evolució de la població de fet 1930-1960 (Font: elaboració pròpia)

Més enllà de les xifres, el període 1931-59 va comportar ja en el poblament alguns fets preocupants, cosa que no havia passat abans. Bé sigui, directa o indirectament, per culpa del conflicte armat, per altres causes, o per tot plegat, l'any 1960 trobem determinats nuclis de població tradicionals en una situació força ja força crítica, bé sigui pel que fa a nombre d'habitants o a llur estructura urbana.

La franja meridional de la comarca, corresponent a l'actual municipi de Baix Pallars, amb un poblament més esmicolat, en va sortir especialment perjudicada: la Guerra i la Postguerra, amb el trasbals que va significar, va deixar uns quants nuclis amb només unes poques cases obertes. Per exemple, *Cortscastell*, *Buseu*, *Enseu* o *el Comte*, llogaret que va quedar molt afectat per la Guerra, a més del primer nucli tradicional de la comarca completament deshabitat i abandonat: *Canals*, al *Pla de Corts*, que ja mai més s'ha repoblat.

A la part central i septentrional, també hi havia ja alguns nuclis amb un poblament molt precari: *Freixa* a l'*Alta Vall de Castellàs*, *Rodès*, *Romadriu* i *Sant Romà de Tavèrnoles* al sector de la *Ribalera* i *Costers de Vellànega*, *Mallolís* a la *Coma de Burg*, *Besan* a la *Vall Ferrera*, *Baiasca* als *Costers de Llavorsí* i *Escaló* o *Berrós Sobirà* i *Llavorre* a les *Valls d'Àneu*.

La taula 12 ens mostra els nuclis amb un poblament precari l'any 1960: el nombre de cases obertes en aquell moment en comparació amb el nombre de cases ja tancades. L'estat actual d'aquests nuclis revela que la majoria d'ells tenen avui un casc urbà degradat, parcial o totalment enrunat, amb molts edificis caiguts o desapareguts. Aquests nuclis, els que per algun motiu (degut al conflicte, o no) pateixen de manera avançada l'allau emigratòria que tindrà lloc entre 1960 i 1980, són els que avui constitueixen el gruix d'assentaments en un estat dolent o molt dolent.

En general, gairebé tots el municipis i sectors perden població. *Ribalera* i *Costers de Vellànega* (entre Llavorsí i Rialp), la *Coma de Burg* i el *Pla de Corts* amb pèrdues d'un 42,5% el primer i un 39,9% el segon i el tercer, són els sectors geogràfics que pateixen més el despoblament aquests anys.

Però més enllà de les dades generals, és al llarg d'aquests 30 anys quan hi comença a haver un fort distanciament demogràfic i urbanístic entre els pobles més grans ben situats al fons de les valls principals i els nuclis de grandària mitja o petita emplaçats a més altitud, bé en costers o en valls secundàries.

Les taules 13 i 14 ho posen clarament de manifest: entre 1930 i 1960, la població de la mostra de nuclis petits que hem agafat cau gairebé un 36%, mentre que els 10 nuclis més grans de la comarca guanyen un 18,5% d'habitants. A més, si l'any 1930 la població dels 10 nuclis més grans representava el 28,7% del total de la comarca, el 1960 representa el 41,6%: una xifra inèdita fins aquell moment, ja que des de el 1857 fins el 1930 el percentatge de població en els nuclis de més grandària no havia passat del 32,6% (taula 4).

Nom	Sector	Cases obertes 1960	màxim de cases assolit	Estat actual
Buseu	Sobre Gerri	1	8	Parcialment enrunat
Cuberes	Sobre Gerri	1	5	Només 1 casa dreta
l'Espluga de Cuberes	Sobre Gerri	0	1	Enrunat
l'Hostalet de Baén	Sobre Gerri	0	1	Del tot enrunat
Masia de Camacrua	Sobre Gerri	0	1	Del tot enrunat
Masia de Caselles	Sobre Gerri	0	1	Del tot enrunat
Recallers	Sobre Gerri	0	1	Del tot enrunat
Useu	Sobre Gerri	5	19-20	Parcialment enrunat
Vilesa	Sobre Gerri	0	1	Bo. Rehabilitada
Canals de Corts	Pla de Corts/V. Ancs	0	8	Del tot enrunat
el Comte	Pla de Corts/V. Ancs	3	14	Enderrocat del tot
Masia de Peracalç	Pla de Corts/V. Ancs	0	1	Bo. Rehabilitada
Peracalç	Pla de Corts/V. Ancs	11	38-39	Parcialment enrunat
Mencuï	Baronia d'Estac	5	26-27	Parcialment enrunat
Freixa	Alta vall de Castellàs	5	18	Parcialment enrunat
la Masia de Copons	Batlliu i Rib. de Sort	0	1	Dolent, però és dreta
Rodès	Ribalera/C. Vellànega	4	14	Parcialment enrunat
Romadriu	Ribalera/C. Vellànega	2	21	Parcialment enrunat
S. Romà de Tavèrnoles	Ribalera/C. Vellànega	2	11	Del tot enrunat
Malloís	Coma de Burg	4	16	Parcialment enrunat
Baixasca	C. Llavorsí/Escaló	11	39-40	Parcialment enrunat
Besan	Vall Ferrera	2	8	Parcialment enrunat
Berrós Sobirà	Valls d'Àneu	2	12	Parcialment enrunat
Borda de Fort d'Estaís	Valls d'Àneu	0	1	Dolent, però és dreta
les Cases de Bonabé	Valls d'Àneu	0	??	Del tot enrunat
Llavorre	Valls d'Àneu	4	17	Parcialment enrunat

Taula 12*- Nuclis tradicionals amb un poblament precari el 1960, amb el 70% de les cases assolides en el moment de major poblament (Segle XIX) ja tancades aquell any
(Font: elaboració propia a partir de les informacions de que disposem)

**S'ha exclòs de la taula les bordes convencionals que havien estat habitades durant algun període limitat de temps.*

Tot i la distorsió que representa en alguns nuclis (Espot, Llavorsí, Ribera de Cardós,...) l'arribada de grups d'obers forasters que treballen en les obres hidroelèctriques de la zona, la realitat és que la tendència a la concentració de la població en els assentaments de més entitat situats en el fons de la vall de la Noguera Pallaresa és un fenomen que agafa embranzida al llarg del període que ara analitzem.

Així, Sort, el nucli més gran i capital del Pallars Sobirà, és a partir de l'any 1940 quan inicia el seu creixement. En 20 anys guanyarà 415 habitants, i entre 1930 i 1960 llur població augmenta quasi el doble que la mitja dels 10 nuclis més grans, fins a assolir 1.136 habitants el 1960, una xifra superior a la que dita vila havia arribat a tenir a mitjans del Segle XIX, en el moment de màxim poblament comarcal.

Aquesta dinàmica, que continuarà i es consolidarà en el següent decenni de 1960-70, es traduirà en el naixement de nous barris i la urbanització de noves àrees amb edificis de blocs de pisos moderns a la semblança dels de les grans ciutats (com per exemple, la Palissa, a l'altre costat de l'antic curs de la Noguera Pallaresa, antigament ocupat per pallers, horts i quadres) que transformaran definitivament el conjunt de la trama urbana.

Per contra, el buidatge d'efectius en els nuclis pitjor situats o amb unes infraestructures i serveis més deficients serà constant i inevitable. La obertura de les primeres vies rodades (pistes) fins molts dels pobles i llogarets emplaçats muntanya amunt, sovint pagada pels mateixos veïns o pels promotors de les obres hidroelèctriques, es realitza al decenni 1950-60, però no aconseguirà en absolut aturar l'èxode de gent. És clar que pitjor ho tindran aquells nuclis on la carretera arribarà més tard o encara no hi ha arribat avui.

La taula 15 recull els assentaments tradicionals de poblament concentrat que entre 1930 i 1960 havien perdut més del 50% de població: la majoria apareixen també a la taula nº 12, i els que no hi són és per que prèviament ja havien vist minvar dràsticament els seus efectius i no es van arribar a recuperar mai (Romadriu, Useu, o masies com Recallers o Vilesa,...) o per que malgrat la forta davallada demogràfica l'any 1960 encara conservaven un cert nombre de cases obertes (Llagunes, Farrera, Montesclado, Surri,...) degut a que inicialment eren pobles de més grandària.

Nuclis més grans 1930		Nuclis més grans 1960	
Espot	253	Alins	167
Esterri d'Àneu	533	Espot	350
Gerri de la Sal	342	Esterri d'Àneu	720
Isil	241	Gerri de la Sal	307
Llavorsí	279	Llavorsí	350
Llessui	333	Llessui	263
Rialp	355	Rialp	400
Sort	800	Ribera de Cardós	345
Tavascan	224	Sort	1136
Tírvia	233	Tírvia	219
TOTAL	3593		4257
% increment 1930-60			18,5
% del total de població comarcal		28,73	41,6

Taula 13- Població dels nuclis més grans del Pallars Sobirà els anys 1930 i 1960
(Font: elaboració pròpia)

	Any 1930	Any 1940	Any 1950	Any 1960	% de guany o pèrdua
Aidí	46	49	50	44	-4,35
Àrreu	38	25	33	34	-10,5
Balestui	32	29	24	22	-31,25
Berrós Sobirà	35	50	33	7	-80
Bonestarre	44	45	33	25	-43,2
el Comte	30	13	14	12	-60
Burgo	34	31	38	26	-23,5
Enseu	23	21	18	13	-43,5
Llavorre	46	40	26	22	-52,2
Ginestarre	47	43	34	31	-34
Mallolís	40	35	35	34	-15
Norís	72	47	36	43	-40,3
Pujol	32	26	21	20	-37,5
Romadriu	27	14	15	17	-37
S. Romà de Tavèrnoles	35	40	33	12	-65,7
Soriguera	40	30	30	36	-10
TOTAL	621	538	473	398	-35,9

*Taula 14- Evolució/Involució de la població entre 1930 i 1960 en una mostra de nuclis petits
(Font: elaboració pròpia)*

Nom	Sector	Municipi actual
Berrós Sobirà	Valls d'Àneu	la Guingueta d'Àneu
Buseu	Sobre Gerri	Baix Pallars
Canals de Corts	Pla de Corts i Vall d'Ancs	Baix Pallars
el Comte	Pla de Corts i Vall d'Ancs	Baix Pallars
Farrera	Coma de Burg	Farrera
Freixa	Alta vall de Castellàs	Soriguera
Glorieta de Montesclado	Coma de Burg	Farrera
Llagunes	Vall de Siarb	Soriguera
Llavorre	Valls d'Àneu	la Guingueta d'Àneu
Montesclado	Coma de Burg	Farrera
Peracalç	Pla de Corts i Vall d'Ancs	Baix Pallars
Pernui	Batlliu i Ribera de Sort	Sort
Sant Romà de Tavèrnoles	Ribalera i C. de Vellànega	Llavorsí
Sellui	Pla de Corts i Vall d'Ancs	Baix Pallars
Surri	Vall de Cardós	Vall de Cardós

Taula 15- Nuclis tradicionals de poblament concentrat que perden més del 50% de població en el període 1930-1960 (Font: elaboració pròpia)

Un altre aspecte demogràfic que canvia en els 30 anys que ara estudiem, és la relació entre la població de fet i la de dret. Des de que disposem de dades per a realitzar aquesta comparació (any 1887), generalment el volum de població de dret sempre era major, del voltant d'entre el 9,4 i 12,5% per sobre de la de fet. Això es devia bàsicament a la considerable emigració temporal que hi havia a l'hivern.

Fent una ullada a la taula 16, veiem com el 1930 i el 1940 la diferència entre població de fet i de dret segueix essent important, i arriba al percentatge màxim coincidint amb el final de la Guerra Civil.

Però ja l'any 1950 aquesta realitat ha canviat radicalment: en aquest moment ambdós recomptes es troben molt igualats, i sorprenentment fins i tot hi ha una mica més de població de fet que de dret.

10 anys més tard, el 1960, la relació torna a ser favorable a la població de dret, però d'una manera molt minsa (1,24%).

Interpretant aquesta informació, hem de creure que les emigracions temporals, a mesura que la situació del país es normalitza, s'han reduït molt fins a gairebé desaparèixer.

Irònicament, la meitat septentrional de la comarca (*Vall Ferrera*, la *Vall de Cardós*, *Valls d'Àneu* i *Coma de Burg*), que tradicionalment s'havia caracteritzat per una forta diferència entre població de fet i de dret degut a la emigració hivernal a França de nombrosos efectius, a partir de l'any 1950 presenta xifres de població de fet i de dret molt semblants, o fins i tot favorables a la població de fet: per l'impacte de les grans obres hidroelèctriques que afecten especialment les valls d'Àneu i de Cardós, però també per canvis diversos en el context econòmic i social.

Els indicis donen a entendre, per tant, que s'ha entrat en una nova etapa en la qual la naturalesa de les migracions serà diferent, amb una progressiva substitució de la mobilitat temporal per motius laborals per una de motivació de caire turístic o recreatiu més difícil de visualitzar en els recomptes estadístics.

Fent una mirada enrere, comprovem que 100 anys més tard d'arribar al moment històric de màxim poblament, el Pallars Sobirà ha vist desaparèixer el 49,1% de la població, gairebé la meitat (taula 17). Peramea, al *Pla de Corts*, ha estat el municipi que proporcionalment més habitants ha perdut: el 68,7%. El segueixen Baén (66,4%), Son (65,8%), Esterri de Cardós (64,6%) i Estac i Unarre (63,5% cadascun).

Si analitzem les dades per sectors, l'*Alta Vall de Castellàs*, o el que és el mateix, el nucli de Freixa, és el que ha perdut més efectius (més d'un 77%). A part d'aquest sector, un tant excepcional, *Pla de Corts i Vall d'Ancs* (-64,2%), *Ribalera i Costers de Vellànega* (-63,1%) i *Vall Ferrera* (-61,8%) són els sectors que més gent han perdut. D'altres sectors aguanten millor la caiguda per que hi ha en ells algun poble gran que ha resistit la davallada o que fins i tot que guanyat població (cas de Sort).

Per exemple, el *Sobre Gerri* perd en general el 58,7% dels efectius, però si no hi comptabilitzem la vila de *Gerri de la Sal*, el daltabaix és de prop del 67% de població: unes dades que expliquen per que avui aquest sector, *Gerri de la Sal* a part, es troba gairebé del tot deshabitat.

Quelcom semblant passa amb les *Valls d'Àneu*: en conjunt aquest sector perd un 48,2% de la població en aquests 100 anys. Però si deixem de costat els nuclis d'Esterri d'Àneu i Espot, amb un poblament molt alterat l'any 1960 per la immigració temporal que treballava en la construcció de l'entramat hidroelèctric de la zona, el nombre d'habitants es redueix quasi un 60%.

La Vall de Cardós i la Vall d'Àssua són possiblement els sectors que, si deixem de banda el nuclis més grans que distorsionen les xifres (*Ribera de Cardós, Lladorre, Tavascan i Rialp*), han aconseguit el 1960 conservar més gent: al voltant del 47%. Però en general, si no comptabilitzem els pobles de més grandària, i exceptuant l'*Alta Vall de Castellàs*, les pèrdues es mouen entre el 52,5% i el 66,5%.

	1930 fet	1930 dret	1940 fet	1940 dret	1950 fet	1950 dret	1960 fet	1960 dret
ALINS	741	820	719	791	635	692	567	576
ALTRON	282	267	249	261	199	205	169	172
BAEN	214	217	174	192	174	178	143	150
ENVINY	616	634	550	580	509	501	417	416
ESCALÓ	304	354	245	311	256	275	254	256
ESPOT	313	364	295	295	607	305	380	383
ESTAC	391	420	386	385	312	329	259	280
ESTAON	448	563	352	451	308	322	302	288
ESTERRI D'À.	548	609	501	573	511	511	720	743
ESTERRI DE C.	205	256	171	191	154	156	121	124
FARRERA	469	561	330	429	334	343	234	263
GERRI	391	403	360	408	326	339	347	362
ISIL	483	525	355	434	302	311	313	323
JOU	258	273	260	293	262	260	250	250
LLADORRE	606	706	412	517	397	401	445	424
LLAVORSÍ	686	786	638	733	588	595	601	630
LLESSUI	435	498	348	403	387	386	322	322
MONTCORTÈS	512	525	430	452	373	360	304	317
PERAMEA	331	338	276	287	236	231	203	207
RIALP	523	593	441	460	365	382	491	495
RIBERA DE C.	356	430	286	344	285	291	421	281
SON	210	248	181	220	194	197	160	162
SORIGUERA	720	740	525	663	538	542	503	536
SORPE	257	263	218	236	193	194	198	200
SORT	930	976	808	875	874	941	1209	1288
SURP	406	421	299	349	230	243	263	264
TÍRVIA	285	391	162	283	213	218	219	228
UNARRE	459	475	407	451	350	366	305	307
VALÈNCIA D'À.	128	140	105	120	111	120	120	122
TOTAL	12507	13796	10483	11987	10223	10194	10240	10369
diferència:		9,34%		12,55%		-0,28%		1,24%

Taula 16- Diferència entre la població de fet i la dret els anys 1930, 1940, 1950 i 1960
(Font: elaboració pròpia)

Dels aproximadament 590 habitatges en nuclis petits que hem comptabilitzat que hi havia al Pallars Sobirà cap el 1930-31, uns 220 o 225 (un 37-38 % més o menys) són tancats al llarg d'aquests 30 anys.

Es tracta d'un percentatge molt superior a la pèrdua general de població de la comarca (18,1%), però similar al que revela la mostra de població en nuclis petits (taula 14).

El que sí és veritablement preocupant, és que moltes de les cases que veuen marxar la seva gent en aquest període ja no són habitatges petits o precaris. És més, entre elles hi trobem algunes cases fortes com ara *Malló de Sant Romà de Tavèrnoles*, *Guillem de Romadriu*, *Felip de Buseu*, *Batlle d'Useu* o la mítica *Casa el Tort d'Alòs d'Isil*, que només uns anys enrere havia estat la més rica de la comarca.

Aquest no deixa de ser un símptoma dels canvis de tota mena que han començat a tenir lloc i que s'intensificaran en el següent període. Les cases fortes, antany motors de l'economia local, han vist disminuir i encarrir-se un dels seus principals actius, la mà d'obra, mentre que els productes que posaven al mercat progressivament havien anat perdent valor relatiu i s'els feia complicat augmentar la productivitat en l'entorn d'alta muntanya en el que ens trobem.

	Màxim històric (1860) excepte* (1857)	1930	1940	1960
ALINS	100	50	48,5	38,2
ALTRON	100	70,7	62,4	42,4
BAEN	100	50,2	40,8	33,6
ENVINY	100	67	59,8	45,4
ESCALÓ	100	51,4	41,5	43
ESPOT	100	56,7	53,4	68,8
ESTAC	100	55,1	54,4	36,5
ESTAON	100	71,9	56,5	48,5
ESTERRI D'ÀNEU	100	64,7	59,1	85
ESTERRI DE CARDÓS	100	59,9	50	35,4
FARRERA	100	74,8	52,6	37,3
GERRI	100	51,3	47,2	45,5
ISIL*	100	58,6	43	38
JOU	100	53,3	53,7	51,6
LLADORRE	100	75,9	51,6	55,8
LLAVORSÍ	100	67,4	62,7	59,1
LLESSUI	100	51,4	41,1	38,1
MONTCORTÈS	100	66,7	56,1	39,6
PERAMEA	100	51,1	42,6	31,3
RIALP*	100	68,8	58	64,6
RIBERA DE CARDÓS	100	67,2	54	79,4
SON	100	44,9	38,7	34,2
SORIGUERA	100	77,6	56,6	54,2
SORPE	100	50,4	42,7	38,8
SORT	100	74,9	65,1	97,4
SURP	100	74,4	54,8	48,2
TÍRVIA	100	55,2	31,4	42,4
UNARRE	100	54,9	48,7	36,5
VALÈNCIA D'ÀNEU*	100	63,7	52,2	59,7
TOTAL	100	62,2	52,1	50,9

Taula 17 - Comparació del percentatge de població els anys 1930, 1940 i 1960 respecte al moment de màxim poblament assolit l'any 1860, excepte *assolit l'any 1857 (Font: elaboració pròpia)

De les 220-225 vivendes tancades, unes 110-115 són directament abandonades i avui són del tot caigudes, sense que s'hagin arribat a rehabilitar o reconstruir. Es tracta del 48-49% del total; és a dir, gairebé la meitat.

12 vivendes més seran destinades a altres usos (quadres, pallers, magatzems,...) però avui també són ja caigudes.

En total, dels edificis que contenen algun habitatge que queden buits entre 1930 i 1960, entre un 54 i un 55% estan avui del tot enrunats: es tracta d'un percentatge una mica inferior al dels períodes previs, però de fet tampoc excessivament (un 10% menys que en el període 1860-1910).

En quan als edificis que queden sense gent i que avui són drets (uns 110), uns 30-35 (el 30-32% aproximadament) passen a tenir altres usos (quadres, pallers,...) o a no tenir-ne cap, si bé avui segueixen dempeus en millor o pitjor estat sense que avui hagin estat rehabilitats.

Unes 23-24 cases (21-22%) queden directament com a 2ª residències.

Unes 50 cases més (el 45-46%) queden buides, abandonades o destinades a altres usos, però posteriorment han estat rehabilitades o reconstruïdes com a vivenda. Per últim, dues cases més seran ajuntades entre elles.

En total, calculem que s'han conservat o rehabilitat com a vivenda un 32-33% del total de cases que van deixar de ser 1ª residència.

L'aparició d'un nou fenomen, la 2ª residència, i el fet que moltes antigues cases que van quedar buides en aquests 30 anys hagin estat posteriorment rehabilitades o reconstruïdes, marca una inflexió i inicia una nova tendència que pràcticament no s'havia donat per abans.

La clàssica tendència del poblament a desplaçar-se cap a llocs situats a l'exterior dels nuclis convencionals, no s'atura en aquest període. La tinença d'alguna borda ben situada al fons d'alguna de les valls principals rodejada de bones finques és un motiu, en determinades circumstàncies, per a traslladar-hi la vivenda principal. Fou aquest el cas de la *Borda de Soliguer* (acull una família de *Malmercat*) o el caseriu de *Burgueto* (antiga borda convertida en vivenda que acull gent provinent de *Montesclado*). Això propicia la creació de nous de nous nuclis dispersos aïllats.

Si més no però, ja abans del 1960 havien sorgit nuclis de població del tot nous vinculats a una activitat naixent: el turisme. El primer refugi excursionista de la comarca, el de la Vallferrera, és inaugurat ja l'any 1935.

En els temps de la Postguerra es construirà el *Xalet-Refugi Josep Mª Blanc*, al costat de l'estany Tort de Peguera.

L'incipient nucli de les *Bordes de Sorpe*, al peu de la Bonaigua, on prèviament ja hi havia algun habitatge permanentment habitat (*Casa Sastrada*), s'amplia els 1940-50's amb la construcció de dos xalets turístics. Són les primeres passes que donaran lloc a un nucli quasi del tot nou: la *Bonaigua de Baix*.

I algunes de les bordes de *Noarre* són adquirides i transformades en habitatges com a 2ª residència.

El període 1960-1979: una crisi demogràfica sense precedents

Els vint anys que es succeeixen al llarg d'aquest lapse de temps, representen per al Pallars Sobirà l'època més nefasta, a nivell demogràfic i social, de les que tractem en aquest treball: és la que anomenem “2ª gran crisi demogràfica” o simplement, la “*Gran Crisi*”, ja que els seus efectes són més devastadors que la *Crisi de l'Economia de Subsistència* de finals del Segle XIX.

La davallada de població que ja s'havia iniciat en el període previ, s'intensificarà amb força a partir de l'any 1960 coincidint amb l'apertura a l'exterior del govern franquista i la seva adopció de la teoria econòmica del “*desarrollismo*”, que comportarà una total implicació de l'administració pública en afavorir la industrialització de determinades regions i la inversió estrangera.

La nostra comarca, evidentment, queda lluny de les àrees urbanes que, actuant com a pols de desenvolupament, protagonitzen la industrialització d'Espanya, un país fins llavors essencialment rural i pobre.

És més, el Pallars Sobirà, com tantes altres zones de muntanya situades en la perifèria, patirà d'una forma duríssima la nova etapa en que, les indústries que s'instalen al voltant de les grans ciutats, necessiten abundant mà d'obra per a dur a terme les seves activitats.

En conseqüència, la comarca veurà com al llarg d'aquests 20 anys desapareix la meitat de llur població camí, sobretot, de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, i en menor mesura, de les de Lleida, Tarragona o d'altres, tal i com ens han explicat els nombrosos testimonis que hem recollit. Per contra, la clàssica emigració cap a França esdevindrà cada cop més residual fins a pràcticament desaparèixer.

Entre 1960 i 1981 el Pallars Sobirà perd poc menys de 5.000 habitants (taula 18). Es tracta, en realitat, d'una xifra inferior a la que, en termes absoluts, havia suposat la *Crisi de l'Economia de Subsistència* desfermada uns 100 anys abans.

En termes relatius però, la davallada demogràfica serà molt més forta, absolutament catastròfica, en un territori que prèviament, com hem vist, ja havia conegut diversos episodis d'aquesta mena i que, per tant, arribava a la 2ª meitat del Segle XX amb un poblament ja debilitat.

Per a copsar l'abast de la desfeta, només hem de comparar les taules 17 i 18. Veurem que l'any 1960 el Pallars Sobirà havia perdut gairebé la meitat de la població que tenia en el seu zenit demogràfic (any 1860). Doncs bé, només en els següents 20 anys tornarà a perdre de nou la meitat dels habitants que havia retingut.

Val a dir que, si bé en aquest període que ara analitzem va resultar, a nivell demogràfic, força dolent per a la majoria de comarques de l'Alt Pirineu Català (només la Cerdanya aconsegueix guanyar població), en cap d'elles el daltabaix va ser tant intens com al Pallars Sobirà. Hauríem d'anar a l'Aragó per a trobar casos similars o pitjors de despoblament sobtat i dramàtic.

La taula 18 mostra la cruesa del esdeveniments. Excepte València d'Àneu (l'únic que conserva els mateixos residents), tota la resta de municipis perden població, fins i tot aquells que, com Esterri d'Àneu o Sort, allotgen les dues viles de més grandària. En determinats municipis (Surp, Son, Isil, Estac i Farrera) la caiguda demogràfica és superior o igual al 70%.

Dels 29 municipis amb que comptava la comarca l'any 1960, només 8 tenen pèrdues de menys del 50% de la població. Amb aquestes dades, queda prou clar la incidència que aquesta crisi va tenir en tots els aspectes de la vida local: a nivell social, econòmic, urbanístic, administratiu,...

La patacada va ser menys greu en aquells sectors que comptaven amb algun dels pobles de més entitat que en van sortir menys perjudicats. Per exemple, *el Batlliu i la Ribera de Sort*, les *Valls d'Àneu* o la *Vall d'Assua*. Però si deixem al marge aquestes poques viles que van aconseguir retenir més població, les xifres són igual d'esfereïdores: bona part de les Valls d'Àneu van patir un fortíssim despoblament, reflectit a la taula 18 en municipis com Son, Isil o Unarre. El mateix passa a la *Vall d'Assua* o al *Batlliu de Sort*, amb caigudes de més del 60% en unes àrees que mai havien conegut abans un despoblament d'aquestes magnituds.

Sense comptabilitzar els nuclis de *Rialp* i *Llavorsí*, la vall mitja de la Noguera Pallaresa va patir pèrdues d'el voltant del 65% de la població. Xifres semblants trobem a la *Coma de Burg*, a la *Vall de Siarb* o al municipi de Baén (*Sobre Gerri*). En canvi, aquest cop la *Vall Ferrera* presenta un retrocés demogràfic (44,8%) inferior al global de la comarca. Un cop més però, el sector que en general té una davallada més intensa va ser el municipi o *Baronia d'Estac*, que veu com s'esbaeix el 70% dels seus efectius.

No cal dir que van ser molts els pobles que van quedar amb un poblament força precari, reduït a unes poques famílies. Hi ha casos veritablement espectaculars, com els d'*Alòs d'Isil*, *Caregue* i *Estac*, amb més de 100 habitants l'any 1960, on desapareix quasi el 90% de la seva gent en 20 anys. D'altres com *Estaon* o *Enviny*, amb de 80 habitants el 1960, també pateixen daltabaixos similars.

Així, si el 1960 hi havia menys d'una trentena de nuclis tradicionals de poblament concentrat que no arribaven als 20 habitants de fet, l'any 1981 aquests arriben a ser uns 70 (més del doble), els quals constitueixen quasi el 56,5% del total de nuclis tradicionals de poblament concentrat: una xifra més alta de la que recullen Isabel Pujadas i Anna Cabré en el seu estudi publicat l'any 1987³.

Malgrat que el retrocés demogràfic, com es pot comprovar, és molt generalitzat i pràcticament cap nucli s'en deslliura (l'excepció és València d'Àneu), la diferència entre el percentatge de població que resideix en nuclis petits i la que resideix en els nuclis més grans es continua eixamplant.

	Any 1960	Any 1970	Any 1981	% guany o perdua
ALINS	567	355	313	-44,8
ALTRON	169	127	87	-48,5
BAEN	143	64	49	-65,7
ENVINY	417	254	155	-62,8
ESCALÓ	254	133	93	-63,4
ESPOT	380	269	212	-44,2
ESTAC	259	114	77	-70,3
ESTAON	302	233	132	-56,3
ESTERRI D'ÀNEU	720	650	559	-22,4
ESTERRI DE CARDÓS	121	80	52	-57
FARRERA	234	92	72	-69,2
GERRI	347	218	147	-57,6
ISIL	313	156	87	-72,2
JOU	250	126	84	-66,4
LLADORRE	445	239	183	-58,9
LLAVORSÍ	601	461	284	-52,75
LLESSUI	322	189	146	-54,7
MONTCORTÈS	304	167	129	-57,6
PERAMEA	203	173	97	-52,2
RIALP	491	523	320	-34,8
RIBERA DE CARDÓS	421	639	228	-45,8
SON	160	82	35	-78,1
SORIGUERA	503	311	180	-64,2
SORPE	198	122	77	-61,1
SORT	1209	1392	1108	-8,3
SURP	263	133	55	-79,1
TÍRVIA	219	133	91	-58,5
UNARRE	305	145	75	-75,4
VALÈNCIA D'ÀNEU	120	120	120	0
TOTAL	10240	7700	5247	-48,76

Taula 18 - Evolució de la població de fet 1960-1981 (Font: elaboració pròpia)

Les taules 19 i 20 visualitzen la pèrdua de població en els nuclis més grans i en la clàssica mostra de nuclis petits que venim utilitzant. En els 10 nuclis més grans de la comarca la davallada demogràfica és de prop del 30%, aproximadament un 18% inferior a la mitja de la comarca.

En canvi, en la mostra de nuclis petits el daltabaix és del 72,6%, quasi un 24% més que la mitja de tot el Pallars Sobirà. I encara, si el Nomenclàtor de 1981 hagués estat més fidel a la realitat, la caiguda seria major, al voltant d'un 75%: en determinats nuclis (Norís, Romadriu, ...) el document recull més habitants dels que nosaltres sabem del cert que aquell any hi havia residint.

	Any 1960	Any 1970	Any 1981	% de guany o pèrdua
Aidí	44	35	13	-70,5
Àrreu	34	20	5	-85,3
Balestui	22	10	2	-90,9
Berrós Sobirà	7	0	0	-100
Bonestarre	25	13	11	-56
el Comte	12	10	0	-100
Burgo	26	10	5	-80,8
Enseu	13	9	6	-53,85
Llavorre	22	8	4	-81,8
Ginestarre	31	18	2	-93,55
Mallolís	34	0	0	-100
Norís	43	24	17	-60,5
Pujol	20	23	12	-40
Romadriu	17	15	11	-35,3
S. Romà de Tavèrnoles	12	12	3	-75
Soriguera	36	39	18	-50
TOTAL	398	246	109	-72,6

*Taula 19- Evolució/Involució de la població entre 1960 i 1981 en una mostra de nuclis petits
(Font: elaboració pròpia)*

Nuclis més grans 1960		Nuclis més grans 1981	
Alins	167	Àreu	110
Espot	350	Espot	192
Esterri d'Àneu	720	Esterri d'Àneu	559
Gerri de la Sal	307	Gerri de la Sal	125
Llavorsí	350	Llavorsí	208
Llessui	263	Llessui	118
Rialp	400	Rialp	277
Ribera de Cardós	345	Ribera de Cardós	186
Sort	1136	Sort	1091
Tírvia	219	València d'Àneu	120
TOTAL	4257		2986
% increment 1930-60			-29,85
% del total de població comarcal		41,6	56,9

*Taula 20- Població en els nuclis més grans els anys 1960 i 1981
(Font: elaboració pròpia)*

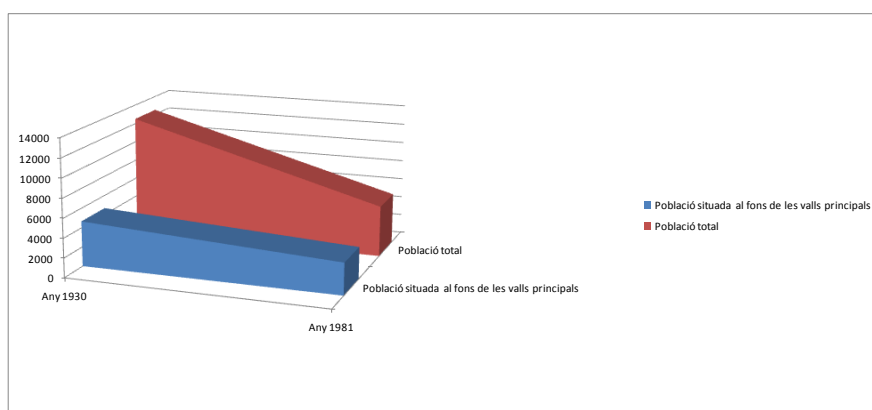
L'esquerda entre el poblament situat en els nuclis més rellevants i la resta, que s'havia obert de manera significativa ja en el període anterior, encara es fa més palesa al llarg d'aquests 20 anys. El 1981 el percentatge de població que resideix en els 10 nuclis més grans és de gairebé el 57% del total de la comarca, el doble del que hi havia l'any 1930 (taules 13 i 20).

És més: si l'any 1930 els nuclis tradicionals situats al fons de les valls principals (la de la Noguera Pallaresa més la *Vall de Cardós* i la *Vall Ferrera*) aglutinaven el 37,7% de la població total de la comarca, l'any 1981 allotjaven més del 62% d'aquesta.

Com es visualitza en el gràfic 3, al llarg d'aquests 50 anys la població total davalla de manera molt més pronunciada que la que és situada en el fons de les valls principals: unes dades que concorden molt amb les que obtenim si ens fixem en el percentatge de població de fet que viu en nuclis situats en les cotes superiors.

L'any 1930, poc més del 30% de la població residia en assentaments situats per sobre dels 1200 m d'altitud. L'any 1981, aquest percentatge s'havia reduït fins el 15,9% (gràfic 4).

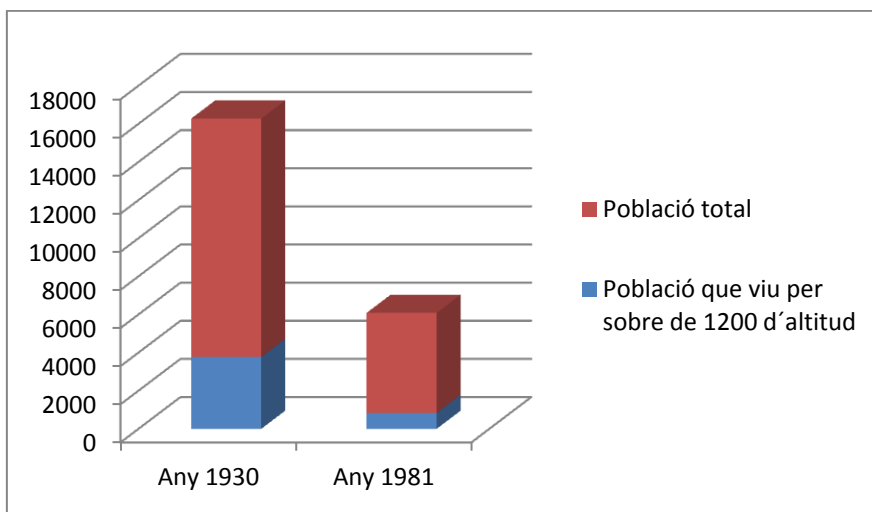
Tota aquesta dinàmica havia provocat que l'any 1981 hi hagués ja una bona pila de nuclis o bé del tot deshabitats i abandonats de fet, o amb una situació molt delicada. La taula 21 mostra els nuclis tradicionals de poblament concentrat que en aquell moment es trobaven del tot despoblats o bé amb un alt risc de quedar-ne, amb una o dues cases només amb algun ús.

Gràfic 3- Comparació entre la població situada al fons de les valls principals i la població total de la comarca els anys 1930 i 1981. (Font: elaboració pròpia)

En quan a la relació entre la població de fet i la de dret, la diferència entre ambdues arriben al seu mínim l'any 1960, per a tornar a augmentar en els següents nomenclàtors de 1970 i 1981, això sí, de forma tímida. L'any 1981, com veiem en la taula 22, aquesta arriba a ser del 3,73%.

La explicació ja no la trobem en les clàssiques migracions a França d'antany, sinó a motius més complexos. Per exemple, ara pot ser que hi hagi joves que marxin a estudiar a fora però que segueixin empadronats als seus lloc d'origen. O bé que algunes persones amb segones residències, per algun interès, estiguin empadronades aquí i no al municipi on realment resideixen la major part de l'any.

Gràfic 4- Comparació entre la població situada a més de 1200 m d'altitud i la població total de la comarca els anys 1930 i 1981 (Font: elaboració pròpia)

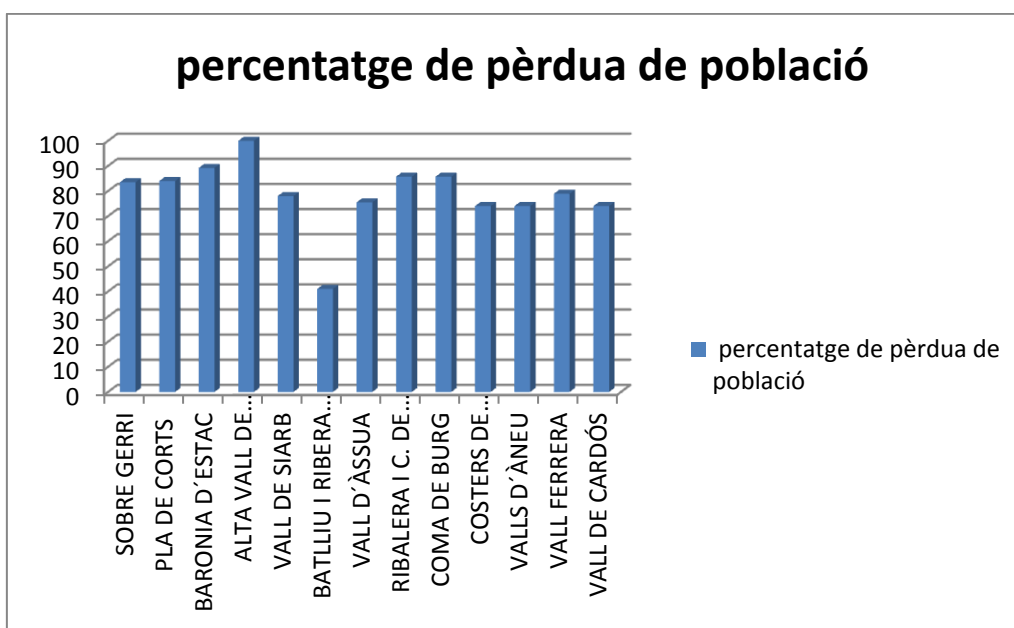
Nuclis del tot despoblats i del tot abandonats de fet	municipi actual	Sector
Canals de Corts	Baix Pallars	Pla de Corts i Vall d'Ancs
Cuberes	Baix Pallars	Sobre Gerri
Sant Sebastià de Buseu	Baix Pallars	Sobre Gerri
Pernui	Sort	Batlliu i Ribera de Sort
Hostal del Rei	Llavorsí	Ribalera i C. de Vellànega
Hostal del Cargol	la Guingueta d'Àneu	Costers de Llavorsí i Escaló
les cases de Bonabé	Alt Àneu	Valls d'Àneu
Nuclis sense població permanent i habitatge temporal ínfim (1/2 cases)		
Besan	Alins	Vall Ferrera
Àrreu	Alt Àneu	Valls d'Àneu
Ancs	Baix Pallars	Pla de Corts i Vall d'Ancs
el Comte	Baix Pallars	Pla de Corts i Vall d'Ancs
Solduga	Baix Pallars	Sobre Gerri
Berrós Sobirà	la Guingueta d'Àneu	Valls d'Àneu
Freixa	Soriguera	Alta Vall de Castellàs
Nuclis amb 1 sola casa permanentment habitada i sense cap habitatge temporal		
Buseu	Baix Pallars	Sobre Gerri
Castellnou de Sarroca	Baix Pallars	Sobre Gerri
Cortscastell	Baix Pallars	Pla de Corts i Vall d'Ancs
Sant Romà de Tavèrnoles	Llavorsí	Ribalera i C. de Vellànega
Llavaners	Soriguera	Vall de Siarb

Taula 21- Nuclis tradicionals de poblament concentrat del tot despoblats amb risc de quedar-ne l'any 1981 (Font: elaboració pròpia)

Per últim, passarem ara a comentar les dades referides a la pèrdua de població de fet entre el moment de màxim poblament i el 1981 (taula 23). Aquest darrer any, la comarca només conserva poc més del 26% de la població assolida l'any 1860. A nivell intern, les xifres les podem interpretar de dues maneres: prenent com a referència els municipis existents l'any 1960 o bé agafant com a unitat d'anàlisi els sectors amb que hem dividit la comarca.

Si hi ha un sector que destaca de manera molt clara, aquest és l'*Alta Vall de Castellàs* (nucli de *Freixa*), que ha perdut tots els seus habitants (100%). Deixant al marge l'excèpcional cas de l'*Alta Vall de Castellàs*, el sector que ha reduït més el seu contingent demogràfic és l'antic municipi o *Baronia d'Estac*, que ha vist desaparèixer el 89% de la seva població.

Al darrera hi ha la *Coma de Burg* i la *Ribalera i Costers de Vellànega*, que han perdut quasi el 86% dels seus efectius. Tots aquests són sectors amb una característica comuna: cap d'ells té algun poble gran situat al fons d'alguna de les valls principals. A continuació hi trobem l'actual municipi de Baix Pallars (*Sobre Gerri* i *Pla de Corts*), amb una caiguda demogràfica del 84-85%. (gràfic 4). En canvi, si hi ha un sector que destaca per haver tingut el descens demogràfic menys intens és el *Batlliu i Ribera de Sort*, que ha conservat el 59% de la població que tenia el 1860 (gràfic 5).

Gràfic 5- Percentatge de pèrdua de població en cadascun dels sectors de la comarca entre els anys 1860 i 1981 (Font: elaboració pròpia)

Però no ens enganyem: si a aquest sector li traiem el nucli de *Sort*, la caiguda de la població és del 83%, no gaire lluny dels sectors amb pitjors xifres. Quelcom semblant passa a la *Vall d'Assua*, les *Valls d'Àneu* o els *Costers de Llavorsí i Escaló*: si deixem a part les viles de *Rialp*, *Esterri d'Àneu* i *Llavorsí*, aquests sectors només conserven entre el 15 i el 18% de la població assolida l'any 1860. Podem concloure doncs que, al marge de les grans poblacions situades en el fons de les valls principals, el daltabaix demogràfic en la resta del territori és del 75-85% en general.

Analitzant les dades per municipis, els 5 ajuntaments que més població van perdre al llarg d'aquells 120 anys van ser, de més a menys: Son, Unarre, Surp, Estac, Baén i Farrera. Es tracta de 5 unitats administratives molt diferents entre elles, situades en llocs molt diversos de la comarca, però amb una o dues característiques comunes: estar allunyades del fons de les valls principals i/o no tenir cap nucli de certa entitat que hagi aconseguit retenir un cert volum població.

Val a dir que, en el transcurs de l'actual període, tots aquests ajuntaments, amb l'excepció de Farrera, desapareixen en ser fusionats amb d'altres municipis veïns en el transcurs de la reorganització municipal duta a terme als anys 1960's i 1970's com a conseqüència, precisament, del despoblament generalitzat de les àrees rurals. El Pallars Sobirà, per tant, passa d'estar compost per 29 municipis a tenir-ne només 15: la meitat aproximadament. Un procés de fusions i absorcions realitzat de manera absolutament arbitrària, sovint sense criteris racionals ni massa lògics.

	1960 fet	1960 dret	1970 fet	1970 dret	1981 fet	1981 dret
ALINS	567	576	355	391	313	313
ALTRON	169	172	127	130	87	88
BAEN	143	150	64	71	49	52
ENVINY	417	416	254	273	155	164
ESCALÓ	254	256	133	139	93	99
ESPOT	380	383	269	274	212	227
ESTAC	259	280	114	120	77	78
ESTAON	302	288	233	239	132	133
ESTERRI D'ÀNEU	720	743	650	687	559	566
ESTERRI DE CARDÓS	121	124	80	85	52	56
FARRERA	234	263	92	109	72	75
GERRI	347	362	218	213	147	164
ISIL	313	323	156	161	87	87
JOU	250	250	126	127	84	87
LLADORRE	445	424	239	251	183	183
LLAVORSÍ	601	630	461	498	284	295
LLESSUI	322	322	189	197	146	151
MONTCORTÈS	304	317	167	171	129	130
PERAMEA	203	207	173	172	97	105
RIALP	491	495	523	515	320	348
RIBERA DE CARDÓS	421	281	639	649	228	236
SON	160	162	82	86	35	35
SORIGUERA	503	536	311	314	180	182
SORPE	198	200	122	139	77	79
SORT	1209	1288	1392	1384	1108	1145
SURP	263	264	133	144	55	67
TÍRVIA	219	228	133	149	91	106
UNARRE	305	307	145	151	75	78
VALÈNCIA D'ÀNEU	120	122	120	118	120	121
TOTAL	10240	10369	7700	7957	5247	5450
diferència:		1,25		3,23		3,73

*Taula 22- Diferència entre la població de fet i la dret els anys 1960, 1970 i 1981
(Font: elaboració pròpia)*

En consonància amb l'enorme pèrdua d'habitants que es produeix entre 1960 i 1980, hi ha una gran caiguda en el nombre de vivendes utilitzades com a residència primera o habitual.

En total, dels aproximadament 375-380 habitatges utilitzats com a primera residència o residència habitual en nuclis petits que hem calculat que hi havia a la comarca l'any 1960, uns 206 van ser tancats en aquests 20 anys (el 54-55%).

És un percentatge bastant semblant al de la davallada demogràfica general del Pallars Sobirà, però clarament inferior al de la mostra de nuclis petits que hem agafat (taula 19).

Hi ha doncs, percentualment, una major pèrdua de població en els nuclis petits que no pas de cases tancades (un 12-15% més). Com ja va passar a la *Crisi de l'Economia de Subsistència* del Segle XIX, això és degut a que força habitatges quedaran ocupats per una o dues persones només, normalment gent gran. Moltes d'aquestes cases quedaran sense estadants en els següents anys, com veurem.

	Màxim històric (1860) excepte* (1857)	1960	1970	1981
ALINS	100	38,2	23,9	21,1
ALTRON	100	42,4	31,8	21,8
BAEN	100	33,6	15	11,5
ENVINY	100	45,4	27,6	16,9
ESCALÓ	100	43	22,5	15,7
ESPOT	100	68,8	48,7	38,4
ESTAC	100	36,5	16	10,85
ESTAON	100	48,5	37,4	21,2
ESTERRI D'ÀNEU	100	85	76,7	66
ESTERRI DE CARDÓS	100	35,4	23,4	15,2
FARRERA	100	37,3	14,7	11,5
GERRI	100	45,5	28,6	19,3
ISIL*	100	38	18,9	10,55
JOU	100	51,6	26	17,35
LLADORRE	100	55,8	29,95	22,9
LLAVORSÍ	100	59,1	45,3	27,9
LLESSUI	100	38,1	22,3	17,25
MONTCORTÈS	100	39,6	21,8	16,8
PERAMEA	100	31,3	26,7	15
RIALP*	100	64,6	68,8	42,1
RIBERA DE CARDÓS	100	79,4	120,6	43
SON	100	34,2	17,5	7,5
SORIGUERA	100	54,2	33,5	19,4
SORPE	100	38,8	23,9	15,1
SORT	100	97,4	112,1	89,3
SURP	100	48,2	24,35	10,1
TÍRVIA	100	42,4	25,8	17,6
UNARRE	100	36,5	17,35	9
VALÈNCIA D'ÀNEU*	100	59,7	59,7	59,7
TOTAL	100	50,9	38,3	26,1

*Taula 23 - Comparació del percentatge de població els anys 1960, 1970 i 1981 respecte al moment de màxim poblament assolit l'any 1860, excepte *assolit l'any 1857 (Font: elaboració pròpia)*

Què va passar amb el seguit de cases tancades entre 1960 i 1980? Les xifres ens diuen que unes 95 (al voltant d'un 46%) van quedar com a 2ª residències.

Hi haurà 40 cases més (19-20%) que passaran a tenir un altre ús o a no tenir-ne cap, però que anys més tard seran rehabilitades com a vivenda. En total doncs, un 65-66% dels habitatges continuaran o tornaran a exercir la seva funció, ja sigui com a primera o segona residència.

En canvi, només un 24% de les cases seran abandonades de fet i avui en troben enrunades o desaparegudes: un fet inèdit en el context comarcal, ja que en els períodes anteriors, el percentatge de cases directament abandonades amb prou feines havia baixat del 50%.

Cinc cases més (el 2,5%) més seran destinades a algun altre ús o convertides en 2ª residència, però més tard per algun motiu quedaran enrunades (destruïdes per algun incendi, per exemple) o enderrocades (el cas del Comte).

Dues cases, *Josep d'Embonui* i *Joanmartí de Llarvén*, quedaran buides i anys després, coincidint amb la formació de la bombolla immobiliària dels primers anys 2000's, seran enderrocades amb la finalitat de substituir-les per complexos d'apartaments, només un dels quals (*Casa Josep d'Embonui*) s'ha acabat construint.

Finalment, 15 habitatges (un 7/7,5%) passen a tenir altres usos o a no tenir-ne cap: avui, llur edifici continua dempeus, en millor o pitjor estat, però de moment no han estat rehabilitats.

Comprovem per tant que hi ha un canvi de mentalitat, per part dels propietaris, respecte a les cases que deixen de ser residència primera o habitual: quasi la meitat esdevenen segones residències, i moltes d'altres seran rehabilitades temps després, ja sigui pels seus habitants originals o els seus familiars, o bé després d'haver estat adquirides per tercers. Això fa que quasi el 75% dels edificis amb habitatges que queden buits al llarg d'aquest període segueixin avui drets.

Una nova actitud que també incideix en les construccions que es deixen caure o romanen sense cap ús: aquestes ara majoritàriament són abandonades de fet però no de dret. Els amos segueixen pagant els impostos que els acrediten com a tals i no renuncien a la propietat encara que es despreocupin de l'estat de l'immoble. Quelcom molt propi de l'economia capitalista, on el sòl, i especialment el sòl urbà o urbanitzable, és percebut com un actiu que de vegades, depenent del lloc i el moment, pot assolir un alt valor.

Respecte a aquest fet, hem de comentar un detall: del conjunt de cases que són abandonades i s'acabaran enrunant, més de la meitat (unes 27) estan situades a l'àrea més meridional del Pallars Sobirà, el que avui és el municipi de Baix Pallars (sectors de *Sobre Gerri* i *Pla de Corts i Vall d'Ancs*).

No es tracta d'un fet casual. Malgrat el poblament més esmicolat d'aquesta zona que fa que el nombre d'habitatges en nuclis petits sigui en conjunt alt, el cert és que els immobles emplaçats al Prepirineu, allunyats del paisatge alpí de les altes valls, són percebuts, per part dels propietaris i en general de la societat, com a actius de valor econòmic inferior, rodejats d'un entorn amb menys atractiu i que no aporten prestigi al detentor.

En realitat, ja en els períodes anteriors molts dels habitatges que quedarien definitivament abandonats corresponien a l'actual municipi de Baix Pallars (el 34-35% entre 1860 i 1910, i el 38% entre 1931 i 1959, un percentatge entre un 6% i un 10% per sobre del percentatge d'habitatges en nuclis petits que té aquest territori respecte al total comarcal). Dades que expliquen per què aquest és avui un territori on les trames urbanes de determinats assentaments es troben tant degradades i l'enrunament o la desaparició d'edificis es fa palès.

Però si hi ha hagut, en el conjunt de la comarca, un sector on, percentualment, s'ha produït un major abandó de fet i enrunament de cases en nuclis petits des de mitjans del Segle XIX fins a finals del Segle XX aquest ha estat la *Ribalera i els Costers de Vellànega*, que ha vist caure o desaparèixer més del 70% de les cases tradicionals dels nuclis petits (i podríem dir, per extensió, dels edificis), víctimes de l'enrunament o l'enderroc (gràfic 5).

Quelcom semblant trobem a l'*Alta Vall de Castellàs* (nucli de *Freixa*), amb més d'un 68% de les cases caigudes.

En canvi, la *Vall d'Àssua* és on hi ha hagut un menor abandó de fet i enrunament (12,9%), seguida de les *Valls d'Aneu* (20,4%) i la *Vall de Cardós* (30,5%). És a dir, on les trames urbanes es troben, en general, millor conservades respecte al moment de màxim poblament. (gràfic 5)

A la vegada que nombrosos pobles, llogarets i caserius tradicionals queden pràcticament sense gent, irònicament comencen aparèixer tot un seguit de nuclis de població del tot nous vinculats al fenomen turístic.

Molts dels refugis guardats del Pallars Sobirà entren ja en servei al llarg d'aquest període: *Amitges*, *Certasca*, *Ernest Mallafré*, *Pla de la Font*,... En realitat alguns aprofiten construccions aixecades prèviament com a suport a les obres hidroelèctriques. Un exemple un xic diferent és la *Colònia de Sant Eloi*, propera al *Comte*, edifici creat com a alberg destinat a acollir joves en època de vacances.

A part d'aquests exemples puntuals de "*dispers aïllat*", el cert és que en aquests anys s'aixequen uns pocs assentaments nous de poblament concentrat que contrasten força amb els mil·lenaris poblets tradicionals. La posada en marxa de l'estació d'esquí de *Súper Espot* implicarà la construcció de diversos apartaments i hotels a peu de pista, donant lloc a un parell de nuclis de població (*Súper Espot* i *Berrader*) amb una fesomia que res té a veure amb l'antic model.

Així mateix, el nucli de la *Bonaigua de Baix* s'ampliarà i consolidarà amb la construcció de més xalets (un d'ells estarà uns anys permanentment ocupat) i un hotel, adoptant l'aspecte que té en l'actualitat després que els propietaris de les antigues Bordes de Sorpe venguessin bona part dels seus terrenys i velles construccions agràries i ramaderes.

Un cas semblant a aquest el trobem un kilòmetre més amunt de Rialp, a tocar de la Noguera Pallaresa. Es tracta del nucli de cases conegut popularment com els "*Xalets dels Notaris*" (i que nosaltres hem anomenat "*els Baiürsos*" en referència al topònim de la partida en la qual s'ubiquen), petit conjunt de segones residències que formen una mena de llogaret del tot nou.

En total, calculem que són creats uns 30 habitatges del tot nous, bé en nuclis tradicionals o en assentaments de nova formació.

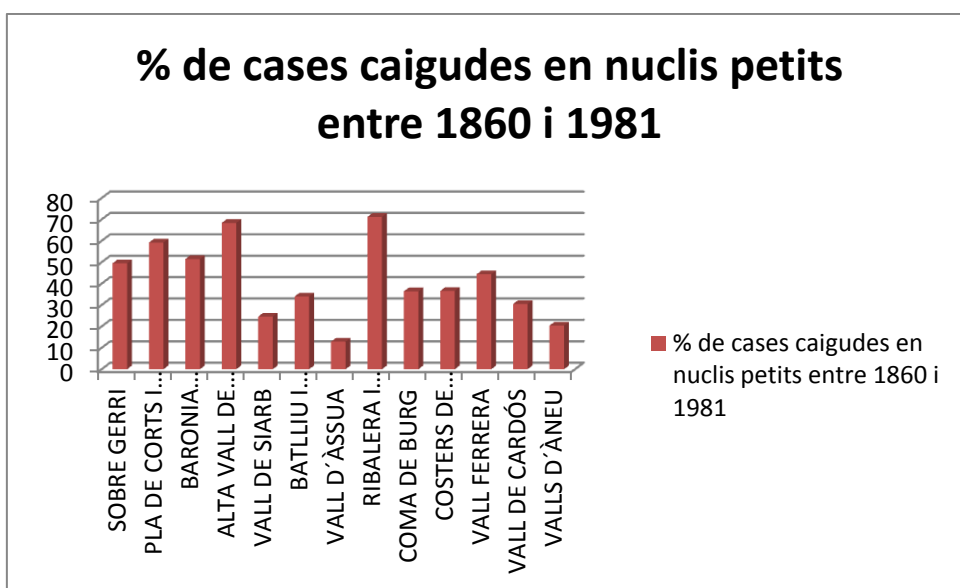
Malauradament, el gruix de nous habitatges que es construeixen són de 2ª residència, vinculats a l'activitat turística i residencial. Entre la generalització del fenomen de les segones residències i la creació de noves vivendes la majoria de les quals són habitades també temporalment, aquest període significarà l'inici de la desvinculació entre nombre d'habitatges i nombre d'habitants.

Una realitat ja recollida en l'estudi d'Isabel Pujadas i Anna Cabré³: mentre que la població, entre 1960 i 1981, ha caigut quasi a la meitat, el nombre total d'habitatges de la comarca augmenta en més d'un 32%.

Tot i que el conjunt de nuclis petits no segueix aquesta tendència general, la veritat és que alguns dels minúsculs assentaments tradicionals comencen a patir ja alguns canvis a la segona meitat dels anys 1970's. Per exemple, a *Bernui* (Vall d'Assua) s'hi aixeca una casa del tot nova (*Casa Croses*) al mateix temps que d'altres velles construccions (*Casa Bringué*, la *Rectoria*) són reformades i dividides en diverses vivendes, essencialment de 2ª residència.

D'altres nuclis tindran una certa revifalla gràcies a la presència dels primers nous rurals: gent de ciutat que, cansats de l'estil de vida de les àrees urbanes en el marc d'una economia capitalista, decideixen anar a viure a zones rurals per a dur a terme un estil de vida alternatiu, més proper a la natura.

Al Pallars Sobirà hi va haver alguns casos: un d'ells va ser el poble de *Lleret* (*Vall de Cardós*), gairebé deshabitat i en condicions molt dolentes en quan a serveis i infraestructures en el moment en que s'hi van establir alguns nous rurals, els quals van resultar fonamentals per al rescat i la supervivència del nucli. Quelcom semblant passaria a la *Coma de Burg*: si no hagués estat per l'arribada de nous rurals, avui el nucli de *Mallolís* possiblement seria del tot enrunat. Però si hi va haver un poble que es va beneficiar d'aquests nouvinguts, aquest va ser *Farrera*, el qual havia quedat ocupat per només uns pocs habitants després del brutal despoblament patit entre 1950 i 1970.

Gràfic 5- Percentatge d'habitatges enrunats o desapareguts en cadascun dels sectors de la comarca entre els anys 1860 i 1981 (Font: elaboració pròpia)

b) Poblament i població al Pallars Sobirà en els inicis del nou mil·lenni: una nova realitat i un gir en la dinàmica dels assentaments petits amb l'arribada del Segle XXI.

El període 1980-1994: anys d'incertesa i transició en el marc de la democràcia restablerta.

El gran èxode pallarès de la segona meitat del Segle XX arribaria a la seva fi a finals dels anys 1970's. De fet, ja a partir la crisi econòmica mundial derivada de l'escalada de preus del petroli del 1973 s'havia anat reduint poc a poc, però com hem vist això no va aturar la marxa de gent ni va evitar que progressivament més cases fossin tancades.

En realitat, l'inici del decenni 1980-90, amb l'arribada a Espanya de la democràcia, no va aconseguir en absolut revertir la dinàmica negativa en la que el Pallars Sobirà vivia immers des de feia molt de temps.

Cap el 1979-80 (o un xic abans) la comarca entra en un procés de cert estancament demogràfic. Segueix tímidament perdent població, però això ja no es deu a una emigració massiva d'efectius, si no a una situació més complexa: en part per que encara hi ha un degotall de persones que marxen, però sobretot per la estructura poblacional tant envellida en la que ha quedat la comarca, la qual impossibilita un creixement endogen.

En aquest sentit, moltes de les cases que romanen amb gent en els nuclis petits estan habitades només per una o dues persones d'edat avançada, i això significa que el tancament d'habitatges continuarà al llarg d'aquests 15 anys malgrat que la pèrdua de població progressivament s'atura: una situació molt semblant a la que s'havia produït a començaments del Segle XX després de la Crisi de l'Economia de Subsistència.

Les taules 24 i 25 mostren la evolució/involució de la població del Pallars Sobirà, per municipis primer (taula 24) i per sectors geogràfics comarcals (taula 25).

Hem de comentar que del 1991 en endavant la població de fet desapareix dels recomptes estadístics, i per tant, els únics referents que tindrem més enllà d'aquest any seran la població de dret oficial (padró d'habitants) o bé, en el cas del nuclis petits que hem estudiat, la població de fet que hem comptabilitzat directament o amb l'ajuda dels autòctons, a partir del treball de camp.

Entre 1981 i 1991 la comarca perd 201 habitants (menys d'un 4%), un percentatge que res té a veure al del decenni anterior, quan la població va disminuir quasi un 32%.

Hi ha tres sectors o subcomarques que guanyen població: el *Batlliu i Ribera de Sort*, la *Vall d'Àssua* i la *Coma de Burg*. En els dos primers casos l'augment d'efectius es deu essencialment al creixement de les viles de *Sort* i sobretot de *Rialp*: un increment que segur que es produeix per l'arribada, encara que sigui petita, d'immigrants provinents de la resta de la comarca o fins i tot de fora.

Molt més interessant resulta el cas de la *Coma de Burg*, on la vinguda de grups de nous rurals de caire alternatiu aconsegueix capgirar una situació demogràfica molt delicada.

En canvi, d'altres sectors de la comarca segueixen immersos en una inèrcia negativa. El municipi de Baix Pallars (*Sobre Gerri i Pla de Corts*) i la zona dels *Costers de Llavorsí i Escaló* (o *Baix Àneu*), amb caigudes d'entre el 20 i el 25% de la població, en són els exemples més significatius.

MUNICIPI	1981 fet	1981 dret	1991 fet	1991 dret	1996 dret
ALINS	313	313	307	307	287
ALT ÀNEU	319	322	311	351	375
BAIX PALLARS	422	451	318	350	351
ESPOT	212	227	239	243	272
ESTERRI D'ÀNEU	559	566	446	496	611
ESTERRI DE CARDÓS	52	56	53	66	80
FARRERA	72	75	88	88	88
LA GUINGUETA D'ÀNEU	252	264	259	268	270
LLADORRE	183	183	214	214	212
LLAVORSÍ	284	295	208	268	273
RIALP	375	415	440	466	527
SORIGUERA	257	260	237	290	309
SORT	1496	1548	1511	1571	1718
TÍRVIA	91	106	90	107	116
VALL DE CARDÓS	360	369	325	333	326
TOTAL	5247	5450	5046	5418	5815

Evolució població de fet	-2,90%	
Evolució població de dret	-1,50%	10,8%
Difer. entre pob. de fet i de dret	3,70%	5,10%

Taula 24 - Evolució de la població per municipis 1981-1996
(Font: elaboració pròpia)

	1981 fet	1991 fet	1991 dret	1996 dret
SOBRE GERRI	196	175	178	174
PLA DE CORTS	226	143	172	177
BARONIA D'ESTAC	77	82	72	77
ALTA VALL DE CASTELLÀS	0	0	0	4
VALL DE SIARB	180	155	218	228
BATLLIU I RIBERA DE SORT	1263	1312	1356	1501
VALL D'ÀSSUA	556	587	625	683
RIBALERA I C. DE VELLÀNEGA	79	66	94	93
COMA DE BURG	163	178	195	204
COSTERS DE LLAVORSÍ I ESCALÓ	350	272	313	329
VALLS D'ÀNEU	1249	1177	1275	1440
VALL FERRERA	313	307	307	287
VALL DE CARDÓS	595	592	613	618
TOTAL	5247	5046	5418	5815

Taula 25 - Evolució de la població per sectors 1981-1996
(Font: elaboració pròpia)

Entre 1991 i 1996, tot i l'inconvenient que suposa no disposar de la població de fet per a aquest darrer any, es produeix una certa recuperació, reflectida en la població de dret, la qual augmenta més d'un 7,3%.

De nou torna a ser el *Batlliu i Ribera de Sort* i la *Vall d'Àssua* els dos sectors que més població guanyen, si bé ara se n'hi afegeix un tercer: les *Valls d'Àneu*. Tots ells augmenten els seus efectius entre un 9 i un 13%.

L'aturada de la emigració primer, i la recuperació demogràfica posterior es deuen a causes diverses, tant internes com externes. A fora, la demanda de mà d'obra a les grans àrees metropolitanes del país ha desaparegut degut a factors de tipus econòmic.

Al Pallars Sobirà, la progressiva millora de les infraestructures i els serveis, i l'augment de l'activitat turística es tradueix en una major retenció de la població i una incipient immigració des de l'exterior.

Especialment important serà, a començaments dels 1990's, la millora de la carretera N-260 entre *Sort* i la *Pobla de Segur*, amb la construcció del seguit de túnels que salven el *Congost de Collegats* i l'*Estret d'Arboló*. Aquesta obra, conjuntament amb d'altres actuacions al Pallars Jussà i la Noguera, resultarà cabdal per a la comunicació del Pallars Sobirà amb la Plana de Lleida.

La relació entre la població de fet i la de dret, tot i la desaparició de la primera després del Nomenclàtor de 1991, segueix aportant informació interessant. A les dades oficials de població de fet, nosaltres n'afegirem de pròpies obtingudes en el treball de camp, per a contrarestar així el buit que deixa l'estadística en aquest sentit.

Veiem que la diferència entre ambdós tipus de població, després del mínim assolit l'any 1960, torna a augmentar entre 1981 i 1991 fins situar-se al voltant del 5% al total de la comarca (taula 24).

La taula 26 que analitza els canvis demogràfics produïts en la clàssica mostra de nuclis petits resulta reveladora. En ella hi hem comparat la població de dret amb la població de fet obtinguda de dues fonts: els nomenclàtors (fet 1) i el treball de camp (fet 2).

Les xifres indiquen que entre 1981 i 1991 la població de dret en nuclis petits no varia, mentre que la població de fet (les dues classes) cau amb força (més del 31%), molt per sobre de la mitja comarcal.

Entre 1991 i 1996, tot i que la població de dret en el conjunt del Pallars Sobirà ha augmentat, la població de fet en la mostra de nuclis petits ha tornat a disminuir, fins al punt, segons el nostre treball de camp, d'acumular l'any 1996 la meitat d'efectius que el 1981. És a dir, mentre que en el període 1981-96 el nombre d'habitants s'incrementa lleugerament a nivell comarcal, en els nuclis petits ha caigut amb força de nou, de l'ordre del 40-50% aproximadament.

Possiblement, si prenguéssim tot el conjunt de nuclis petits i no només una mostra aquest percentatge baixaria una mica, però la conclusió és que la quantitat de gent que viu en nuclis petits disminueix de forma significativa.

A més, la comparació entre la població de dret i la de fet evidencia que en el cas dels nuclis petits la diferència entre ambdues s'eixampla considerablement, de manera que el 1996 la població de dret de la mostra és més del doble que la de fet.

	1981 fet 1	1981 fet 2	1981 dret	1991 fet 1	1991 fet 2	1991 dret	1996 fet 2	1996 dret
Aidí	13	13	14	6	6	14	6	12
Àrreu	5	5	5	0	0	0	0	4
Balestui	2	2	2	0	0	2	0	2
Berrós Sobirà	0	0	0	0	0	0	0	0
Bonestarre	11	11	11	10	10	11	8	9
el Comte	0	0	0	0	0	0	0	2
Burgo	5	5	5	7	7	7	4	5
Enseu	6	6	10	2	2	2	0	4
Llavorre	4	4	4	4	3	4	4	4
Ginestarre	2	2	3	5	5	7	5	8
Mallolís	0	0	0	4	4	4	2	1
Norís	17	0	17	0	0	16	1	15
Pujol	12	12	13	7	6	9	6	9
Romadriu	11	5	11	0	0	21	1	15
S. Romà de Tavèrn.	3	3	4	3	2	4	0	3
Soriguera	18	18	18	10	10	16	10	21
TOTAL	109	86	117	58	55	117	47	114

Taula 26 - Evolució de la població de fet i de dret en una mostra de nuclis petits 1981-1996

fet 1: població de fet reflectida en els nomenclàtors

fet 2: població de fet obtinguda a partir del treball de camp

(Font: elaboració pròpia)

Encara que el treball de camp pugui tenir algun petit error (ha estat però, força acurat) hem de donar per bones aquestes dades, i la abismal diferència entre població de fet i de dret els anys 1991 i 1996 pot tenir diverses explicacions: per exemple, persones que, tot i no tenir la primera residència en el seu poble o llogaret d'origen hi segueixen empadronats per motius sentimentals.

En d'altres casos, la raó pot ser buscar un estalvi en el pagament d'impostos.

O bé propietaris (autòctons o no) que s'empadronen en els llocs de 2ª residència com a mesura de pressió per aconseguir millores de tota mena en els nuclis a través de la obtenció de subvencions: una pràctica que apareix amb la entrada d'Espanya a la Unió Europea. Tot un seguit de raons esmentades ja per algun autor com Ignasi Aldomà.⁴

Un exemple en seria el nucli de *Romadriu*, amb 21 habitants de dret l'any 1991 i 15 el 1996, però on de fet hi tenia la residència principal com a molt una sola persona: la explicació és la pressió dels propietaris per aconseguir que s'obris una carretera d'accés al llogaret, obra que es materialitzaria poc després.

Un altre en seria el de *Tor*. Aquest nucli no apareix en la mostra de la taula 26, però l'any 1996 hi tenia empadronades 21 persones quan en realitat durant bona part de l'any no hi vivia ja ningú. Aquí, la lluita entre els veïns per la propietat de la muntanya comunal, amb tot el procés judicial conseqüent, explica aquesta dada.

La evolució de la població en els nuclis més grans per la seva part, va bastant en la mateixa línia que la del conjunt de la comarca. Podem veure-ho a la taula 27: població estancada entre 1981 i 1991, i increment d'un 16,7% del 1991 al 1996; una mica més que la població total.

El percentatge de població comarcal que allotgen els nuclis més grans es manté força estable, si bé augmenta una mica fins a representar el 57,8% del total. Per tant, no es produeixen canvis significatius en la distribució dels efectius en els diferents tipus de nuclis segons llur grandària.

Nuclis més grans 1981		Nuclis més grans 1991		Nuclis més grans 1996	
Àreu	110	Àreu	99	Àreu	102
Espot	192	Espot	221	Espot	245
Esterri d'Àneu	559	Esterri d'Àneu	446	Esterri d'Àneu	611
Gerri de la Sal	125	Gerri de la Sal	117	Gerri de la Sal	121
Llavorsí	208	Llavorsí	163	Llavorsí	203
Llessui	118	Llessui	113	Llessui	112
Rialp	277	Rialp	341	Rialp	404
Ribera de Cardós	186	Ribera de Cardós	147	Ribera de Cardós	157
Sort	1091	Sort	1128	Sort	1281
València d'Àneu	120	València d'Àneu	104	València d'Àneu	125
TOTAL	2986		2879		3361
% del total de població comarcal	56,8		57,1		57,8

*Taula 27- Població en els nuclis més grans els anys 1960 i 1981
(Font: elaboració pròpia)*

La peculiar evolució de la demografia comarcal al llarg d'aquest període es traduirà, pel que fa als habitatges situats en nuclis petits, en una doble tendència: per una banda continuarà el tancament de cases, però al mateix temps hi començarà a haver una dinàmica de rehabilitació d'edificis buits o amb altres usos (pallers, quadres, magatzem,...), així com la construcció de vivendes del tot noves: algunes seran primeres residències, però la majoria estaran ocupades només temporalment al llarg de l'any.

Calculem que cap el 1981 hi havia al Pallars Sobirà aproximadament unes 175-180 cases permanent o habitualment habitades del total de 315-320 habitatges existents en nuclis petits. Entre 1981 i 1994 són tancats uns 44 habitatges (el 28-29% de les que hi havia l'any 1981) que tindran aquesta sort: unes 29 (quasi el 66%) quedaran com a 2ª residència (alguna d'elles, com *Casa Llarga* de Llarvén per exemple serà dividida en diverses vivendes). En total, el nombre de vivendes que passen a ser 2ª residència puja a 32).

Set cases més (quasi el 16%) quedaran buides, però seran rehabilitades més tard; avui, quatre d'elles tornen a estar obertes tot o la major part de l'any, i tres més són segones residències.

Quatre cases quedaran buides, sense cap ús, però avui segueixen dempeus en millor o pitjor estat. I 4 cases més, per qualsevol raó (abandonades, destruïdes per un incendi,...) s'han acabat enrunant i no s'han refet.

Comprovem per tant, que el nombre de cases que queden desocupades i posteriorment s'han acabat enrunant és molt baix: menys del 9% del total.

Per altre costat, unes 47 antigues cases tancades anteriorment són rehabilitades o reocupades al llarg d'aquests anys: moltes d'elles havien tingut altres usos (pallers, magatzems, quadres,...) durant força temps.

En realitat, aquestes 47 construccions acaben allotjant unes 52 vivendes, per que algunes d'elles, al ser arreglades, són dividides en més d'un habitatge, fet que constitueix una novetat en el rang dels nuclis petits: la desvinculació entre nombre d'edificis i nombre de vivendes, quelcom propi d'una nova realitat importada dels assentaments més grans, i en darrera instància, dels centres urbans.

D'aquestes 52 vivendes, només 14 estaran en principi ocupades com a primera residència.

Al mateix temps, seran convertits en habitatge uns 30 antics pallers o bordes (bé dins de nuclis concentrats, bé aïllades en el territori), que donaran lloc a unes 32 vivendes, de les quals només 5 estaran ocupades de forma permanent o habitual.

A més, s'aixecaran com a mínim uns 12-15 habitatges consolidats del tot nous: la majoria seran vivendes vinculades a equipaments turístics (càmpings, albergs, hotels,...), però també hi ha alguna casa convencional de segona residència.

La conclusió de tot és que, mentre que el nombre d'habitants en nuclis petits entre 1981 i 1994 torna a caure notablement (de l'ordre del 30-35% més o menys) i baixa també el nombre d'habitatges ocupats de forma permanent o habitual, el nombre total de vivendes augmenta de manera significativa: s'en creen al voltant d'un centenar.

Tot aquest conjunt de novetats que es produeixen en el poblament, en realitat no són si no el reflex del seguit de canvis que tenen lloc a nivell econòmic i social. Per exemple, el sector primari (agricultura, ramaderia i silvicultura), que era l'any 1981 el que ocupava un major nombre de gent, quinze anys després (1996) ocupa menys del 15% del total de població que treballa.

Per contra, el sector terciari (serveis), que el 1981 es situava una mica per sota del primari, és absolutament predominant l'any 1996, generant quasi el 60% del llocs de treball.

En aquest període doncs té lloc un ràpid procés de terciarització, que es tradueix en una dràstica caiguda de les explotacions ramaderes (que en el cas del Pallars Sobirà, com a tot l'Alt Pirineu, era i és l'activitat essencial del sector primari) i un constant augment de negocis de serveis, la majoria, directa o indirectament, relacionats amb el fenomen turístic.

Aquest procés, que ja havia començat prèviament, a partir dels anys 1960's, i que s'anava consolidant irremeiablement, es va veure accelerat per diversos esdeveniments: la fallida de la cooperativa lletera del Pallars, però sobretot, l'entrada d'Espanya a la Unió Europea i la conseqüent limitació a la producció lletera, fet que va provocar un sobtat descens del nombre d'explotacions.

L'inici d'una nova etapa a cavall entre els dos segles: els anys de la bombolla immobiliària i posterior crisi econòmica (1995-2015)

“El mercado inmobiliario, salvo raras excepciones, es el principal mercado de inversión en todas las economías”. Dita afirmació, escrita per l'economista Ignacio Díez Torca⁵ ens serveix prou bé com a introducció d'aquest apartat.

A mitjans dels anys 1990's, el Pallars Sobirà és un territori que ja fa molt temps que ha entrat de ple en la dinàmica de la economia capitalista. Com hem vist però, no ho ha fet d'una manera sobtada i ràpida, si no molt progressivament, conservant alguns elements de la vella etapa autàrquica i intentant enfocar els recursos de que disposa a les demandes d'un mercat cada cop més globalitzat.

La manera com la lògica capitalista ha anat penetrant en la comarca té a veure amb la mateixa evolució que ha conegut un país (Espanya), amb una economia pobre en el marc de la Europa Occidental i una història contemporània convulsa: a batzegades, d'una forma absolutament irregular i un tant desequilibrada.

Un exemple d'això el trobem en el subministrament de serveis a la població: mentre que, al llarg del Segle XX, les comarques de l'Alt Pirineu generen una bona part de l'electricitat que es consumeix a les ciutats, encara a mitjans dels anys 1970's un bon nombre de nuclis de població ancestrals segueixen sense estar connectats a la xarxa general, amb un abastiment precari generat en les nombroses minicentrals que els autòctons havien posat en marxa anys abans. Quelcom semblant passava amb els accessos rodats, l'aigua domèstica o el telèfon.

Tot i que el decenni 1980-90 la comarca viu un seguit de canvis significatius (el més important: emergència del sector terciari com a motor de l'economia local. També però una millora en les connexions viàries amb l'exterior), la situació en molts nuclis de població petits deixa molt que desitjar, tal i com revela el treball *“Revitalització de pobles abandonats del Pirineu”*.⁶

Es tracta de problemes que poc a poc s'aniran resolent, amb la implicació de les administracions públiques (*Consell Comarcal, Generalitat de Catalunya i Diputació*) i les noves ajudes que arriben de la *Unió Europea*.

En aquest sentit, el decenni dels anys 1990's significarà una consolidació dels canvis que s'havien iniciat prèviament. Per exemple, un predomini absolut de les activitats terciàries directa o indirectament associades al turisme, enfront d'un sector primari cada cop més residual: com hem dit, l'any 1996, el sector terciari ocupa ja quasi el 60% de la població activa ocupada.

Es produeix també una notable equiparació del mode de vida local amb el dels centres urbans a mesura que la dotació d'infraestructures i serveis milloren. Canvis que s'accentuaran encara més amb l'arribada de la tecnologia digital vinculada a les comunicacions (internet, telefonia intel·ligent,..).

Tornant al començament però, senzillament dir que al Pallars Sobirà previ als anys 1990's d'actius immobiliaris ja n'hi havia, i de fet, després de dècades d'emigració i abandonament d'edificis, el seu volum era més que notable.

El que no hi havia, en una gran part de la comarca, eren les condicions necessàries per que la seva valoració anés a l'alça d'una manera semblant a la de les àrees metropolitanes exteriors. Condicions que ara sí es comencen a donar i que a més es veuen afavorides per la conjuntura econòmica mundial, i en especial, de l'Estat Espanyol.

En el període que agafa els darrers 20 anys hi distingim dues fases clarament diferenciades.

La primera comença cap el 1995 coincidint amb l'inici a Espanya d'un cicle d'expansió econòmica que es veu accentuat per la imminent unió monetària que culmina l'any 2002. Són els temps de la famosa bombolla immobiliària, que es va inflant esperonada per la disponibilitat de diner abundant a uns baixos tipus d'interès i la entrada massiva d'immigrants, bé dels països de la Unió Europea o de l'exterior, fets que provoquen un augment del consum i la demanda.

Tot això acaba bruscament l'any 2008, quan té lloc el daltabaix financer que durà a la crisi econòmica que encara estem patint.

La segona fase, que comença cap el 2009-10, és doncs la de l'actual Crisi Econòmica, caracteritzada per una caiguda de la demanda i de l'accés al crèdit, una continua baixada dels preus dels actius immobiliaris i les dificultats per a pagar l'excessiu endeutament que la fase anterior havia provocat. Hi ha per tant, un notable fre a l'activitat econòmica en el seu conjunt.

Com a conseqüència de tot això, en la primera fase, la del fort creixement econòmic que s'allarga uns quinze anys (del 1994-95 al 2009-10 aproximadament) té lloc a la comarca un curiós fenomen. Observem la taula 28, corresponen a la evolució de la població de dret per municipis.

Partint de l'any 1996, veiem com la població de dret, fins l'any 2010, augmenta quasi un 31,5%, una xifra força notable (un increment que arriba a la meitat del percentatge de població que la comarca havia perdut entre 1960 i 1980), absolutament impensable només uns anys abans i que va trencar les previsions que havien fet demògrafs com Anna Cabré i Isabel Pujadas,² segons les quals el nombre d'habitants es mantindria al voltant dels 5000-5500 en el millor dels casos.

Evidentment, aquesta pujada del nombre d'efectius no es deu a un creixement natural que encara a dia d'avui (2015) continua essent negatiu, si no a un flux d'immigrants que arriben a la zona.

Tal i com assenyalen Eva Lluich i Mònica Ortega⁷, es tracta d'una tipologia de gent molt variada, d'ideologies molt diverses, que provenen tant de l'àrea metropolitana de Barcelona com de l'estranger (generalment de zones urbanes) però que en realitat, al marge de la seva estètica i els propòsits inicials, acaben treballant essencialment en el sector serveis o en la construcció.

En el cas dels nouvinguts extracomunitaris, el seu objectiu és simplement trobar una feina. Els nacionals i els estrangers comunitaris busquen essencialment viure en un entorn diferent al de la ciutat, més en contacte amb la natura, desenvolupant tasques que els facin sentir més realitzats.

MUNICIPI	Any 1996	Any 2000	Any 2005	Any 2010	Any 2015
ALINS	287	272	248	313	288
ALT ÀNEU	375	411	454	446	407
BAIX PALLARS	351	363	380	406	350
ESPOT	272	298	374	360	362
ESTERRI D'ÀNEU	611	646	773	946	804
ESTERRI DE CARDÓS	80	75	70	75	73
FARRERA	88	97	105	133	118
LA GUINGUETA D'ÀNEU	270	313	354	356	315
LLADORRE	212	234	224	232	229
LLAVORSÍ	273	285	334	380	354
RIALP	527	517	631	654	655
SORIGUERA	309	308	336	377	385
SORT	1718	1791	2113	2387	2199
TÍRVIA	116	122	124	159	153
VALL DE CARDÓS	326	318	363	422	368
TOTAL	5815	6050	6883	7646	7060
% de creixement (1996)		4	18,4	31,5	21,4

Taula 28 - Evolució de la població de dret per municipis 1996-2015
(Font: elaboració pròpia)

	Any 1996	Any 2000	Any 2005	Any 2010	Any 2015
SOBRE GERRI	174	173	179	196	165
PLA DE CORTS	177	190	201	210	185
BARONIA D'ESTAC	77	86	106	143	159
ALTA VALL DE CASTELLÀS	4	3	2	1	2
VALL DE SIARB	228	219	228	233	224
BATLLIU I RIBERA DE SORT	1501	1600	1901	2168	1983
VALL D'ÀSSUA	683	643	758	787	792
RIBALERA I C. DE VELLÀNEGA	93	95	132	121	115
COMA DE BURG	204	219	229	292	271
COSTERS DE LLAVORSÍ I ESCALÓ	329	352	414	478	433
VALLS D'ÀNEU	1440	1571	1828	1975	1773
VALL FERRERA	287	272	248	313	288
VALL DE CARDÓS	618	627	657	729	670
TOTAL	5815	6050	6883	7646	7060
% de creixement (1996)		4	18,4	31,5	21,4

Taula 29 - Evolució de la població de dret per sectors geogràfics comarcals 1996-2015 (Font: elaboració pròpia)

En qualsevol cas, aquests nous rurals no tenen res a veure amb els que havien arribat a finals dels anys 1970's/començaments del 80's, i molt pocs es dediquen a l'agricultura i la ramaderia.

A més dels serveis, la construcció esdevé l'altre gran motor econòmic del Pallars Sobirà en aquests anys a cavall entre els dos segles. La bombolla immobiliària creix aquí d'una manera semblant a la de tot el país, revalorant els actius de forma sobtada i salvatge, com no s'havia vist mai abans per aquestes contrades.

L'increment de població, tot i ser bastant generalitzat, no es produeix d'una forma uniforme a tota la comarca. Les taules 28 i 29 ens mostren l'evolució demogràfica de la població de dret per municipis i per sectors. Malgrat no disposar de la població de fet (una llàstima!), les dades són prou reveladores.

Els municipis que percentualment més creixen són Esterri d'Àneu (54,8%), Farrera (51,1%), Llavorsí (39,2%) i Sort (38,9%).

Els que menys, Esterri de Cardós (l'únic que perd població: -6,25%), Alins (9,1%), Lladorre (9,4%) i Baix Pallars (15,7%).

Si analitzem les xifres per sectors geogràfics, el que més creix és l'antiga *Baronia d'Estac*, que augmenta la població en un 85,7%. Aquest és un dels sectors que més efectius havia perdut al llarg de l'Era Contemporània: quasi el 90% dels habitants entre 1860 i 1980. Tots els nuclis que componen aquest sector coneixen una revifalla que, sense ser absolutament espectacular, gairebé ningú s'hauria imaginat uns anys abans.

El segon sector que més creix són els *Costers de Llavorsí i Escaló* (un 45,3%). Igual que en el cas anterior, l'increment d'habitants de dret es produeix, percentualment, d'una manera força uniforme en tots els nuclis.

En realitat, en un assentament petit, sovint l'arribada d'una o dues famílies suposa un notable increment percentual, donada la exigua població existent.

El tercer sector geogràfic o subcomarca que més població guanya en termes percentuals (un 44,4%) és el *Batlliu i Ribera de Sort*.

La capital comarcal és l'assentament que més creix en termes absoluts: 565 habitants, un 44,1%, un percentatge semblant al del conjunt d'aquest sector.

Dins el *Batlliu i Ribera de Sort* hi ha nuclis que, al marge de la capital, tenen un creixement de població significatiu, de més del 50%.

Seria aquest el cas de la *Montardit de Baix*, *Bressui* i la *Bastida*. Això no és si no un índex del naixement d'una petita "àrea metropolitana" que comença a conformar-se al voltant de la capital: assentaments antany essencialment agrícoles i ramaders, com Bressui o la Bastida, passen a tenir ara una funció eminentment residencial, una transformació que ve acompanyada de considerables remodelacions urbanístiques que canvien radicalment la fesomia d'aquests poblets.

El quart sector geogràfic en el que més augmenta el nombre d'habitants és la *Coma de Burg* (un 43,1%). Destaquen els increments en pobles com Farrera i Montesclado, mentre que en un llogaret com *Mallolís*, deshabitat, la presència d'una família de nous rurals i d'algun antic autòcton és suficient per a disparar percentualment el nombre d'habitants.

Pel que fa als sectors geogràfics que menys població guanyen, encapçala la llista la *Vall de Siarb*, amb un increment demogràfic de poc més del 2%, pràcticament nul. El segueixen la *Vall Ferrera* (creixement del 9%), el *Sobre Gerri* (12,5%) i la *Vall de Cardós* (18%).

No deixa de cridar l'atenció com zones teòricament amb un notable atractiu turístic com ara la *Vall Ferrera* o la de *Cardós*, tenen un revifalla molt inferior a la mitja comarcal.

Les *Valls d'Àneu* per la seva part, presenten un creixement de població més desigual. En conjunt, aquest subcomarca incrementa els seus efectius en un 37,1%, si bé mentre la vila d'*Esterri d'Àneu* guanya el 54,8% d'habitants, el municipi veí d'*Alt Àneu*, per exemple, augmenta el nombre d'efectius només el 15,9%.

Pel que fa al grup dels nuclis petits que hem estudiat, val a dir que entre 1996 i 2010 les dades són prou curioses (taula 30). Així, mentre que la població de dret augmenta tant sols un 16,7% (és a dir, força menys que la mitja comarcal), la població de fet (calculada a partir del treball de camp) en canvi s'incrementa força més, un 29%: aproximadament el mateix que increment que es produeix en la població de dret en el conjunt de la comarca.

El sector on hi trobem el major augment del nombre d'efectius en els nuclis petits, és també la *Baronia d'Estac*, on la població de fet en nuclis petits augmenta 475% i la de dret, un 566%!! Aquesta crescuda es deu essencialment a la sorprenent revitalització del poblet de *Mencui* i a la creació de nous habitatges de 1ª residència o residència habitual en diverses bordes.

El segon sector comarcal on la població en nuclis petits més s'incrementa és la dels *Costers de Llavorsí i Escaló* (un 150% la de fet i un 114% la de dret) com a conseqüència de l'arribada de nous estadants a pobles com *Estaron* o *Baiasca*: una quantitat de gent ínfima en valors absoluts, però important en termes relatius.

En tercer lloc hi trobem el *Pla de Corts i la Vall d'Ancs*, on la població de fet creix quasi un 121% i la de dret més del 59%. En aquest cas, la revifalla d'assentaments com *Balestui*, *Sellui*, *Llaràs* o *Pujol* explica les xifres. Una darrera zona que es veu beneficiada de la presència de nouvinguts en nuclis petits com ara *Rodès*, *Beraní* o *Romadriu* és la *Ribalera i Costers de Vellànega*, amb un creixement notable de la població de fet (55,5%) i més modest de la de dret (un 22,2%).

Per contra, a la *Vall d'Assua* la població de fet en nuclis petits baixa una mica i la de dret cau un 30%.

A la *Vall Ferrera* i a les *Valls d'Àneu* per la seva part la població en nuclis petits tant de fet com de dret es mantenen més o menys igual, mentre que a la *Vall de Siarb* la població de dret puja molt més (un 26,6%) que la de fet (un 4,2%).

Hi ha sectors on, inexplicablement, es produeix una dicotomia en el comportament dels dos tipus de poblament. Així, en el *Sobre Gerri* la població de fet en el període 1996-2010 augmenta més d'un 38%, però la de dret davalla un 9,5%. En el *Batlliu i Ribera de Sort* la població de fet augmenta lleugerament (5,1%) i en canvi la de dret baixa en un percentatge semblant (-4,3%).

A partir dels anys 2009-10, quan la crisi econòmica ja ha començat a tenir efectes significatius, el Pallars Sobirà entra en una nova dinàmica que perdura fins els nostres dies (anys 2015-16).

El creixement demogràfic queda de cop aturat i comença un nou cicle en que la situació es reverteix (taules 28 i 31). Des d'aquell moment fins l'actualitat (2016) la comarca ha tornat a perdre població.

	1996	1996	2000	2000	2005	2005	2010	2010	2015	2015
	Fet	Dret	Fet	Dret	Fet	Dret	Fet	Dret	Fet	Dret
SOBRE GERRI	26	53	23	47	27	48	36	48	28	47
PLA DE CORTS	28	54	38	58	50	66	62	86	60	67
BARONIA D'ESTAC	4	3	4	5	17	7	23	20	21	22
ALTA VALL DE CASTELLÀS	2	4	2	3	2	2	0	1	0	0
VALL DE SIARB	48	64	37	75	45	80	50	81	50	82
BATLLIU I RIBERA DE SORT	39	47	35	49	37	42	41	45	37	47
VALL D'ÀSSUA	27	43	23	38	23	36	25	30	32	34
RIBALERA I C. DE VELLÀNEGA	18	36	18	33	21	33	28	44	27	39
COMA DE BURG	22	26	23	33	22	29	22	31	19	23
C. DE LLAVORSÍ I ESCALÓ	14	27	14	33	23	41	35	58	34	62
VALLS D'ÀNEU	32	65	34	55	37	81	32	64	34	53
VALL FERRERA	15	42	17	40	17	45	14	42	15	41
VALL DE CARDÓS	70	110	69	110	73	116	77	120	68	117
TOTAL	345	574	337	579	394	626	445	670	425	634
% de diferència		41,1		42		37,3		33,7		33

Taula 30 - Evolució de la població de fet i de dret en nuclis petits (1996-2015)

Dades per sectors geogràfics comarcals (Font: elaboració pròpia)

Ha estat en conjunt una davallada demogràfica significativa tenint en compte que es tracta d'un període de 5-6 anys (de l'ordre de -7,7%) i molt progressiva (taula 31). Especialment preocupants són les darreres dades de l'any 2015, en que la caiguda s'ha incrementat respecte l'any anterior, arribant a ser del -2,1%, mentre que entre 2010 i 2014 s'havia mantingut al voltant del -1,4% anual.

Evidentment, la crisi amb el conseqüent fre de l'activitat econòmica ha estat la causa d'aquesta nova tendència demogràfica negativa. Molts immigrants que havien arribat han tornat a marxar, mentre que el creixement natural de la comarca, en aquests moments (2016), segueix essent negatiu degut a l'envelliment de la població.

La pèrdua de població no ha estat harmònica en els diferents municipis i sectors geogràfics: hi ha diferències notables entre municipis, sectors i fins i tot nuclis. El municipi d'Esterri d'Àneu ha estat el més perjudicat, amb una davallada del 15% dels efectius. Exceptuant el municipi d'Espot, que pràcticament presenta l'any 2015 el mateix volum de població que el 2010, els tres altres municipis de les *Valls d'Àneu* (Esterri, la Guingueta i Àlt Àneu) perden el 12,7% de la població de dret. Els indicis apunten a que, aquesta subcomarca, on el sector de la construcció s'havia expandit força, ha patit especialment la punxada de la bombolla immobiliària.

El municipi de Baix Pallars (sectors geogràfics del *Sobre Gerri* i *Pla de Corts i Vall d'Ancs*), amb una caiguda del 13,8% del nombre d'habitants, ha estat el segon on la població més ha caigut, tornant l'any 2015 a presentar el mateix nombre d'habitants que el 1996: una situació realment negativa si pensem que aquesta franja meridional, amb un poblament molt esmicolat i envellit, al llarg del Segle XX s'havia vist molt afectada per la emigració i la degradació de molts nuclis i que a més, entre 1995 i 2010, havia crescut relativament poc en comparació amb el conjunt de la comarca.

Els demés sectors geogràfics i subcomarques perden al voltant del 8% de la població, si bé la *Vall d'Àssua* (sobretot la vila de Rialp) i el municipi de Soriguera (*Vall de Siarb* i *Baronia d'Estac*) pràcticament no registren pèrdues.

Al *Batlliu i Ribera de Sort* es produeixen casos molt dispars: alguns nuclis (*Montardit, Olp* i el mateix *Sort* especialment) tenen una significativa caiguda de població, mentre que d'altres (la *Bastida, Ribera de Montardit, Pujalt*,...) han continuat guanyant efectius fins l'actualitat.

MUNICIPI	Any 2010	Any 2011	Any 2012	Any 2013	Any 2014	Any 2015
ALINS	313	305	306	301	286	288
ALT ÀNEU	446	439	416	416	416	407
BAIX PALLARS	406	382	362	376	361	350
ESPOT	360	350	355	358	357	362
ESTERRI D'ÀNEU	946	924	900	888	866	804
ESTERRI DE CARDÓS	75	77	75	70	72	73
FARRERA	133	140	140	124	125	118
LA GUINGUETA D'ÀNEU	356	347	341	326	317	315
LLADORRE	232	244	239	238	232	229
LLAVORSÍ	380	373	366	361	367	354
RIALP	654	664	680	670	667	655
SORIGUERA	377	368	370	374	377	385
SORT	2387	2360	2322	2274	2237	2199
TÍRVIA	159	160	156	160	156	153
VALL DE CARDÓS	422	404	406	394	384	368
TOTAL	7646	7537	7434	7330	7220	7060
% de decreixement (2010)		-1,4	-2,8	-4,15	-5,6	-7,7

Taula 31 - Evolució de la població de dret en el període 2010-2015. Dades per municipis
(Font: elaboració pròpia)

Pel que fa al segment dels nuclis petits estudiats (taula 30), es constata que entre els anys 2010 i 2015 la població de fet pateix una davallada d'un 4,5%, mentre que la de dret cau una mica més, un 5,15%. És a dir, el nombre d'habitants cau menys que en el conjunt del Pallars Sobirà.

Els sectors geogràfics que més població de fet perden són el *Sobre Gerri* i la *Vall de Cardós*: ambdós perden el nombre d'habitants que havien guanyat prèviament. En canvi, hi ha algun sector, com la *Vall d'Àssua*, on la població en nuclis petits creix.

La població de dret mostra un comportament un xic diferent. Baixa amb força al *Pla de Corts i Vall d'Àncs*, a la *Coma de Burg* i a les *Valls d'Àneu*, però aquesta caiguda no es correspon (no en la mateixa proporció almenys) amb el que passa amb la població de fet (taula 30).

En canvi augmenta lleugerament en zones com el *Batlliu i Ribera de Sort*, la *Vall d'Àssua*, els *Costers de Llavorsí i Escaló* i la *Vall de Siarb*.

En general, tant el major augment de la població de fet respecte a la de dret en la etapa 1996-2010 com la major caiguda de la població de dret que hi ha amb l'arribada de la crisi es pot deure a la defunció d'antics habitants encara empadronats en el seu lloc d'origen, a una progressiva desvinculació respecte als seus llocs d'origen, o simplement al fet que quan la gent s'estableix en un assentament o en marxa triga un temps en canviar l'empadronament.

Més enllà d'això, la taula 30 ens mostra com la diferència entre població de fet i de dret s'ha tornat a encongir a començaments del Segle XXI, passant de ser un 42% superior la de dret respecte a la de fet l'any 2000, a ser del voltant del 33% l'any 2015.

L'evolució de la població en els 10 nuclis més grans ha estat semblant a la que segueix el conjunt de la comarca, però amb alguns matisos. Ho podem veure a la taula 32.

Nuclis més grans 1996		Nuclis més grans 2010		Nuclis més grans 2015	
Àneu	102	Espot	317	Espot	319
Espot	245	Esterri d'Àneu	946	Esterri d'Àneu	804
Esterri d'Àneu	611	Gerri de la Sal	148	Gerri de la Sal	118
Gerri de la Sal	121	Llavorsí	292	Llavorsí	259
Llavorsí	203	Llessui	112	Montardit de Baix	120
Llessui	112	Rialp	482	Rialp	496
Rialp	404	Ribera de Cardós	194	Ribera de Cardós	167
Ribera de Cardós	157	Sort	1846	Sort	1664
Sort	1281	Tírvia	147	Tírvia	139
València d'Àneu	125	València d'Àneu	195	València d'Àneu	166
TOTAL	3361		4679		4252
% increment (1996)			39,2		26,5
% respecte al total	57,8		61,2		60,2

Taula 32 - Evolució de la població de dret en els nuclis més grans (1996-2015) Dades per municipis (Font: elaboració pròpia)

Entre 1996 i 2010 la població de dret en els assentaments de més grandària augmenta una mica més d'un 39%, quasi 8 punts per sobre de la mitja comarcal. Però després, entre el 2010 i el 2015, baixa un 9,1%, és a dir, quasi 1,5 punts per sobre de la mitja. Això implica que el volum de població que s'acumula en els 10 nuclis més grans arribi a un màxim històric del 61,2% l'any 2010, per a tornar a baixar lleugerament amb posterioritat. Estem als inicis d'un veritable canvi de tendència, o es tracta de quelcom simplement passatger? Les estadístiques dels propers anys ens ho diran.

La bombolla immobiliària que es produeix des de mitjans dels anys 1990's fins el 2009-10, amb l'increment associat de l'activitat econòmica, queda del tot reflectida en les dades de construcció d'habitatges. La taula 33 recull el nombre d'habitatges iniciats entre 1996 i 2014. En aquest període es comença la construcció de quasi 3.700 vivendes, una xifra absolutament desorbitada en el context en que es trobem.

El quinquenni 2001-2005 concentra els anys de més activitat, però com podem veure tota la etapa 1996-2015 resulta força convulsa. L'esclat de la bombolla immobiliària, reflectit en les dades del 2011 al 2014, parla per si mateixa.

MUNICIPI	1996-2000	2001-2005	2005-2010	2011-14	TOTAL
ALINS	14	63	26	6	109
ALT ÀNEU	39	269	114	3	425
BAIX PALLARS	17	19	15	0	51
ESPOT	85	50	57	4	196
ESTERRI D'ÀNEU	166	406	233	1	806
ESTERRI DE CARDÓS	6	51	16	1	74
FARRERA	1	0	6	0	7
LA GUINGUETA D'ÀNEU	38	75	62	1	176
LLADORRE	11	4	1	2	18
LLAVORSÍ	18	93	33	0	144
RIALP	22	285	158	0	465
SORIGUERA	30	73	1	0	104
SORT	219	322	292	5	838
TÍRVIA	2	3	15	0	20
VALL DE CARDÓS	30	61	160	0	251
TOTAL COMARCAL	698	1774	1189	23	3.684

Taula 33 - Evolució del nombre d'habitatges iniciats per quinquenis (1996-2014). Dades per municipis (Font: elaboració pròpia)

La febre que viu el sector de la construcció destaca clarament al municipi de Sort per un costat, i a les *Valls d'Àneu* per l'altre, particularment en els municipis d'Esterri d'Àneu i Alt Àneu. Aquests tres municipis concentren més del 56% dels habitatges iniciats.

El municipi de Rialp, amb 465 vivendes començades, també es veu força afectat per aquesta dinàmica. Per darrera, el de *Vall de Cardós* presenta unes xifres més modestes, amb 251 habitatges.

No hi ha cap dubte que el fort increment demogràfic que viu el nucli d'*Esterri d'Àneu* entre 1996 i 2010, així com la posterior caiguda, té molt a veure amb les dades que hem recollit.

Però la realitat és que la revolució del totxo arriba gairebé a tot arreu: si els pobles situats al fons de les valls principals (des de *Baro* fins a *Isavarre* o *Borén*, passant per *Sort*, *Rialp*, *Llavorsí*, *Ribera de Cardós*, *Esterri d'Àneu*,...) veuen com s'hi aixequen nombrosos blocs d'habitatges (la majoria dels quals destinats a ser emprats com a segones residències), molts poblets i llogarets enfilats muntanya amunt viuen un intens procés de rehabilitació d'antigues vivendes i quadres.

Pel que fa als nuclis petits, les dades, recollides amb el treball de camp, poc menys que espectaculars. Hem calculat que entre 1995 i 2015 són creats en el conjunt de nuclis petits estudiats uns 247 habitatges, comptabilitzant antigues cases (buides o amb altres usos) rehabilitades, pallers, quadres o forns convertits en vivenda, solars on hi havia hagut prèviament alguna construcció edificats de nou, o bé edificis del tot nous en terrenys abans no urbanitzats.

D'aquests 247 habitatges, 87 són avui utilitzats com a 1ª residència (el 35,2%), i 160 com a 2ª residència (el 64,8%).

L'origen d'aquestes noves vivendes és el següent:

- 87 (el 35,2%) d'elles eren antigues cases, en millor o pitjor estat, del tot reformades (hem de donar per fet que alguns casos el vell edifici va ser quasi del tot enderrocat) respectant, de manera aproximada, la planta i el volum de la construcció prèvia.
- 133 (el 53,85%) eren vells pallers, quadres, coberts o corralers en desús, habilitats com a vivenda respectant, com en el cas anterior, la planta i el volum de la construcció prèvia de forma aproximada.
- Dos pallers més, situats al llogaret de *Mallolís* (Coma de Burg), van ser reedificats com a habitatges, però no estan acabats, per la qual cosa no els podem comptabilitzar com a vivenda.
- Tres habitatges eren antics forns d'alguna casa.
- 25 habitatges (10,1%) estan ubicats en algun dels 15 edificis del tot nous que són construïts. Quatre d'aquests nous edificis han estat aixecats sobre terrenys on prèviament hi havia hagut una o diverses construccions tradicionals amb una planta i un volum del tot diferents a la nova edificació. Seria aquest el cas, per exemple, dels dos blocs d'apartaments que hi ha al poblet d'*Embonui* (*Vall de Siarb*).

La resta, són edificis construïts en terrenys no ocupats abans per cap mena de construcció.

Veiem per tant, com a diferència del període anterior (1980-1995), ara el gruix d'edificis que passen a allotjar nous habitatges són antigues quadres o pallers dels quals no tenim notícies que haguessin estat vivenda per abans, encara que fos molts anys enrere.

La construcció d'edificis del tot nous, del tot desvinculats de cap construcció prèvia, és doncs minoritària en els nuclis petits (poc més del 10%). Això ha estat degut, en part, a la preferència dels promotors immobiliaris per aquells nuclis de més grandària i millor situats (generalment al fons de les valls principals), a la gran quantitat d'edificis sense cap ús que prèviament existia amb el progressiu descens de les explotacions agràries i ramaderes, i també a l'existència d'una normativa urbanística molt bàsica que no preveia creixements desmesurats en nuclis on els dèficits de serveis i infraestructures no havien permès un creixement de la demanda i dels preus.

En molts casos, la manca d'una normativa adequada al nou context i ben desenvolupada a nivell local limitava tant la ocupació de sòl fins llavors rústic com l'increment de volums desmesurats en el sòl urbà.

Però el factor decisiu que ha impossibilitat l'aparició d'un major nombre de construccions noves de trinca en els nuclis petits i la ocupació de sòl no urbanitzat ha estat, definitivament, l'esclat de la bombolla immobiliària i la sobtada restricció del crèdit en el moment en que els projectes per a aquest tipus d'actuacions eren nombrosos, molts dels quals estaven enllestits i a punt per a ser executats.

Al llarg dels anys 1990's i 2000's, a mesura que els preus van a l'alça, la demanda s'incrementa i els projectes proliferen per arreu, els municipis s'afanyen a redactar noves normes urbanístiques o a posar al dia les que tenen per a adaptar-les a la situació creada.

Davant la complexitat i la despesa que suposa la redacció dels *plans d'ordenació urbanística municipal* (POUM) previstos en el planejament general, molts dels municipis opten per a revisar la normativa vigent o desenvolupar-la dins els límits previstos: es modifiquen normes subsidiàries anteriors, es refonen o s'en fan de noves, o bé es realitzen plans parcials o especials per a dur a terme determinades actuacions.

Per exemple, l'ajuntament de Rialp realitza 10 modificacions de les normes subsidiàries des del 1990 fins el 2010, a més de 4 plans d'ordenació, un pla especial i un pla parcial urbanístic.

Vuit municipis més redacten noves subsidiàries o redacten un POUM entre finals dels anys 1990's i l'any 2011. En alguns casos, com en el d'Alt Àneu, les contínues modificacions de les normes subsidiàries de 1998 porten a que les mateixes siguin refoses l'any 2005.

En el municipi de Sort, les normes subsidiàries són refoses l'any 1998, i refoses de nou el 2015.

La frenètica activitat que té lloc aquests anys duu a la Generalitat a la elaboració i aprovació del *Pla Director Urbanístic del Pallars Sobirà* cap el 2007-08, amb un clar intent de posar ordre, donar unes directrius i fer unes previsions acurades.

En realitat, el *Pla Director* avala la majoria de reserves de sòl urbà i urbanitzable fetes pels mateixos ajuntaments, i només insta a rectificar aquelles previsions de creixement absolutament mastodòntiques, particularment les que els municipis de Rialp i Espot havien fet amb l'excusa de la posada en marxa de les estacions d'esquí de Port-Ainé i Súper Espot.

Més enllà de la teoria que contenen els plans urbanístics, però, el cert és que l'any 2008 hi havia un munt de projectes a punt per a ser engegats en molts dels nuclis petits. La construcció de 60 habitatges del tot nous al poblet de *Bonestarre* (Vall de Cardós), (més del triple dels existents prèviament), o la d'un considerable nombre de vivendes en un caseriu de només 5 habitatges com és *Terveu* (municipi de Tírvia, *Coma de Burg*), són només alguns exemples.

La realitat al final seria molt diferent. Les coses acabarien caient pel seu propi pes, i aquests i molts d'altres somnis en forma de totxo, llestos per a ser posats en marxa, queden aturats de forma indefinida amb l'esclat de la bombolla immobiliària i la fi del crèdit barat i de fàcil accés.

En relació amb aquesta dinàmica i amb l'augment demogràfic de la comarca, comprovem com uns 87 habitatges dels reformats o creats de nou passen a estar utilitzats com a 1ª residència o com a residència habitual. A aquests, cal sumar-hi 10 vivendes més reformades o creades en el període anterior (1980-1995) que, si bé inicialment eren segones residències, ara passen a estar ocupades tot o bona part de l'any. En total per tant, en el període 1996-2015 són oberts 97 habitatges en nuclis petits.

Per altre costat, són tancades 34 cases, de les quals 30 quedaran emprades com a 2ª residència, una quedarà buida, sense cap ús concret, i 3 més (totes al poble de Peracalç, al Pla de Corts) seran abandonades i ara es troben mig caigudes.

Les conclusions són doncs que, per primer cop des de mitjans del Segle XIX, el nombre d'habitatges ocupats de nou tot o una part de l'any en els nuclis petits és clarament superior al d'habitatges tancats, un fet absolutament revolucionari, que constitueix un punt d'inflexió que el futur dirà si és quelcom puntual o si té continuïtat. A més, de les cases o habitatges que són tancats, menys d'un 9% queden abandonats de fet, un percentatge semblant al del període anterior, però molt inferior al de les etapes històriques prèvies.

El que no ha aconseguit aturar la seva decadència, en canvi, és l'activitat agrària i ramadera, cada vegada més minoritària, aviat pràcticament residual si no es posa en marxa algun remei. L'any 1996 ocupava ja menys del 15% del total de treballadors. Actualment tant sols s'hi dediquen com a primera ocupació al voltant d'un 9% del total de gent que treballa. En canvi, el sector dels serveis ocupa el 74% del conjunt de gent amb feina: s'hi en els anys de la bombolla immobiliària havia retrocedit lleugerament en favor de la construcció, a partir de l'any 2010 el nombre de persones que s'hi dediquen torna a anar a l'alça.

NOTES AL CAPÍTOL 6

¹-MARUGAN, C. M. i RAPALINO, V. (coordinadores), *“Història del Pallars. Dels orígens als nostres dies”*, (Pagès editors, Lleida, 2005)

²-GIMENO, M., *“Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-39)”*, (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989)

³- PUJADAS, I, i CABRÉ, A. (directores), *“Estudi demogràfic de la Comarca del Pallars Sobirà”*, (Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Barcelona, 1987)

⁴-ALDOMÀ BUIXADÉ, I. , *“Atlas de la nova ruralitat”*, (Fundació del món rural, Lleida, 2001)

⁵-DÍEZ TORCA, I. , *“Cómo entender las finanzas de hoy”*, (Antoni Bosch editor, Barcelona, 2010)

⁶-LÓPEZ PALOMEQUE, F. (Coordinador), *“Revitalització de nuclis deshabitats del Pirineu”*, (Generalitat de Catalunya, 1996)

⁷-LLUVICH, E. , ORTEGA, M. , *“Els nous rurals del Pallars Sobirà”*, (Departament de Presidència, Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004)

CAPÍTOL 7

CONCLUSIONS

a) Població i poblament en el Pallars Sobirà al llarg de l'Era Contemporània. Evolució i característiques

La evolució de la població des del Segle XIX al Segle XXI

A mode de conclusions, i a partir de tot el que hem vist, a l'Era Contemporània hi distingim al Pallars Sobirà 3 grans etapes històriques que es corresponen amb diferents tendències demogràfiques:

La primera gran etapa, en que la societat i economia tradicional coneix el seu màxim desenvolupament, comprèn essencialment la primera meitat del Segle XIX, quan es produeix un notable i constant increment del nombre d'habitants. Aquest és degut a diverses causes:

- Un fort creixement natural, amb una alta natalitat acompanyada però d'una mortalitat que, si bé també és alta, es va reduint progressivament per unes tímides millores en les condicions de vida (mesures higièniques, primeres vacunes,...) i sobretot en canvis en la alimentació (introducció de la patata i les llegums).

- Una expansió dels conreus per tots els racons del territori mínimament susceptibles de ser aprofitats.

- Puixança d'un seguit de cases fortes que són les úniques que produeixen amb cert volum i comercialitzen a l'exterior productes agraris i ramaders (cereal, carn, llana, animals de tir,...) que en aquells moments tenen encara un alt valor afegit. Aquestes cases, necessiten mà d'obra abundant.

- Manteniment d'una indústria vinculada a la extracció i producció de ferro, fusta i llana en menor proporció, activitats que necessitaven igualment de força mà d'obra.

- Existència dins dels termes d'unes terres d'aprofitament comunal que eren fonamentals per a la supervivència de la gent més pobre.

- El progressiu absentisme de la vella elit nobiliària, fet que significa un menor control de les produccions agràries i ramaderes, la progressiva caiguda de les rendes nobiliàries, i la possibilitat per part dels pagesos d'optimitzar els conreus, prioritzant els cultius més adequats i adaptats a l'entorn, i per tant, més productius.

- Dificultat transitòria per a la emigració transoceànica per les guerres i posterior independència de la majoria de països d'Amèrica Llatina.

En definitiva, l'assoliment d'un equilibri econòmic i social que, si bé era fràgil, va establir les condicions per arribar a un màxim demogràfic històric, ja que tot plegat permetia assegurar la continuïtat de la “*casa*” i sovint la creació d'algunes noves “*cases*” formades per parelles de cabalers o persones solteres. Exceptuant les famílies i individus més pobres, la majoria de la població podia sobreviure essent autosuficient i generant uns mínims excedents que es podien comercialitzar o intercanviar, amb la qual cosa obtenien els pocs productes necessaris que no podien produir.

Per tot això, el Pallars Sobirà, després de l'increment de població que va conèixer durant els darrers decennis del Segle XVIII i la primera meitat del Segle XIX, arriba al seu màxim històric cap el 1860 amb uns 20.112 habitants, i aquest constitueix un moment demogràfic excepcional fins el dia d'avui.

La segona gran etapa comença l'any 1860 i acaba cap el 1980-81. Es tracta d'un considerable lapse de temps (120 anys) en que la comarca transita de la economia tradicional autàrquica cap el sistema capitalista plenament consolidat. Aquest procés es tradueix en una forta caiguda de la població, la qual passa de 20.112 habitants l'any 1860 a 5.247 l'any 1981.

Dins d'aquesta llarga etapa hi distingim diferents períodes.

El primer, *comença l'any 1860 i dura fins el 1910* aproximadament, es caracteritza per la entrada en decadència de la vella economia de subsistència i mercantilista, per l'altre la irrupció del capitalisme com a nou model econòmic emergent. Tot aquest procés es desenvolupa, a nivell local, en el marc d'una dura crisi econòmica i demogràfica que, en concret, es deu a diversos factors, com ara:

- Impossibilitat de mantenir un volum tant alt de població en un territori de muntanya amb un percentatge petit de finques i trossos aptes per al conreu i obtenció d'aliments bàsics en comparació amb l'extensió total de la comarca, en un moment en que la productivitat dels terrenys era baixa o molt baixa.

- Successió de fenòmens meteorològics adversos, com ara sequeres o aiguats, que possiblement van tenir efectes força desastrosos donada la forta desforestació que patia la comarca.

- Sobtada desaparició del model d'obtenció de ferro mitjançant les fargues. La construcció dels primers alts forns, més productius i que permeten la obtenció de metall de més qualitat, n'és la causa. Al Pallars Sobirà, degut a la situació remota, a la manca de comunicacions i a les característiques dels jaciments locals, poc rendibles, no s'hi aixeca cap alt forn.

- Caiguda o estancament del preu de la llana, la qual d'ara en endavant, progressivament, començarà a ser substituïda per altres teixits. També comença a baixar el valor relatiu de la carn d'oví i del cereal, degut a la millora de les comunicacions a escala global, i de retruc, a l'inici d'una certa competència de territoris exteriors que amb el temps aconseguiran ser més productius. Degut a això, la ramaderia de transhumància pateix un primer sotrac i començarà a anar en davallada, perjudicada a més per la construcció dels primers canals de regadiu a la Plana de Lleida.

- Creació del nou estat i legislació de tipus liberal, el qual mitjançant les desamortitzacions portaria la desaparició dels terrenys comunals i la introducció de la plena propietat privada. Indirectament, aquests fets significarien per a les famílies més pobres la impossibilitat d'obtenir uns recursos (llenya, caça, fusta,...) bàsics per a la seva supervivència. Moltes d'elles es veurien abocades a emigrar.

- Demanda de mà d'obra, bé en àrees adjacents, com és el cas de la Plana d'Aquitània a França, o en àrees més allunyades (Amèrica).

El resultat de tot plegat fou que entre els anys 1860 i 1910 el Pallars Sobirà perd al voltant del 38% de la població.

En un *segon període*, entre 1910 i 1930, es produeix una estabilització de la població en uns 12.400 habitants. Els motius foren una millora i adaptació de les estructures agràries i ramaderes al nou model econòmic, una mínima millora de les infraestructures i serveis en els temps de la Mancomunitat de Catalunya, però fonamentalment l'esclat de la 1ª Guerra Mundial, que impossibilita la emigració i revalora temporalment els productes locals.

Un *tercer període* es dona entre 1930 i 1960, caracteritzat per l'esclat de la Guerra Civil i la subsegüent Postguerra, que es tradueix en una nova davallada del nombre d'habitants (un 18% aproximadament) especialment en el decenni del conflicte armat (1931-1940) per les baixes directes i indirectes que es produeixen, però també a l'exili per motius polítics i a la emigració per motius traumàtics (trencaments familiars).

Més enllà d'aquests fets però, és en aquesta trentena d'anys quan entra en crisi el model social i econòmic de lideratge de les cases fortes, que essencialment havia estat lligat a un negoci: la producció i comercialització de llana i carn de moltó mitjançant la transhumància de grans ramats de bestiar oví des de les pastures naturals d'alta muntanya cap a la Plana de Lleida, i a l'inrevés. La caiguda del preu de la llana, la creixent competència en la producció de carn en un entorn de millora de les comunicacions, canvis en els hàbits alimentaris (consum de nous tipus de carn, com la vedella), la conversió en regadius de moltes de les finques de la Plana de Lleida i, especialment, l'encariment de la mà d'obra, en són els principals motius.

És ja a partir dels anys 1930's (o fins i tot una mica abans) quan les primeres cases fortes són tancades, venudes, o simplement són arrendades a masovers. La més emblemàtica d'elles, *Casa el Tort* d'Alòs d'Isil, va ser venuda l'any 1946 en emigrar l'antany totpoderosa família Arnalot a Lleida.

El *quart període* s'extén entre el 1960 i el 1980, quan hi ha una nova i fortíssima caiguda de la població, la qual es redueix en poc menys d'un 50% en només vint anys. Les causes un cop més foren diverses:

-La obertura del règim franquista, amb una clara aposta per a desenvolupar al màxim l'activitat econòmica allà on fos possible, que es traduiria en una massiva industrialització de les grans àrees metropolitanes per l'atracció de inversions estrangeres, i en el creixement urbanístic de la franja costera en relació amb el turisme. Aquesta fou la causa principal, ja que la demanda de mà d'obra exterior va provocar una nova onada d'emigració tant al Pallars Sobirà com en moltes altres comarques de muntanya.

-El continuat descens del preu dels productes tradicionals, com ara la fusta, la llana o els animals de tir.

-La manca d'infraestructures i serveis dels petits nuclis de població locals en comparació amb els dels centres urbans de les planes adjacents.

-Dificultats per a augmentar la productivitat en les explotacions agràries i/o ramaderes degut a diversos factors, com per exemple el relleu tant trencat característic de la zona.

La tercera etapa comença als anys 1980's, quan les activitats terciàries relacionades amb el turisme, però també la construcció, van anar adquirint cada cop més protagonisme a nivell local, essent aquests els únics sectors econòmics que proporcionen opcions laborals diferents a la ramaderia. En un principi, aquestes noves activitats són incapaces de revertir la negativa situació demogràfica de la comarca. Però a partir de mitjans dels 1990's, quan es millora la comunicació amb l'exterior i els serveis bàsics s'equiparen als de les àrees metropolitanes, comença a canviar la situació.

L'aparició de la bombolla econòmica i immobiliària dels anys 1990's i 2000's pel bon moment econòmic i l'abaratiment del preu del diner fa la resta: creixement trepidant del sector de la construcció sobretot, però també dels serveis relacionats amb el turisme, fets que comporten un increment de la població de prop del 30% per l'arribada d'immigrants (molts d'ells estrangers), una xifra inèdita des de la primera meitat del Segle XIX.

Després, un cop comença l'actual crisi i l'activitat econòmica perd pistonada, el Pallars Sobirà ha tornat de nou a perdre població: poc menys d'un 8% en els darrers 6 anys.

En resum doncs, des de l'any 1860 i fins el dia d'avui, el Pallars Sobirà sempre ha perdut població (de forma més o menys intensa, depenent del moment) excepte en els períodes 1910-20, 1950-1960 i 1990-2010.

En el decenni 1910-20 hi ha un creixement del 8-8,5% degut sobretot al fre de la emigració per la Primera Guerra Mundial, el qual quedarà neutralitzat ja en la següent dècada del 1920-30, en que es perd el volum de població guanyada prèviament.

Entre 1950 i 1960 hi ha una estabilització de la població en el context de la Postguerra i la política econòmica de tipus autàrquic. Malgrat això, a nivell intern la situació és complexa: mentre que els pobles de més grandària tenen un cert creixement, la majoria de la resta de nuclis continuen perdent efectius, alguns d'ells amb força. El factor decisiu que en general equilibra les xifres però és l'arribada de grups de gent forana per a treballar en les primeres obres hidroelèctriques a gran escala que tenen lloc a la comarca.

En la vintena d'anys que van del 1990 al 2010 es produeix un notable pujada de la xifra d'habitants, la qual s'incrementa en més d'un 42%. Es tracta d'un augment que va força lligat al context de creixement econòmic de tot el país, amb una demanda de feina en el sector serveis, i sobretot, en el de la construcció. Això atrau un bon nombre d'immigrants, que són els responsables d'aquest destacat guany de població, ja que la comarca és incapaç de generar un creixement natural positiu degut a l'envelliment de la seva estructura demogràfica.

Els immigrants són sobretot joves provinents d'altres zones de Catalunya (en especial, de l'*Àrea Metropolitana de Barcelona*) atrets per l'entorn natural, la possibilitat d'un lloc de treball d'acord amb els seus valors o possibilitats, i el preu més baix de la vivenda. També hi ha però immigració d'origen estranger que busca simplement una manera de guanyar-se la vida.

Tot això queda estroncat amb l'esclat de la bombolla immobiliària i l'inici de la crisi. Des de l'any 2010 fins el 2015-16 el Pallars Sobirà ha tornat a perdre població: al voltant d'un 8 %.

Per contra, els períodes en que la comarca perd més efectius són:

-1860-1887, quan la població davalla un 31% en el marc de la Crisi de l'Economia de Subsistència, que va empènyer una part de la població, generalment aquella més pobre i amb uns mitjans de vida més precaris, a emigrar, sobretot a França (possibilitat de feina en millors condicions) però també a Amèrica.

-1960-1980, en que la població cau quasi un 49% degut a una emigració massiva per la demanda de mà d'obra i les millors condicions laborals (guanys econòmics més elevats, jornades de treball d'horaris limitats, tasques menys dures,...) que s'oferien en les regions exteriors que en aquell moment presentaven una major puixança econòmica: Àrea Metropolitana de Barcelona, ciutats grans i mitjanes com Lleida, Tarragona, Balaguer, la Seu d'Urgell, Andorra,....

En aquest sentit, al llarg de quasi tot el Segle XX i almenys fins a inicis dels 1980's, en que el sector primari és encara del tot predominant, la estratègia econòmica a nivell local passa essencialment per una adaptació de l'agricultura i la ramaderia a la nova realitat econòmica, fet que es traduirà en buscar la comercialització de productes (llet, carn de vacum, animals de tir, fusta,...) que més es demanden en les àrees exteriors circumdants i que són més ben valorats.

El problema serà que quasi tots els productes del sector primari que constitueixen la base econòmica del Pallars Sobirà aniran perdent valor relatiu a mesura que el capitalisme evolucioni, en el context d'un mercat cada cop més globalitzat i competitiu.

La incapacitat o la impossibilitat d'augmentar suficientment la productivitat de les explotacions agràries/ramaderes i forestals en comparació amb d'altres territoris exteriors degut a circumstàncies diverses (orografia accidentada, encariment de la mà d'obra, característiques de les explotacions, manca d'organització comuna,...), és el motiu principal pel qual la pagesia entra en un procés de decadència ja a partir dels anys 1930's (quan comencen a ser tancades les cases fortes), però sobretot des del 1960 ençà.

Per tant, l'estancament o la reducció del valor afegit dels productes agraris i ramaders a l'engròs ("*commodities*") a mesura que apareixen nous competidors i la oferta supera la demanda, i la incapacitat per a augmentar-ne la productivitat, és el motiu pel qual les rendes del sector primari han caigut.

Per altra part, a nivell local les alternatives al sector primari no han pogut compensar el daltabaix provocat per la decadència d'aquest, ja que el procés d'industrialització ha estat nul amb l'excepció de la implantació de les grans centrals hidroelèctriques (les quals a mida que passa el temps cada cop necessitaran menys mà d'obra) i el sector de la construcció només ha conegut un increment significatiu en els anys de creixement de la bombolla immobiliària (1994-2010) i degut a unes circumstàncies excepcionals. Tant sols el turisme ha pogut generar activitat econòmica d'una certa magnitud que ha compensat la minva de l'agricultura i la ramaderia.

Si a tot això s'hi suma la demanda massiva de mà d'obra de territoris adjacents (França primer, àrees metropolitanes de Catalunya després) en activitats de més valor afegit o més productives (que possibiliten millors remuneracions i/o menys hores de treball), el resultat és el fortíssim despoblament del Pallars Sobirà i de tantes altres comarques del Pirineu al llarg de bona part del Segle XX.

Evolució/involució de la població en els diferents sectors geogràfics o subcomarques

Els sectors geogràfics o subcomarques que més s'han vist perjudicades per la davallada demogràfica ha estat diferent en cadascun dels períodes que hem estudiat. A més, hem de tenir en compte que les xifres canvien molt si hi ha la presència o no d'alguna de les viles de més grandària, les quals han retingut més població (o fins i tot n'han guanyat) i d'alguna manera distorsionen els resultats.

La forta caiguda de població que es produeix entre 1860 i 1980 afecta a totes les àrees del Pallars Sobirà: exceptuant el sector del *Batlliu i Ribera de Sort*, en la resta del territori la pèrdua d'habitants supera el 70%.

L'enclavament de l'*Alta Vall de Castellàs* (nucli de *Freixa*) perd al llarg d'aquests 120 anys el 100% de la població.

Deixant a banda però aquesta minúscula àrea un tant excepcional, els sectors geogràfics que en surten més perjudicats són la *Baronia d'Estac* (antic municipi d'Estac) amb una pèrdua de quasi el 90% de la població, seguida de la *Ribalera i Costers de Vellànega* (zona central de la comarca, entre *Rialp* i *Llavorsí*), la *Coma de Burg* (al voltant del 85%) i la franja meridional (actual municipi de Baix Pallars), amb una mica més del 80%.

A dia d'avui (2016), i després dels esdeveniments dels darrers 35 anys, les coses han canviat una mica (veure la taula 1). L'*Alta Vall de Castellàs* segueix sent el sector geogràfic que més població ha perdut: un 100%.

Però a banda d'aquest, la zona que percentualment ha patit un major despoblament respecte al zenit assolit el 1860 és la franja més meridional de la comarca: el municipi de Baix Pallars (sectors del *Sobre Gerri* i *Pla de Corts*), que ha vist desaparèixer més del 90% dels habitants.

Al seu darrera, hi trobem la *Vall Ferrera*, amb una pèrdua del 86-87% dels efectius i la *Ribalera i Costers de Vellànega*, amb una caiguda del 86%.

En el pol oposat, el *Batlliu i la Ribera de Sort* és la subcomarca que menys població ha perdut respecte al màxim del Segle XIX (un 15-18%). El segueixen les *Valls d'Àneu* i la *Vall d'Assua* (pèrdues del voltant d'un 70% de la població).

El menor despoblament d'aquestes 3 subcomarques (sobretot la primera) es deu a la presència dels nuclis de més grandària (*Sort*, *Esterri d'Àneu* i *Rialp*), on s'hi ha anat concentrat bona part de la població comarcal.

En realitat, si prescindim dels 4 o 5 nuclis de població més grans, la majoria de la resta d'assentaments han perdut entre el 80 i el 90% de la població de fet al llarg dels darrers 160 anys. El cas més extrem el trobem, com sabem, a l'*Alta Vall de Castellàs*. A part d'aquesta minúscula àrea, el municipi de Baix Pallars i la *Vall Ferrera* són les altres àrees on la davallada demogràfica ha estat més forta: al voltant del 90% la primera, i entre un 86 i un 87% en el cas de la *Vall Ferrera* (taula 1).

	% de població perdut
SOBRE GERRI	90-91
PLA DE CORTS	90
BARONIA D'ESTAC	81-82
ALTA VALL DE CASTELLÀS	100
VALL DE SIARB	84-85
BATLLIU I RIBERA DE SORT	15-18
BATLLIU I RIBERA -sense Sort-	79-80
VALL D'ÀSSUA	71-72
VALL D'ÀSSUA -sense Rialp-	86
RIBALERA I C. DE VELLÀNEGA	86
COMA DE BURG	80-81
COSTERS DE LLAVORSÍ I ESCALÓ	76-78
VALLS D'ÀNEU	70-72
VALLS D'ÀNEU -sense Esterri d'Àneu-	83
VALL FERRERA	86-87
VALL DE CARDÓS	80-81

Taula 1 – Percentatge de pèrdua de la població de fet dels diferents sectors geogràfics del Pallars Sobirà (1860-2015). (Font: elaboració propia, aplicant coeficients correctors en el cas de les dades de l'any 2015, en les quals només hi ha la població de dret)

Evolució/involució de la població en els nuclis petits i en els nuclis més grans

Calculem que a nivell general, en el conjunt de nuclis petits s'ha produït, des de l'any 1860 fins avui, una pèrdua de poc menys del 90% de la població (88-89%). El nombre d'habitants que actualment viu en aquest tipus de nuclis petits (en origen, o “minoritzats” en els darrers 165 anys) és de 430-35 aproximadament.

Al llarg del període de la *Crisi de la Economia de Subsistència* (1860-1910), el percentatge de pèrdua de població en els nuclis petits és semblant al de la pèrdua de població en general.

És a partir de l'any 1910 quan hi comença a haver una diferència en la trajectòria de la població comarcal i aquella situada en els assentaments de menor grandària.

Així, entre 1910 i 1930, mentre que el nombre d'habitants es manté estable en el conjunt del Pallars Sobirà, la població en el conjunt de nuclis petits que hem definit com a tals davalla un 5,6%.

Una tendència que es confirma en període següent (1930-1960) en que el percentatge d'efectius en els nuclis petits cau gairebé el doble (35,9%) que el total comarcal (18,1%).

Finalment, en el període de la Segona Gran Emigració (1960-1980) els assentaments xics perden un 25% més d'habitants que el conjunt del Pallars Sobirà.

Després, en el decenni 1980-1990 la pèrdua de població de fet en els nuclis petits és aproximadament d'un 30-32%, mentre que la comarca, en general, perd només un moderat 4% dels habitants.

Per tant, si entre 1910 i 1990 el Pallars Sobirà veu desaparèixer el 59,5% de llur població de fet, calculem que el seguit de nuclis petits perden al voltant d'un 85-86% dels seus habitants: aproximadament un 26-27% més que la població total de la comarca.

Posteriorment, l'augment d'efectius del 6-6,5% que coneix la comarca al llarg dels anys 1990's no es tradueix en un increment de la població en els nuclis petits, la qual queda estabilitzat.

No és fins els inicis del nou mil·lenni quan el nombre d'habitants en els assentaments de menor grandària comença a pujar: aquest creixement, que s'aturarà l'any 2010, és força semblant al que viu el conjunt de la comarca en el primer decenni del Segle XXI.

Finalment, les darreres dades indiquen que la nova caiguda de la població dels darrers 5-6 anys ha estat, en xifres percentuals, inferior en el conjunt dels nuclis petits que en el total de població comarcal; sens dubte un indicatiu que el model poblacional de la comarca podria haver començat a canviar, si bé encara és massa aviat per a afirmar-ho.

Els nuclis petits que percentualment més població han perdut respecte al màxim històric han estat, a banda de *Freixa (Alta Vall de Castellàs)*: el 100%), els del municipi de Baix Pallars (*Sobre Gerri i Pla de Corts i Vall d'Ancs*), els de *Costers de Llavorsí i Escaló* i els de la *Vall Ferrera*.

A la franja meridional de la comarca, el *Sobre Gerri* és un paradigma d'àrea quasi del tot despoblada: exceptuant les poblacions de Gerri de la Sal i Bresca, aquest sector és un veritable desert humà en l'actualitat. Els nuclis petits han perdut aquí aproximadament el 95% de la població que tenien en el moment de més esplendor demogràfic. Una mica menys dramàtica és la situació al *Pla de Corts i Vall d'Ancs*, si bé en aquesta zona el conjunt de nuclis petits tant sols conserven avui el 7,5-8% de la població a la que van arribar a mitjans del Segle XIX.

La *Vall Ferrera* és una altra subcomarca on els assentaments de menor grandària han patit un intens despoblament: en els nuclis de tradicionals de Norís, Tor i Besan actualment no hi viu quasi ningú durant tot l'any. Només la rehabilitació d'algunes bordes aïllades i la obertura d'algun refugi amb població permanent o habitual han compensat tímidament el buidatge demogràfic dels nuclis esmentats.

El sector dels *Costers de Llavorsí i Escaló* (o *Baix Àneu*) també ha experimentat una davallada de més del 91-92% dels habitants en els seus nuclis petits. Malgrat això, l'arribada d'algunes famílies de nous rurals els darrers anys ha evitat que la situació fos encara pitjor, de les més dolentes del Pallars Sobirà.

Quelcom semblant ha passat a la *Ribalera i els Costers de Vellànega*: els nuclis petits han perdut més d'un 88% de la població, però la presència de nous rurals ha contribuït decisivament a mantenir amb vida diversos llogarets.

Per contra, la *Baronia d'Estac* ha experimentat recentment una destacable reeixida de la població que viu en nuclis petits: a part de la sorprenent revifalla del poble de Mencui, diverses antigues bordes han estat convertides en vivenda de 1ª residència. Quelcom important en una àrea històricament molt castigada pel despoblament.

La evolució de la població és en canvi molt diferent en el cas dels assentaments de més grandària. La davallada demogràfica de prop d'un 38% que es dona entre 1860 i 1910 a nivell general, és menys acusada en els nuclis de majors proporcions, els quals perden el 23,6% de llur població.

Per contra, entre 1910 i 1930, període en que la població total comarcal es manté estable, el nombre d'habitants en els nuclis més grans baixa un 9,6%.

En el període 1930-60, en que hi ha una nova caiguda del total de població comarcal (del 18,1%), la població en els assentaments més grans davalla una mica menys: un 15,6%. Però la veritable novetat és que, si fins el 1930, el percentatge d'habitants que vivien en els 10 nuclis s'havia mantingut entre el 28 i el 32% de la població total, l'any 1960 aquest havia augmentat fins a representar el 41,6% del conjunt de gent que residia al Pallars Sobirà.

La major diferència entre l'evolució/involució de la població general de la comarca i la dels nuclis més grans la trobem en el període 1960-1981. La primera cau quasi un 49%, i la segona poc menys d'un 30%: és a dir, 19 punts per sota.

Degut a això, l'any 1981 els residents en els 10 pobles de més entitat concentraven ja quasi el 57% de la població que vivia a la comarca.

En el decenni 1980-90, la petita davallada que coneix la població total és molt semblant a la que es produeix en els nuclis més grans.

Entre 1991 i 2010, en canvi, l'augment de població en els nuclis més grans (38,5%) és superior a la del total del Pallars Sobirà (30%), amb la qual cosa, de nou, la quantitat d'habitants que viu en els 10 pobles més grans arriba a màxims l'any 2010: el 61,2% del total. Un percentatge que s'ha reduït sensiblement en els darrers 5 anys, essent actualment del 60,2%.

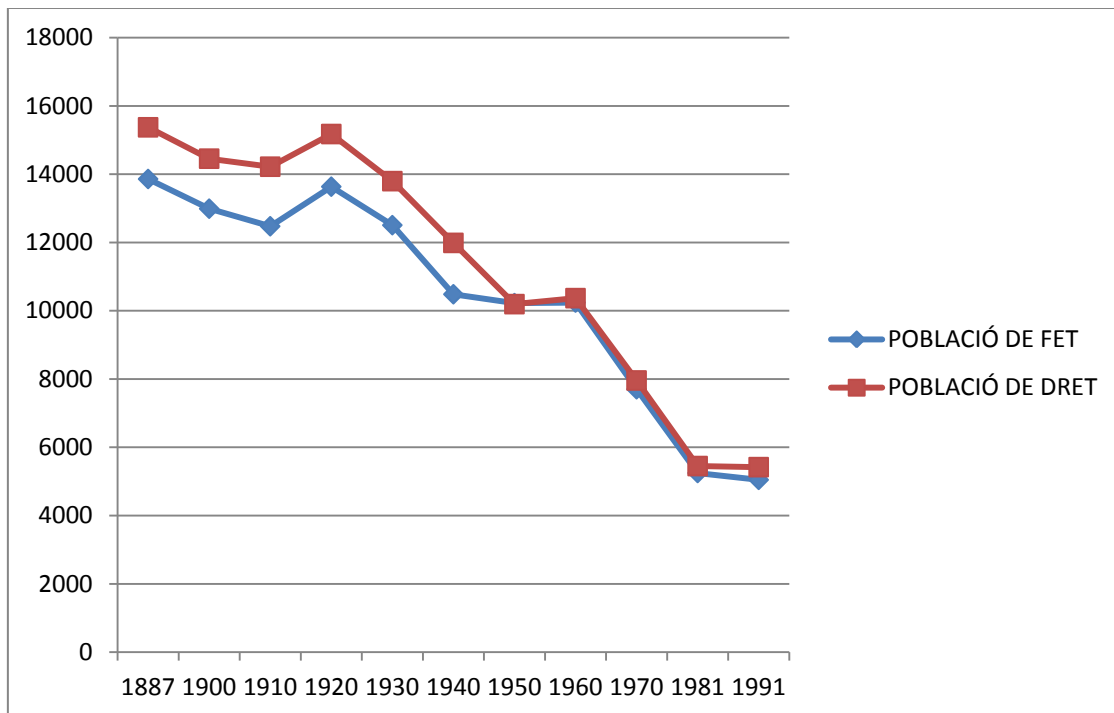
Població de fet i de dret. Relació i diferències.

Una altra característica molt pròpia del Pallars Sobirà, com hem pogut comprovar, és la certa diferència que al llarg dels períodes estudiats hi ha entre la població de fet i la de dret.

Generalment, i amb poques excepcions, la població de dret sempre ha estat superior a la de fet, i malgrat que a partir de l'any 1991 en endavant no disposem en el Nomenclàtor de les dades corresponents a la població de fet, tenim pocs dubtes que, en major o menor mesura, actualment això avui continua essent així.

Es tracta d'un fenomen que ja han posat de manifest alguns autors, com ara Ignasi Aldomà¹, però que en la nostra comarca porta molts anys produint-se, tal i com demostra la estadística oficial.

El gràfic 1 mostra la evolució de la diferència entre la població de fet i la de dret entre 1887 i 1991. En l'Era Contemporània aquesta presenta dos màxims, els anys 1910 i 1940, amb una població de dret un 12,3 i un 12,55% superior a la de fet respectivament. En el cas de l'any 1910, el pic de diferència es produeix al final de la Crisi de l'Economia de Subsistència: la possible explicació és que una bona part de la gent emigrada, generalment els joves, seguien inicialment empadronats en els seus llocs d'origen, on possiblement hi continuaven vivint els seus familiars de més edat.

*Gràfic 1- Evolució de la diferència entre població de fet i població de dret (1887-1991)
(Font: elaboració pròpia)*

La situació l'any 1940 era força diferent. En aquell instant acabava de finalitzar la Guerra Civil, i l'elevat nombre d'exiliats o morts queda reflectit en el Nomenclàtor realitzat.

En canvi, només 10 anys després (1950), hi trobem l'únic moment on la població de fet i la de dret són pràcticament iguals (fins i tot la població de fet és un xic superior). La única explicació que s'ens acut és que, en un context encara de Postguerra i escassetat de productes bàsics, les àrees rurals havien retingut població i fins i tot hi havia hagut retorns als llocs d'origen de gent anteriorment emigrada a alguna gran ciutat.

El darrer any on l'estadística oficial diferencia entre població de fet i de dret (1991), la diferència entre ambdues havia tornat a pujar fins quasi el 7% (a favor de la de dret, evidentment). La conjuntura de nou no té res a veure amb les anteriors: finalitzat el període de la gran emigració (1960-80), sembla que la disparitat entre els dos indicadors es deu per una part a la emigració temporal o definitiva dels efectius més joves, desplaçats als centres urbans per motius laborals o d'estudis, i per l'altra, a algunes persones de mitjana edat o grans que per motius diversos (sentimentals, per exemple), continuen empadronats en les seves localitats natals tot que ja no hi viuen.

Desconeixem per tant com ha anat canviant, en general, la relació entre població de fet i població de dret al llarg dels anys del creixement demogràfic vinculat a la puixança econòmica i la bombolla immobiliària de finals del Segle XX i inicis de XXI. Però si fem un ullada al treball de camp dut a terme en els nuclis petits (taules 26 i 30 del capítol 6) podem intuir com ha evolucionat: arriba a un nou màxim l'any 2000, i posteriorment ha caigut de nou, si bé creiem que actualment la població de dret continua sent clarament superior a la de fet.

b) Nuclis petits. Dinàmica històrica i distribució espacial

En aquest apartat intentarem extreure algunes conclusions referents als canvis que en general han patit els nuclis tradicionals a partir de les seves característiques i de la seva evolució, aspectes recollits en el codi que porten associat en relació a la *classificació de nuclis* realitzada, després d'haver-ne fet l'estudi exhaustiu recollit en les fitxes individuals.

Per a començar, creiem necessari recordar el concepte d'“*assentament*” o “*nucli de població*”, el qual definim com “*cadascun dels indrets habitats o habitables format per un o per diversos habitatges agrupats o concentrats, o bé que en el passat va disposar d'algun habitatge ocupat regularment almenys en un 5% del període històric al que es refereix l'estudi (1855-2016). Aquest indret, a més de tenir una identificació evident en el territori i una denominació pròpia, es troba a una mínima distància física dels nuclis més propers (350 m en els casos de nuclis concentrats, 50 m en els casos dels dispersos aïllats i agrupats), tot i que en casos excepcionals s'els considerarà com a tals si històricament han tingut un reconeixement continuat i inequívoc.*”

Recordem que, com s'ha posat de manifest en el capítol 4, els nuclis o assentaments tradicionals, en primera instància poden ser destriats en funció de 3 variables: *naturalesa, tipus de poblament i origen*.

Per al seu estudi en conjunt per tant, aquí prendrem en consideració aquestes variables:

1-*Naturalesa*, segons la qual, un nucli determinat pot ser de *naturalesa convencional* quan va ser inicialment concebut com a lloc de vivenda, o bé *no convencional* en el cas de que inicialment no hagués estat concebut com a assentament de funció residencial, però per alguna circumstància hagi acabat allotjant algun habitatge que s'hagi consolidat com a tal.

2-*Tipus de poblament*, el qual pot ser *dispers aïllat* si el nucli és format per una sola vivenda, bé aquesta es trobi en una edificació aïllada o formant part d'un conjunt o agrupació d'edificis, o *concentrat* si és compost per diverses vivendes adjacents entre elles. Una tercera possibilitat seria un nucli de tipus *dispers agrupat*, quan és format per diversos habitatges disposats de manera dispersa però relativament propers entre ells (en el nostre estudi, un màxim de 500 m de separació) i que a més, tinguin algun vincle comú entre ells (històric, geogràfic,...) que ens duguï a identificar-los com un sol assentament diferenciat.

3-*Origen*, el qual és *tradicional* si un nucli va ser creat abans de la consolidació de la total consolidació capitalisme a la comarca: hem agafat l'inici de la segona gran emigració (any 1960, fi de la postguerra) com a data de referència. En canvi, és *recent*, si ha estat creat al llarg dels darrers 55-56 anys, en un entorn socioeconòmic plenament capitalista i la pràctica desaparició dels elements de la societat tradicional.

Tenint en compte aquestes variables, hem identificat i estudiat 120 nuclis de població petits que hem qualificat com a tradicionals i 56 que són de formació recent. A aquests els hi hem d'afegir 19 nuclis més que sabem o sospitem que van estar habitats en el passat durant alguns períodes sense que cap habitatge s'arribés a consolidar (distintiu “G”).

Pel que fa al *tipus de poblament*, el nombre de nuclis (tradicionals i recents) que sempre han presentat un poblament concentrat o que l'han arribat a assolir en algun moment arriben a 87.

La xifra de nuclis (tradicionals i recents) que sempre han estat dispersos aïllats (un sol habitatge) s'enfila fins els 80.

Els assentaments (tradicionals i recents) que són o han arribat a ser en algun moment dispersos agrupats són 8.

Finalment, tenim el seguit de construccions aïllades, concentrades o agrupades que sabem del cert que van estar habitades en el passat entre el 10 i el 50% dels 160-65 darrers anys, i que constitueixen casos especials, no classificables pel que fa al tipus de poblament: hem identificat i estudiat 19 assentaments d'aquest tipus.

En total doncs, són 195 els nuclis analitzats al llarg i ample de la comarca, de característiques i tipologies molt diverses: pobles o llogarets de caire tradicional (el poble "*clàssic*", vaja), masies convencionals, antigues bordes reconvertides en masies fa molt de temps, bordes rehabilitades com a habitatges residencials recentment, nuclis de funció essencialment turística (càmpings, refugis, albergs....), assentaments vinculats al lleure i les vacances, nuclis relacionats amb alguna activitat industrial, logística o religiosa.

És a dir, un ventall molt ample que reflecteix l'evolució social i econòmica del Pallars Sobirà des del Segle XIX.

Nuclis tradicionals de poblament dispers aïllat

En els plànols n° 1a i 1b podem veure tots els nuclis dispersos aïllats de tipus tradicional. Comparteixen dues característiques: van ser construïts abans del 1960 i disposen o han disposat d'un habitatge utilitzat majoritàriament com a tal (més del 50% del temps del període 1850-2016).

És per això que en el cas de nuclis amb un antic habitatge actualment enrunat o desaparegut, hem considerat com a convencionals aquells en que mentre l'edifici on hi va haver la vivenda va romandre dempeus, aquesta va estar en ús com a tal en més del 50% del temps (1850-2016).

Hem identificat un total de 42 nuclis dispersos aïllats tradicionals que sempre ho han estat. La majoria (24) apareixen ja en el Nomenclàtor de 1860 com a permanentment habitats.

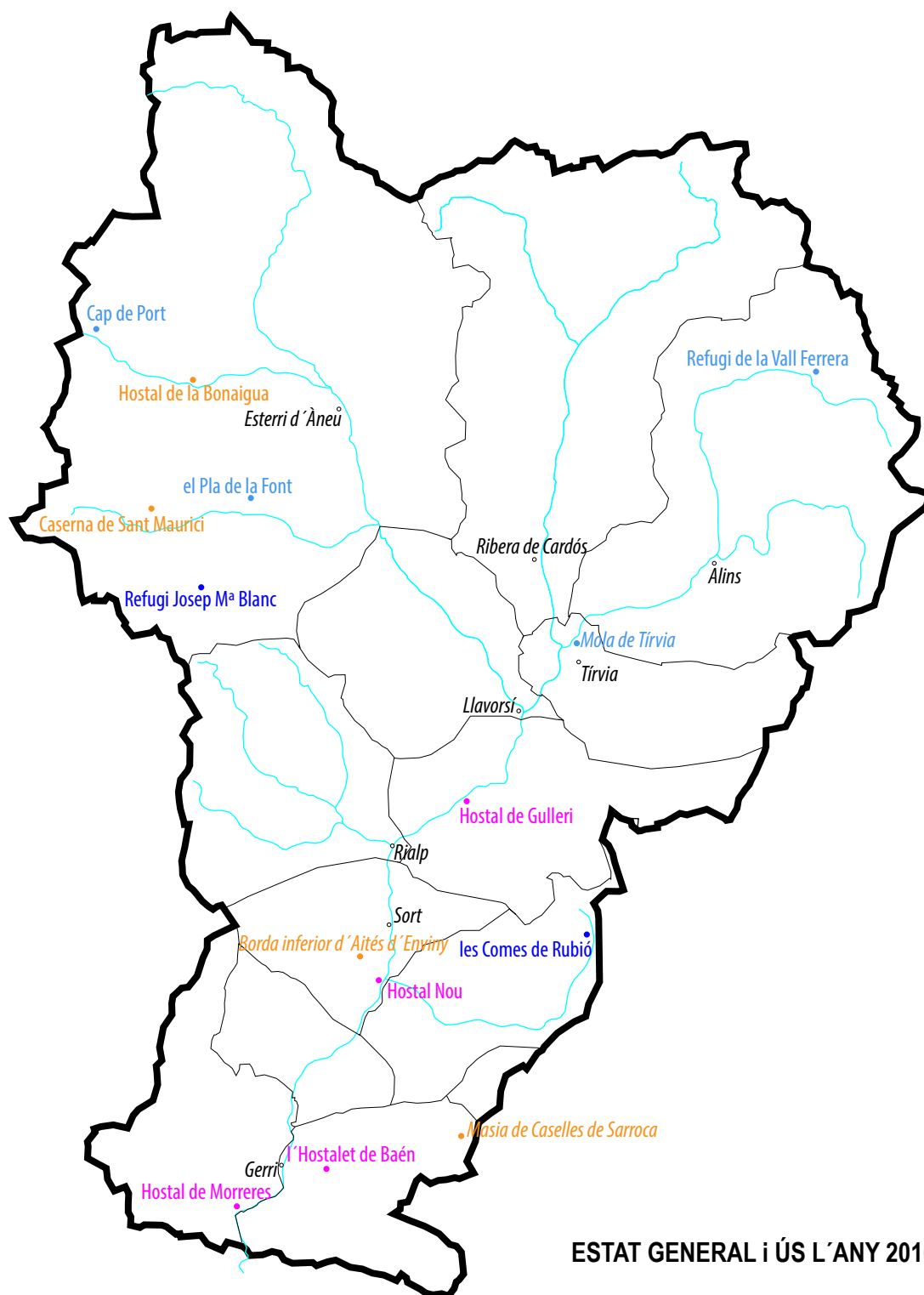
A més, hi ha 8 nuclis més que en el passat eren o van arribar a ser nuclis concentrats o dispersos agrupats, però que avui han esdevingut dispersos aïllats per l'enrunament o desaparició de construccions que van allotjar alguna vivenda (plànol n° 2).

El gruix dels dispersos aïllats tradicionals que sempre ho han estat en realitat són conjunts de construccions concentrades una de les quals fa o va fer en el passat la funció d'habitatge. (plànol 1b, taula 2). Aquesta mena de dispersos aïllats que hem distingit amb el codi 1Am sumen un total de 28 nuclis, el 66,6% dels 42.

La tipologia d'aquests nuclis dispersos aïllats compostos per diverses edificacions amb un sol habitatge és molt diversa: hi trobem masies de naturalesa convencional, antigues bordes o conjunts de bordes transformades en pairalies fa una pila de temps, o bé ermites (*Arboló*), velles fargues (*Farga Nova d'Alins*, per exemple) o hostatgeries (*les Ares de la Bonaigua*) que disposen o van disposar en el passat d'un habitatge.

Plànol nº 1a: nuclis dispersos aïllats tradicionals compostos per un sol edifici que sempre ho han estat en el període 1850-2016

-Nuclis dispersos aïllats tradicionals, de naturalesa convencional o no convencional compostos per un sol edifici, que sempre ho han estat en el període 1850-2016. Categories 1Ai, 1AiRu

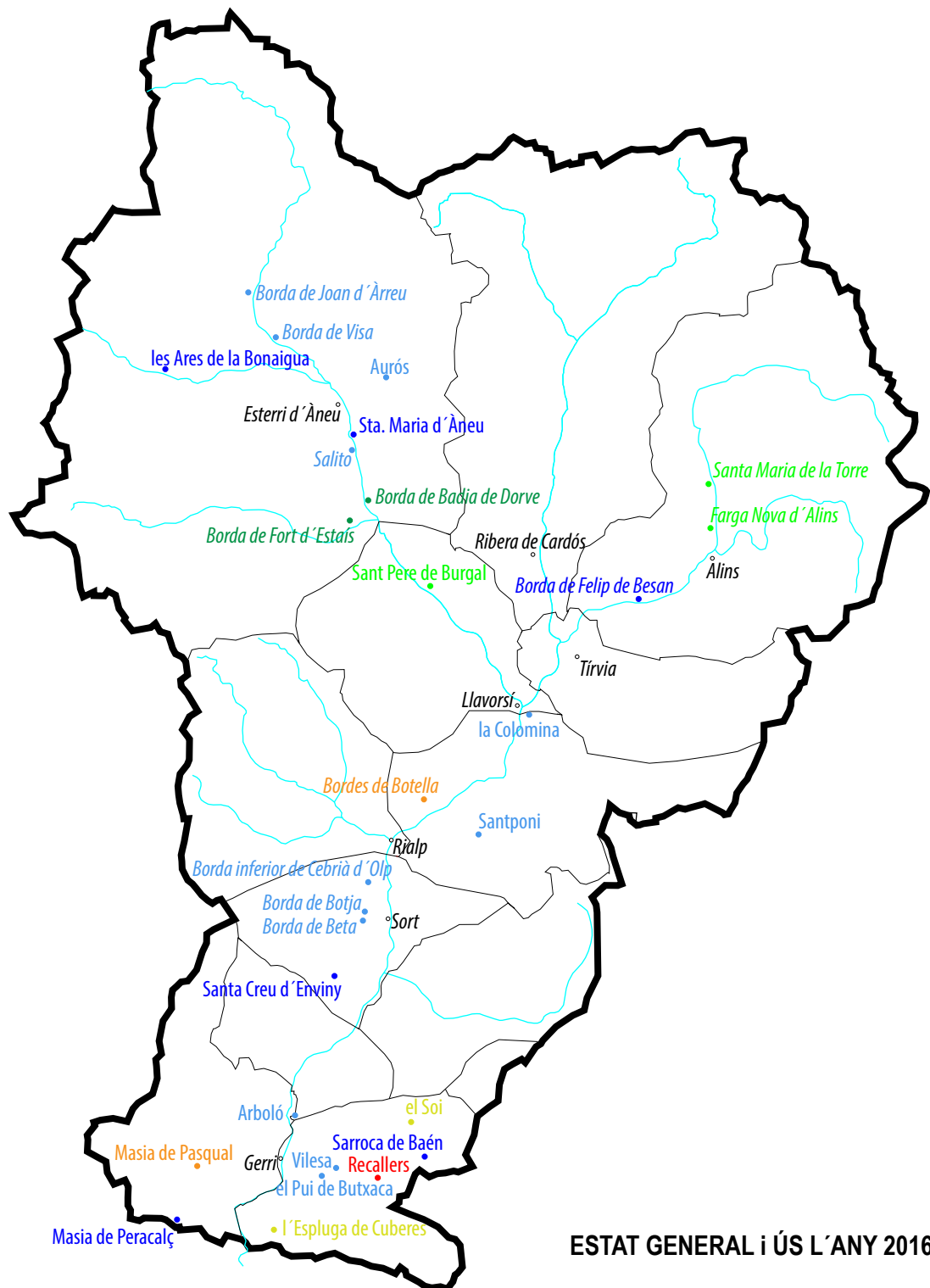

- Bon estat. Utilitzats com a 1ª residència o residència habitual
- Bon estat. Utilitzats com a 2ª residència o per a usos no residencials
- Situació de mig abandonament de fet: sense ús però amb l'edifici principal del tot dret
- Abandonats de fet: enrunament incipient
- Abandonats de fet: enrunament avançat
- Abandonats de fet: enrunament molt avançat
- Del tot desapareguts

En cursiva, els nuclis que sabem o sospitem que són de naturalesa no convencional (antigues bordes)

Plànol nº 1b: nuclis dispersos aïllats tradicionals compostos per més d'un edifici que sempre ho han estat en el període 1850-2016

-Nuclis dispersos aïllats tradicionals de naturalesa convencional o no convencional compostos per més d'un edifici, que sempre ho han estat en el període 1850-2016 Categories 1Am, 1AmRu

ESTAT GENERAL I ÚS L'ANY 2016

- Bon estat. Utilitzats com a 1ª residència o residència habitual
- Bon estat. Utilitzats com a 2ª residència
- Mal estat: sense ús però amb l'edifici-habitatge del tot dret
- Mal estat: sense ús amb l'edifici-habitatge caigut o desaparegut però amb els altres drets
- Abandonament generalitzat de fet: enrunament incipient
- Abandonament generalitzat de fet: enrunament avançat
- Abandonament generalitzat de fet: enrunament molt avançat
- Del tot desapareguts

En cursiva, els nuclis que sabem o sospitem que són de naturalesa no convencional (antigues bordes)

Els dispersos aïllats tradicionals compostos per més d'un edifici representen un 14,35% dels nuclis que han entrat en aquest estudi, i un 10,9% del total d'assentaments de població existents al Pallars Sobirà (taula 2): un tipus de poblament clarament minoritari en el conjunt de la comarca, però que assoleix un cert pes a dia d'avui ja que gran part d'ells (el 71,4%) resta avui dempeus, amb algun ús o no.

Els dispersos aïllats tradicionals compostos per un sol edifici que allotja o ha allotjat un habitatge en canvi, són tant sols 14 (plànol 1a, taula 2).

Aquest ha estat per tant un tipus de poblament veritablement molt minoritari en els darrers 165 anys: menys d'un 7,2% del conjunt de nuclis estudiats aquí, i menys d'un 5,5% del total d'assentaments comarcals.

A més, actualment es troben majoritàriament enrunats o bé del tot desapareguts (el 57,1%), per la qual cosa en el moment present la seva rellevància és molt escassa.

Els dispersos aïllats tradicionals compostos per un sol edifici són o han estat bàsicament hostatgeries de camí ral (5) o bé refugis de muntanya aixecats ja fa anys (com el de la *Vall Ferrera* o el del *Pla de la Font*), encara que també hi trobem una mola, alguna antiga borda amb vivenda, una caserna militar o una casa forestal.

Dels 42 nuclis dispersos aïllats tradicionals que sempre ho han estat en els darrers 165 anys, només 15 són de naturalesa no convencional.

La gran majoria d'aquests 15 nuclis d'origen no convencional (que sabem del cert o tenim sospites fonamentades que inicialment, en determinats casos força anys enrere, van ser creats, com hem dit, per a una funció diferent, encara que més tard van passar a allotjar un habitatge) són antigues bordes parcial o totalment transformades en cases de pagès fa una pila de temps.

En total, hi trobem 12 pairalies de naturalesa no convencional. És a dir, el 80% dels dispersos aïllats tradicionals de naturalesa no convencional són cases pairals.

Aquestes cases pairals no convencionals representen tant sols el 28,6% dels 42 nuclis dels plànols nº 1a i 1b, però assoleixen un pes relatiu molt significatiu en relació al total cases de pagès aïllades consolidades que hem identificat: el 52,2% de totes elles, fet que mostra la importància que va arribar a tenir una dinàmica que consistia en el trasllat d'algunes famílies a viure als afores dels nuclis concentrats tradicionals allà, on hi tenien alguna borda o cabana que van convertir en casa de pagès.

Un fenomen que, com ja s'ha dit, va tenir a veure amb l'augment de la seguretat amb la creació de l'estat liberal contemporani i l'aparició de la Guàrdia Civil.

Per exemple, la *Borda Inferior de Cebrià* o la *Borda de Badia de Dorve* de ben segur tenen un origen no convencional, ja que han conservat la denominació de "borda" i el nom de la casa a la qual pertanyien, però l'any 1860 ja allotjaven un habitatge permanentment ocupat llavors i que avui segueix dempeus.

En d'altres casos, com en la *Borda de Visa* o la *Borda de Felip de Besan*, sabem que a mitjans del Segle XIX eren encara simples bordes, si bé més tard passarien a allotjar un habitatge que s'ha consolidat, pel qual cosa avui són, de fet, veritables pairalies.

Malgrat tot, no deixa de ser sorprenent que, en un territori on, a priori, la vivenda isolada és quelcom minoritari, el gruix dels dispersos aïllats tradicionals (27 de 42) tingui un origen convencional.

Dels 27 dispersos aïllats tradicionals d'origen convencional, només n'hi ha 11 que són masies convencionals i no tenim constància que inicialment tinguessin una funció exclusivament agrària i/o ramadera, com seria el cas de les bordes. Per tant doncs, al Pallars Sobirà hi ha més masies de naturalesa no convencional que no pas convencional. A més, algunes d'aquestes 11 masies convencionals com ara Sarroca de Baén o Recallers són reductes d'un antic llogaret o caseriu medieval, mentre que d'altres com Sant Pere del Burgal o Aurós havien estat un nuclis de poblament concentrat fins els primers decennis del Segle XIX, quedant llavors reduïts a un sol habitatge.

El gruix de les pairalies de naturalesa convencionals (8) es concentra a la franja meridional de la comarca: en el Prepirineu Interior o en la franja de transició cap a l'Alt Pirineu, àrees més propícies, en el marc de l'economia precapitalista, a l'hàbitat dispers com ja sabem.

Per tant, sí que és cert que la casa de pagès de naturalesa convencional, aïllada en el territori, és molt testimonial, en un entorn on l'hàbitat dedicat a les tasques del camp tendeix a concentrar-se: tant sols al voltant del 26,2% dels 42 dispersos aïllats tradicionals que sempre ho han estat. I encara alguns d'ells, com Sant Pere del Burgal o Aurós, en realitat sabem que són antics concentrats degradats a dispersos aïllats fa més de 165 anys.

Hi ha 7 nuclis més de naturalesa convencional que són antics hostals o albergs de cabanera, de camí ral o carretera: quasi tots ells (5 en concret) avui han desaparegut o bé es troben en un avançat estat d'enrunament. Només els nuclis de les *Ares de la Bonaigua* i de *Cap de Port* continuen actualment dempeus.

També hi trobem 3 nuclis que són refugis amb vivenda consolidada construïts abans dels anys 1960's, i dos més que són antigues cases forestals.

Tanca el recompte una ermita amb vivenda al costat (*Arboló*), una caserna militar (Sant Maurici) i una mola (*Tírvia*).

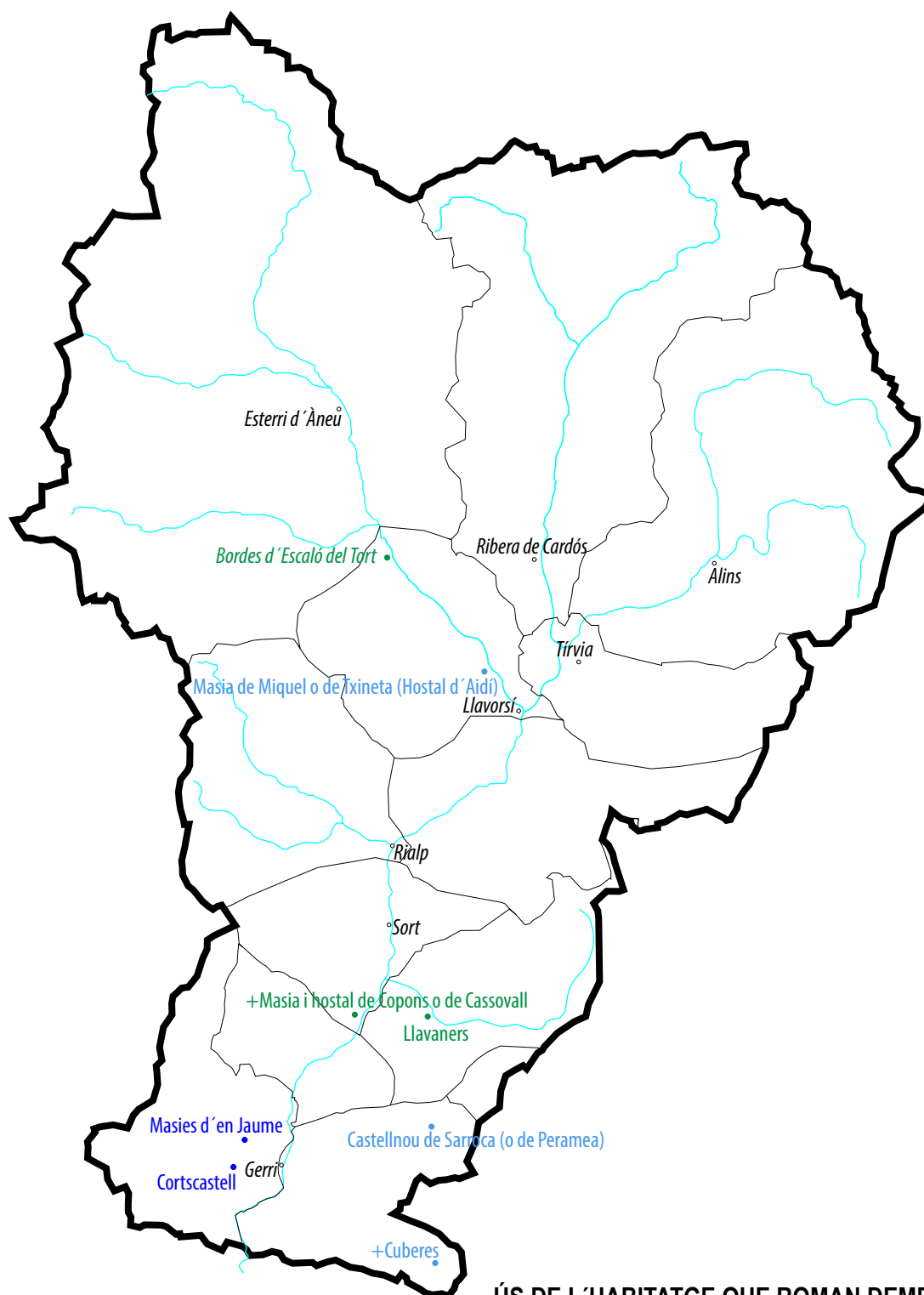
En el plànol nº 2 veiem els assentaments que, entre 1860 i 2016 van arribar a estar compostos per més d'un habitatge en el moment de màxim poblament però posteriorment van perdre cases i ara han quedat reduïts a dispersos aïllats.

Es tracta de 8 nuclis de característiques molt diferents: des de concentrats tradicionals convencionals reduïts a un sol habitatge (*Cortscastell*, *Masies d'Enjaume*, *Castellnou de Peramea*) fins a nuclis com les *Bordes d'Escaló del Tort* i *Llavaners* que, per exemple, han estat gairebé sempre dispersos aïllats (convencionals o no convencionals) si bé durant un temps van arribar a tenir dos habitatges.

En un sentit contrari, en el plànol nº 3 hi ha indicats actuals nuclis concentrats que inicialment eren dispersos aïllats. Es tracta concretament de 5 nuclis, 4 d'ells d'origen no convencional (*el Crac*, *el Portaler*, *Burgueto* i la *Bonaigua de Baix*): antigues bordes convertides en cases pairals, i a les qual posteriorment s'hi afegeix una segona o més vivendes abans del 1960 o bé recentment. Una prova més de la importància de les masies de naturalesa no convencional en el context on ens movem.

Plànol nº 2: nuclis tradicionals de poblament concentrat o dispers agrupats degradats a dispersos aïllats (1850-2016)

-Nuclis tradicionals de poblament concentrat o agrupat en el moment de màxima grandària (l'Era Contemporània), reduïts posteriorment a dispersos aïllats (categories 2B1, 2B1Disp, 3B1, 3B1Disp,..)

ÚS DE L'HABITATGE QUE ROMAN DEMPEUS (2015-16)

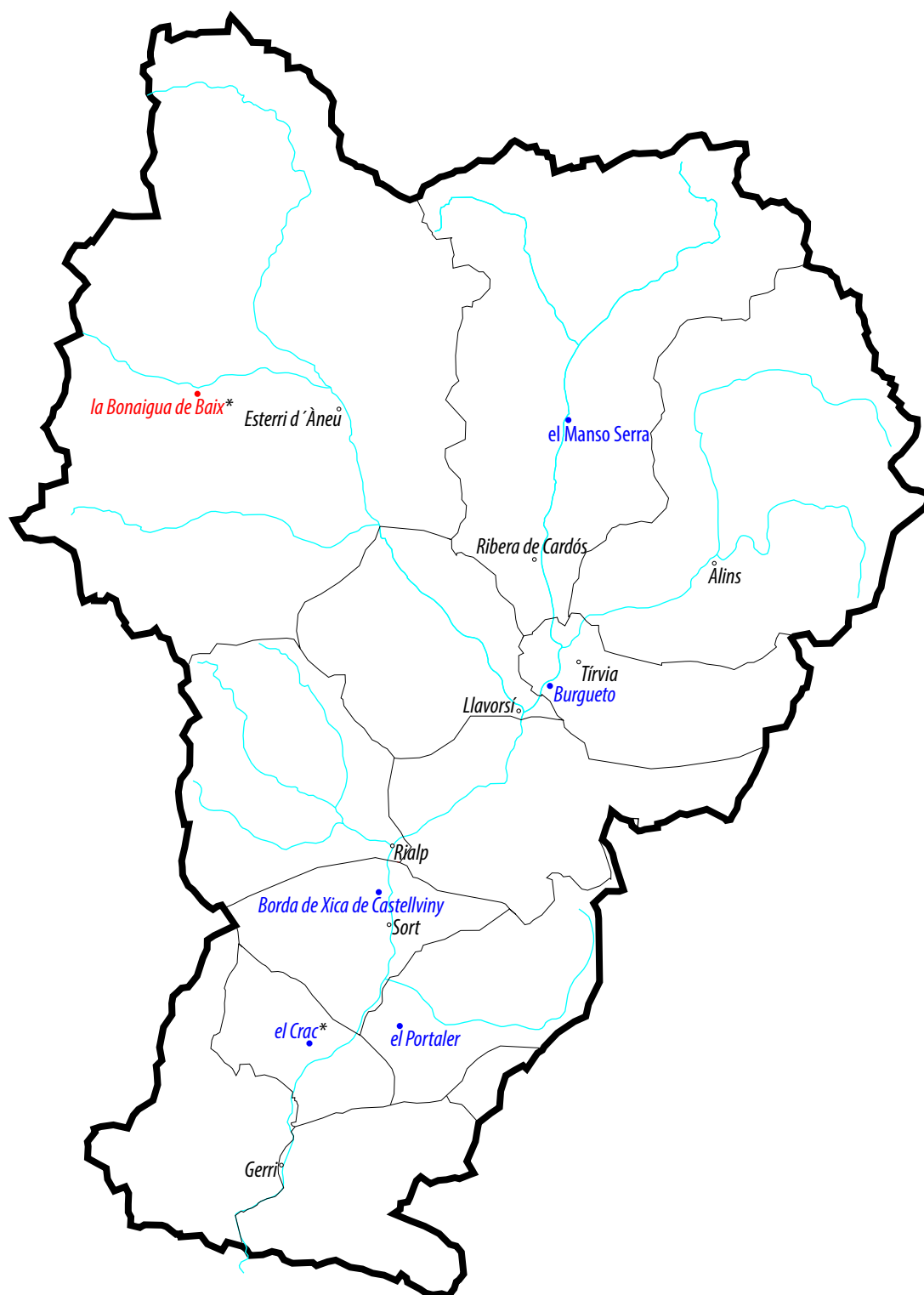
- Utilitzat com a 1ª residència o residència habitual
- Utilitzat com a 2ª residència o per a usos no residencials
- Sense ús però amb l'edifici del tot dret

En cursiva, nuclis de naturalesa no convencional (antigues bordes)

+ dispersos agrupats reduïts a dispersos aïllats

Plànol nº 3: nuclis tradicionals inicialment dispersos aïllats, que han passat a ser concentrats o dispersos agrupats en el període 1850-2016

Nuclis concentrats tradicionals de naturalesa convencional que deriven del creixement d'un dispers aïllat previ (categories 1C2, 1C3, 1C4,...)

EVOLUCIÓ I ÚS L'ANY 2016

- Han esdevingut un caseriu o similar (2A, 2ADisp, 1C2, 1C2 Disp)
- Han esdevingut un llogaret (3A, 3ADisp, 1C3Disp, 2C3, 2C3Disp)

En cursiva, nuclis de naturalesa no convencional

*Nuclis que van esdevenir concentrats abans dels anys 1960's : codis 2A (el Crac) i 2C3 (la Bonaigua de Baix)

Pel que fa a l'estat actual del nuclis (taula 3), tenint en compte tots els dispersos aïllats tradicionals (plànols n°1a, 1b i 2), dels 50 assentaments n'hi ha 24 que avui estan total o parcialment desapareguts o bé enrunats (el 42%, taula 3). Dos nuclis més, si bé resten dempeus, no es troben en massa bon estat i no són habitables.

En total doncs, el 52% dels dispersos aïllats tradicionals actualment es troben en estat dolent, molt dolent o simplement han desaparegut. Una xifra un tant colpidora que revela l'abandonament de fet i la descua que han patit molts d'aquests assentaments.

Hi ha 4 nuclis desapareguts del tot: tots ells havien estat hostatgeries de camí ral o cabanera, i excepte un (l'*Hostalet de Baén*) eren situats al fons de la vall principal de la Noguera Pallaresa, al costat de la via principal que travessa la comarca de sud a nord. La resta de nuclis enrunats (9) tenen una tipologia diversa: algun altre vell hostal de camí ral (*la Bonaigua*), pairalies convencionals i no convencionals i una caserna militar.

Hi ha 11 també dispersos aïllats tradicionals parcialment desapareguts. D'aquests, 8 són antics concentrats o dispersos agrupats reduïts a dispersos aïllats (plànol 2), mentre que en els altres 3 (*la Farga Nova d'Alins*, *Santa Maria de la Torre* i *Sant Pere del Burgal*), el que havia estat l'habitatge avui ha desaparegut del tot, quedant només dempeus construccions agràries/ramaderes o religioses adjacents a l'antiga vivenda. Dels altres 26 nuclis, la majoria (24; el 92,3%) es conserven avui en bon estat i amb algun ús.

En general, els antics hostals de camí ral o cabanera i les velles fargues, almenys dues de les quals havien tingut un habitatge adjacent, són els dos tipus de dispersos aïllats tradicionals que més han estat perjudicats pels canvis econòmics i socials dels darrers 160 anys: els primers han vist com la mateixa via que en va propiciar el naixement ha estat en última instància la responsable de la seva decadència i del seu enderroc final després de les successives millores i ampliacions de les carreteres C-13 i N-260. Les fargues per la seva part, abandonades en finalitzar llur activitat, van ser posteriorment arrasades per les diverses riuades que van tenir lloc a la comarca.

Els plànol n° 1a, 1b, 2 i 3 no vénen si no a posar de manifest la complexitat del poblament tradicional així com de llur evolució, fins i tot pel que als dispersos aïllats, un seguit d'assentaments força heterogenis i, en proporció, minoritaris respecte al total de nuclis tradicionals, si bé amb una certa presència.

Tal com reflecteix la taula 2, comprovem que els dispersos aïllats d'origen tradicional que trobem avui al Pallars Sobirà representen quasi el 26% dels nuclis que hem estudiat i quasi el 20% del total de nuclis de població de la comarca.

Constatem per tant, que l'hàbitat de tipus *dispers aïllat tradicional* en realitat no ha estat al llarg de l'Era Contemporània, ni és avui, un tipus de poblament escadusser o purament testimonial en el Pallars Sobirà com havia assenyalat algun autor com Solé Sabarís² (*"la casa isolada és pràcticament inexistent"*, en parlar del poblament a les comarques occidentals del Pirineu Lleidatà), si bé és evident que el total de nuclis concentrats (els que han entrat en l'estudi més els que no) constitueix encara avui, d'una manera molt clara el model d'hàbitat clarament predominant.

El que sí que és clarament minoritari, en l'àmbit del poblament, és el dispers aïllat tradicional compost per un sol edifici, més encara avui, en que bona part d'ells han desaparegut o es troben enrunats. O dit d'una altra forma: determinats assentaments que fins i tot, puntualment, poden donar l'aparença de poblament concentrat degut a que estan formats per diversos edificis, en realitat són dispersos aïllats per que allotjen o han allotjat una sola vivenda.

També ha estat minoritària la casa de pagès convencional entesa com a tal, que representa només el 9,2% dels nuclis tradicionals, el 5,7% del total d'assentaments estudiats i el 4,33% del total de nuclis de població comarcal. De totes maneres, aquetes dades, sobre el terreny, queden avui força distorsionades per la presència de masies de naturalesa no convencional, pel seguit d'antics nuclis de poblament concentrat i dispers agrupat reduïts, de fet, a simples pairalies, i per la proliferació en la època recent de nous nuclis dispersos aïllats que adopten aquesta fesomia.

L'estat dels dispersos aïllats tradicionals del Pallars Sobirà és actualment molt variable, donat l'enorme diversitat de construccions que hi trobem. Però, ajustant-nos als 42 nuclis que sempre han estat dispersos aïllats els darrers 165 anys (plànols 1a i 1b), la situació general és un tant preocupant, ja que el 43% dels casos es troba en mal estat o bé enrunats o desapareguts total o parcialment.

En aquest sentit, els nuclis compostos per un sol edifici (plànol 1a) han estat els que més han patit l'enrunament i posterior enderroc: molts són vells hostals de camí ral, actualment desapareguts víctimes de l'aparició del trànsit rodat i de les successives ampliacions de la via de comunicació que inicialment havia propiciat llur aparició. Però l'abandó i el deteriorament es fa present en tot tipus d'assentaments, entre els quals hi ha també cases pairals (convencionals o no), cases forestals, fargues, etc...

La part meridional de la comarca és on, actualment, el nombre de dispersos aïllats tradicionals enrunats o desapareguts és major. En comptabilitzem un total de 9 entre els municipis de Baix Pallars, Soriguera i Sort: el 56,2% del total d'enrunats o desapareguts.

Només en el municipi de Baix Pallars (Sobre Gerri i Pla de Corts) hi trobem 7 dispersos aïllats tradicionals enrunats o desapareguts: el 43,7% del total.

Si hi comptabilitzem també els antics concentrats degradats a dispersos aïllats (un total de 8; plànol nº 2) els resultats serien semblants, ja que el 45,8% dels nuclis total o parcialment enrunats els trobem en el municipi de Baix Pallars.

	Nombre	% respecte al total de nuclis estudiats	% respecte al total de nuclis de la comarca	Nuclis de naturalesa no convencional -nombre-	Nuclis de naturalesa no convencional -% respecte al total de nuclis estudiats-
Sempre ho han estat (1850-2016) -1 sol edifici-	14	7,2	5,5	3	1,5
Sempre ho han estat (1850-2016) -diversos edificis-	28	14,35	10,9	12	6,2
Concentrats o dispersos agrupats esdevenuts dispersos aïllats (1850-2016)	8	4,1	3,1	2	1
Total	50	25,6	19,5	17	8,8

Taula 2 – Els nuclis dispersos aïllats tradicionals. Xifres estadístiques bàsiques (any 2016).
(Font: elaboració pròpia)

NUCLIS	Nº	Bon estat -en ús-	% bon estat	Mal estat -drets-	% mal estat -drets-	Mal estat -runes-	% mal estat -runes-	Desapareguts del tot	% Desapareguts del tot	Parcialment desapareguts	% Parcialment desapareguts
Sempre ho han estat (1850-2016) -1 sol edifici-	14	6	43	0	0,0	4	28,6	4	28,6	0	0,0
Sempre ho han estat (1850-2016) -diversos edificis-	28	18	64,3	2	7,1	5	17,9	0	0,0	3	10,7
Concentrats o dispersos agrupats esdevenuts dispersos aïllats (1850-2016)	8	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	8	100
Total	50	24	48,0	3	6,0	9	18	4	16,0	11	22,0

Taula 3 – Els nuclis dispersos aïllats tradicionals. Estat actual (any 2016)
(Font: elaboració pròpia)

Nuclis tradicionals de poblament concentrat

Hem comptabilitzat un total de 52 nuclis tradicionals que sempre han presentat un poblament concentrat des de l'any 1850 i que, seguint els criteris definits, hauríem de qualificar com a *nuclis petits* (plànol nº4).

Tots ells són de naturalesa convencional excepte un: Noarre, assentament de naturalesa que hauríem de qualificar com a *indefinible*, ja que si bé tot sembla indicar que es tracta d'un antic poblat medieval, posteriorment va quedar com a nucli de bordes, si bé la realitat és que algunes d'elles restaven habitades quasi tot l'any.

D'aquests 52 assentaments del plànol nº 4, n'hi ha 19 (el 36,5%) que en els darrers 165 anys han conservat la seva categoria inicial des de que la van assolir.

Aquests nuclis tradicionals de poblament concentrat estables representen només poc més del 10,2% del total de nuclis estudiats (taula 4).

Hi ha 6 nuclis més que en algun moment van perdre la categoria, si bé més tard l'han recuperat (2,6% dels 52).

Finalment, només 7 nuclis (3,6%) han augmentat de categoria, una xifra veritablement molt minoritària.

És a dir, en la perspectiva de 160-165 anys, i després de tots els esdeveniments ocorreguts, avui tenim 32 nuclis tradicionals de poblament concentrat (el 61,5%) que han conservat, han recuperat o han superat la categoria que van assolir en el moment de màxim poblament comarcal del Segle XIX (taula 4).

En canvi, hi ha un total de 20 nuclis (el 38,5% dels 52 del plànol nº 4) que avui s'han vist devaluats a una categoria inferior respecte al moment de màxim poblament.

És cert que és un percentatge més baix que els anteriors, però força notable tenint en compte el seguit de rehabilitacions produïdes en els anys de la bombolla immobiliària.

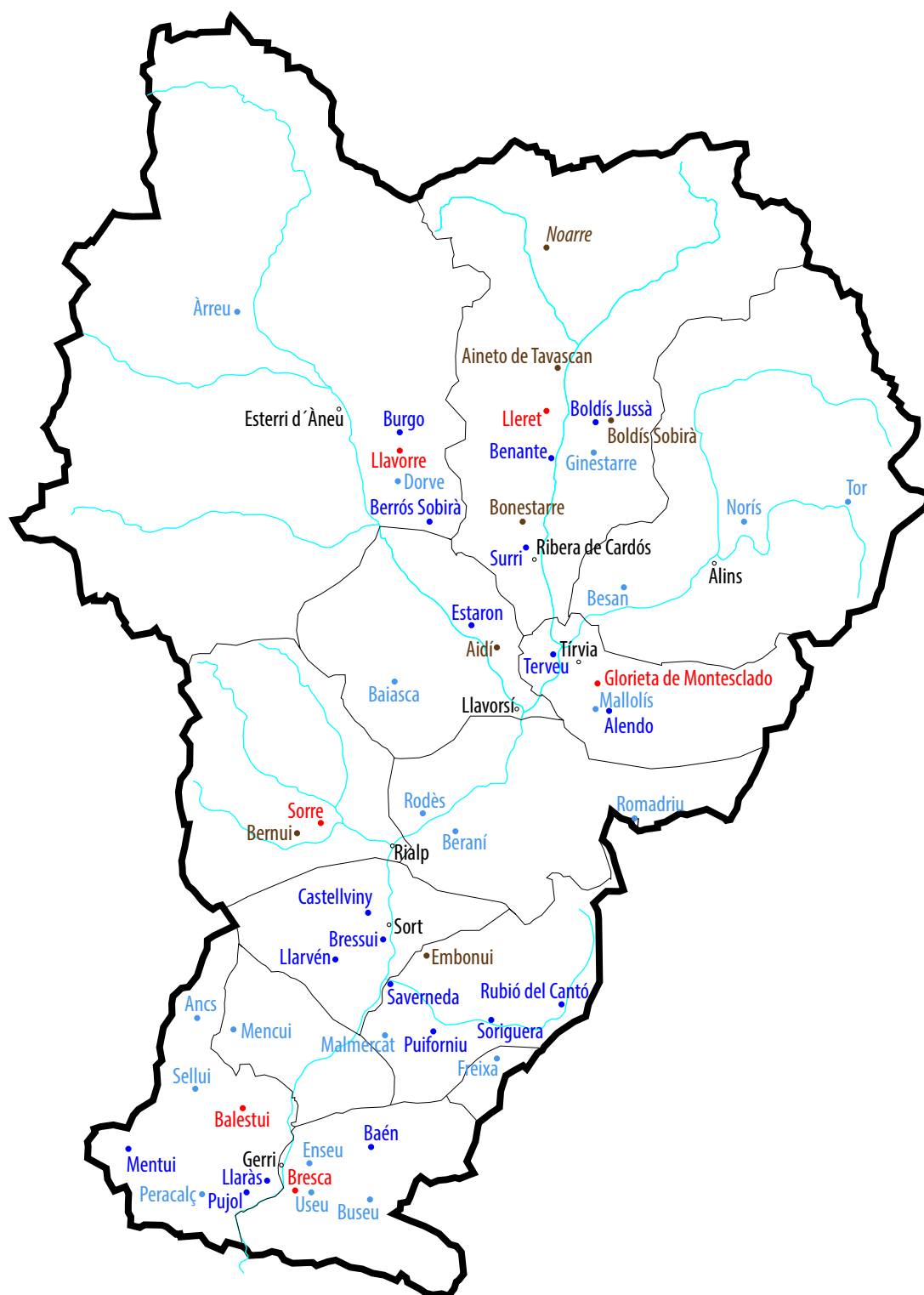
	Nº	% respecte el total de nuclis estudiats	Categoria actual -caseriu- (2)	% actual de caserius respecte el total de nuclis estudiats	Categoria actual -llogaret- (3)	% actual de llogarets respecte el total de nuclis estudiats	Categoria actual -poble molt petit- (4)	% actual de pobles molt petits respecte el total de nuclis estudiats	Categoria actual -poble petit- (5)	% actual de pobles petits respecte el total de nuclis estudiats
Sempre ho han estat (1850-2016) -han baixat de categoria-	20	10,25	5	2,6	13	6,7	2	1	0	0
Sempre ho han estat (1850-2016) -han mantingut la categoria-	19	9,7	9	5,2	4	2,1	5	2,6	1	0,5
Sempre ho han estat (1850-2016) -han pujat de categoria-	7	3,6	0	0	1	0,5	6	3,1	0	0
Sempre ho han estat (1850-2016) -van perdre la categoria, però després l'han recuperat-	6	3,1	0	0	1	0,5	4	2,1	1	0
Total	52	26,7	14	7,2	19	9,7	17	8,7	2	1

Taula 4 – Nuclis concentrats tradicionals que sempre ho han estat (plànol nº 4). Estat actual (any 2016)

(Font: elaboració pròpia)

Plànol nº 4: nuclis tradicionals de poblament concentrat que sempre ho han estat (1850-2016)

-Nuclis tradicionals de naturalesa convencional que sempre han mantingut un poblament concentrat al llarg del període 1850-2016

- Han baixat de categoria (3B2, 4B2, 4B3, 4B2C3, 5B4, 5B3, 5B2, 5B3C4, 5B2C3, 5B2C4)
- Han mantingut sempre la mateixa categoria (2A, 3A, 4A, 5A)
- Van perdre la categoria en algun moment però posteriorment l'han recuperat (3B2C3, 4B3C4, 4B2C4)
- Han augmentat de categoria en els darrers 50 anys (2C3, 2C4, 3C4, 3B2C4)

**En cursiva, nuclis de naturalesa no convencional o indefinible*

Si tenim en compte els plànols nº 2 (concentrats degradats a dispersos aïllats), nº 3 (dispersos aïllats que han passat a ser concentrats), nº 5 (concentrats que en algun moment han estat dispersos aïllats) i nº 6 (nuclis que han quedat sense cap habitatge degut a llur enrunament generalitzat), comptabilitzant tots els nuclis que hi estan inclosos (és a dir, assentaments tradicionals que són o van arribar a ser concentrats en el passat: 74 en total), llavors el percentatge de conservació/retorn o superació de la categoria inicial baixa fins el 52,7% (taula 5).

Els percentatges més alts de conservació/retorn o superació de la categoria assolida en el moment de màxim poblament, tenint en compte aquests 74 nuclis en general, són bons o prou acceptables:

- en la part central del Pallars Sobirà (*Batlliu i Ribera de Sort* 80%) *Vall de Siarb*(75%),*Vall d'Àssua* (100%) i *Baronia d'Estac* (50%)
- en la Coma de Burg (80%)
- en el nord i nord-oest de la comarca: *Vall de Cardós* (90%) i *Valls d'Àneu* (57,7%).

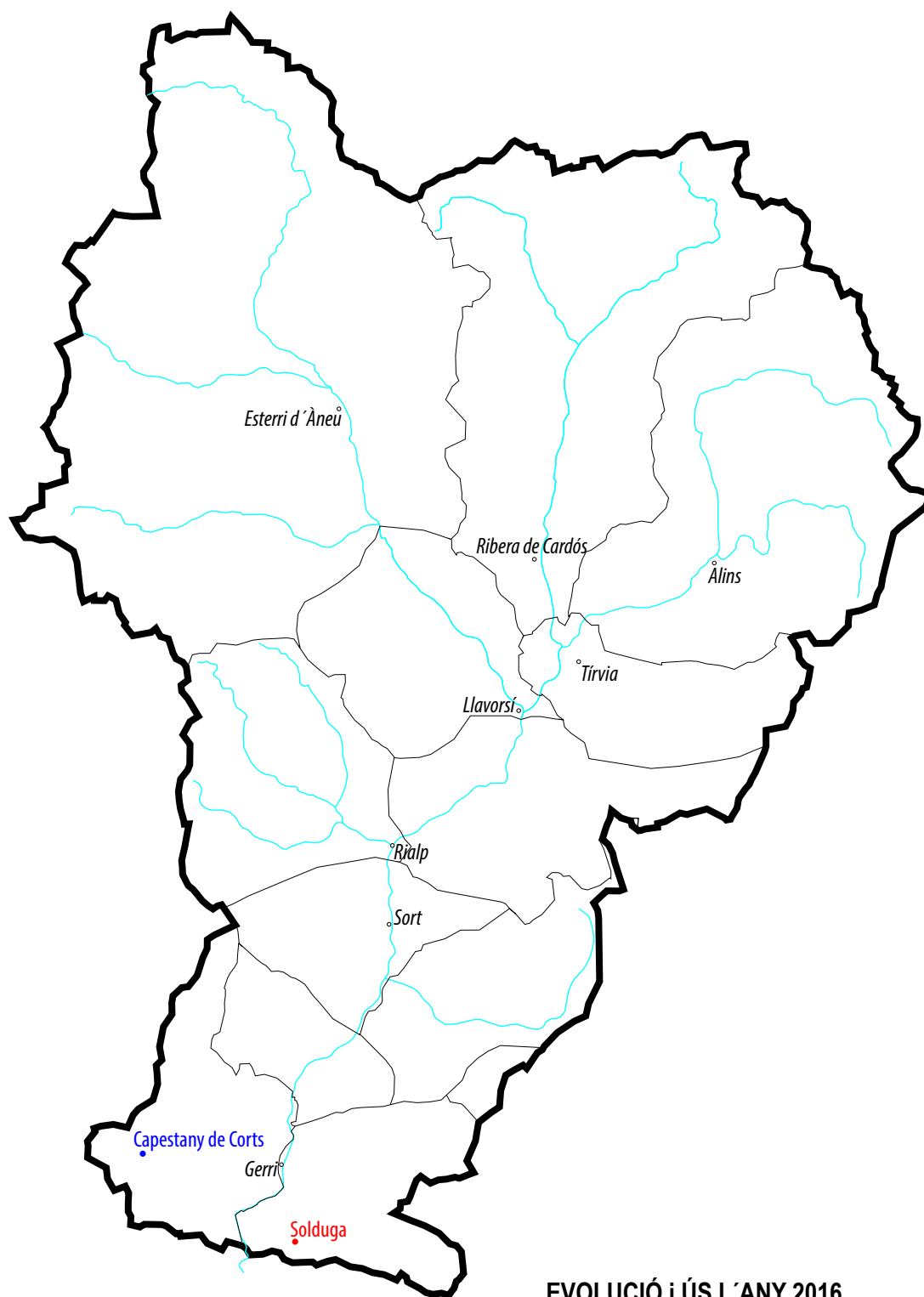
Aquestes zones és on el poblament tradicional concentrat dels nuclis petits ha mantingut més, ha pogut recuperar o fins i tot en alguns casos ha superat l'estatus al que va arribar a mitjans del segle XIX.

	Nº	
Sobre Gerri	25	
Pla de Corts i Vall d'Ancs	41,7	
Baronia d'Estac	50	
Alta Vall de Castellàs	0	
Vall de Siarb	75	
Batlliu i Ribera de Sort	80	
Vall d'Àssua	100	
Ribalera i Costers de Vellànega	0	
Coma de Burg	80	
Vall Ferrera	0	
Vall de Cardós	90	
Costers de Llavorsí i Escaló	33,3	
Valls d'Àneu	57,1	
Total	52,7	

Taula 5 – Manteniment/retorn o superació de la categoria assolida en el moment de màxim poblament dels nuclis tradicionals que són o han arribat a ser concentrats tradicionals. (Font: elaboració pròpia)

Plànol nº 5: Nuclis concentrats tradicionals que algun moment han estat dispersos aïllats en el període 1850-2016

Nuclis concentrats tradicionals de naturalesa convencional que en algun moment del període 1850-2016 han esdevingut dispersos aïllats, si bé posteriorment han tornat a créixer (categories 2B1C2, 3B1C2, 2B1C3...)

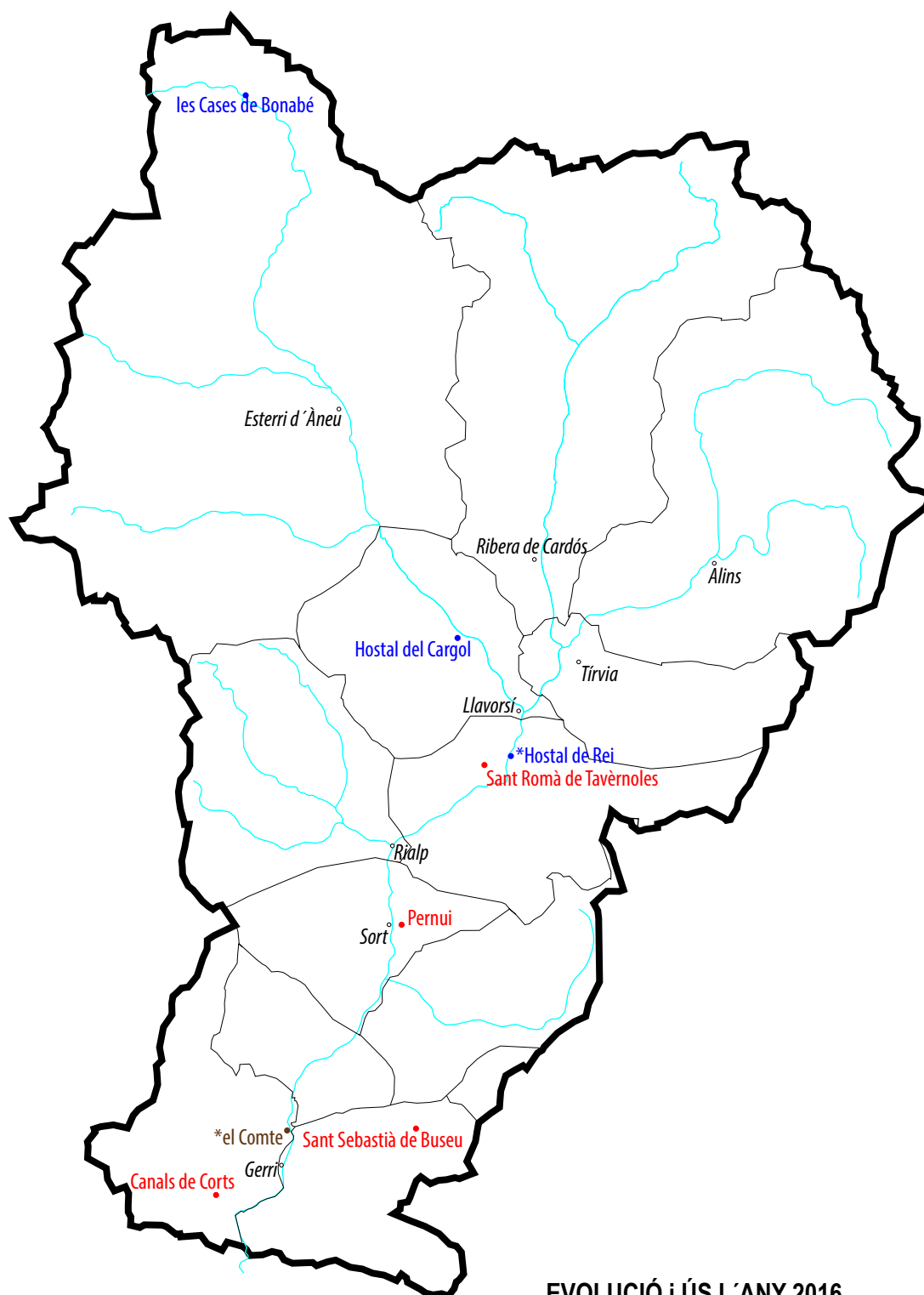

EVOLUCIÓ I ÚS L'ANY 2016

- Han tornat a la seva categoria inicial (2B1C2, 3B1C3,...)
- Han passat a una categoria inferior (3B1C2, 4B1C3,...)
- Han passat a una categoria superior (2B1C3, 3B1C4,...)

Plànol nº 6: nuclis tradicionals de poblament concentrat que avui han quedat sense cap habitatge (1850-2016)

-Nuclis tradicionals de naturalesa convencional, inicialment de poblament concentrat, que degut a a l'enrunament generalitzat han quedat sense cap habitatge (categories 2Ru, 3Ru, 4Ru,...)

EVOLUCIÓ I ÚS L'ANY 2016

- Havien assolit la categoria de caseriu (2Ru)
- Havien assolit la categoria de llogaret (3Ru)
- Havien assolit la categoria de poble molt petit (4Ru)
- *Nuclis del tot desapareguts

El percentatge de manteniment/recuperació o superació de la categoria inicial assolida al Segle XIX arriba al seu mínim a l'*Alta Vall de Castellàs, Ribalera i Costers de Siponti* i la *Vall Ferrera*, tots 3 amb un 0% (taula 5).

També el *Sobre Gerri*, amb un 25%, presenta també un percentatge baix.

És en aquests 4 sectors on, proporcionalment, els nuclis petits tradicionals de poblament concentrat en general més han reduït les seves proporcions.

Totes aquestes xifres reflecteixen perfectament per un costat, els sectors o parts de la geografia comarcal on els nuclis petits tradicionals de poblament concentrat, en general, s'han conservat millor o s'han rehabilitat més en els darrers 165 anys, i aquells altres que degut a l'abandó (de fet i/o de dret) i l'enrunament de molts immobles per la constant pèrdua de població i el menor impacte de la bombolla immobiliària dels anys 1990's i primers 2000's han perdut més habitatges.

Si bé els nuclis inclosos en el plànol n° 4 són quasi tots, com hem dit, de naturalesa convencional, veiem que no és així en molts dels que apareixen en els plànols n° 2 (actuals dispersos aïllats tradicionals que eren o van arribar a ser concentrats) i n° 3 (antics dispersos aïllats tradicionals que han esdevingut concentrats).

Ja hem fet una ullada, en l'apartat anterior, a aquests exemples un tant especials, com ara les *Bordes d'Escaló del Tort* (plànol n° 2): un vell conjunt de bordes convertit en pairalia fa més d'un segle i que algun moment va arribar a tenir un parell d'habitatges, encara que avui només en conserva un. O bé la *Borda de Xica, Burgueto* o la *Bonaigua de Baix* (plànol n° 3), antics llocs inicialment d'ús agrari/ramader convertits després en pairalies i que posteriorment han tornat a créixer esdevenint caserius o llogarets.

El plànol n° 6 hi ha els nuclis que en el passat que van arribar a tenir un poblament concentrat però que avui han quedat sense cap edifici que sigui o hagi estat habitatge: són nuclis actualment desapareguts o bé del tot o quasi del tot enrunats.

Entre ells n'hi ha alguns de prou peculiars, com són l'*Hostal del Cargol* i l'*Hostal del Rei*, velles hostatgeries de camí ral de les que no en queda res que sabem que van arribar a disposar de 2 habitatges. També hi ha el singular assentament de les

Cases de Bonabé, d'origen industrial, del qual només en resta la Borda de la Perosa.

En fi: exemples que, una vegada més, visualitzen tota la gama de situacions existents en el poblament tradicional i que confirmen que molts dels nuclis desapareguts són dispersos aïllats o caserius vinculats al tragí d'antany, enderrocats amb les successives ampliacions de la N-260 i la C-13.

En total, dels 74 nuclis dels plànols n° 2,3,4,5 i 6, n'hi ha 35 (el 47,3%) que han baixat de categoria, inclosos evidentment, els degradats a dispersos aïllats del plànol n° 2.

Com mostra la taula 6, la majoria d'ells (21, el 60%) han perdut només una categoria, xifra que demostra que l'enrunament dels concentrats tradicionals, si bé ha estat notable, en general no ha arribat a ser dramàtica.

La major part d'assentaments que han perdut un rang van arribar a ser pobles molt petits (categoria 4), d'entre 13 i 21 edificis/habitatge, que difícilment van sobrepassar els 100 habitants en els dies de més esplendor (taula 6).

Hi ha 7 nuclis que han perdut dues categories, els quals procedeixen d'una grandària molt heterogènia (taula 6), i 6 nuclis més que n'han perdut 3, que essencialment havien estat llogarets. Només un nucli, *el Comte*, enderrocats amb motiu de la variant de Gerri, ha caigut 4 rangs.

	Nº	% respecte el total de nuclis estudiats	Categoria inicial -caseriu- (2)	Categoria inicial -llogaret- (3)	Categoria inicial -poble molt petit- (4)	Categoria inicial -poble petit- (5)	Categoria inicial -poble mitjà- (6)
Han perdut 1 categoria	21	10,8	6	4	9	2	0
Han perdut 2 categories	7	3,6	3	0	1	2	1
Han perdut 3 categories	6	3,1	0	4	0	1	1
Han perdut 4 categories	1	0,5	0	0	1	0	0
Total	35	17,95	9	8	11	5	2

Taula 6 – Nuclis tradicionals que avui presenten poblament concentrat o bé que el van assolir en el passat que han baixat de categoria.

(Font: elaboració pròpia)

En general, l'estat dels nuclis tradicionals que avui presenten un poblament concentrat o bé el van assolir en el passat és bo o molt bo en un 54% dels casos (plànol nº 14, taula 7).

La trama urbana es troba força malmesa (més d'un 60%) en 20 nuclis (27% dels 74 nuclis), mentre que 14 nuclis més (18,9%) presenten un estat acceptable si bé no massa bo.

Evidentment, i tal com podem observar a la taula 7, els nuclis en més mal estat s'han vist degradats a les categories inferiors: llogarets, caserius, dispersos aïllats o simplement, despoblats que es troben en un estat general d'enrunament.

La valoració que fem és que, si bé l'estat dels concentrats tradicionals no és excessivament dolenta, sí que resulta un tant preocupant donada la situació dolenta o no gaire bona d'un 46% d'ells.

Segurament trobaríem d'altres comarques de l'alt Pirineu amb un poblament concentrat tradicional en condicions pitjors, però no per això les dades deixen de ser un tant inquietants.

La degradació dels assentaments resulta especialment complicada en determinades zones del Pallars Sobirà com ara el municipi de Baix Pallars (*Sobre Gerri, Pla de Corts*) o, a la part central, en el sector geogràfic que hem anomenat *Ribalera i Costers de Vellànega* (plànol nº 14).

NUCLIS	Nº	Estat bo -20% de la trama malmesa	% <i>Estat bo</i>	Estat Bo- acceptable 20-40% de la trama malmesa	% <i>Estat bo- acceptable</i>	Estat acceptable- dolent 40-60% de la trama malmesa	% <i>Estat acceptable- dolent</i>	Estat dolent 60-80% de la trama malmesa	% <i>Estat dolent</i>	<i>Estat molt dolent 80-95% de la trama malmesa</i>	% <i>Estat molt dolent</i>	<i>Estat Nefast Trama Urbana del tot enrunada</i>	% <i>Estat nefast</i>
Categoria actual Nucli enrunat/ cap habitatge	8									2	25	6	75
Categoria actual Masia/ Habitatge aïllat(1)	6			1	16,6	2	33,3	3	50				
Categoria actual Caseriu (2)	21	10	47,6	3	14,3	4	19	3	14,3	1	4,8		
Categoria actual Llogaret (3)	20	2	10	7	35	6	30	4	20	1	5		
Categoria actual Poble molt petit (4)	17	3	17,6	12	70,6	2	11,7	0		0			
Categoria actual Poble petit (5)	2	1	50	1	50								
Total	74	16	21,6	24	32,4	14	18,9	10	10,8	4	5,4	6	8,1

Taula 7 – Estat actual dels nuclis tradicionals que avui presenten poblament concentrat o bé que el van assolir en el passat.
(Font: elaboració pròpia)

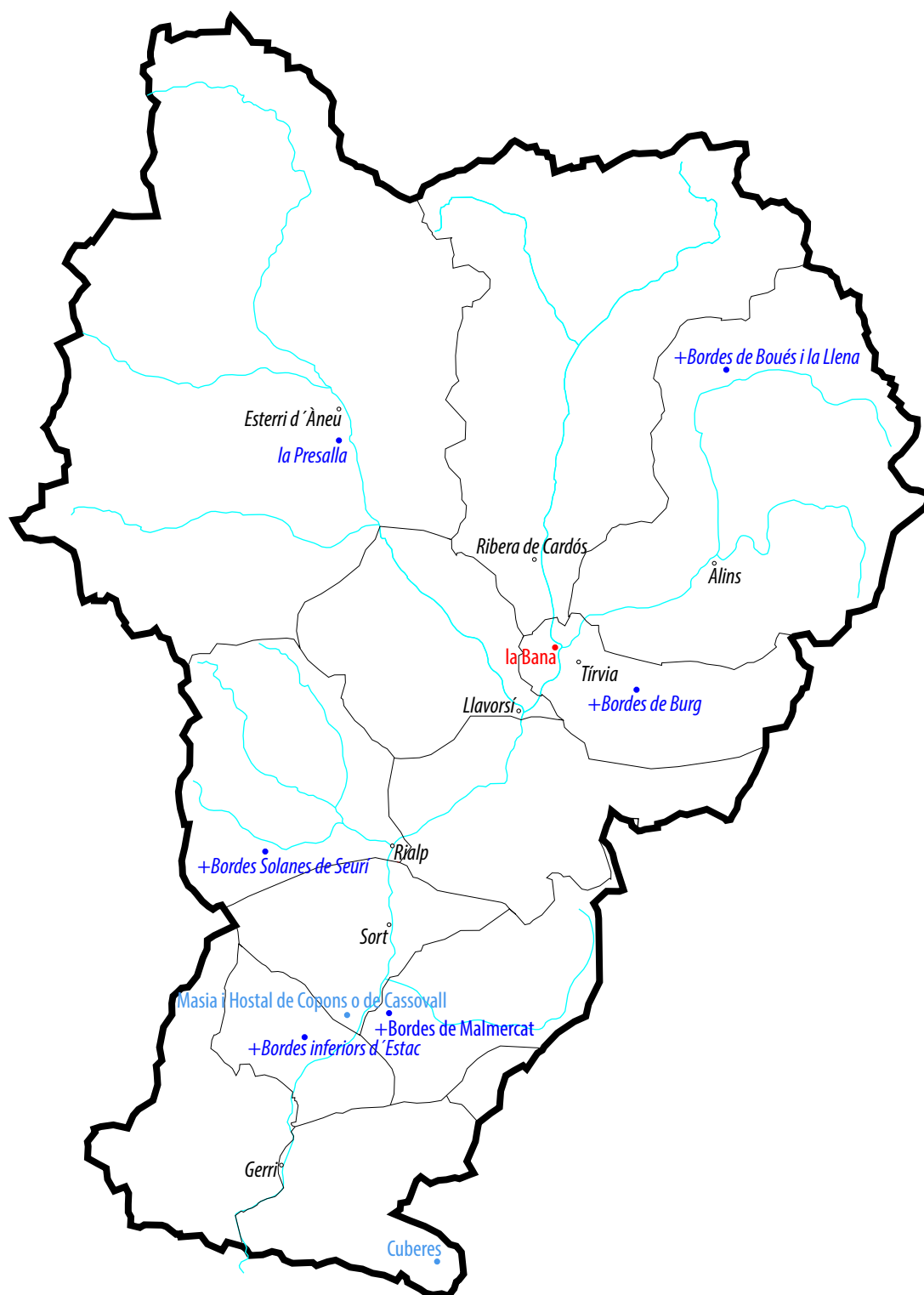
Nuclis tradicionals de poblament dispers agrupat

El plànol nº 7 ens mostra els assentaments de poblament dispers agrupat. Com es pot comprovar, són pocs molt pocs en comparació amb el total de nuclis de poblament concentrat o els dispersos aïllats: només 9, comptabilitzant-hi també els d'origen recent.

D'aquests 9, només 4 (*Cuberes*, la *Bana*, la *Masia* i *Hostal de Cassovall* i les *Bordes de Malmercat*) tenen un origen tradicional, i un d'ells (les *Bordes de Malmercat*) és de naturalesa no convencional, ja que inicialment, molts anys enrere (quasi 200!!), havia estat només una agrupació de bordes sense cap habitatge consolidat. Avui tant sols el nucli de la Bana, situat en el punt de confluència de les valls Ferrera i de Cardós, es pot considerar l'únic dispers agrupat tradicional convencional de tota la comarca, ja que tant *Cuberes* com la *Masia* i *Hostal de Copons* o *Cassovall* han passat recentment a ser dispersos aïllats.

Plànol nº 7: nuclis que són o han estat dispersos agrupats (1850-2016)

-Nuclis que són o han estat dispersos agrupats (1850-2016), tant tradicionals com de formació recent (2ADisp, 3ADisp, 4ADisp, 3B2Disp, 2B1Disp, 3B1Disp, 4B2Disp,)

ESTAT ACTUAL

- Cap habitatge (2RuDisp, 3RuDisp, EspGDisp)
- Un sol habitatge (2B1Disp, EspCDisp, EspGCDisp)
- De dos a sis habitatges (2ADisp, 2NouDisp, EspC2Disp, EspGC2Disp)
- De sis a dotze habitatges (3ADisp, 3B2C3Disp, 3B1C3Disp, 3NouDisp, EspC3Disp, EspGC3Disp)

En cursiva, nuclis de formació recent

+Nuclis de naturalesa no convencional

Aquestes dades expliquen l'escassa –pràcticament nul·la– presència que aquesta mena de poblament tenia per abans en el Pallars Sobirà.

En l'actualitat el nombre de dispersos agrupats ha augmentat degut a l'habilitació com a habitatges en els darrers anys de diversos grups de bordes esparses, però segueix sent un tipus de poblament quasi testimonial.

Els dispersos agrupats d'origen tradicional representen només el 2,1% del total de nuclis estudiats. I encara dos d'ells, com acabem de dir, actualment són de fet dispersos aïllats. (plànols nº 2 i 7).

L'estat d'aquests 4 dispersos agrupats tradicionals és bo en dos d'ells (la Bana i Bordes de Malmercat) i francament dolent en els casos de *Cuberes* i la *Masia i hostal de Copons o Cassovall*, nuclis que avui tant sols conserven una sola construcció dempeus (plànols nº 2, 7 i 14).

Nuclis petits d'origen recent. Dinàmica i distribució espacial

Com s'ha dit, aquests són aquells nuclis que s'han creat des de mitjans dels anys 1960's ençà. És a dir, a partir del moment –aproximat– en que la segona gran crisi emigratòria provoca un gran trasbals, fet que es tradueix en la desaparició dels darrers trets característics de la societat tradicional, la total consolidació del capitalisme, la clara decadència de les activitats vinculades al sector primari i la progressiva implantació d'una economia i una cultura semblants a les de les àrees urbanes.

A nivell urbanístic, tot això quedarà reflectit en una transformació funcional dels habitatges, molts dels quals passen d'estar vinculats a les explotacions agràries i ramaderes a tenir un ús estrictament residencial o relacionats amb el turisme, el sector econòmic emergent.

A partir de principis dels anys 1990's, la millora de les infraestructures i serveis, i especialment amb l'arribada de diner barat en forma de crèdits, la valoració del sòl urbà i urbanitzable creixerà provocant la famosa bombolla immobiliària que va caracteritzar la economia espanyola fins l'any 2010.

Tots aquests canvis en la estructura econòmica comarcal, les relacions socials i la nova cultura d'origen urbà es tradueix en l'aparició d'un bon nombre de nous nuclis petits de població amb una fesomia i uns trets del tot diferents als dels assentaments tradicionals. Un fenomen una tant contradictori, almenys fins a mitjans dels anys 1990's, donada la evolució de la població i el buidatge de la majoria de vells assentaments d'origen remot o immemorial.

Degut a tot això, des dels anys 1960's ençà s'han format nuclis d'origen recent de característiques i grandària molt diverses, ja que responen a unes necessitats o a unes motivacions molt diferents. N'hem comptabilitzat 56.

La gran majoria (més del 60%) estan actualment utilitzats només temporalment, generalment com a 2ª residència, una dada que lliga amb la evolució contrària que han seguit nombre d'habitatges i població en els darrers decennis.

De manera clara, una gran part dels assentaments d'origen recent són de naturalesa no convencional (35: el 63,6%) ja que inicialment el lloc va ser concebut i utilitzat amb alguna finalitat prèvia diferent de la residencial: agrària/ramadera generalment (taula 8).

Del total de nuclis d'origen recent, n'hi ha uns 32 que, prèviament, eren només una o diverses construccions tradicionals de funció no residencial, generalment una borda aïllada o bé un nucli o grup de bordes, encara que també hi ha una mola. Això si més no, ha contribuït a que el paisatge no hagi quedat massa alterat, més si tenim en compte que en general els antics volums d'edificació s'han respectat o no han estat significativament augmentats.

El gruix d'aquests nous assentaments (38, el 68%) presenta un poblament *dispers aïllat* (plànol nº 8, taula 8), bé sigui compost per un edifici o per diversos, fet que ha contribuït a desdibuixar un tant el poblament tradicional del Pallars Sobirà, en que l'habitatge aïllat era quelcom molt minoritari. En concret, hi ha 21 dispersos aïllats d'origen recent que estan compostos per un sol edifici i 17 compostos per diversos edificis (taula 8). Hi predominen les bordes aïllades o grups de bordes amb un sol habitatge.

Hi ha dos casos (*Masia d'Espà de Sorpe* i *Borda de Buseu de Puiforniu*) on el que ha passat, senzillament, és que s'ha aixecat un habitatge nou de trinca al costat de la vella borda, aprofitant la legislació que permet aquesta actuació si la construcció prèvia acull una explotació agrària/ramadera: exemples de com algunes bordes encara conserven la seva funció tradicional.

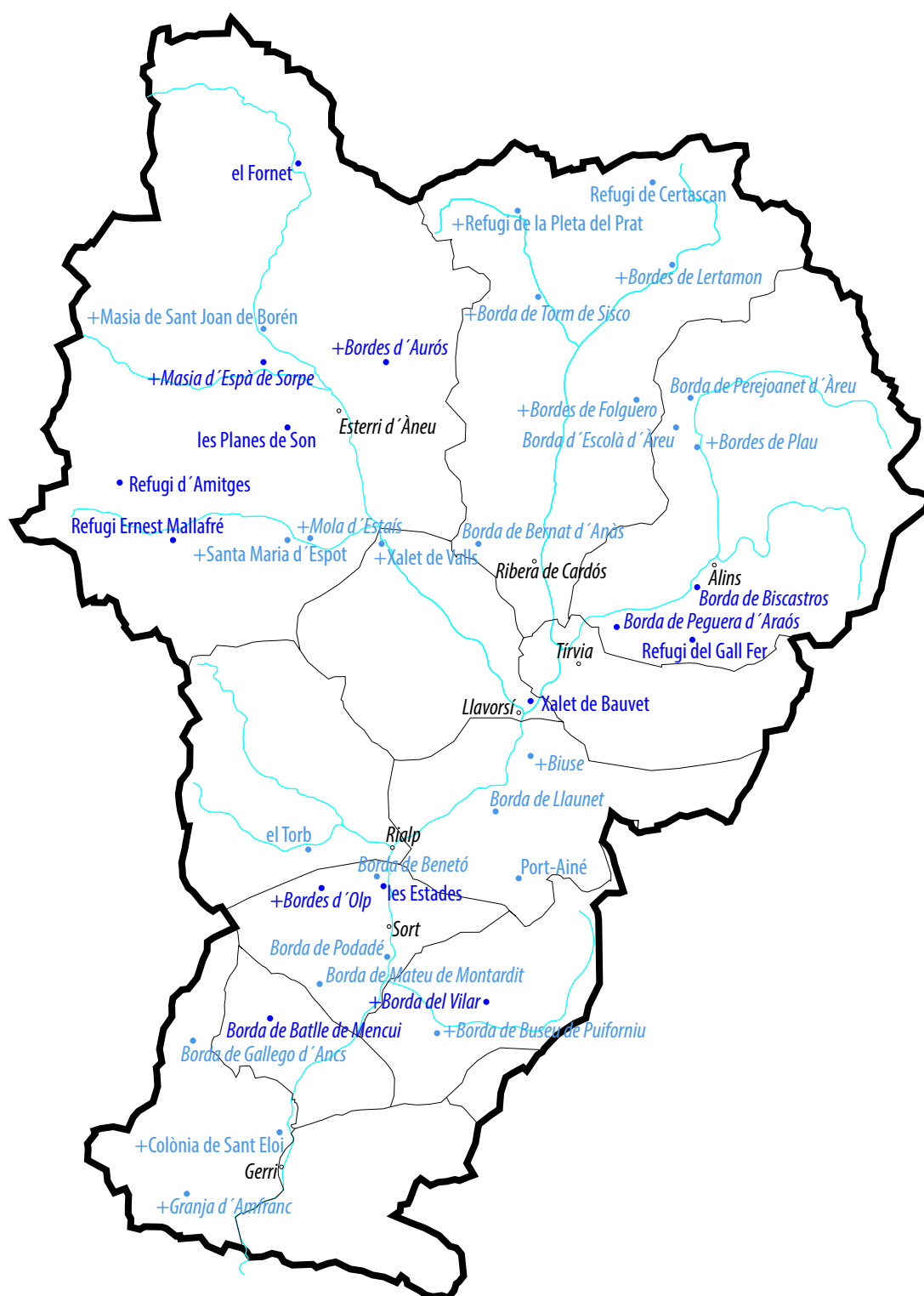
Tant sols 16 dispersos aïllats d'origen recent són el que podríem dir “nous de trinca”: habitatges construïts allà on prèviament no hi havia cap construcció tradicional. D'aquests, n'hi ha uns 11 que estan directament vinculats a activitats turístiques: hotels, albergs, refugis, càmpings o similars: alguns d'ells (7) estan oberts, ocupats, de forma permanent o habitual. Aquí ensopeguem amb una realitat inaudita i inversemblant: edificis on, si bé veritablement no hi resideix ningú, romanen oberts la major part del temps amb algun estadant que hi realitza llur tasca laboral. Un fet que contrasta amb la dinàmica actual de molts habitatges que, si bé són primeres residències, resten tancats la major part del temps, mentre els seus habitants són treballant a fora o de vacances.

Tot plegat posa de relleu una vegada més la complexitat de l'estudi de la població i el poblament en els temps actuals. Dificultats que, per exemple, indirectament han provocat la desaparició de la clàssica distinció entre població de fet i de dret en el Nomenclàtor.

Dels 5 habitatges restants, dos (la *Masia* o “borda” de *Sant Joan de Borén*, i la *Granja d'Amfranc*), en realitat són vivendes noves de trinca vinculades a explotacions ramaderes adjacents, sense que, en aquests casos, hi hagués anteriorment cap construcció tradicional prèvia al lloc. És a dir, producte de la llei que permet construir una vivenda al costat d'una explotació rural. En aquests dos casos, els propietaris primer van aixecar una nau on s'hi duu a terme l'activitat productiva, i després la vivenda, però amb anterioritat no hi havia cap borda.

Plànol nº 8: nuclis dispersos aïllats de formació recent (1960-2016)

-Nuclis compostos per un sol habitatge de formació totalment recent (1960 en endavant). Poden estar formats per un sol edifici aïllat que és habitatge o bé per grups d'edificis concentrats o agrupats que allotjen un sol habitatge (Categories 1Nou, EspSC, EspC1, EspGC1, EspC1Disp, EspGC1Disp)

ESTAT GENERAL I ÚS L'ANY 2016

- Bon estat. Utilitzats com a 1ª residència o residència habitual
- Bon estat. Utilitzats com a 2ª residència

En cursiva, els nuclis de naturalesa no convencional

+ Nuclis compostos de diversos edificis concentrats o agrupats amb un sol habitatge

Només 3 construccions (*el Torb, Xalet de Valls i Xalet de Bauvet*) són habitatges aïllats amb una funció únicament residencial, construïts on abans no hi havia res. Desconeixem el marc legal en el que es van produir aquestes actuacions urbanístiques, però el cert és que l'aparició d'edificis aïllats del tot nous destinats a vivenda, com veiem, ha estat quelcom molt minoritari al Pallars Sobirà: en part per que la demanda massiva de vivendes aquí va començar tard, de finals dels anys 1980's en endavant (les condicions del territori, allunyat de les grans àrees metropolitanes, mal comunicat i amb serveis precaris o nuls ho havien impossibilitat abans), en part per que, ja establerta la democràcia, les administracions es van dotar d'una mínima planificació urbanística. Però sobretot, per que ja hi havia prèviament un gran nombre de construccions agràries/ramaderes tradicionals en desús (bordes) que podien ser reconvertides en habitatges.

Per contra, del total de 56 nuclis de formació recent, només 13 (30%) presenten un poblament concentrat (plànol nº 9, taula 8)

Aquests 13 assentaments comparteixen en general dues característiques. La primera és la seva grandària migrada: cap d'ells passa de ser un caseriu. La excepció, que no surt en el plànol, seria el nucli de Súper Espot, el qual ha quedat fora del nostre estudi, precisament, per superar els requisits per a ser considerat en nucli petit (té massa vivendes).

El segon tret que comparteixen és que es tracta essencialment, com els dispersos aïllats, de nuclis d'origen no convencional: nuclis o grups de bordes amb més d'un habitatge.

D'assentaments de poblament concentrat de naturalesa convencional n'hi ha veritablement pocs: només 4. Al marge de les seves migrades proporcions i del seu caràcter netament residencial, la veritat és que tenen característiques molt diferents. Els Baürsos (conegut popularment com els "*Xalets dels Notaris*") i Berrader són un seguit de vivendes de tipus turístic: el primer un nucli de segones residències de cert nivell amb guarda aixecat a finals dels anys 1960's. El segon, un seguit d'edificis d'apartaments vinculat a l'estació d'esquí de Súper-Espot. L'Orri del Pallars no és si no un complex turístic amb un càmping compost per dos habitatges. Les Cases Noves de Joana, assentament habitualment associat al poblet de Bernui, són un conjunt de 3 o 4 habitatges on hi resideix una família troncal amb un negoci d'hosteleria.

Per tant, les conclusions són semblants a les que abans hem assenyalat per als dispersos aïllats: els nuclis concentrats d'origen recent del tot nous són molt pocs, tenen una escassa grandària amb la excepció de Súper-Espot, i la seva aparició té a veure amb l'activitat terciària emergent: el turisme.

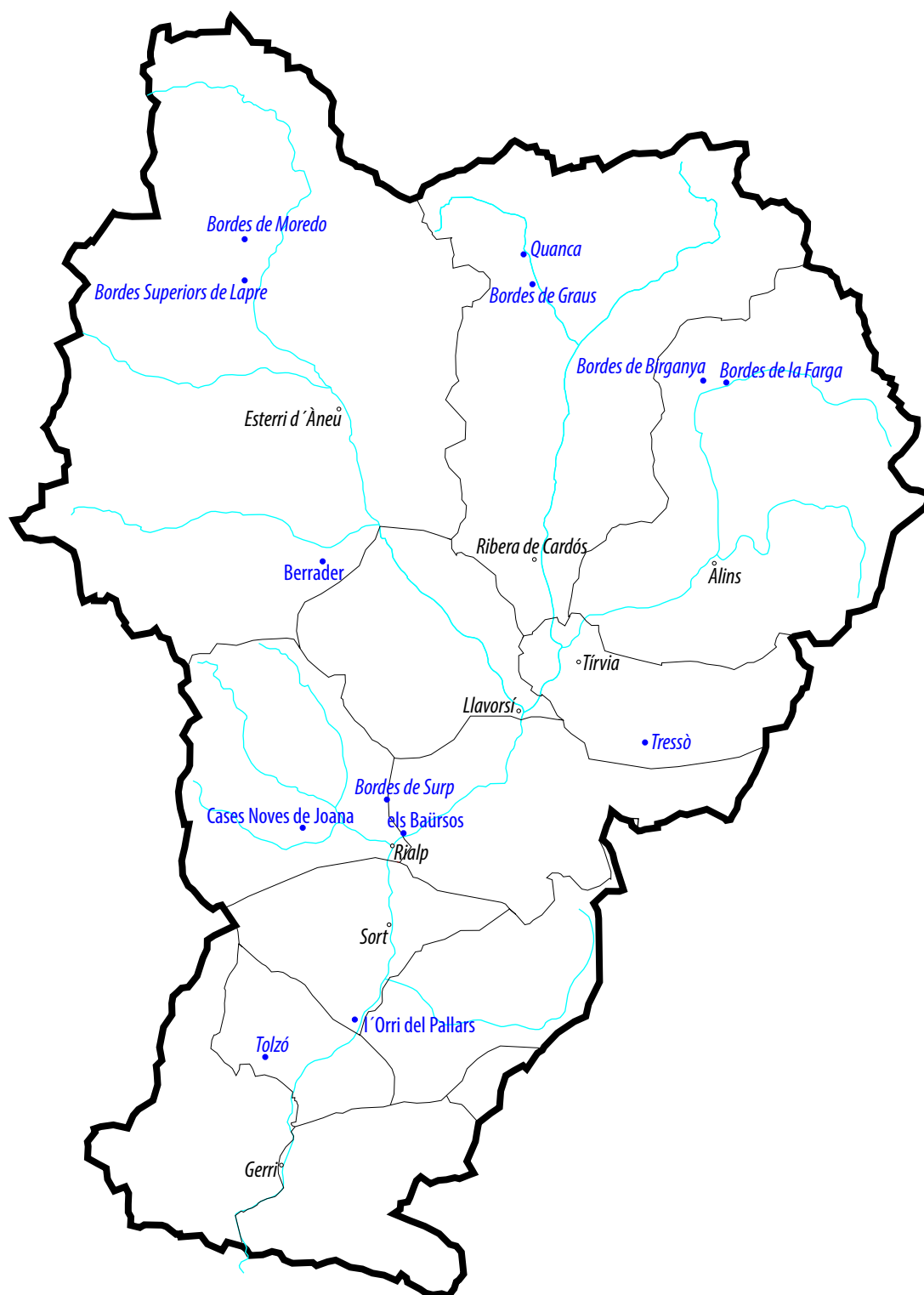
El gruix d'assentaments recents doncs, en realitat no són del tot nous per que tenien una estructura prèvia en el moment de ser habilitats per a usos residencials.

Els nuclis *dispersos agrupats d'origen recent* són també molt pocs. Només n'hem comptabilitzat 5 (plànol nº 7), si bé la seva aparició ha contribuït a que aquest tipus de poblament, tot i ser escàs, hagi crescut de forma significativa en els darrers anys.

Plànol nº 9: nuclis d'origen recent de poblament concentrat (1960-2016)

-Nuclis d'origen recent de poblament concentrat. Naturalesa convencional o no convencional.

(2Nou, 3Nou, 4Nou, EspC2, EspC3, EspC4, EspGC1, EspGC2, EspGC3, EspGC4)

EVOLUCIÓ (1850-2016)

- Caserius (2Nou, EspC2, EspGC2)
- Pobles molts petits (3Nou, EspC3, EspGC3)
- Pobles petits (4Nou, EspC4, EspGC4)

En cursiva, nuclis de poblament de naturalesa no convencional (estructura prèvia): EspC, EspGC

La gènesi dels nous dispersos agrupats ha estat, un cop més, la conversió en vivenda de bordes que es trobaven agrupades, motiu que ha comportat el naixement d'alguns assentaments d'aquesta mena. En realitat, moltes d'aquestes bordes les podríem haver considerat de forma individual, però el fet que formessin part d'un grup de construccions agràries/ramaderes properes entre elles, reconegut prèviament o no per la cartografia o pels autòctons, ha comportat el naixement de dispersos agrupats. Tant sols hi ha un dispers agrupat d'origen recent (*la Presalla*) que és del tot nou.

Els dispersos agrupats d'origen recent comparteixen molts trets amb els 13 concentrats recents que acabem d'analitzar: es tracta d'un tipus d'hàbitat minoritari en el conjunt de la comarca, que constituïx nuclis de petites proporcions pel que fa al nombre de vivendes i que aprofita les construccions agràries i ramaderes en desús. També en part s'ha vist afavorit per l'activitat turística i residencial. Malgrat tot, no deixa de ser significatiu que en l'actualitat bona part d'ells es trobi habitat de manera permanent o habitual (només el nucli de les Bordes de Boués i la Llena està exclusivament format per segones residències).

Tot i que la funció dels habitatges és avui molt canviant i un tant inestable, el cert és que hauríem de parlar d'una nova classe de pobladors: aquells que busquen establir-se en llocs veritablement remots, enmig de la natura, aprofitant la davallada de les activitats tradicionals i l'abandó o infrautilització de les seves edificacions.

Arribem a la conclusió, en fi, que el poblament d'origen recent és avui encara menor comparat amb el tradicional. Té unes funcions bàsicament residencials o vinculades al turisme. Només en uns pocs casos hi trobem un vincle amb l'activitat agrícola i/o ramadera.

Gairebé tots els nuclis d'origen recent són de proporcions petites o molt petites, i la majoria d'ells són de tipus *dispers aïllat*. Es tracta de nuclis que sobretot s'han creat a partir d'una estructura prèvia (una o diverses construccions agràries/ramaderes en desús transformades en habitatge) el gruix dels quals és utilitzat essencialment com a segona residència.

Tot i això, veiem que són força els assentaments d'aquesta mena que estan habitats de forma habitual o permanent.

Els trobem força escampats per tot el territori comarcal, i són especialment abundants a les valls d'*Àneu*, *Cardós* i *Ferrera*, i al *Batlliu* i *Ribera de Sort*.

Les àrees on hi són menys presents són a la franja meridional (municipi de Baix Pallars), a la *Coma de Burg* i als *Costers de Llavorsí* i *Escaló*.

	Nº	% respecte el total de nuclis estudiats	Dispersos aïllats -un sol edifici-	% dispersos aïllats -un sol edifici-	Dispersos aïllats -diversos edificis-	% dispersos aïllats -diversos edificis-	Dispersos agrupats	% dispersos agrupats	Poblament concentrat	% Poblament concentrat
Naturalesa convencional	20	10,25	10	5,1	5	2,6	1	0,5	4	2
Naturalesa no convencional	36	18,5	11	5,6	12	6,15	4	2	9	4,6
Total	56	28,7	21	10,8	17	8,7	5	2,6	13	6,7

Taula 8 – Nuclis d’origen recent. Tipus de poblament i naturalesa
(Font: elaboració propia)

Nuclis de funció essencialment agrària/ramadera habitats en el passat de forma transitòria

En aquest apartat ens referim a aquelles construccions o grups de construccions concebudes com a suport a les tasques agràries/ramaderes (bordes), les quals sabem del cert o tenim sospites fonamentades que en el passat van estar permanent o habitualment habitades durant alguns períodes (entre el 5 i el 50% del total de la etapa 1855-2016, o com a molt el 50% del temps en que van romandre dempeus si és que avui són caigudes), sense que s’arribessin a consolidar com a habitatge.

Tots tenen en comú, a més de ser edificis de naturalesa no convencional, el fet que van estar habitats en relació directa amb l’activitat agrària i/o ramadera. En la classificació de nuclis realitzada, duen associat el distintiu “Esp”.

El plànol nº 10 ens mostra els 27 nuclis d’aquesta mena que hem comptabilitzat. Més enllà d’aquests trets comuns, la realitat és que les seves característiques i estat són molt diversos: hi trobem des de bordes aïllades fins a nuclis d’edificació concentrada de certes proporcions (com ara les Bordes d’Ison i Cabullera i les Bordes de Bedet de Ribalera) passant per assentaments de tipus *dispers agrupat*.

Alguns d’aquests llocs, recentment han estat total o parcialment rehabilitats: en concret són 8 els casos en que avui hi trobem una o varies vivendes consolidades, convertides en habitatges convencionals en els darrers 50 anys. És per això que formen part del conjunt d’assentaments d’origen recent que hem tractat en l’apartat anterior. La majoria però (19), o bé avui tornen a estar utilitzats per a la seva funció inicial, o bé no tenen cap ús.

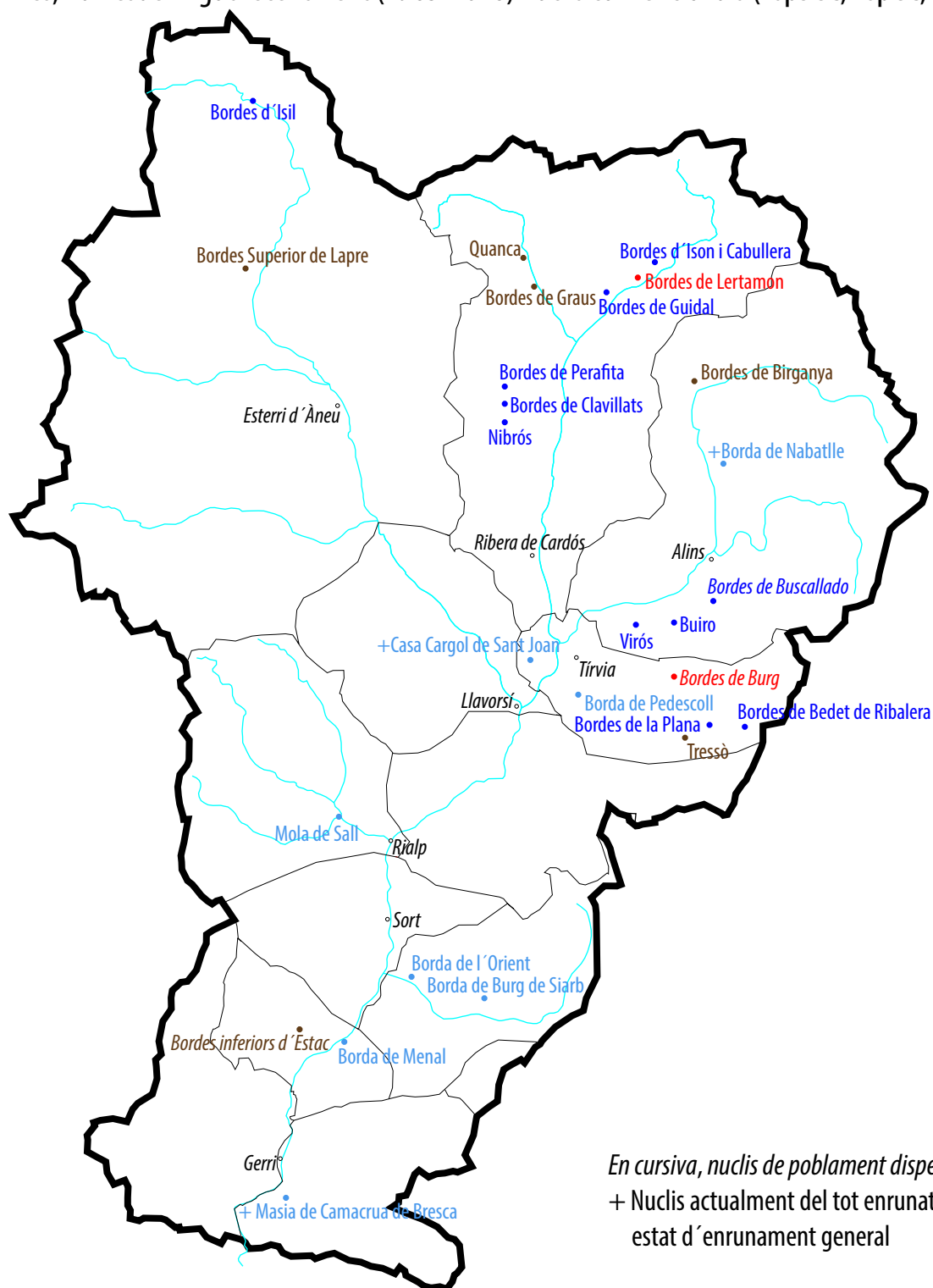
Si observem el plànol, veiem que només 3 d’aquesta mena de nuclis es troben avui del tot enrunats o en un estat d’enrunament avançat.

De totes maneres, la forta davallada de l’activitat agrària i ramadera de les darreres dècades n’ha deixat a moltes de les construccions en una situació força delicada, immersos en un procés de degradació preocupant que pot portar a la seva desaparició si no s’hi posa algun remei aviat.

Plànol nº 10: edificis aïllats i nuclis d'edificis de naturalesa no convencional que en el passat van estar habitats durant algunes etapes(1850-2016)

-Edificis i nuclis d'edificis de naturalesa no convencional (ús agrari/ramader essencialment) que en el passat van estar habitats durant etapes no superiors al 50% del període 1850-2016. (EspSG, EspG, EspGDisp)

Alguns d'ells, a més, han esdevingut recentment (1965-2016) nuclis convencionals (EspSGC, EspGC, EspGCDisp)

En cursiva, nuclis de poblament dispers agrupat
+ Nuclis actualment del tot enrunats o en avançat estat d'enrunament general

EVOLUCIÓ (1850-2016)

- Nuclis dispersos aïllats habitats en el passat durant algunes etapes(EspSG,EspSGC)
- Nuclis d'edificació concentrada o agrupada habitats en el passat durant algunes etapes (EspG, EspGDisp)
- Nuclis dispersos aïllats que a més d'estar habitats durant algunes etapes, han esdevingut vivendes recentment (EspSGC)
- Nuclis d'edificació concentrada o agrupada, que a més d'estar habitats en el passat durant algunes etapes, han vist recentment convertir una de les seves construccions en habitatges convencionals (EspGC,ESPGCDisp)
- Nuclis d'edificació concentrada o agrupada, que a més d'estar habitats en el passat durant algunes etapes, han vist recentment convertir diverses de les seves construccions en habitatges convencionals (EspGC2,ESPGC2Disp, EspGC3,EspGC3Disp)

Parlem de concentrats com les *Bordes de Bedet de Ribalera*, dispersos agrupats com les *Bordes de Buscallado* o dispersos aïllats com la *Mola de Sall*: indrets que són veritables relíquies de la economia i la societat tradicionals i que haurien de ser conservats amb alguna nova funció.

L'exemple de Noarre és, en aquest sentit modèlic, encara que aquest nucli, malgrat estar format per bordes, ja estava per abans habitat regularment i per això l'hem considerat un nucli tradicional consolidat.

Tenim el convenciment que en realitat degueren ser unes quantes més les bordes aïllades o els grups de bordes que anys enrere, especialment a mitjans del Segle XIX, estigueren permanent o habitualment habitades al llarg d'una o diverses etapes temporals. Però no en tenim el coneixement. De fet, d'alguns dels nuclis especials que hem inclòs en el plànol nº 10 no tenim notícies, per part dels autòctons, que hagin allotjat alguna família o individu per un temps superior al 5% dels darrers 160 anys. Però, bé per les dades del Nomenclàtor de 1860, o bé per llur emplaçament i característiques (presència de casetes adjacents, per exemple), creiem que va ser així.

Nuclis petits. Conclusions generals

Actualment, i després de tots els esdeveniments ocorreguts en més de 160 anys, al Pallars Sobirà i pel que fa als nuclis petits hi continua predominant clarament el poblament tradicional: 120 nuclis dels que hem estudiat tenen aquest origen: el 61,5% del total, enfront 56 nuclis (28,7%) que són d'origen recent.

La resta d'assentaments tractats (19) són els nuclis de funció agrària/ramadera habitats transitòriament en el passat.

De totes maneres, cal tenir en compte que hi ha un seguit de nuclis tradicionals (uns 24) que a dia d'avui (2016) ja no tenen dempeus cap construcció que sigui o hagi estat habitatge degut al seu enrunament o desaparició. Aplicant aquesta observació, els nuclis tradicionals actuament drets baixen fins a 96 (quasi el 50% dels estudiats).

El tipus de poblament concentrat és encara avui el més habitual: 73 dels aproximadament 169 nuclis tradicionals o d'origen recent que romanen amb algun edifici dempeus que és o ha estat habitatge (el 43,2%).

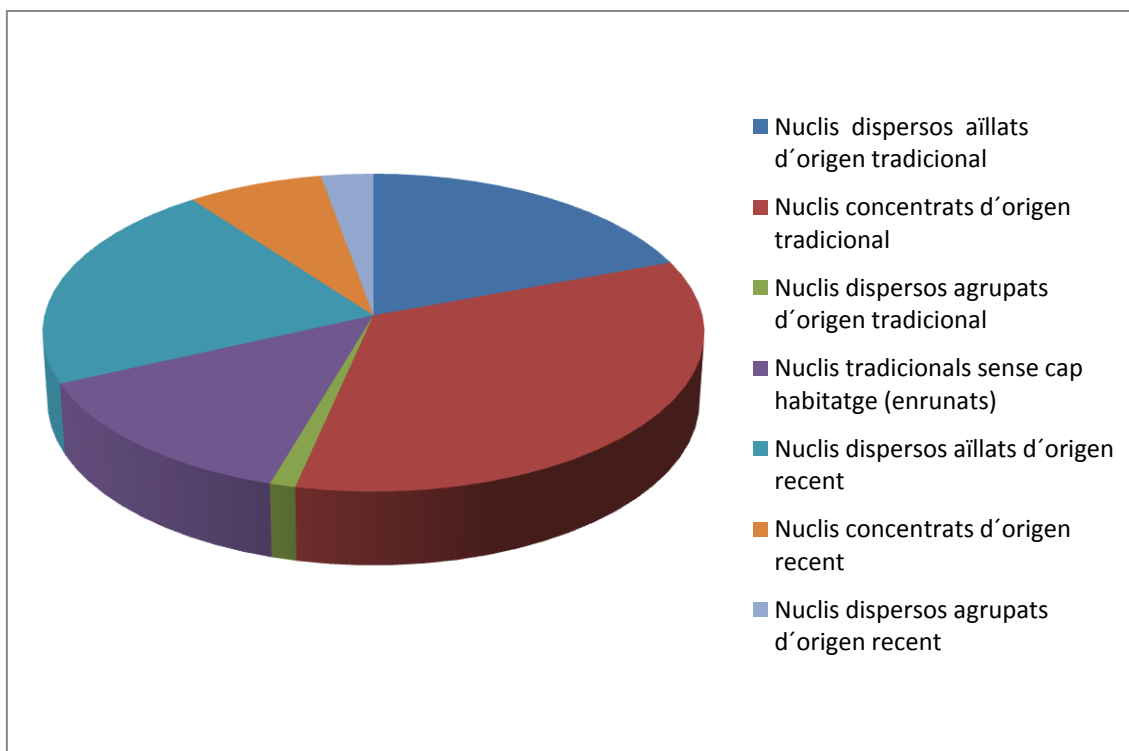
El poblament dispers aïllat dempeus, bé sigui tradicional o recent suma 72 nuclis. Com veiem, dispersos aïllats i concentrats, com veiem, assoleixen els mateixos percentatges a dia d'avui.

Això s'explica per que els nuclis d'origen recent són essencialment dispersos aïllats, fet que ha fet equilibrar la balança i ha canviat la clàssica situació, en que el poblament tradicional de tipus concentrat era majoritari: 68 nuclis concentrats enfront de 48 dispersos aïllats.

De totes maneres, les xifres demostren que el poblament dispers aïllat no ha estat en absolut quelcom rar ni minoritari mai els darrers 165 anys: sempre ha tingut una notable rellevància en el conjunt de la comarca, que s'ha accentuat amb l'aparició recent de nous assentaments.

El que sí que és força minoritari és poblament dispers agrupat. Només 6 nuclis, a dia d'avui, presenten aquesta tipologia.

El gràfic 2 mostra la distribució percentual dels nuclis estudiats amb la excepció dels 19 nuclis de funció agrària/ramadera que van ser habitats transitòriament en el passat. Son així 176 assentaments classificats segons el seu origen i el tipus de poblament. El grup dels nuclis concentrats d'origen tradicional (dit d'una forma col·loquial: el clàssic poblet, llogaret o caseriu) és el més nombrós: representa el 34,3% dels nuclis. En segon lloc hi ha els dispersos aïllats d'origen recent (21,7%), xifra que explica el protagonisme que han assolit aquesta mena de nuclis. En canvi, els dispersos agrupats, siguin d'origen tradicional o recent, són escassos, del tot irrelevants.

Gràfic 2 – Distribució percentual dels nuclis petits segons el tipus de poblament i l'origen. Hi ha estat exclosos els nuclis de funció agrària/ramadera habitats transitòriament en el passat. (Font: elaboració pròpia)

La naturalesa dels assentaments és essencialment convencional en els nuclis tradicionals: 72 dels 120 assentaments d'aquest origen (60%). En canvi és majoritàriament no convencional (el 64,3%) en els nuclis d'origen recent, degut fonamentalment a que molts dels assentaments que s'han creat en els darrers 50-55 anys han aprofitat una estructura arquitectònica prèvia: bordes que havien caigut en desús.

El fet que molts nuclis d'origen recent en realitat hagin estat bastits en construccions agràries/ramaderes tradicionals després d'un procés de rehabilitació ha contribuït a no alterar significativament la fesomia del conjunt de nuclis petits dempeus, els quals, en major o menor mesura, han mantingut de forma acceptable l'aspecte típic de la zona on ens trobem.

Per acabar, hem realitzat un càlcul de la estabilitat del poblament en cada sector geogràfic en els darrers 165 anys. Per a fer-lo, hem calculat la desviació mitja respecte al valor “0” dels canvis de categoria que hi ha hagut al llarg tot aquest temps. Hem assignat el valor “1” a cada canvi esdevingut en els nuclis dels diferents sectors a partir no només dels codis, si no de les informacions històriques de que disposem. La suma de tots els canvis dividida pel nombre de nuclis del sector en qüestió, ens dona un valor que reflecteix, de manera aproximada, l’estabilitat del poblament pel que fa als nuclis petits (taula 9).

Potser ens sorprengui que el sector geogràfic amb un valor més alt sigui la *Vall d’Àssua*. Però l’índex d’estabilitat no mesura ni el despoblament, ni l’enrunament ni la rehabilitació d’habitatges, si no simplement intenta reflectir els alts i baixos ocorreguts, d’una forma aproximada.

	Nº	
Sobre Gerri	1,27	
Pla de Corts i Vall d’Ancs	1,38	
Baronia d’Estac	1,29	
Alta Vall de Castellàs	1	
Vall de Siarb	1,14	
Batlliu i Ribera de Sort	1	
Vall d’Àssua	1,71	
Ribalera i Costers de Vellànega	1,38	
Coma de Burg	1	
Vall Ferrera	1,15	
Vall de Cardós	0,91	
Costers de Llavorsí i Escaló	1,11	
Valls d’Àneu	1,02	

Taula 9 –Estabilitat en el poblament. Índex obtingut a partir de la desviació mitja sobre el valor “0” (cap canvi) de cada nucli.
(Font: elaboració pròpia)

c) Evolució dels habitatges i de l'estructura urbana dels nuclis petits

La evolució/involució del nombre d'habitatges en general

La evolució/involució del nombre d'habitatges del Pallars Sobirà presenta una dinàmica diferent a la del nombre d'habitants al llarg dels darrers 160 anys. Hem de precisar que resulta complicat conèixer realment quin és el nombre d'habitatges existent en cada moment: hem vist que, com a conseqüència de les migracions (temporals o definitives), edificis que inicialment eren utilitzats com a vivenda progressivament anaven quedant abandonats o passaven a tenir altres usos. Alguns nomenclàtors, com el de 1860 o el de 1887, poden induir-nos a errors o si més no, a una informació distorsionada. Més si pensem que el fenomen de les segones residències és quelcom relativament recent.

Fins l'any 1960 el nombre d'habitatges del Pallars Sobirà segueix una tendència semblant a la del nombre d'habitants. És a dir, pateix una progressiva davallada a mesura que la població comarcal es va reduint. Aquesta involució del parc immobiliari però no es desenvolupa en absolut de forma paral·lela a la regressió demogràfica.

El gràfic 3, que compara com ha anat canviant el nombre d'habitants i el d'habitatges des de mitjans del Segle XIX.

Entre 1860 i 1910, la etapa del descens demogràfic associat a la Crisi de la Economia de Subsistència, el nombre d'habitatges cau percentualment molt menys que el nombre d'habitants: menys d'un 9% enfront d'un 38% de pèrdua de població. De ben segur molts habitatges van quedar habitats per una o dues persones (suposem que gent gran) i d'altres van passar a estar buits o ocupats només temporalment.

En canvi, entre 1910 i 1960 davalla més d'un 28%, aproximadament uns 10 punts més que la població de fet.

La explicació la trobaríem, per una part en l'abandonament i enrunament de nombrosos edificis (amb la conseqüent desaparició de la vivenda que allotjaven), i per l'altra, en un canvi de funció de moltes altres construccions, que passen de ser habitatge a ser utilitzades com a quadres, pallers o simplement a tenir usos diversos.

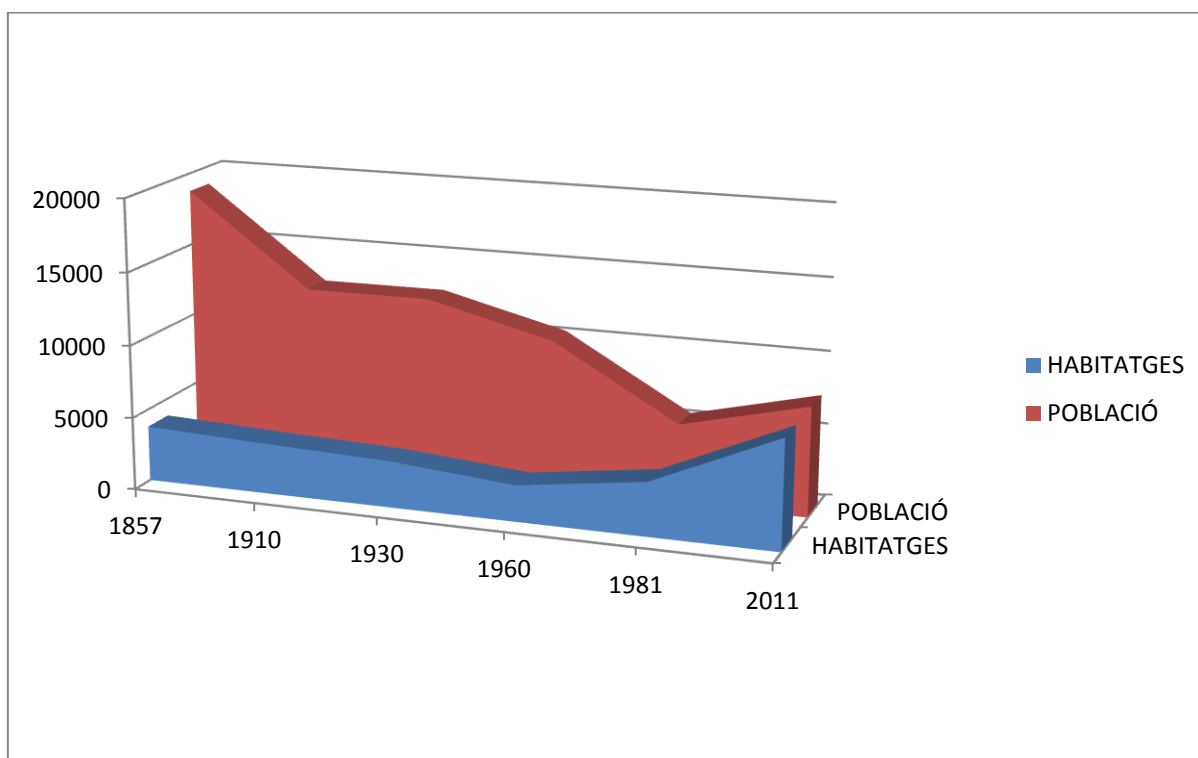
Així, en els 100 anys que passen des de que s'assoleix el màxim de població (1860) fins que comença la segona gran emigració (1960), el percentatge d'habitatges disminueix molt menys que el d'habitants: un 34,5% enfront un 44,7%.

La raó principal d'aquesta diferència de ben segur l'hauríem de buscar en el nombre d'estadants per habitatge, el qual passa de ser d'uns 5 habitants per vivenda l'any 1860 a uns 4,1/4,2 habitants per vivenda l'any 1960.

Però la gran novetat, reflex dels canvis de tota mena que pateix la societat, arriba al període 1960-80, quan mentre que per un costat el nombre d'habitants cau quasi un 49%, el parc d'immobles augmenta un 32%.

L'any 2011, la quantitat d'habitatges existent era més del doble que el 1981, i més del triple que l'any 1960, dades que reflecteixen la dinàmica que ha seguit el sector de la construcció en els anys de la bombolla immobiliària (gràfic 3).

Actualment, al Pallars Sobirà hi ha més habitatges (més de 7.500) que no pas habitants: una situació absolutament contradictòria però que explica a la perfecció la aposta per un creixement econòmic fonamentat en la creació de noves vivendes, la majoria d'elles destinades a ser utilitzades com a segones residències. Degut a això, els habitatges secundaris superen avui els habitatges principals en el conjunt de la comarca.

Gràfic 3- Comparació de la evolució del nombre d'habitants de dret i del nombre d'habitatges entre els anys 1857 i 2011 (Font: elaboració pròpia)

La involució/evolució dels habitatges en els nuclis petits

Hem calculat anteriorment que en el moment en que el Pallars Sobirà arriba al màxim històric de població (any 1860), hi ha uns 900 habitatges permanent o habitualment ocupats en el conjunt de nuclis petits aproximadament. A partir d'aquest moment i fins a mitjans dels anys 1990's aquesta xifra s'anirà reduint progressivament degut a l'abandonament (de fet i/o de dret) de moltes construccions o a la seva reconversió per a altres usos (pallers, quadres, corrals, o bé segones residències).

Calculem que cap el 1994-95 el Pallars Sobirà assoleix el mínim contemporani d'habitatges ocupats de forma permanent o habitual en nuclis petits: uns 155-160. Els períodes en que s'han tancat més vivendes en els nuclis petits són el de 1860-1910 (unes 240-250, al voltant del 27% del total més o menys), el de 1930-1960 (220-225, el 38-39% de les que hi havia habitades l'any 1930) i el de 1960-80 (unes 206, el 54-55% de les que hi havia habitades l'any 1960).

En canvi, el nombre d'habitatges total existent en aquest tipus d'assentaments arriba al seu mínim abans, cap el 1980, quan comptabilitzem uns 315-320 habitatges (de primera o segona residència) en el total de nuclis petits.

Fins l'any 1960, la quantitat d'habitatges existents va lligada a la quantitat de vivendes utilitzades com a residència permanent o habitual. Però amb l'aparició del fenomen de les vacances, relacionat a les activitats dels sectors secundari i terciari, i la proliferació de les segones residències, aquests dos conceptes es desvinculen.

Actualment (2016) el nombre d'habitatges en el conjunt de nuclis petits és d'uns 652. Des del 1980 ençà doncs, hi ha hagut un increment de més del 100% en la quantitat d'habitatges existents en els assentaments de menor grandària. O dit d'una altra manera: dels 652 habitatges existents actualment en total de nuclis petits, quasi el 51% han estat creats entre 1980 i 2016.

D'aquests 652 però, avui només 195 estan habitats de manera permanent o habitual (el 29,9%). Tota la resta estan habitats tant sols de forma temporal.

L'increment del nombre de vivendes al llarg dels darrers 35 anys s'ha produït en tota la comarca d'una forma força generalitzada, però proporcionalment, on el parc immobiliari en nuclis petits ha crescut més els darrers anys, és a la *Baronia d'Estac*, el *Sobre Gerri* i l'*Alta Vall de Castellàs*. Quelcom sorprenent, ja que l'*Alta Vall de Castellàs* no té cap habitant permanent o habitual, i el *Sobre Gerri* presenta un poblament escàs i molt afeblit. Una prova més que la evolució de la població i del nombre d'habitatges no tenen avui cap relació entre ells.

Tot plegat significa que en l'actualitat, malgrat la reeixida immobiliària i demogràfica dels primers anys 2000's, hi ha aproximadament un 20-21% de les vivendes habitades permanent o habitualment que hi havia en el moment de màxim poblament comarcal. Si la població en nuclis petits és ara un 11-12% de la que hi havia pels volts de 1860, queda clar que proporcionalment avui hi ha un 9-10% més d'habitatges que de població permanent/habitual respecte al zenit demogràfic històric. La raó és que el nombre de persones per habitatge en el conjunt d'assentaments de menys grandària és en l'actualitat molt més baix que a mitjans del Segle XIX: més o menys la meitat del que hi havia llavors.

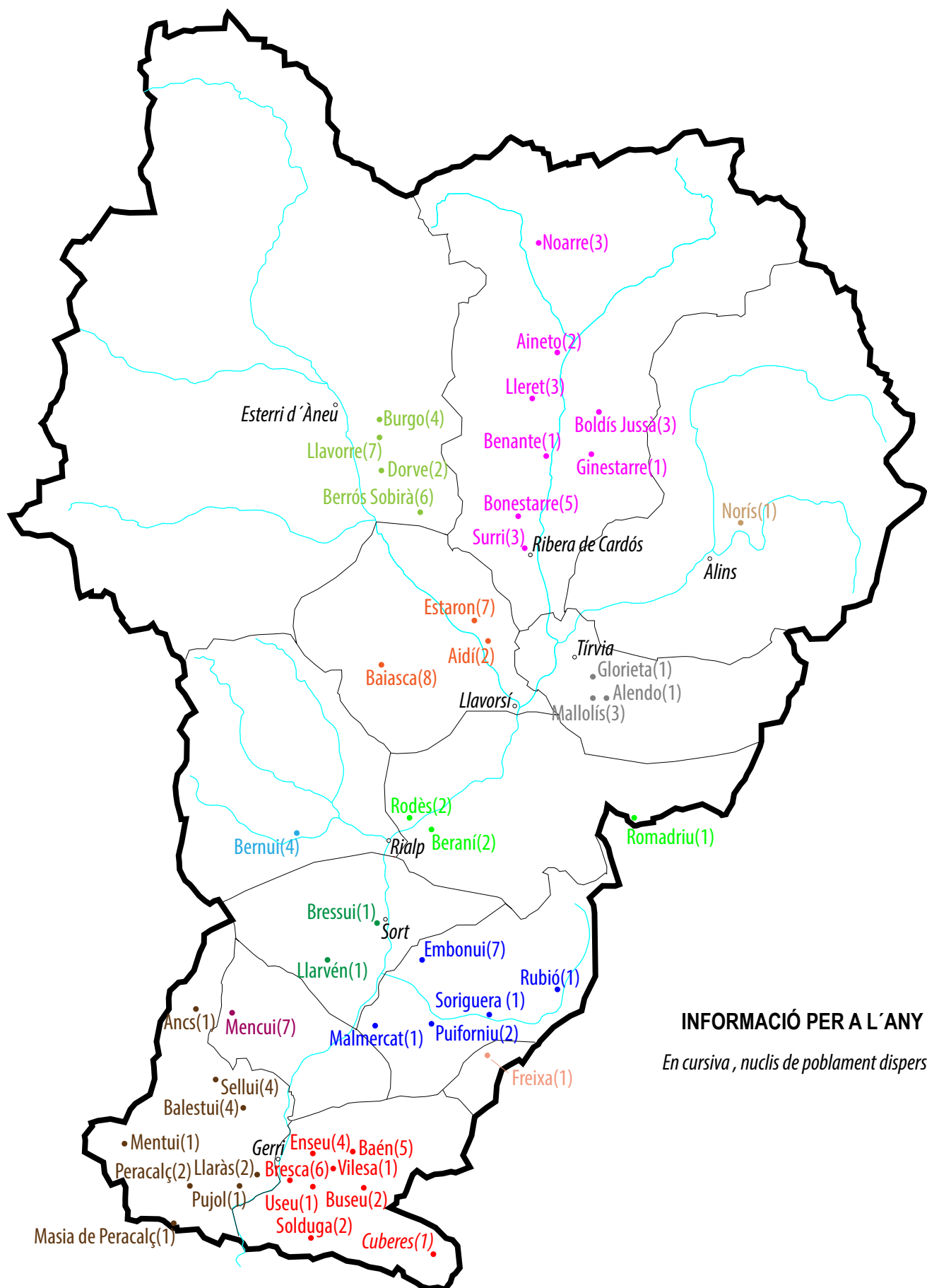
No deixa de ser sorprenent que moltes de les vivendes bastides en els darrers 30-35 anys s'allotgen en edificis o en solars que prèviament, anys enrere, ja havien estat utilitzats com a vivenda abans no quedessin buits, abandonats, o bé fossin destinats a altres usos com ara quadres, pellers o magatzems.

En el plànol nº 11 podem veure els nuclis petits on en els darrers anys s'hi han fet habitatges nous els quals estan situats en edificis i/o solars on, per abans, ja hi havia hagut alguna antiga vivenda. Entre parèntesi, a continuació del nom de cada nucli, hi ha el nombre d'habitatges que presenten aquesta peculiaritat, la qual, com es pot comprovar, és bastant comú en tots els sectors geogràfics.

En total, hem comptabilitzat 132 vivendes de creació molt recent (anys 1980's-dia d'avui) d'aquest tipus: aquestes es poden considerar rehabilitacions, ja que prèviament, l'espai o construcció on s'ubiquen ja havia allotjat algun habitatge.

Plànol nº 11: habitatges nous (darrers 25-30 anys) en edificis/solars on abans ja hi havia hagut algun habitatge, anys enrere

Nuclis tradicionals on hi hem detectat aquest fenomen. En parèntesi, el nombre d'habitatges per nucli

Al mateix temps, i d'una forma accentuada des de mitjans dels anys 1990's fins el 2010, hi ha un bon nombre d'edificis inicialment concebuts per a usos agraris, ramaders o d'altres que han estat habilitats com a vivenda. O com a mínim, dels quals no tenim notícia que per abans, des de mitjans del Segle XIX, hagin allotjat alguna vivenda. En tenim constància d'uns 185, i en aquest tipus d'actuacions hi destaca clarament una subcomarca: la *Vall de Cardós*, amb un total de 51 habilitacions d'antigues quadres/pallers, tal i com podem comprovar en el plànol nº 12. La resta de sectors geogràfics en que hem dividit el Pallars Sobirà es mouen entre els 5 casos de la *Baronia d'Estac* i els 18 de la *Vall de Siarb*.

Característiques i nombre d'habitatges en els nuclis petits

En termes *absoluts*, els períodes 1860-1910 i 1930-1960 són aquells en que més cases s'han tancat.

Durant la Crisi de la Economia de Subsistència (1860-1910) és quan un nombre més elevat de cases són tancades: hem calculat que entre 240 i 250 habitatges queden sense gent al llarg d'aquest 50 anys.

En terme *relatiu* però, és la etapa de la Gran Emigració (1960-80), associada al *desarrollisme*, quan més habitatges queden buits: uns 206, el 54-55% dels que hi havia l'any 1960.

En realitat, el percentatge d'edificis que van allotjar cases tancades que han acabat abandonats (de fet i/o de dret) s'han anat reduint progressivament en els períodes posteriors: un 60% entre 1910 i 1930, un 53-54% entre 1930 i 1960 i un 25-26% entre 1960 i 1980.

Comprovem com des de mitjans del Segle XIX, amb el pas del temps els habitatges que quedin deshabitats cada cop tindran uns índexs d'abandó menor. En els darrers 36 anys (1980-2016) al voltant d'un 9% de les cases tancades ha estat abandonades de fet: la majoria (més del 70%) al municipi de Baix Pallars.

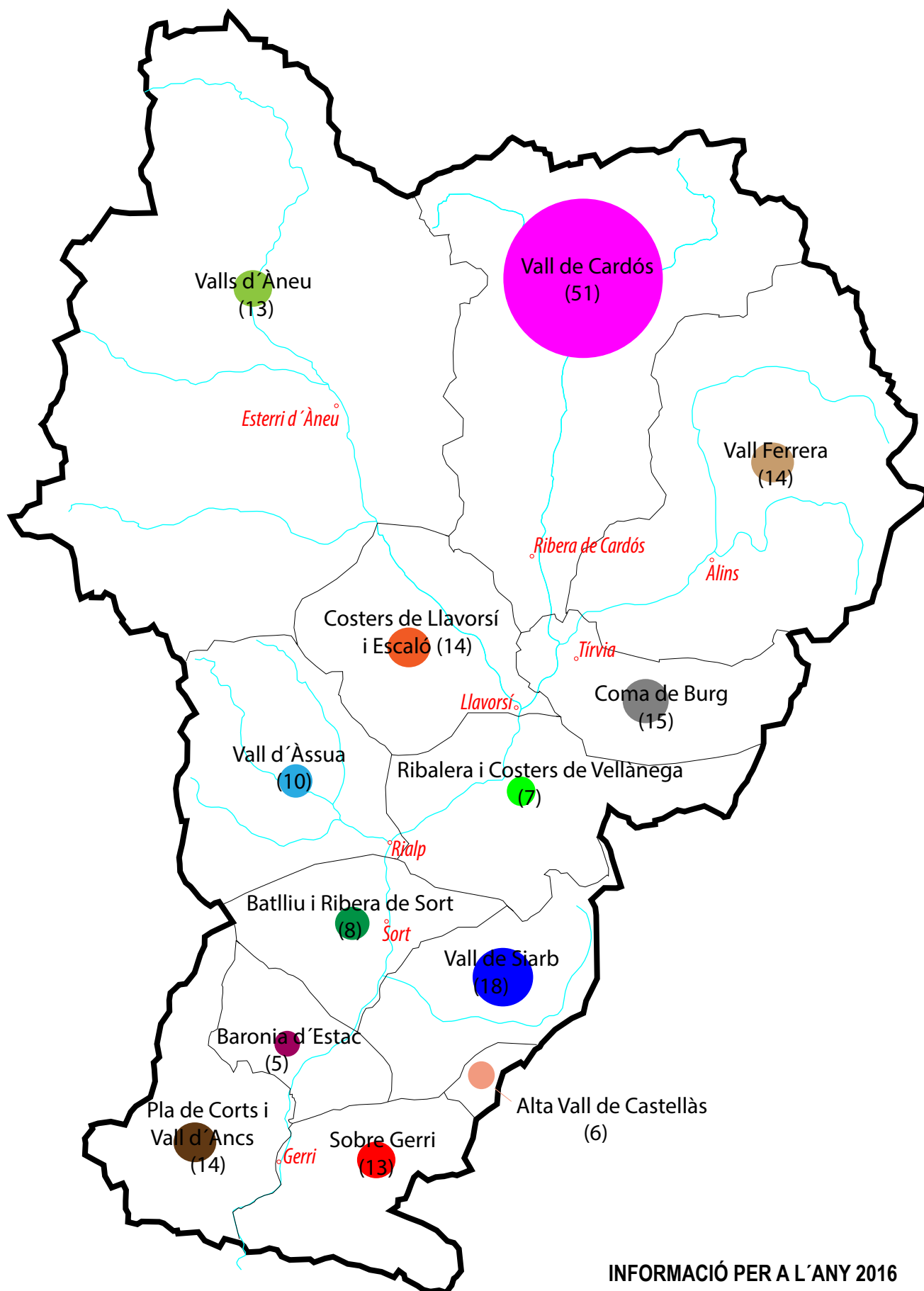
De les cases que s'han anat tancant al llarg de tota la sèrie històrica estudiada, unes 415 (el 46% més o menys) han acabat abandonades de fet o de dret i avui estan del tot enrunades o senzillament han desaparegut.

El període en que més cases de les tancades van acabar abandonades (directament o més tard) és el de 1860-1910: un 68-69%.

Inicialment i fins ben entrat el Segle XX, molts dels abandonaments ho eren de fet i de dret: els amos, a part de deixar de tenir cura de l'immoble, renunciaven a llur propietat. La majoria d'aquests habitatges eren cases petites, ocupades per famílies pobres que van emigrar així que van disposar d'oportunitats per a millorar el seu nivell de vida.

Això ha anat canviant després, a mesura que els propietaris percebien la vivenda com un bé econòmic en el marc d'una economia capitalista cada cop més globalitzada i omnipresent. Entre 1960 i 1980, la època de la 2ª gran emigració, només una quarta part dels edificis (25-26%) seran abandonats, i es tractarà majoritàriament d'abandonaments de fet, però no de dret.

Plànol nº 12: habitatges nous, de creació molt recent (darrers 25-30 anys) en nuclis petits tradicionals, en edificis concebuts inicialment per a altres usos (agraris/ramaders/industrials)

INFORMACIÓ PER A L'ANY 2016

Les zones que més s'han vist afectades per l'abandonament i enrunament d'edificis (de dret i/o de fet) en els nuclis petits són la *Ribalera i Costers de Vellànega* (entre els municipis de Rialp i Llavorsí) en primer lloc, l'actual municipi de Baix Pallars (*Sobre Gerri i Pla de Corts*), la *Baronia d'Estac* i l'*Alta Vall de Castellàs* (nucli de Freixa).

En canvi, a la *Vall d'Àssua* i a les *Valls d'Àneu* és on, proporcionalment, els nuclis de menor grandària s'han conservat millor. També a la *Vall de Siarb* els assentaments han tingut un enrunament relativament baix.

És important destacar que des de l'any 1981 fins els dies actuals, el municipi de Baix Pallars ha estat on s'han produït més abandonaments (de fet o de dret) d'immobles. Segurament això és degut al menor valor econòmic de les construccions i a una menor valoració personal per parts dels amos en una franja que es troba ja en el Prepirineu.

La tipologia de les cases tancades ha anat canviant amb el pas del temps, tot fent-se més heterogènia.

Inicialment, amb la irrupció de la Crisi de l'Economia de Subsistència de la segona meitat del Segle XIX i fins ben entrat el Segle XX rarament queden buides cases i propietats de certes proporcions, però ja a partir dels anys 1930's, davant la pèrdua de la rendibilitat de les explotacions, les dificultats per a augmentar la productivitat, més els efectes de la Guerra Civil, comencen progressivament a ser tancades algunes de les que havien estat *cases fortes* de la comarca.

En general, es constaten contínues variacions en la funció dels edificis al llarg dels darrers 160 anys. Al contrari del que podria semblar, aquests nuclis tradicionals de reduïdes proporcions i sovint d'origen mil·lenari, situats en una àrea perifèrica, al llarg de l'Era Contemporània han viscut tota mena de canvis en la funció dels edificis que han restat dempeus, els quals han estat adequats a l'ús més apropiat en cada moment per part dels seus propietaris.

Lluny de la clàssica imatge romàntica que ens arriba dels poblets del Pallars Sobirà, gairebé immòbils al pas del temps, la realitat és que en la majoria d'ells el canvi en la funció de les construccions ha estat una constant.

El continu tancament d'habitatges de primera residència, comportarà, almenys fins els anys 1960's una concentració de la propietat en algunes de les famílies que romanen als nuclis o als assentaments veïns, les quals adquireixen, reben en herència o simplement s'apropien de molts dels antics habitatges buits per a aprofitar-los, per exemple, com a quadres, pallers, corrals, o bé per a afegir-los a la seva vivenda i així ampliar-la. És tracta d'un procés que hem constatat en gairebé tots nuclis tradicionals estudiats.

En determinats casos, l'habitatge vacant adquirit serà utilitzat per una part de la família del nou propietari (per exemple, un fill cabaler) de manera que així pot quedar-se a viure al poble i formar una nova família. Es tracta d'un fenomen que es va donar sobretot a començaments del Segle XX, un cop la Crisi de l'Economia de Subsistència havia deixat molts nuclis demogràficament debilitats i amb terres disponibles, però ocasionalment també després.

El plànol nº 13 mostra els casos d'immobles que entre 1850 i 1970 van patir un canvi de propietat i van ésser adquirits (o apropiats) per famílies del mateix nucli o de nuclis propers en emigrar els amos originals. Com es pot comprovar, el nombre de transaccions és força elevat, i en realitat segur que van ser més, ja que només hi ha recollits els casos dels quals en tenim coneixement.

Posteriorment, a partir dels anys 1980's fins avui, un bon nombre d'aquests antics habitatges han tornat a ser venuts i rehabilitats com a tals, com mostra el plànol nº 11. Calculem que unes 100 cases que, un cop sense gent, van passar a tenir un altre ús, han estat posteriorment rehabilitades, quasi totes a partir de l'any 1981 ençà. La majoria d'elles havien estat tancades entre 1930 i 1980. Una dinàmica que, més que ser pròpia d'un sector geogràfic o subcomarca, ha estat molt general i especialment intensa en determinats nuclis com Bresca, Mencui, Estaron o Baiasca per citar alguns exemples.

Ha estat en el període 1980-1994 quan més antigues cases han estat rehabilitades. En canvi, en la darrera etapa (1995-2015) el gruix de rehabilitacions s'ha produït en edificis que prèviament havien tingut una funció agrària o ramadera, sense que tinguem notícies que haguessin estat habitatges anteriorment. Així mateix, la pràctica de convertir directament una casa tancada en segona residència per part dels seus propietaris, és quelcom relativament recent. Només esdevé una pràctica bastant generalitzada a partir del període 1960-81.

Canvis i transformacions en l'estructura urbana dels nuclis petits

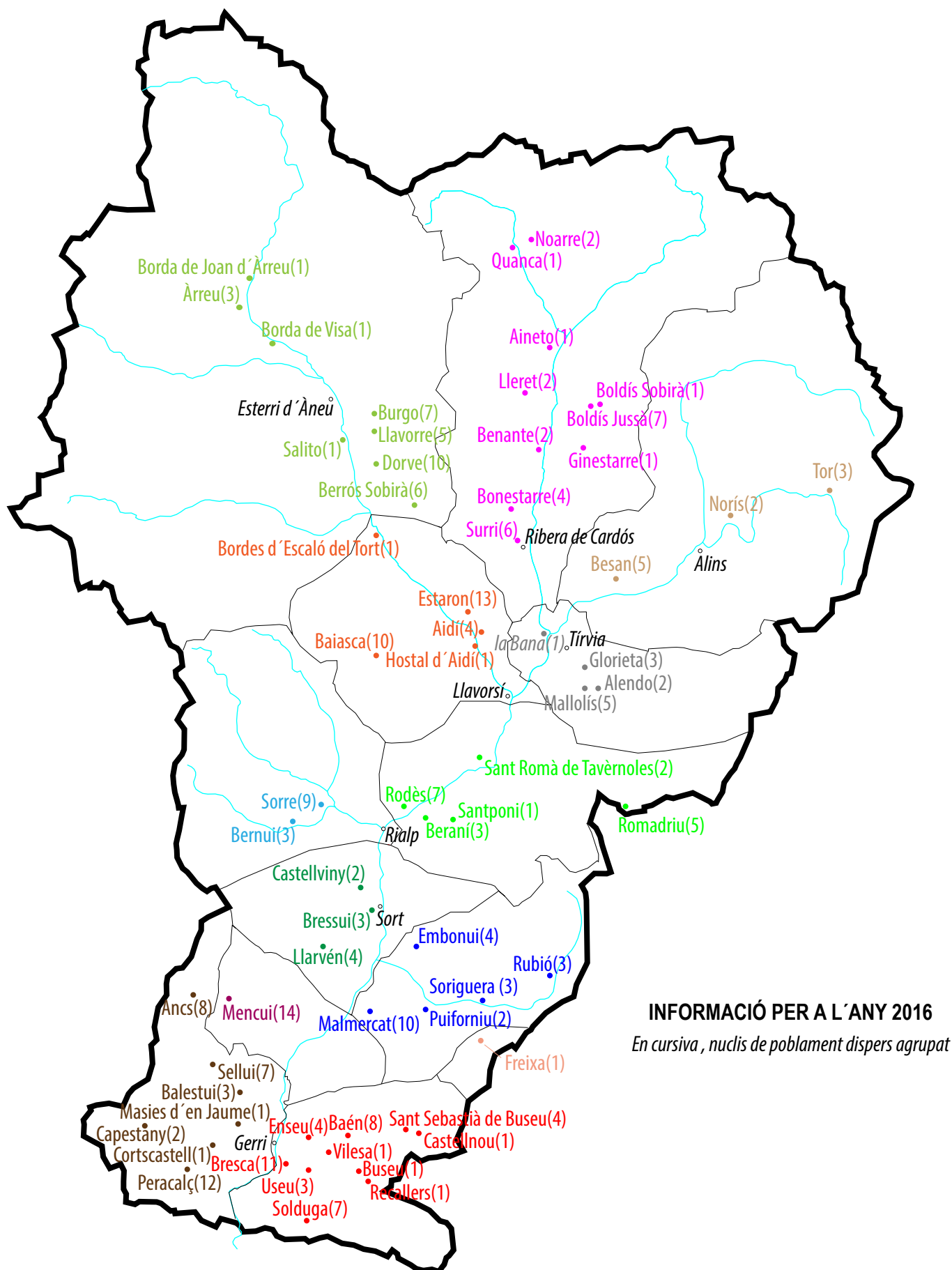
El mateix hem de dir pel que fa a la estructura urbana dels nuclis, la qual ha patit nombroses variacions amb el pas del temps: l'abandó de fet i/o de dret amb el conseqüent enrunament o enderroc d'una bona quantitat d'edificis, les variacions d'alçada o de forma de molts d'altres, o fins i tot l'aparició de noves edificacions, fan que l'actual fesomia de molts assentaments sigui un tant diferent a la que presentaven a mitjans del Segle XIX o començaments del XX. En realitat, els nuclis de població són quelcom dinàmic, subjecte a canvis de tota mena d'una forma continuada per la incidència de factors molt diversos: llur funció, l'accés de que disposen, els cicles econòmics, la valoració social, la legislació, la tecnologia, l'aparició de nous materials i tècniques de construcció,...

A mode d'exemple, constatem la incidència que va tenir l'aparició del transport rodat i l'arribada o ampliació de la xarxa de carreteres. En molts casos la necessitat de nous accessos que permetessin el pas de vehicles va conduir inevitablement a l'enderroc de diversos edificis caiguts ja en desús. En els casos més extrems això ha comportat la desaparició d'antics dispersos aïllats (com fou el cas de les velles hostatgeries de camí ral) o fins i tot d'algun nucli de poblament concentrat (*el Comte*).

També ha passat però el contrari: l'abandó i enrunament d'edificis ha estat la causa que en ocasions aquests fossin enderrocats davant el perill que suposaven. Això ha estat aprofitat per a ampliar carrers i places, o per a crear per a nous usos (zones verdes, espais per a aparcar vehicles,...).

Plànol nº 13: Concentració de la propietat (1850-1970)

Quantitat d'immobles per nucli que entre 1850 i 1970 van ser adquirides o apropiades per altres veïns del mateix assentament o d'un assentament proper. Nombre de casos dels quals en tenim coneixement.

Tot plegat ha comportat un procés de certa renovació urbana: en la majoria d'assentaments de poblament concentrat hi ha alguna o varies construccions desaparegudes en el lloc de les quals avui hi trobem una plaça, un carrer, un hort, un jardí, o simplement hi ha quedat el solar. Un procés semblant al que havien patit més aviat el casc antic de les grans ciutats.

La vella trama urbana formada en els temps insegurs i abans de l'aparició del transport rodat, caracteritzada sovint per una forta compacitat producte de carrers estrets i sinuosos, de vegades coberts per pòrtics en alguns trams, i places de proporcions molt limitades s'ha anat desdibuixant a mesura que les actuacions (que en el cas dels nuclis petits, no han tingut lloc fins els darrers anys) han adequat l'entramat a les necessitats dels nous temps.

Deixant de banda els dispersos aïllats, el cert és que hi ha assentaments tradicionals de tipus concentrat que han patit amb duresa el procés de despoblament i enrunament que des de finals del Segle XIX i al llarg de quasi tot el Segle XX va tenir lloc a la comarca, sense arribar-se a recuperar en els darrers temps. Ens referim en primer lloc a aquells nuclis tradicionals que cap el 1855-60 presentaven un poblament concentrat i que actualment es troben del tot abandonats de fet i enrunats o simplement desapareguts: *Canals de Corts*, *el Comte*, *Sant Sebastià de Buseu* i *Sant Romà de Tavèrnoles*, més les hostatgeries de l'*Hostal del Cargol* i l'*Hostal del Rei*, de les quals no en queda cap rastre.

A aquests caldria afegir-hi el nucli de *Pernui* i *Sant Pere de Burgal*, en els quals només hi roman l'església dempeus, i també l'assentament industrial de les *Cases de Bonabé*, d'existència efímera, del qual només resta dempeus la *Borda de la Perosa*. Aquests 8 nuclis tradicionals concentrats tenen en comú el fet que cap d'ells disposa ja d'algun habitatge (plànol nº 6).

Estrictament però, del total d'assentaments tradicionals petits que tenen o han arribat a tenir un poblament concentrat, actualment només n'hi ha 6 desapareguts o en camí de quedar-ne en poc temps (el 8,1% dels 74 que hem comptabilitzat) degut a que ja no tenen cap edifici del tot dempeus (plànol nº 14).

Curiosament, comparat amb algunes comarques veïnes (Alt Urgell, Pallars Jussà, Ribagorça, Sobrarbe) no és en absolut una xifra alta, si no de les més baixes del vessant sud del Pirineu Central. És un fet que no té una explicació racional o lògica: el que un assentament arribi a quedar del tot enrunat generalment es deu a causes molt diverses.

En el cas d'aquests 6 nuclis del Pallars Sobirà, les circumstàncies que han dut a aquest fatal desenllaç han estat un seguit de fatalitats o despropòsits. El llogaret *del Comte*, per exemple, després de quedar molt afectat pels esdeveniments de la Guerra Civil, ha seguit un procés semblant al de les velles hostatgeries de camí ral com els hostals del *Rei* i del *Cargol* (de fet, aquest havia estat el seu origen): progressivament enderrocat a mesura que s'ampliava la N-260 fins a desaparèixer del tot.

Sant Romà, *Sant Sebastià* i *Canals* tenen en comú una grandària molt limitada, el fet d'estar ubicats en llocs remots amb un accés dolent o molt dolent, absència total de serveis i una absoluta manca de cura per part dels propietaris.

El plànol nº 14 mostra el grau de degradació que presenten els nuclis tradicionals de poblament concentrat i dispers agrupat. Hi ha un total de 78 nuclis que són o en algun moment han estat concentrats o dispersos agrupats.

Els assentaments als quals hem reconegut un percentatge d'enrunament superior al 40% (colors verd, taronja, vermell i rosa) es troben en una situació delicada: uns més, altres no tant, depenent de cada cas.

Es tracta de 36 nuclis, quasi el 46,1% del total. Un percentatge, ara sí, gens menyspreable.

D'aquests 36 assentaments, n'hi ha 21 (58,3%) que estan situats a la part meridional de la comarca, en els actuals municipis de Baix Pallars, Sort i Soriguera. Un cop més, constatem que l'enrunament i la degradació arriben als seus màxims nivells al Prepirineu i a la franja de transició entre el Prepirineu i el Pirineu Axial: en les àrees on l'activitat turística de muntanya és menor o nul·la per l'absència de l'atractiu paisatge alpí i subalpí.

Els nuclis amb un enrunament de la trama urbana de més del 60% (colors taronja, vermell i rosa) es troben en un estat veritablement dolent o molt dolent: són 22 nuclis (el 28,2% dels 78 assentaments), 14 dels quals els trobem en els sectors geogràfics meridionals del Pallars Sobirà: *Vall de Siarb*, *Baronia d'Estac*, *Alta Vall de Castellàs*, *Batlliu de Sort*, *Sobre Gerri* i *Pla de Corts*, o dit d'una altra manera, en els municipis de Soriguera, Sort i Baix Pallars. Una xifra que confirma el que hem dit en el paràgraf anterior. En canvi, en aquells nuclis assenyalats amb el color verd fosc (entre un 40 i un 60% d'enrunament), la situació, tot i no ser massa bona, és més variable.

Sorprenentment, alguns dels 36 nuclis avui amb una trama urbana molt o força degradada (superior al 40%) van romandre prou ben conservats fins a finals dels anys 1970's. Es tracta d'un grup d'assentaments que, malgrat la progressiva emigració, van aguantar amb la majoria dels seus edificis drets mentre aquests tenien algun ús per part dels pocs veïns que quedaven, els quals s'ocupaven de llur manteniment. Després van patir un ràpid i sobtat enrunament, encara que recentment hagin tingut alguna rehabilitació.

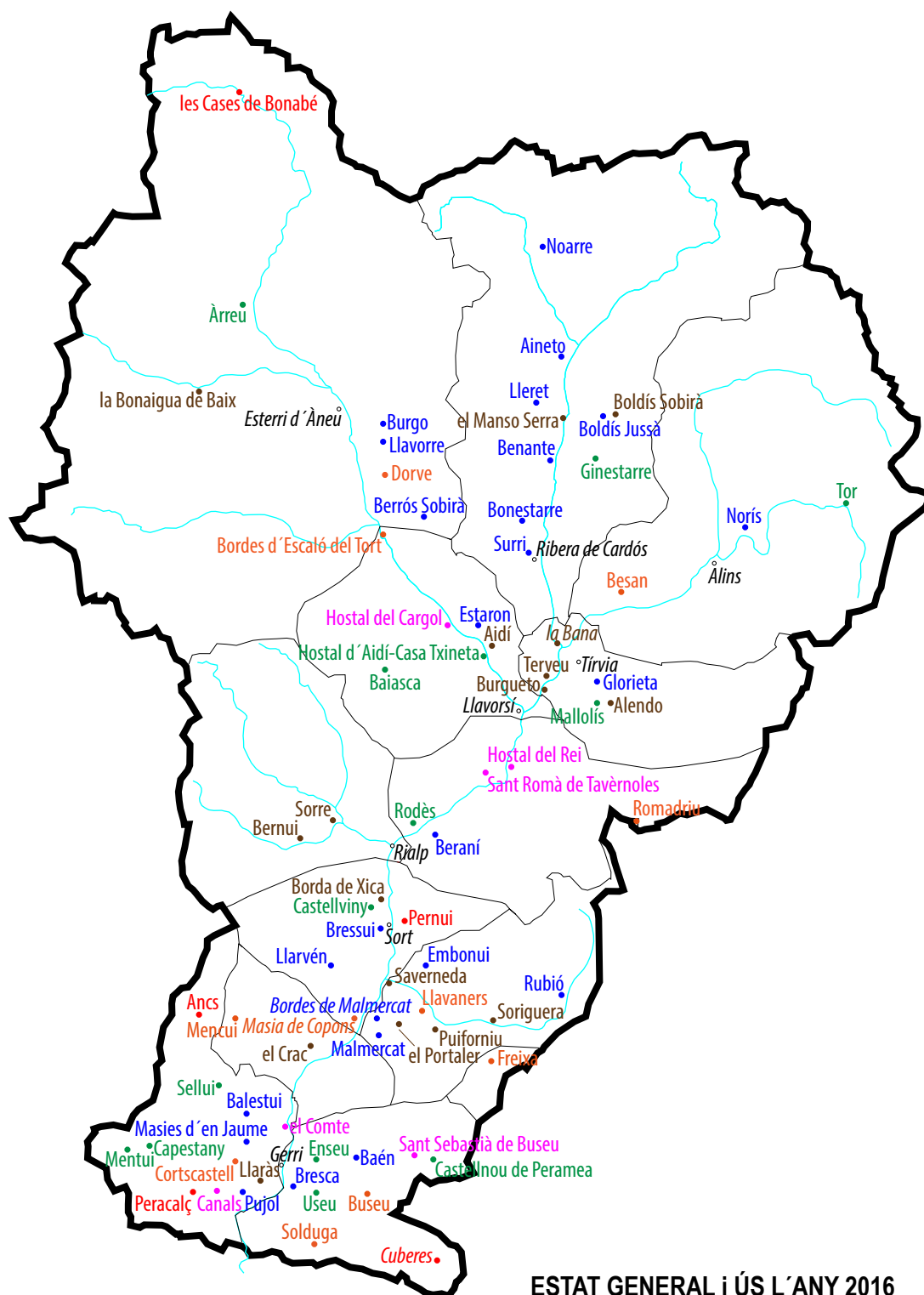
El plànol nº 15 mostra aquest tipus d'assentaments. Es tracta de 16 nuclis que, si bé tenen en comú el fet d'haver arribat a aquesta situació per la descurança de llurs propietaris, han patit situacions particulars que han accelerat la destrucció dels edificis: un clima molt advers (Sant Sebastià de Buseu), manca d'accés rodat (Dorve i Àrreu), incendis (Pernui) o d'altres infortunis.

Més enllà del nivell, els motius i la velocitat de la degradació dels 36 nuclis amb un estat més precari, la realitat de cadascun d'ells en el passat i en l'actualitat és molt diferent.

La taula 10 mostra algunes característiques actuals i pretèrites d'aquests assentaments. Crida l'atenció que dels 36, n'hi ha força (uns 19: el 52,7%) estan avui habitats de forma permanent o habitual, encara que sigui aquesta ínfima (una o dues persones).

Plànol nº 14: Estat actual dels nuclis petits tradicionals que avui presenten poblament concentrat o dispers agrupat, o bé que el van assolir en el passat

-Estat i grau d'enrunament o degradació (2016)

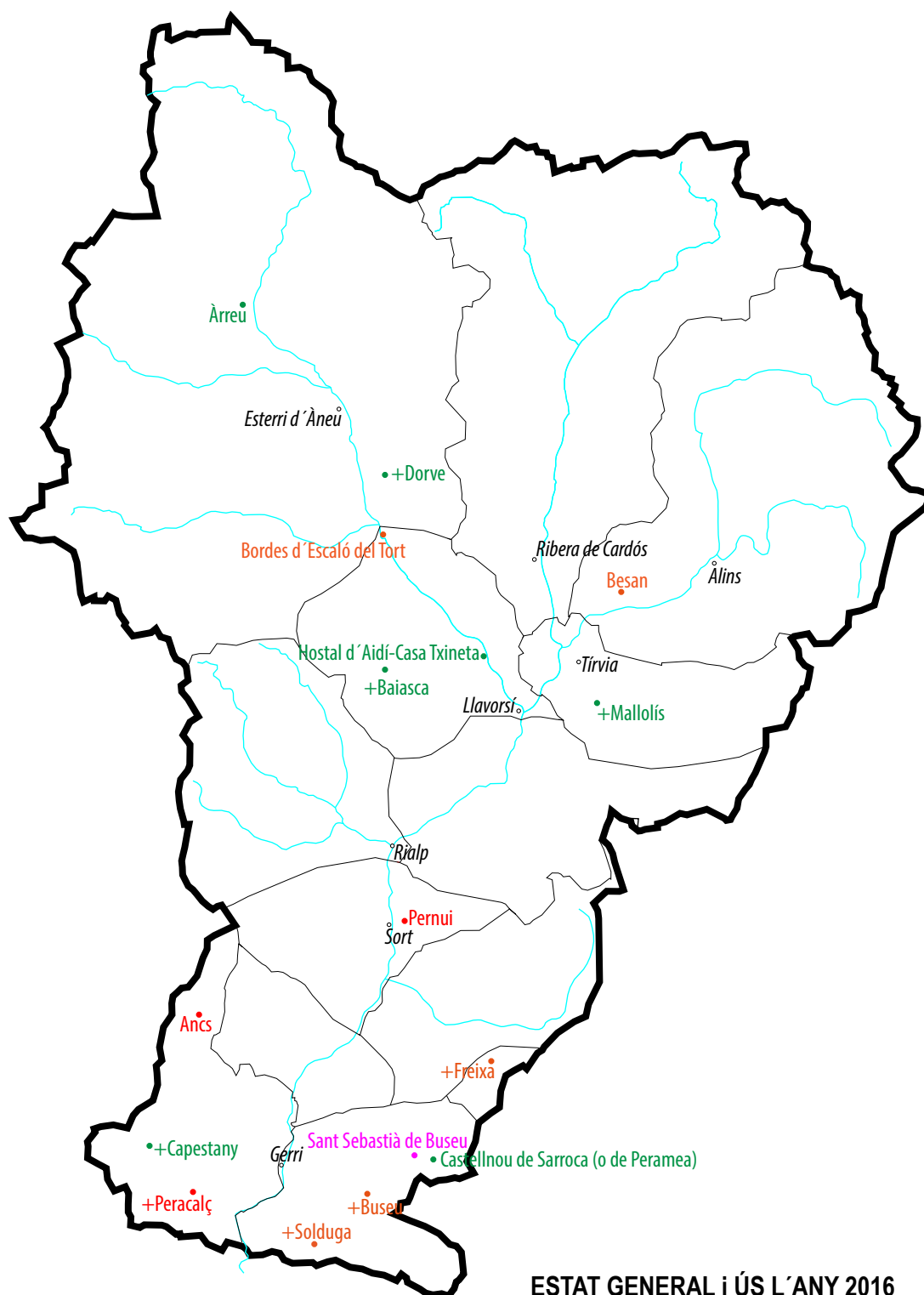

- Estat bo o molt bo. Enrunat/enderrocat un 20% de la trama urbana com a molt
- Estat bo/acceptable. Enrunat/enderrocat entre un 20 i un 40% de la trama urbana
- Estat acceptable/dolent. Enrunat/enderrocat entre un 40 i un 60% de la trama urbana
- Estat dolent. Enrunat/enderrocat entre un 60 i un 80% de la trama urbana.
- Estat dolent/molt dolent. Enrunat/enderrocat entre un 80 i un 90-95% de la trama urbana
- Estat molt dolent/nefast. Trama urbana del tot enrunada/enderrocada

En cursiva, nuclis de poblament dispers agrupat

Plànol nº 15: nuclis petits tradicionals de poblament concentrat amb un sobtat deteriorament els darrers 35 anys.

Nuclis tradicionals de poblament concentrat amb una trama urbana ben conservada fins a finals dels anys 1970's i que posteriorment han patit un ràpid procés d'enrunament total o parcial.

ESTAT GENERAL i ÚS L'ANY 2016

- Estat acceptable/dolent. Enrunat/enderrocant entre un 40 i un 60% de la trama urbana
- Estat dolent. Enrunat/enderrocant entre un 60 i un 80% de la trama urbana.
- Estat dolent/molt dolent. Enrunat/enderrocant entre un 80 i un 90-95% de la trama urbana
- Estat molt dolent/nefast. Trama urbana del tot enrunada/enderrocada

+ Assenyalats amb una creu, aquells que molt recentment han vist rehabilitat de nou algun edifici en desús

En realitat, només 12 han mostrat els darrers anys una dinàmica clarament positiva (han conegut un evident procés de rehabilitació i una aturada del progressiu enrunament de temps passats), mentre que 8 han tingut una evolució contradictòria: per un costat han conegut rehabilitacions i aparició de nous habitatges o bé una conservació de les construccions dretes, però per l'altre han continuat patint la degradació del casc urbà o no han aconseguit frenar l'enrunament d'alguns edificis.

Per tant, el 55,5% dels 36 assentaments tradicionals de poblament concentrat amb un major enrunament (superior a un 40% de la trama urbana), en els darrers 20 anys han millorat la seva situació o, si més no, en general han aconseguit aturar llur degradació general.

Dels 12 nuclis que han tingut una evolució positiva, 10 estan actualment habitats de forma permanent o habitual. O dit d'una altra manera, dels 19 nuclis habitats habitual o permanentment, 10 han seguit una dinàmica positiva.

Aquesta dada ens mostra la certa relació entre el poblament molt o bastant present i la millora d'estat dels assentaments. Per tant, es pot considerar que el manteniment o l'arribada de població permanent o habitual, és a dir, aquella que viu als nuclis quasi tot l'any o una part d'ell, ha estat important per a la millora dels mateixos.

En el costat oposat, hi ha els 16 nuclis que en els últims 20 anys han seguit una dinàmica negativa. D'aquests, 5 (més del 31%) estan situats en el municipi de Baix Pallars, en l'extrem sud de la comarca.

Crida l'atenció la existència de dos nuclis (Ancs i Peracalç), que malgrat haver anat a menys, conserven avui població permanent o habitual. Particularment destacable és el cas de Peracalç, poble permanentment habitat que tot i haver tingut alguna rehabilitació, ha patit una degradació molt notable en els darrers temps.

Si prenem en consideració tot el conjunt de 78 nuclis tradicionals que presenten o van arribar a tenir poblament concentrat o dispers agrupat, uns 45 (57,7%) han evolucionat de manera positiva al llarg dels darrers 20 anys en quan al seu entramat urbà, essencialment per la creació de nous habitatges amb habilitacions i rehabilitacions de vell edificis.

Irònicament, la bombolla immobiliària que va tenir lloc entre mitjans dels anys 1990's i el primer decenni dels 2000's, ha estat positiva per al nucli petits, ja que va propiciar la revaloració dels immobles i la creació de força habitatges nous (més de 320), fets que han fet disminuir l'enrunament en alguns casos, o bé ha evitat que aquest s'agreugés encara més en d'altres.

A més, la existència d'una mínima planificació però sobretot, el fet que la bombolla esclatés en el moment precís, ha evitat la posada en marxa de projectes excessius i poc raonables que haurien desvirtuat l'estructura urbana d'alguns assentaments, tal i com ha passat en pobles i viles de més grandària.

Ha estat un procés certament fortuït, fora de qualsevol previsió feta a priori, però que, curiosament, ha tingut un resultat bo.

Nom del nucli	Sector geogràfic	Nº edificis dempeus (2016)	Màxim vivendes assolit 1850-2016	Vivendes actuals	Poblament actual	Estat Església	Dinàmica molt recent (1995-2016)
Ancs	Pla de Corts/Vall Ancs	5	22	4	Habitual	Bo	Negativa
Àrreu	Valls d'Àneu	7	13	0	Deshabitat	Acceptable	Negativa
Baiasca	C. de Llavorsí/Escaló	28	39	15	Permanent	Bo	Positiva
Besan	Vall Ferrera	7	8	1	2ª Residència	Acceptable	Negativa
Bordes d'Escaló	C. de Llavorsí/Escaló	1	2	0	Deshabitat	No n'hi ha	Negativa
Buseu	Sobre Gerri	6	8-9	2	Habitual	Bo	Positiva
Canals de Corts	Pla de Corts/Vall Ancs	0	8-9	0	Deshabitat	Dolent	Negativa
Capestany de C.	Pla de Corts/Vall Ancs	3	5	2	Habitual	Acceptable	Contradictòria
Cases de Bonabé	Valls d'Àneu	3	6-7	0	Deshabitat	No n'hi ha	Negativa
Castellnou de S.	Sobre Gerri	3	3	1	2ª Residència	No n'hi ha	Contradictòria
Castellvinç	Batlliu i Ribera de Sort	7	6	2	Permanent	Bo	Positiva
El Comte	Pla de Corts/Vall Ancs	0	14-15	0	Deshabitat	No n'hi ha	Negativa
Cortscastell	Pla de Corts/Vall Ancs	3	5-6	1	Permanent	Bo	Contradictòria
Cuberes	Sobre Gerri	1	5	1	Habitual	No n'hi ha	Contradictòria
Dorve	Valls d'Àneu	20	23	5	Permanent	Bo	Contradictòria
Enseu	Sobre Gerri	14	13	7	Permanent	Acceptable	Positiva
Freixa	Alta Vall de Castellàs	18	19	12	2ª Residència	Acceptable	Positiva
Ginestarre	Vall de Cardós	24	13-14	5-6	Permanent	Bo	Positiva
Hostal d'Aidí	C. de Llavorsí/Escaló	2	2	1	2ª Residència	No n'hi ha	Negativa
H. del Cargol	C. de Llavorsí/Escaló	0	2	0	Deshabitat	No n'hi ha	Negativa
Hostal del Rei	Ribalera/C. Vellànega	0	2	0	Deshabitat	No n'hi ha	Negativa
Llavaners	Vall de Siarb	1	2	0	Deshabitat	Dolent	Negativa
Mallolís	Coma de Burg	13	15-16	7	Habitual	Bo	Positiva
Masia de Copons	Batlliu i Ribera de Sort	1	2	1	Deshabitat	Dolent	Negativa
Mencui	Baronia d'Estac	13	26-27	9-10	Permanent	Dolent	Positiva
Mentui	Pla de Corts/Vall Ancs	10	5	3	Permanent	Acceptable	Contradictòria
Peracalç	Pla de Corts/Vall Ancs	15	38	8	Permanent	Dolent	Negativa
Pernui	Batlliu i Ribera de Sort	1	7-8	0	Deshabitat	Acceptable	Negativa
Rodès de Pallars	Ribalera/C. Vellànega	17	15-16	7	Permanent	Bo	Positiva
Romadriu	Ribalera/C. Vellànega	14	21	7	Permanent	Bo	Positiva
Sant Romà de T.	Ribalera/C. Vellànega	0	11-12	0	Deshabitat	Dolent	Negativa
S. Sebastià de B.	Sobre Gerri	0	9	0	Deshabitat	Dolent	Negativa
Sellui	Pla de Corts/Vall Ancs	26	26	14	Permanent	Acceptable	Positiva
Solduga	Sobre Gerri	3	7	2	2ª Residència	Bo	Positiva
Useu	Sobre Gerri	16	21	6	Permanent	Bo	Contradictòria
Tor de Valferr.	Vall Ferrera	20	16-17	8	Habitual	Acceptable	Contradictòria

Taula 10 – Estat actual i dinàmica molt recent dels 33 nuclis del Pallars Sobirà que tenen o han assolit un poblament de tipus concentrat o dispers agrupat i que actualment es troben en situació precària o dolenta: enrunament superior al 40% de la trama urbana

Estat acceptable/dolent. Enrunat/enderrocat entre un 40 i un 60% de la trama urbana

Estat dolent. Enrunat/enderrocat entre un 60 i un 80% de la trama urbana.

Estat dolent/molt dolent. Enrunat/enderrocat entre un 80 i un 90-95% de la trama urbana

Estat molt dolent/nefast. Trama urbana del tot enrunada/enderrocada

En cursiva, nuclis que tenen o han tingut poblament dispers agrupat

(Font: elaboració pròpia)

d) Els pobladors dels nuclis petits. Tipologies i canvis al llarg del temps

Fins a l'arribada de la Gran Crisi Demogràfica vinculada al “*desarrollismo*”(1960-79) el perfil dels habitants dels nuclis petits del Pallars Sobirà estava molt ben definit. Es tractava de gent autòctona (famílies, parelles, individus solters,...) que essencialment es guanyaven la vida duent a terme tasques agràries/ramaderes, que realitzaven en el terme de l'assentament on vivien.

La majoria treballaven directament en la petita explotació familiar: en les finques privades però també en les terres comunals, i això els permetia assegurar-se la supervivència, i en molts casos, la reproducció. Recordem que des de començaments del Segle XX el Pallars Sobirà va adoptant la economia de mercat, però conservant molts elements autàrquics que permeten complementar les necessitats de la gent sense haver d'assumir massa despeses.

D'altres, com ara els descendents cabalers o els més pobres, havien de guanyar-se el pa treballant per a les cases fortes o bé en algun ofici alternatiu (paletes, carboners, traginers,...).

En qualsevol cas, el sector primari era el motor econòmic de la comarca, i així ho va continuant essent fins els anys 1980's.

Tot i la enorme variabilitat demogràfica que la majoria d'assentaments havien ja conegut des de mitjans del Segle XIX, el gruix d'aquests, si més no, havia aconseguit retenir un mínim volum de població davant les successives onades emigratòries: es tractava de famílies troncal que residien al mateix lloc tota o quasi tota la seva vida, moltes de les quals tenien un escàs contacte amb l'exterior que es reduïa als dies de mercat a la vila principal o a les festes majors veïnes.

Generalment doncs, cada nucli de població comptava amb un petit nombre de famílies que constituïen la seva essència i que garantien un poblament més o menys ínfim, però estable al llarg dels anys.

Només uns pocs assentaments havien patit un despoblament sever que realment els havia deixat en una situació precària, amb una estructura social veritablement ferida de mort (veure la taula 12 del capítol 6).

Per tant, deixant de banda els efectes de les reiterades emigracions, fins a l'inici del decenni 1960-70 el gruix de nuclis de població guardava un mínim de famílies fortament arrelades a l'indret i que vivien explotant les terres disponibles al *terme*. Era un mode de vida que, malgrat els inevitables canvis socials i econòmics produïts amb el pas del temps, s'havia mantingut relativament poc alterada al llarg dels segles: la *casa*, com a unitat d'explotació i consum composta de l'habitatge, els edificis auxiliars i les terres, havia estat el centre vertebrador d'unes famílies troncal que generació rere generació duïen una existència caracteritzada amb uns valors i una cultura semblants.

Però a partir de la Gran Emigració dels anys 1960's i 1970's tot això queda definitivament trencat. És cert que aquest model havia entrat en crisi ja prèviament, però no és fins aquest moment quan es produeix un vertader daltabaix que liquida l'ancestral *cultura rural pirinenca*.

L'arribada de les noves tecnologies de telecomunicacions, la ràpida terciarització de la economia, la desaparició de la família troncal i la progressiva reducció de l'activitat agrària i ramadera afavoreix l'adopció de nous models de vida i d'una cultura emergent provinents dels entorns urbans que transforma inevitablement el perfil dels pobladors. També els dels nuclis petits.

En aquest sentit, el decenni 1980-90 marca el punt d'inflexió en el qual el sector primari, per primer cop al llarg de la història, deixa de ser predominant al Pallars Sobirà: el motor de la economia comarcal passa a ser a partir d'ara el sector serveis. Hem calculat, a partir de les dades del treball de camp, que entre finals dels anys 1980's i el 2016 han deixat d'existir entre 65 i 70 explotacions agràries/ramaderes a temps complet o parcial en el total de nuclis estudiats.

Poc després, la dècada 1990-2000, en que el nombre d'habitants en els assentaments de menys grandària deixa de caure per primera vegada en molt de temps, implica l'aparició d'una nova tipologia de residents en els nuclis petits, força vinculat (si bé no exclusivament) al fenomen dels nous rurals. Una realitat que ja abans s'havia produït als pobles i viles de més entitat, i que ara arriba als llocs amb un hàbitat més dèbil, afavorida per la millora de les infraestructures i serveis bàsics.

El perfil dels nous habitants dels nuclis petits, en termes generals, és aquest: persones joves, majoritàriament vinguts de centres urbans o de pobles més grans, que si bé viuen en un entorn rural, rarament es dediquen al sector primari, si no que bàsicament treballen en el sector serveis o en la construcció. Una realitat que no és massa diferent a la que hi ha a les ciutats.

També hi trobem, en menor mesura, persones de mitjana edat en transició cap a la vellesa que es troben jubilats o mig jubilats i que per aquest fet poden residir tot o una part de l'any en un lloc escollit d'acord als seus valors o preferències.

Si una cosa però defineix al conjunt de nous habitants, més enllà de la edat, procedència o situació laboral, és que es tracta d'un poblament molt més inestable i variable que el del model tradicional. Els estadants poden viure al nucli un o diversos anys, o bé viure-hi una part de l'any, depenent de fets molt diversos com ara la disponibilitat de feina, de parella, de nens, o de la salut personal. Però només una part s'hi acaba establint de forma totalment permanent per a la resta de la seva vida.

És aquest un reflex dels nous temps, caracteritzats per la substitució d'una existència sòlida a una de líquida, on els canvis constants i la continua necessitat d'adaptació, a nivell personal i col·lectiu, acaben essent la norma.

El veritablement important és que el gruix de nuclis petits, més enllà de la quantitat d'habitants que puguin allotjar en un moment determinat, estan avui preparats per a acollir-ne, ja que progressivament han anat millorant llur dotació de serveis fins a gairebé equiparar-la a la dels assentaments més grans. La revolució tecnològica associada a les telecomunicacions ha afavorit aquest procés.

La taula 11 ens mostra els nuclis de població petits tradicionals de poblament concentrat o dispers agrupat on hi ha hagut o hi ha presència de gent forana, i les dates en que aquests s'estableixen en cadascun d'ells per primer cop, així com el nombre d'habitatges que en el moment romanien oberts.

Nom del nucli	Sector	Any en s'hi estableixen els primers nous rurals	Habitatges ocupats de forma permanent o habitual en aquell moment
Aidí	Costers de Llavorsí i Escaló	2002-03	2
Aineto	Vall de Cardós	2011-12	2
Alendo	Coma de Burg	1981	0
Ancs	Pla de Corts i Vall d'Àncs	1985-86	0
Baiasca	Costers de Llavorsí i Escaló	1994-95	3
Balestui	Pla de Corts i Vall d'Àncs	1997	0
Beraní	Ribalera i C. de Vellànega	1997-98	2
Boldís Jussà	Vall de Cardós	2005	2
Boldís Sobirà	Vall de Cardós	1996-97	3
la Bonaigua de Baix	Valls d'Àneu	1969-70	1
Bresca	Sobre Gerri	1999	0
Bressui	Batlliu i Ribera de Sort	1981-82	2
Burgo	Valls d'Àneu	1991	1
Capestany de Corts	Pla de Corts i Vall d'Àncs	2009-10	1
el Comte	Pla de Corts i Vall d'Àncs	2000	0
Cortscastell	Pla de Corts i Vall d'Àncs	1981-82	1
Cuberes	Sobre Gerri	1998-99	0
Dorve	Valls d'Àneu	1986-87	0
Embonui	Vall de Siarb	2007-08	2
Estaron	Costers de Llavorsí i Escaló	1996-97	2
Freixa	Alta Vall de Castellàs	1992-93	0
Ginestarre	Vall de Cardós	1982-83	1
Glorieta de Montesclado	Coma de Burg	2014	0
Llaràs	Pla de Corts i Vall d'Àncs	1994	0
Llarvén	Batlliu i Ribera de Sort	2001-02	3
Llavorre	Valls d'Àneu	1996-97	1
Lleret	Vall de Cardós	1976-77	3
Mallolís	Coma de Burg	1979-80	0
Malmercat	Vall de Siarb	2001-02	1
Mencui	Baronia d'Estac	1998	0
Peracalç	Pla de Corts i Vall d'Àncs	1984-85	4
Pujol de Corts	Pla de Corts i Vall d'Àncs	2003-04	1
Rodès de Pallars	Ribalera i C. de Vellànega	2002-03	2
Romadriu	Ribalera i C. de Vellànega	1980-81	0
Sellui	Pla de Corts i Vall d'Àncs	2001	0
Soriguera	Vall de Siarb	1984-85	4
Surri	Vall de Cardós	1995-96	5
Terveu	Coma de Burg	1997-98	2
Tressò	Coma de Burg	1982-83	0
Useu	Sobre Gerri	2007-08	1

Taula 11 – Nuclis tradicionals de poblament concentrat o dispers agrupat amb presència de nous rurals que hi viuen o hi han viscut de forma permanent/habitual
(Font: elaboració pròpia)

Del total de 78 nuclis d'aquesta mena inclosos en l'estudi (nuclis tradicionals amb poblament concentrat o agrupat avui o en el passat), n'hi ha 40 (51,3%) on hi ha o bé hi ha hagut gent forana, quasi tots nous rurals, que hi viu o hi ha viscut. D'aquests 40, en 28 casos (el 70%) l'arribada de forasters s'ha produït des de començaments dels 1990's ençà, i això s'ha traduït primer en una aturada en el despoblament dels assentaments, i posteriorment en un increment de la població dels mateixos. En 24 casos (el 60% del total), els forasters van anar a viure a nuclis que, o bé en aquell moment no hi residia ningú, o bé tenien un poblament molt precari, amb un sol habitatge ocupat de forma permanent o habitual.

A més, els nous rurals també han ajudat a la formació i la consolidació de nuclis d'origen recent, els quals, en bona part, són antigues bordes aïllades, agrupades o concentrades (és a dir, nuclis recents d'estructura prèvia) on s'hi ha constituït algun habitatge nou. La taula 12 ens mostra els assentaments d'aquesta mena amb presència de nouvinguts que hi viuen o hi han viscut.

Per tant, queda clar que la presència de nous rurals, des de la seva primera aparició a finals dels anys 1970's, ha estat fonamental per a la revitalització dels nuclis petits especialment en els darrers 25 anys: per evitar o atenuar llur degradació, o bé per a millorar-ne l'estat.

Nom del nucli	Sector	Estructura prèvia	Tipus de poblament	Any constitució
els Baürsos	Ribalera i C. de Vellànega	No	Concentrat	1968-70
Berrader	Valls d'Àneu	No	Concentrat	1968-70
Borda de Batlle de Mencui	Baronia d'Estac	Sí	Dispers aïllat	2004-05
Borda de Biscastros	Vall Ferrera	Sí	Dispers aïllat	2004-05
Borda del Vilar	Vall de Siarb	Sí	Dispers aïllat	2003-04
Bordes d'Aurós	Valls d'Àneu	Sí	Dispers agrupat	2003-04
Bordes de Burg	Coma de Burg	Sí	Dispers agrupat	2012-13
Bordes inferiors d'Estac	Baronia d'Estac	Sí	Dispers agrupat	2002-03
Bordes Solanes de Seurí	Vall d'Assua	Sí	Dispers agrupat	2008-09
Bordes de Surp	Vall d'Assua	Sí	Concentrat	1999-2000
El Fornet	Valls d'Àneu	No	Dispers aïllat	1991-92
Refugi Certascan	Vall de Cardós	No	Dispers aïllat	1975
Refugi d'Amitges	Valls d'Àneu	Sí	Dispers aïllat	1966
Refugi Ernest Mallafre	Valls d'Àneu	No	Dispers aïllat	1975
Refugi Gall Fer	Vall Ferrera	No	Dispers aïllat	2000
Refugi Pleta del Prat	Pla de Corts i Vall d'Ancs	No	Dispers aïllat	1991
Tolzó	Baronia d'Estac	Sí	Concentrat	2002-03

Taula 12 – Nuclis de formació recent amb presència de nous rurals que hi viuen o hi han viscut de forma permanent/habitual.
(Font: elaboració pròpia)

En moltes ocasions, els nouvinguts s'han establert en nuclis que es trobaven en una situació molt delicada, tant pel que fa a la demografia, a la estructura urbana o als serveis. La seva presència sovint ha engegat una dinàmica positiva sorprenent, que ha significat l'arribada de més gent, la rehabilitació de més cases i la millora d'infraestructures i serveis.

Però, com veiem en la taula 12, també han ocupat edificis tradicionals en desús (bordes), si bé és cert que algunes actuacions han estat polèmiques, ja que han estat poc respectuoses amb l'aspecte original de les construccions.

En realitat no hi ha unes causes determinades que expliquin la revifalla d'un determinat assentament en detriment d'un altre, si no una combinació de factors de vegades un tant fortuïts i imprevisibles que acaben revertint una situació prèvia negativa.

En general però, diverses circumstàncies ocorregudes en els darrers tres decennis, com s'ha dit, han afavorit els processos de rehabilitació i revitalització: millora dels serveis i infraestructures (finançades en bona part per la Unió Europea), disponibilitat de diner en el sistema bancari, aparició de nous mitjans de telecomunicació, disponibilitat d'oportunitats laborals a la comarca (sobretot en els serveis i en la construcció), i també un canvi de mentalitat respecte a la percepció de la ruralia.

e) Revitalització de Pobles Deshabitats del Pirineu. Comparació de les dades aportades l'any 1988 i compliment de llurs previsions.

L'estudi "*Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu*", al que hem ja hem fet referència en nombroses ocasions, analitza, en el cas del Pallars Sobirà, un total de 38 nuclis tradicionals.

La taula 13 compara les dades dels nuclis analitzats en aquesta obra l'any 1988 amb les dades actuals (2016) dels mateixos nuclis. Els resultats són evidents: el nombre total d'habitatges en aquests 38 poblets ha crescut quasi un 150% en els darrers 28 anys fins a ser actualment de 250.

El nombre d'habitatges utilitzats com a 1ª residència ha augmentat un 38,5%, mentre que la quantitat d'habitatges emprats com a 2ª residència s'ha triplicat.

El nombre d'habitants que hi viu de forma permanent o habitual ha crescut també de forma considerable, al voltant d'un 35-38%.

La qualitat dels serveis bàsics (accés, aigua corrent, electricitat, telèfon,...) ha millorat en 27 dels 38 nuclis.

Són xifres que vénen a confirmar les conclusions a les que hem arribat abans respecte a la etapa històrica més recent: un increment de la població que viu en nuclis petits, però sobretot, un creixement espectacular del nombre d'habitatges existent, fet que reflecteix una vegada més l'impacte de la febre immobiliària i el creixement econòmic, així com de la millora dels serveis i infraestructures.

És per això que la situació actual en 19 dels 38 nuclis (el 50%), és millor que la que van preveure per al futur els autors de l'estudi l'any 1988.

Per tant, queda clar que les prediccions de la obra "*Revitalització de nuclis deshabitats del Pirineu*", pel que fa al Pallars Sobirà, s'han quedat curtes, o millor dit, no han estat suficientment optimistes en la meitat dels casos.

Essencialment, els autors, els quals en realitat van definir els escenaris de futur de forma molt superficial i excessivament abreviada (fet comprensible si tenim en compte la quantitat de nuclis analitzats en totes les comarques) no van saber preveure l'impacte que tindria la entrada a la Unió Europea (que propiciaria una considerable millora de serveis i infraestructures i la disposició de diners abundants), la ràpida terciarització de la economia local (aparició de noves oportunitats laborals en un entorn cada cop més globalitzat), la millora de les tecnologies de tota mena (especialment les de les telecomunicacions) i la revaloració dels àrees rurals.

El Pallars Sobirà doncs ha experimentat els darrers anys una evolució que l'acosta a la realitat existent en d'altres territoris d'alta muntanya de països més avançats (Suïssa, EEUU, Nova Zelanda,...), si bé amb el seguit de distorsions, contradiccions i mancances que caracteritzen la economia espanyola.

Nom nucli	Municipi	Habitatges 1988		Habitatges 2016		Població permanent/habitual		Evolució dels serveis 1988-2016	Situació actual respecte les perspectives de futur (1988)
		1ª Res.	2ª Res.	1ª Res.	2ª Res.	1988	2016		
Besan	Alins	0	1	0	1	0	0	Igual	Encert
Tor	Alins	0	5	0-1	7	0	0-3	Igual	Encert
Àrreu	Alt Àneu	0	0	0	0	0	0	Igual	Encert
Ancs	Baix Pallars	1	2	1	3	2	1	Igual	Encert
Balestui	Baix Pallars	0	3	3-4	3-4	0	10	Millor	Millor
Buseu	Baix Pallars	1	0	1	1	1	1	Millor	Millor
Canals	Baix Pallars	0	0	0	0	0	0	Igual	Encert
Castellnou	Baix Pallars	1	0	0	1	6	0	Igual	Pitjor
El Comte	Baix Pallars	0	2	0	0	0	0	Pitjor	Pitjor
Cortscastell	Baix Pallars	1	0	1	0	4	2	Millor	Encert
Enseu	Baix Pallars	1	2	1	6	5	2	Millor	Millor
Peracalç	Baix Pallars	3	0	6	2	4	9	Millor	Encert
Pujol	Baix Pallars	1	1	3	3	6	9	Igual	Millor
Sant Sebastià de Buseu	Baix Pallars	0	0	0	0	0	0	Igual	Encert
Sellui	Baix Pallars	2	3	6	8	4	11	Millor	Millor
Solduga	Baix Pallars	0	1	0	2	0	0	Millor	Millor
Benante	Esterri Cardós	1	1	1	3	7	4	Millor	Encert
Ginestarre	Esterri Cardós	2	4	1	7	4	2	Millor	Encert
Alendo	Farrera	1	1	0-1	5	4	0-2	Millor	Encert
Glorieta	Farrera	1	3	1	4	1	4	Millor	Millor
Mallolís	Farrera	2	2	1	6	4	1	Millor	Millor
Berrós Sobirà	La Guingueta	0	2	0	9	0	0	Millor	Millor
Burgo	La Guingueta	1	4	1	7	4	2	Millor	Encert
Dorve	La Guingueta	1	0	1	4	3	1	Millor	Millor
Estaron	La Guingueta	2	3	4	17	2	11	Millor	Millor
Llavorre	La Guingueta	2	2	2	8	2	5	Millor	Millor
Lleret	Lladorre	3	5	5	11	5	11	Millor	Encert
Romadriu	Llavorsí	1	3	2	5	1	5	Millor	Millor
Sant Romà de Tavèrnoles	Llavorsí	1	0	0	0	2	0	Igual	Encert
Beraní	Rialp	2	1	4	2	4	8	Millor	Encert
Rodés	Rialp	3	0	4	3	9	12	Millor	Millor
Embonui	Soriguera	2	0	4	12	13	10	Millor	Encert
Freixa	Soriguera	0	1	0	12	0	0	Millor	Millor
Mencui	Soriguera	1	2	5	4	3	8	Millor	Millor
Puigforniu	Soriguera	1	0	1	3	6	7	Millor	Millor
Bernui	Sort	1	5	3	17	5-6	13	Millor	Millor
Bressui	Sort	4	1	8	4	11	15	Millor	Millor
Pernui	Sort	0	0	0	0	0	0	Igual	Encert
Total		43	60	70-71	180	122	164-69		

Taula 13 – Comparació de les dades dels nuclis estudiats a “Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu” l’any 1988 amb les dades actuals (2016) dels mateixos nuclis de població.

(Font: elaboració pròpia)

f) Algunes observacions respecte l'estadística oficial (Nomenclàtor)

Tot i la enorme vàlua que ha representat per a nosaltres el poder comptar amb una font estadística com és el Nomenclàtor, la veritat és que l'anàlisi i interpretació de les dades han estat sovint molt complicades.

Per a començar, com hem posat de manifest en el capítol 4, la mateixa definició del concepte d'*entitat de població* canvia al llarg dels successius nomenclàtors, i només aquest fet ja ha dificultat força la nostra tasca en un territori caracteritzat per un poblament esmicolat en nombrosos nuclis de població, alguns dels quals de proporcions ínfimes.

Així, ens trobem amb assentaments la presència dels quals en la estadística oficial és del tot irregular o molt escadussera: apareixen reconeguts en alguns dels documents, però en d'altres no, essent comptabilitzats en aquests casos llurs edificis i habitants com a "*población diseminada*" o bé afegits com a part d'algun nucli veí.

Això és degut a la gran diversitat de paisatges i formes de poblament existents a Espanya, fet que posa en qüestió tant el desconeixement de la realitat per part dels funcionaris i governants com la tossuderia en voler tractar tot el territori estatal sota uns mateixos criteris.

A més, les variables recollides per a cada entitat de població sovint són diferents en els diversos nomenclàtors. Per si això fos poc, hi ha variables que, tot i tenir un significat semblant entre elles ("*viviendas*", "*células*", "*hogares*", "*edificaciones destinadas a vivienda*", "*familias*",...) en realitat es refereixen a conceptes que no són exactament els mateixos, amb la qual cosa la confusió és encara major.

En el cas del Pallars Sobirà, els problemes s'han vist agreujats per les successives onades emigratòries i els constants canvis d'ús dels edificis.

Són tots aquests, problemes amb els que ens hem trobat i que confirmen el que ja havien assenyalat alguns autors com ara Morera i Tort³: la manca de rigor, coherència i continuïtat dels successius reculls estadístics. Almenys pel que fa a la qüestió del poblament.

Per tant, el Nomenclàtor és un document que, si bé dona una visió general pel que fa a l'estat del poblament en un moment històric determinat, queda molt lluny de reflectir la realitat d'una manera fidel, inequívoca i precisa. Cosa que, irònicament, és el que pretenien els encarregats d'elaborar-lo.

Per a una mínimament correcta interpretació dels diferents nomenclàtors, cal un coneixement previ profund del territori al qual es refereixen, així com de la seva evolució/involució històrica. I tot i així, pot arribar a resultar una arma de doble tall. Nosaltres, en nombroses ocasions, ens hem hagut d'enfrontar a la tasca d'haver d'analitzar les dades del Nomenclàtor i deduir-ne el significat més que no pas donar-les per bones amb els ulls clucs. Especialment quan aquestes no coincidien amb les informacions que havíem obtingut en el treball de camp.

És per això que el tractament de les xifres pel que fa a determinats moments històrics d'alguns nuclis, ha estat una feina prou feixuga i complicada.

g) Apunts concrets sobre determinats nuclis de població

Un cop exposades les conclusions generals, ara posarem els ulls en alguns casos concrets de nuclis de població on hem realitzat algunes reflexions i deduccions com a fruit de la tasca d'investigació.

Aquest seria el cas de Sant Romà de Tavèrnoles. Tot sembla indicar que aquest nucli avui del tot deshabitat i abandonat de fet té, com molts altres assentaments veïns, una gènesi preromana, i que la denominació actual del lloc no és la original. Diversos documents medievals parlen del lloc de “*Karag*”, “*Charay*” o “*Caragio*”, situat al costat de la “*Rocha que dicitur Sancti Romani*”, i els indicis apunten a que es tracta del mateix llogaret recentment despoblat que trobem entre Rodès i Llavorsí.

El nom actual, segurament, degué substituir a l'anterior a partir de la Baixa Edat Mitja o inicis de la Edat Moderna, quan la gent es degué començar a referir al nucli com el “*poble de Sant Romà*”, en referència a l'antiga ermita i muntanya d'aquest nom (avui Roc de la Moleta) que hi havia molt a prop.

Ens ho van confirmar les paraules del padri Lluís Cervós (“*l'ermita de Sant Romà, ja desafectada, que naltris fèvem servir com a corral*”), així com el fet que l'església del llogaret és dedicada a Sant Quirze, i no a Sant Romà.

Del poble de Sellui n'hem deduït el més probable origen troglodític de lloc: per l'emplaçament de l'assentament, així com pel fet que alguna casa sabem que era mig ficada dintre la roca del promontori que té al darrera.

Possiblement algun altre nucli, com ara Balestui, Baén o Cuberes tenen aquesta gènesi (¿?).

Un indicatiu evident de l'antiguitat de molts assentaments és el fet que llur església es troba separada del casc urbà o en els seus confins, com passa a Malmercat, Rodès, Alendo, Glorieta o Burgo per citar alguns exemples.

D'altres esglésies que sí estan situades dins la trama urbana sabem que tenen però un origen modern: van substituir el temple original, que es trobava al marge de la trama urbana. Així va passar a Useu o al citat exemple de Sellui, on l'anomenat *Casalot* o *Castell de la Crúa* podria ser un vestigi d'algun nucli incipient bastit al costat de la vella església.

NOTES A LES CONCLUSIONS

¹-ALDOMÀ BUIXADÉ, I. , “Atlas de la nova ruralitat”, (Fundació del món rural, Lleida, 2001)

²-SOLÉ SABARÍS, Ll. (director), “Geografia de Catalunya”, volum II (Editorial Aedos, Barcelona, 1964)

³-MORERA, E. , i TORT, J. , “Estudi de les unitats de població dels municipis de Catalunya”, a “Treballs de la Societat catalana de Geografia”, volum 15, (IEC, 1988)

Bibliografia

- d'ABADAL I VINYALS, R. , "Catalunya Carolíngia", vol. III (Institut d'Estudis Catalans, 1955)
- AJUNTAMENT DE BAIX PALLARS, "Baix Pallars. Imatges i Records", 1996
- ASSOCIACIÓ CULTURAL CARALLOTS D'ALTRON, "Records d'un tros de la Vall d'Àssua", 2009
- ARQUÉ, M. , GARCIA, A. , MATEU, X. , "La penetració del capitalisme a les comarques de l'Alt Pirineu", Documents d'anàlisi geogràfica, 1982
- ACÍN, J. L. , "Paisajes con memoria. Viaje a los pueblos deshabitados del Alto Aragón" (Prames, Zaragoza, 1997).
- ALDOMÀ BUIXADÉ, I. , "Atlas de la nova ruralitat", (Fundació del món rural, Lleida, 2001)
- BALASCH, C. , BECAT, J. , MARUGAN, C.M. , NADAL, A. , RAPALINO, V. , REMACHA, R. , "Les riuades del segle XX al Pallars Sobirà: 1907, 1937 i 1982", (Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2008)
- BARBAL, M. , "Camins de quietud", (Edicions 62, Barcelona, 2001)
- BELLMUNT I FIGUERAS, J. , "Fets, costums i llegendes. El Pallars Sobirà, volums I, II i III" (Pagès editors, Lleida, 1995)
- BERNAD, P.M i CASTELLANOS, J.M. , "Pueblos deshabitados del Alto Aragón. Estudio de la comarca del Sobrarbe", (Gráf. Guirao, Zaragoza, 1982)
- BOLÒS, J. , HURTADO, V. , "Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998), (Rafael Dalmau, Editor, Barcelona, 2012)
- BRINGUÉ, J.M. , "El Pallars al segle XVIII: una societat dual", a *Collegats 2*, (Centre d'Estudis del Pallars, 1988)
- BRINGUÉ, J.M., CASES, M.Ll., MARUGAN, C.M., RABASA, M.I. , "Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)", (Pagès editors, Lleida, 2001)
- BRINGUÉ I PORTELLA, J.M. , "Els béns comunals al Pallars Sobirà en el seu context històric", dins "Els béns comunals i la gestió del territori al Pirineu Català" (Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2003).
- BURGUIÈRE, P. , ROQUES, G. , "Deux siècles d'histoire de la vallée du Birós", (Editions de l'Office du Tourisme du Biros, Sentein, 1996)
- CAHNER, M. (director), "Gran Geografia Comarcal de Catalunya", (Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995)
- CAPEL, H. , "Capitalismo y morfología urbana en España" (los Libros de la Frontera, 1975)
- CARRERAS CANDI, "Geografia General de Catalunya", (Edicions Catalanes, Barcelona, 1908-18)
- COLOM, P. , i GRINÓ, E. , "Malmercat. Mil anys de rebel·lia". Treball de recerca inèdit, 2010
- GRINÓ, E. , "El segle de la llum., mig Pallars a les fosques. Les minicentrecs del Pallars Sobirà", inèdit)
- CORTADELLAS, X. I PUJADÓ, J. , "Els pobles perduts/Els pobles oblidats", (Edicions Sidillà, la Bisbal d'Empordà, 2012 i 2013)
- COROMINES, J. , "Onomasticon Cataloniae", (Curial/la Caixa, Barcelona, 1994)
- DEPARTAMENT DE POLÍTICA TERRITORIAL I OBRES PÚBLIQUES, "El Pallars Sobirà. Pla comarcal de muntanya de 1991 i 1990-94", (Generalitat de Catalunya, 1991 i 1995)
- DÍEZ TORCA, I. , "Cómo entender las finanzas de hoy", (Antoni Bosch editor, Barcelona, 2010)
- ESTEVE, A. , "El Nomenclàtor com a font per a l'estudi territorial de Catalunya", (Tesi inèdita, 2003)
- FEBRER, V. , BRINGUÉ, L. , "Vallferrera. Lo parlar i molt més", (Ajuntament d'Alins, 2007)
- GIMENO, M. , "Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-39), (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989)
- GOBIERNO DE ARAGÓN, "Estudio de viabilidad para la revitalización de nucleos deshabitados en la Provincia de Huesca", (Gobierno de Aragón, Zaragoza, 1985)
- GARCIA, N. , COLOM J. , LLUVICH, E. , "La Vall d'Àssua", (Ajuntament de Sort i Editorial Piolet, Sort, 2000)

- GIL, X. , “*La desamortització dels béns comunals al Pallars Sobirà. El cas de Llessui.*” , (Garsineu edicions, Tremp, 2000)
- GRÀCIA, D. , “*L’últim hereu. Casa el Tort d’Alós o la insòlita aventura de la família Arnalot*” (Pagès editors, Lleida, 2009)
- GUIRADO, C. , MENDIZABAL, E. , NADAL, J. , PÈLACHS, A. , SOLÉ, A. , SORIANO, J.M. , TULLA, J. “*La resolució espacial com a condicionant del resultat cartogràfic: un estudi sobre el despoblament pirinenc*”, (Segon Congrés Català de Geografia, Barcelona, 2008)
- GUIRADO, C. , “*Tornant a la muntanya. Migració, ruralitat i canvi social al Pirineu Català. El cas del Pallars Sobirà.*” , (UAB, 2011)
- IGLÉSIES, J. , “*El Fogatjament de 1553*”, (Fundació Salvador Vives Casajoana, 1979-81)
- KRUGER, “*Die Hochpyrenäen (Los Altos Pirineos), vol. I-III*” (Garsineu Edicions, Tremp, Diputació de Huesca, 1995)
- LLUÍS i PALLARES, J. Ll. , “*El meu Pallars*”, vol. II, III i IV, (Editorial Barcino, Barcelona, 1959-79)
- LLUÍS i PALLARES, J. Ll. , “*Històries i llegendes del Pallars*” (Editorial Selecta-Catalònia, Barcelona, 1988)
- LLUÍS i PALLARES, J. Ll. , “*L’home de la Bossa*” (Editorial Montblanc-Martin, Granollers, 1980)
- LLOP, C. , JORNET, S. , “*Pla Director Urbanístic del Pallars Sobirà*” , (Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2006)
- LLUVICH, E. , ORTEGA, M. , “*Els nous rurals del Pallars Sobirà*”, (Departament de Presidència, Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004)
- LÓPEZ PALOMEQUE, F. (Coordinador), “*Revitalització de nuclis deshabitats del Pirineu*”, (Generalitat de Catalunya, 1996)
- NIÑO BECERRA, S. , “*Más allá del crash. Apuntes para una crisis*”, (Los libros del Lince, Barcelona, 2011)
- NIÑO BECERRA, S. , “*La economía. Una història muy personal*”, (Los libros del Lince. Barcelona, 2015)
- PORTA, C. , “*Tor. Tretze cases i tres morts*”. (La Campana, Barcelona, 2005)
- MADOZ, P. , “*Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*”, Madrid, 1845-50.
- MARUGAN I VALLVÉ, C. M. ; RAPALINO, V. “*Història del Pallars. Dels orígens als nostres dies*”, (Pagès Editors, Lleida, 2005)
- MARUGAN I VALLVÉ, C. M. ; RIPOLL, X. “*Recull d’imatges de Soriguera (1900-1976)*”, (Pagès Editors, Lleida, 2009)
- MOLINÉ, E. , “*El monestir de Gerri i el seu territori: una descripció de l’any 1777*”, Col·legats, Anuari del Centre d’Estudis del Pallars, 1992-93
- MONTAÑA, S. , “*Noms de cases antigues de la comarca del Pallars Sobirà*”, (Espot, 2004)
- MORERA, E. , i TORT, J. , “*Estudi de les unitats de població dels municipis de Catalunya*”, a “*Treballs de la Societat catalana de Geografia*”, volum 15, (IEC, 1988)
- OBIOLS, J. , “*Esborancs*” (Garsineu Edicions, Tremp, 1987)
- OBIOLS, J. , “*Marrades*” (Garsineu Edicions, Tremp, 1992)
- OBIOLS, J. , “*Nits de taverna*” (Garsineu Edicions, Tremp, 1995)
- OBIOLS, J. , “*Fulls de Pergamí*” (Garsineu Edicions, Tremp, 1997)
- OBIOLS, J. , “*El desert verd*”, (Garsineu edicions, Tremp, 2000)
- OBIOLS, J. , “*L’infern dolç*” (Garsineu Edicions, Tremp, 2003)
- OBIOLS, J. , “*La Cucota*” (Garsineu Edicions, Tremp, 2007)
- OBIOLS, J. , “*La Gramola*” (Garsineu Edicions, Tremp, 2009)
- PÈLACHS, A. , SORIANO, J. M. “*L’aprofitament dels béns comunals. El cas de la Ribalera al Segle XX*”, Actes del seminari: Què en farem dels comunals” (Generalitat de Catalunya, Sort, 2002)
- PES, I. , COMA, L. , “*Els noms de les cases a la vall de Bòsia*” Col·legats, Anuari del Centre d’Estudis del Pallars, 1992-93
- PIQUÉ, J. Ll. , CATALÀ, X. , TUTUSAUS, J. , “*A peu pel Pallars Sobirà*”, volums I i II, (Arola editors, Consell Comarcal del Pallars Sobirà, 2005)

- OLIVER, J. , *"Llavorsi. Dels orígens al capbreu de 1669"*, (Pagès Editors, Lleida, 2000)
- PUIG I FERRETÉ, I. , *"El Monestir de Santa Maria de Gerri"*, (Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1991)
- PUJADAS, I, i CABRÉ, A. (directores), *"Estudi demogràfic de la Comarca del Pallars Sobirà"*, (Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Barcelona, 1987)
- RELLA, F. , *"Les Valls d'Àneu"*, (Edicions el Mèdol, Tarragona 1993)
- RELLA, F., BLANCO, J. , *"El fons Estevan Membrado i les Valls d'Àneu"*, (Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2006)
- SABARTÉS I GUIXÉS, J.M. , *"L'èxode pallarès. Crisi demogràfica i davallada poblacional al Pallars i la Ribagorça"*, (Garsineu Edicions, Tremp, 1993)
- SABARTÉS I GUIXÉS, J.M. , *"Població i territori a l'Alt Pirineu Català"*, (Garsineu Edicions, Tremp, 1998)
- SIMÓ, C. , *"Les bordes al Parc Natural de l'Alt Pirineu"*, (Garsineu Edicions, 2003)
- SOLÉ SABARÍS, Ll. *"Geografia de Catalunya"*, (Editorial Aedos, Barcelona, 1958-74)
- SOLÉ SABARÍS, Ll. *"El Pirineu. El medi i l'home"*, (Garsineu Edicions, Tremp, 2004)
- SORRIBES, R. , *"Les indústries tradicionals a les comarques de muntanya"* (Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques", Barcelona, 1993)
- SUDRIÀ, X. , *"La Vall de Cardós. Recull d'història, geografia i cultura"*, volums I, II i III (Pagès editors, Lleida, 2003)
- SUDRIÀ, X. , *"La Vall Ferrera. Recull d'història, geografia i cultura"* (Pagès editors, Lleida, 2011)
- TORREBADELLA, X. , *"L'esquí al Pirineu Occidental (1919-1956)"*, (Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2015)
- TORT, J. , *"Viatge a la frontera de ponent"*, (Pagès editors, Lleida, 1998)
- TRAGO, P. , *"Spill Manifest de totes les coses del Vescomtat de Castellbò"*, (Societat Cultural Urgel.lana, 1982)
- VIGUÉ, J. , PLADEVALL, A. , *"Catalunya romànica"*, (Fundació Enciclopèdia Catalana 1985-1998)
- VIOLANT I SIMORRA, R. , *"La comarca del Pallars (1945)"* (Garsineu Edicions, Tremp, 2015)
- VIOLANT I SIMORRA, R. , *"La vida pastoral al Pallars", 1942*

